

УДК 94(477.64)"1932/1933"
ББК ТЗ(4Укр–43п)612
Г614

Редакційна колегія:

Турченко Ф. Г., доктор історичних наук, професор (голова)
Чабаненко В. А., доктор філологічних наук, професор
Ігнатуша О. М., доктор історичних наук, професор
Ткаченко В. Г., кандидат історичних наук, доцент
Тедєєв О. С., директор Державного архіву Запорізької області
Стадніченко О. О., кандидат філологічних наук, доцент
(літературний редактор)

**Г614 Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя:
Просвіта, 2008. – 320 с.**

ISBN 978-966-653-209-4

Збірник містить матеріали конференції “Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі”, що відбулась у Запорізькому національному університеті в листопаді 2007 р. Статті розкривають методологічні, джерелознавчі, історико-правові аспекти вивчення Голодомору на теренах краю, відображення трагедії в художній літературі. Запорізький вимір Голодомору яскраво засвідчують джерела та спогади очевидців.

Рекомендується науковцям, учителям, студентам, учням і всім, хто не байдужий до правди про трагічну сторінку історії Запорізького краю.

В оформленні обкладинки використано картину запорізького художника, члена Національної спілки художників України І. В. Василенка “Геноцид” (1995)

**Видання здійснене за сприяння
Запорізької обласної державної адміністрації**

ISBN 978-966-653-209-4

УДК 94(477.64)"1932/1933"
ББК ТЗ(4Укр–43п)612

© Запорізька обласна державна адміністрація, 2008
© Запорізький національний університет, 2008
© Видавництво “Просвіта”, 2008

Вступне слово

Запорізький край має славетну та героїчну історію, міцні трудові традиції, народжені в роки перших п’ятирічок, гідно підтримані і примножені новими поколіннями запоріжців.

Дніпрогес, “Запоріжсталь”, “Дніпроспецсталь”, “Комунар” – ці назви знає вся країна.

Але поруч із цими досягненнями в нашій країні велася неоголошена війна з власним народом.

Голодомор 1932-1933 років став найчорнішою сторінкою тривалої боротьби тоталітарного режиму СРСР проти визвольних намагань українського народу.

Фактично голод охопив увесь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. На території нинішньої Запорізької області найбільше постраждалих було в Якимівському, Мелітопольському, Василівському, Бердянському районах.

Ця страшна трагедія забрала життя мільйонів людей. Вони стали жертвами політики сталінського тоталітаризму проти українського народу – убивства голодною смертю понад 5 мільйонів дорослих і дітей всіх національностей та віросповідань, які мешкали на території України.

Упродовж десятиріч інформацію про ці криваві сторінки свідомо приховували. Лише після набуття Україною державної незалежності почали оприлюднювати жакливі факти цієї трагедії. Верховна Рада України 28 листопада 2006 року визнала Голодомор 1932-1933 років актом геноциду Українського народу.

В області продовжується системна робота щодо виконання Указів Президента України №250/2007 “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні”, №1144/2007 “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам’яті жертв Голодомору”.

З метою вшанування пам’яті жертв геноциду Українського народу створено обласну координаційну раду з питань підготовки та проведення заходів у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні та затверджено план заходів на 2007-2008 роки. Відповідні плани заходів затверджено в містах та районах області.

З метою формування місцевого реєстру фондів за документами Державного архіву Запорізької області, у яких йдеться про причини і наслідки Голодомору та перебіг подій

1932-1933 років, що призвели до нього, було видано розпорядження голови Запорізької облдержадміністрації від 18.01.2008 № 16 "Про створення обласної робочої групи з аналізу архівних документів щодо подій, причин та наслідків Голодомору 1932-1933 років в Україні", згідно з яким передбачається до кінця 2008 року створити електронну базу даних на всіх померлих упродовж 1932-1933 рр.

У Державному архіві Запорізької області станом на березень 2008 року за книгами записів актів цивільного стану створено електронну базу даних на 25,316 тис. осіб, померлих у 1932-1933 рр. Загальна кількість записів, що збереглися, - 35 тисяч.

У Запорізькій області виявлено 43 місця поховань жертв Голодомору, здійснено їх упорядкування, а також встановлено 58 пам'ятних знаків жертвам Голодомору та політичних репресій. Проводиться робота щодо завершення другої черги пам'ятника жертвам Голодомору в м. Запоріжжя.

У музеях області продовжується комплектування фондів матеріалами, пов'язаних із подіями 1932-1933 років. Оформлено нові 43 музейні експозиції та виставки, які відвідало понад 30 тис. осіб. Відвідувачі можуть ознайомитись із постійнодіючими виставками із зазначеної тематики в Приморському, Гуляйпільському, Чернігівському, Бердянському краєзнавчих музеях.

У бібліотеках області протягом квітня-травня поточного року було організовано виставки книги "Український хліб на експорт: 1932-1933" та інших друкованих матеріалів, присвячених подіям голодомору 1932-1933 років в Україні. У Запорізькому обласному краєзнавчому музеї 14 травня відбулось відкриття виставки архівних матеріалів про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні "Розсекречена пам'ять".

Обласною державною телерадіокомпанією проведено цикл радіопрограм "Жертвам голодомору присвячується", оприлюднено інтерв'ю з очевидцями тих подій у тематичних телепередачах. Телесюжети про трагічні сторінки історії рідного краю висвітлювались у програмах "Студія "Земля", "Мій рідний край", "Вечірня лінія" та інформаційних випусках "Телекур'єру".

До 75-х роковин Голодомору в Україні вийдуть 19 томів Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932-33 років. 3

них - 17 обласних, один - міста Києва, ще один - центральний, зведений.

Розпорядженням голови Запорізької облдержадміністрації від 11.03.2008 № 81 затверджено склад обласної редакційної колегії для підготовки обласних томів Національної книги пам'яті.

При редакційній колегії створено робочу групу, яка безпосередньо займатиметься підготовкою матеріалів та виданням обласних томів Національної книги пам'яті.

Обласна книга пам'яті буде складатися з трьох серій:

- серія перша: "Мартиролог Голодомору";
- серія друга: "Джерела до вивчення Голодомору";
- серія третя: "Свідчення очевидців".

Факт Голодомору не може заперечувати жодна політична сила, яку б ідеологію вона не сповідувала. Документи свідчать про те, що Голодомор в Україні був результатом спланованих системних заходів, інструментом знищення соціальної бази народного опору радянській владі в Україні.

Наш моральний борг і політичний обов'язок - забезпечити належне вшанування жертв та постраждалих від голодоморів, відновити історичну справедливість, сприяти глибокому усвідомленню громадянами причин та наслідків геноциду українського народу, утвердженню в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства.

Саме тому видання збірника за результатами наукової конференції "Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі" зробить свій внесок у дослідження тих трагічних сторінок, у розвінчання ідеологічних міфів, пов'язаних із подіями 1932-33 рр.

Я глибоко впевнений в тому, що немає майбутнього в тих, хто не пам'ятає свого минулого. Це є правилом у всіх цивілізованих країнах.

Ми не маємо права знехтувати уроками минулого!

Це - наш спільний біль, це наша спокута!

Валерій Черкаса,

в.о. голови

Запорізької обласної державної адміністрації

Від редакційної колегиї

Ф. Г. Турченко
доктор історичних наук, голова редколегії

ПІЗНАТИ ПРАВДУ...

*...І пізнаєте правду,
– а правда вас вільними зробить!
Від Св. Іоанна 8:32*

Визнання Верховною Радою України Голодомору 1932-1933 років актом геноциду українського народу і Укази Президента України “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні” і “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам’яті жертв Голодомору”, спонукають суспільство до відродження і збереження пам’яті про трагічні події початку 30-х років ХХ століття. Це наш моральний обов’язок перед мільйонами співвітчизників, які стали жертвами Голодомору і його наслідків, перед усіма громадянами, що пережили ту страшну трагедію, перед минулими та наступними поколіннями громадян України. Це запука відновлення історичної справедливості й утвердження в суспільстві принципів демократії, нетерпимості до будь-яких проявів насильства. Саме цими принципами керувалися організатори наукової конференції “Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі”, яка відбулася в Запорізькому національному університеті у листопаді 2008 р. На завершення низки заходів, присвячених пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 років, було проведено вечір-реквієм “Прости нас, пам’яте, прости...”, в ході якого виступили керівник науково-редакційного підрозділу Запорізької облдержадміністрації з підготовки та випуску серії книг “Реабілітовані історією” письменник П. П. Ребро та професор В. А. Чабаненко, а також була представлена літературно-музична композиція, підготовлена студентами філологічного факультету та студентами факультету соціальної педагогіки та психології спеціальності “Театральне мистецтво”. Учасники вчора-реквієму вшанували пам’ять невинно убитих хвилиною мовчання та покладанням квітів до пам’ятного знаку жертвам політичних репресій.

У книзі, яку тримає в руках читач, представлені публікації доповідей, виголошених на цій конференції, а також дослідження і

матеріали авторів, які з різних причин не змогли взяти участь у її роботі. Цим збірником відкривається ціла серія наукових праць і документальних публікацій, об’єднаних єдиною назвою – Запорізький обласний том Національної книги пам’яті “Голодомор 1932-1933 років”.

До “перебудови” тема Голодомору 1932-1933 років в історичній науці, художній літературі й образотворчому мистецтві була заборонена, хоча про цю загальнонаціональну трагедію знали мільйони свідків. Знали, але говорити остерігалися. Сама згадка про ці події, чи спроба їх досліджувати могла коштувати людині волі, а якщо були якісь “обтяжувальні” з точки зору тодішньої репресивної системи обставини, то й життя. Лише наприкінці 80-х років, коли тоталітарна система ослабла, люди почали згадувати про Голодомор 1932-1933 року, а історики публікувати документи і спогади очевидців. Сьогодні бібліографія книг з цієї проблематики нараховує понад десять тисяч назв – статей, монографічних досліджень, публікацій архівних документів, спогадів свідків. До наукового обігу введено величезну кількість документальних матеріалів різного походження. Після проголошення незалежності України для масового читача стали доступними праці істориків української діаспори і дослідження зарубіжних авторів, які вивчали трагедію Голодомору. Нарешті ця народна трагедія одержала літературно-художнє і мистецьке втілення. Усе це призвело до того, що проблему Голодомору 1932-1933 року нарешті було виведено з переліку “білих плям” історії.

Частину публікацій присвячено регіональним аспектам Голодомору 1932-1933 років. Це важливий і вкрай необхідний напрямок вивчення проблеми. Але на тлі загального інтересу до цієї теми наша область вирізнялася не найкращим чином. Умови для дослідницької діяльності тут довгий час були несприятливими. До проголошення незалежності України в умовах “перебудови” про Голодомор наважувалися говорити й писати лише опозиціонери-“неформали”. Наприкінці 80-х років із самвидавських газет, листівок і виступів на опозиційних мітингах жителі Запорізької області змогли дізнатися, що Голодомор 1932-1933 років забрав життя багатьох їх земляків. Голоду 1932-1933 рр. було присвячено спеціальний випуск мелітопольського самвидавського бюлетеня “Мелітополь. Меморіал” – органу Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства “Меморіал” (№ 5-6 за травень-червень 1990 р.). На першій сторінці бюлетеня читаємо: “Мы должны написать полную историю этой суровой драмы, назвать всех ее организаторов и исполнителей, всех невинных жертв. Этого требует элементарная справедливость. Этого требует здравый смысл”. У душі цього програмного положення були написані всі матеріали спецвипуску.

Автори ще не називали події 1932-1933 років ні Голодомором, ні геноцидом українського народу. Взагалі, вони не дуже вийшли за рамки, окреслені в постанові ЦК КП України “О голоде на Украине и публикации связанных с ним архивных документов”, яка була прийнята в лютому 1990 р. Але все ж, це був прорив. Земляки, особливо молоді, одержали конкретну інформацію з назвами населених пунктів Мелітопольського району, охоплених голодом, з прізвищами людей, які померли від нього, були репресовані чи виїхали з району, щоб урятуватися від голодної смерті. Їм стало відомо про факти глибокого морального падіння, зокрема, канібалізм, на який штовхав деяких доведених до відчаю і здеморалізованих земляків голод. Ця інформація спонукала до роздумів, переоцінки ставлення до політичного режиму, який призвів багатий край до небаченої трагедії.

Здавалося б, після проголошення незалежності дослідженню Голодомору 1932-1933 років буде відкрито “зелене світло”. У 1993 р. Президент України Л. Кравчук закликав відзначити пам’ять жертв трагічних подій 1932-1933 років. Але колишня партноменклатура, яка залишилася при владі в Запорізькій області, виявилася байдужою, а то й ворожою до позиції Президента і до прагнення місцевих істориків й аматорів-краєзнавців розгорнути вивчення трагічних сторінок минулого України, до яких була причетна Комуністична партія. Яскравим свідченням цього була історія появи книги про Голодомор на Мелітопольщині “Неоголошена війна. Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років”. Над цією книгою протягом 1989-1993 років працював науковий співробітник відділу історії радянського періоду Мелітопольського міського краєзнавчого музею В. Тимофеев. У своєму виступі на конференції (див. статтю “До історії появи “Неоголошеної війни”) він розповідає, які труднощі довелося подолати йому, щоб книга побачила світ. Прагнучи завершити роботу в 1993 р., до 60-річчя Голодомору, він звернувся до керівника музейної установи з проханням перевести на неповний робочий день, тобто на пів-ставки: “У відповідь почув: “Або” – “або”. Тобто, або ви пане Тимофеев, працюєте, як і до цього, в режимі повної зайнятості, або... звільняєтесь з музею за власним бажанням” [1]. В. Тимофеев змушений був звільнитися і перейти на роботу вахтером гуртожитку. Книгу завдяки спонсорській підтримці мелітопольського бізнесмена О.М. Іотко було надруковано в Тернополі, адже жодне видавництво Запорізької області не погодилося працювати над цим виданням.

В. Тимофеев на деякий час втратив роботу, але зберіг совість. “І кожного разу, з огляду на те, що сталося потім, розумію, що той рішучий

крок був свідомим. Усвідомлення того, що збереження пам’яті про моїх краян, безневинно загиблих у тій неоголошеній війні, варте ще й не таких випробувань”, – пише В. Тимофеев. Це був акт громадянської мужності дослідника, належним чином не поцінований суспільством, приклад для молодих дослідників.

Після появи книги В. Тимофеева – першого подібного роду дослідження в Запорізькій області – пройшло 15 років. Виросло нове покоління дослідників, до вивчення Голодомору 1932-1933 років прилучилися досвідчені історики. Склалася сприятливіша для об’єктивного дослідження минулого регіону суспільно-політична ситуація. Віддзеркаленням цього стала наукова конференція “Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі”, яка відбулася в Запорізькому національному університеті у листопаді 2008 р.

Ця конференція і публікація її матеріалів стали свідченням великого наукового і громадського інтересу в області до трагічних подій 75-річної давнини. Із вступним словом до читачів збірника звернувся в.о. голови Запорізької облдержадміністрації В. В. Черкаса. Він окреслив завдання, які стоять перед дослідниками Голодомору, і висловив переконання, що “видання збірника за результатами наукової конференції “Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі” зробить свій внесок у дослідження тих трагічних сторінок, у розвінчання ідеологічних міфів, пов’язаних з подіями 1932-33 рр.”. У роботі конференції взяли участь заступник голови Запорізької облдержадміністрації кандидат історичних наук М.О. Фролов, ректор Запорізького національного університету доктор історичних наук С.М. Тимченко, які у своїх виступах підкреслили важливість широкого обговорення в стінах університету трагічних сторінок української історії, їх значення для формування молодієї генерації громадян України.

Працівниками наукової бібліотеки університету була розгорнута виставка наукової і художньої літератури, в якій висвітлюється проблема Голодомору 1932-1933 років. Священик кафедрального собору Святої Трійці Київського патріархату відслужив панахиду по душах загиблих від Голодомору.

На пленарному засіданні і в секціях виступили відомі в регіоні історики – доктор історичних наук О.М. Ігнатуша, кандидат історичних наук, декан історичного факультету ЗНУ В.Г. Ткаченко, кандидати історичних наук В.І. Мільчев, І.М. Шугальова, В.В. Гудзь, В.Г. Космина, В.В. Марчук. Своє бачення подій представили молоді історики С.М. Білівненко, Ю.О. Іріюглу, О.Ф. Штейнле, І.В. Жердева, М.О. Носик, В.В. Мороко. Про втілення теми Голодомору в художній літературі доповіли вчені-філологи ЗНУ – член Національної спілки письменників

України, кандидат філологічних наук І.Т. Купріянов, кандидати філологічних наук Н.В. Горбач, Б.В. Назаров, О.А. Проценко, В.Д. Семиряк, О.О. Стадніченко, М.В. Стасик, Т.В. Хом'як, викладач В.М. Ткачук.

Зі своїми спробами наукового аналізу Голодомору поділилися студенти 4 курсу історичного факультету ЗНУ Михайло Лук'янчиков і Олексій Ігнатуша (доповідь готував спільно з учнем 10 класу школи-гімназії № 31 м. Запоріжжя Григорієм Ігнатушою).

З результатами своїх досліджень проблем Голодомору 1932-1933 року виступили співробітники Запорізького обласного державного архіву В.О. Бондар, О.Г. Величко та І.В. Козлова.

Традиційно краєзнавчі проблеми, у тому числі Голодомор 1932-1933 років, досліджують вчителі історії. Свої доповіді представила Г.Г. Тюркеджи – магістрант історичного факультету ЗНУ, вчителька історії СШ № 54 м. Запоріжжя та вчителька історії Кам'янсько-Дніпровської районної гімназії “Скіфія” Л.В. Олененко.

Під керівництвом учителів історії наукове дослідження трагічної сторінки українського народу проводять старшокласники, члени Малої академії наук. Свої роботи подали О.В. Грицина – учениця 10-Б класу колегіуму “Еліт” м. Запоріжжя (науковий керівник Т.В. Марченко, вчитель першої категорії) і М.А. Дикий – учень 11-В класу ЗНЗ № 1 м. Мелітополь (науковий керівник В.М. Кіняєва, вчитель-методист).

Хотілося б наголосити, що всі учасники конференції і автори збірника – жителі Запорізького краю, різні за національним походженням, але об'єднані спільною любов'ю до своєї батьківщини, прагненням виявити істину. Адже і трагедія не вибирала національність.

Конференція продемонструвала досить широкий спектр інтересів запорізьких істориків Голодомору, який віддзеркалюють опубліковані за її підсумками матеріали. Декілька статей присвячено загальноукраїнським проблемам. Звертають на себе увагу статті В.Г. Космини і І.М. Шугальнової, присвячені методологічним та історико-правовим аспектам вивчення Голодомору. Без вивчення цих аспектів неможливо дійти до спільного знаменника в таких особливо дратівливих для суспільної свідомості питаннях як співвідношення ключових понять: Голод, Голодомор, Геноцид. Читачів зацікавить і стаття професора О.М. Ігнатуші, присвячена аналізу становища церкви в умовах Голодомору в 1932-1933 років.

Нині, як і в роки перебудови, як і в перші роки незалежності України, проблема Голодомору перебуває на перетині політичних інтересів різних політичних партій і використовується ними в боротьбі за вплив на електорат. Ця обставина знайшла відображення у статті

молодого дослідника В.В. Мороко. Про особливості відображення Голодомору 1932-1933 років у пресі різних православних конфесій в Україні пише І.В. Жердева.

Цілком зрозуміло, що найбільше на конференції говорилося про трагедію Голодомору в Запорізькому краї, тому й у збірнику ця тема домінує. У статтях професійних істориків, студентів, вчителів-краєзнавців, старшокласників-членів МАН розглядаються причини Голодомору, пов'язані з антинародною політикою більшовиків, репресії проти селянства, роль місцевої партійно-радянської номенклатури у проведенні політики сталінського керівництва в українському селі, конфіскація запасів зерна і продуктів у ході хлібозаготівель, жакливі епізоди Голодомору в окремих районах чи населених пунктах області. Уважний читач може помітити, що деякі документи Запорізького обласного державного архіву і публікації археографічних збірників, які характеризують різні аспекти проблеми, у статтях різних авторів повторюються. Сподіваємося, що з часом молоді дослідники подолають цей недолік, розширюючи джерельну базу своїх робіт.

Необхідні передумови для цього складаються. Публікуються нові масиви документів, у тому числі раніше особливо засекречені, які зберігалися в архівних фондах СБУ і до останнього часу були недоступними для дослідників. Крім цього, широким фронтом йде опитування свідків подій. У книзі представлені унікальні документи – свідчення очевидців Голодомору, людей, які втратили своїх родичів чи знайомих. Епізодична робота із збирання спогадів здійснювалася ще наприкінці 80 – поч. 90-х років. В.М. Тимофеев у 1993 р. опублікував спогади 51 мешканця Мелітопольщини, які пам'ятали події [1, с.6-41], що відбувалися в селах району в 1932-1933 роках. Систематична робота з цими літніми людьми розгорнулася в області лише в останні роки. Упродовж 2001-2008 років у межах реалізації експедиційних програм Наукового товариства ім. Я. Новицького, діяльності Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та Лабораторії генеалогічних та біографічних досліджень Запорізького національного університету були записані інтерв'ю з багатьма людьми, які пам'ятають Голодомор. У публікаціях, підготовлених С.М. Білівненком, В.І. Мільчевим і Ю.О. Іріоглу, наводяться інтерв'ю з цими людьми.

Напевно нікого не залишать байдужим і змусять задуматись над справжніми масштабами національної трагедії – подані професором В.А. Чабаненком спогади його батька про ті страшні події.

Багато важливої інформації, необхідної для правдивого відтворення подій, що відбувалися в умовах Голодомору в м. Запоріжжі, навів наш

земляк член Національної спілки художників України І.В. Василенко. У 1932 р. йому вже було 10 років і він добре запам'ятав, що творилося за лаштунками грандіозних новобудов першої п'ятирічки.

Важливим результатом дослідницької роботи працівників Державного архіву Запорізької області є список 58 колгоспів, що були занесені за невиконання планів хлібозаготівель на так звані “чорні дошки”. Цей матеріал наводиться у збірнику.

Голодомор 1932-1933 років – одна з найбільших трагедій у багатовіковій історії українського народу, знайшов відображення і в художній літературі. Власне, саме письменники України в умовах горбачовської “перебудови” першими вголос заговорили про необхідність сказати всю правду про події, які на зборах парторганізації Спілки письменників України Олекса Мусієнко назвав Голодомором. Тим самим було підкреслено навмисний, цілеспрямований характер винищення українського селянства. “Голодомор” – так називається і повість Євгена Гуцала, яка вийшла друком ще до проголошення незалежності у 1990 р. Літературознавчому аналізу цього твору присвячена стаття кандидата філологічних наук Н.В. Горбач.

Читач, без сумніву, зверне увагу на літературний есей члена Національної спілки письменників України, кандидата філологічних наук І. Т. Купріянова, написаний російською мовою. Автор – син репресованого 1937 року ректора Вінницького педінституту, який перші роки свого життя (до 1946 р.) провів у Акмолінському таборі дружин зрадників батьківщини (російська аббревіатура – АЛЖИР), куди запроторили його матір після арешту чоловіка. Він розповідає, як в оточенні реабілітованих інтелігентів у 1960-ті роки сприймалася трагедія 1932-1933 року. І.Т. Купріянов зробив також короткий літературознавчий аналіз повісті російського письменника Василя Гроссмана “Все течет”, у якій чи не вперше в російській літературі в умовах хрущовської “відлиги” надзвичайно точно (можна лише дивуватися, як автор на це спромігся, не маючи на руках документів) зображена трагедія Голодомору на території України. Фрагмент повісті наведено у збірнику.

Після проголошення незалежності вітчизняному читачу стали доступними твори українських письменників про Голодомор, написані в діаспорі. Їх аналізу присвячено, зокрема, статті кандидатів філологічних наук О.О. Стадніченко (про твори Тодося Осьмачки), В.Д. Семиряк (про спогади “Місцями Запорозькими” Яра Славутича), М.В. Стасика (про роман Уласа Самчука “Марія”), В.М. Ткачука (про роман Василя Барки “Жовтий князь”), О.А. Проценко (про “Попіл імперій” Юрія Клена та твори інших письменників). Про художнє моделювання Голодомору 1932-1933 років у творчості українських письменників Олеса Гончара,

Михайла Стельмаха, Анатолія Дімарова, Івана Стаднюка та інших пише кандидат філологічних наук Т.В. Хом'як.

Наведені у статтях учасників конференції факти й узагальнення дозволяють навести додаткові аргументи для спростування ряду поширених серед частини населення області міфів.

Перший міф. Причинами голоду були несприятливі погодні умови і, як наслідок, низький урожай.

– Цей міф у Запорізькій області почали спростовувати ще 1990 р., коли Мелітопольський самвидавський бюлетень “Меморіал” навів дані про урожайність зернових культур на Мелітопольщині в 1923-1933 роках. Цей матеріал опубліковано в збірнику матеріалів конференції. Наводимо один з його фрагментів:

“...Обратимся к книге “Социально-экономические изменения в деревне (Мелитопольский район)” А.Е. Ариной, Г.Г. Котова, К.В. Лосева, изданной в 1939 г. ...Вот данные по урожайности на Мелитопольщине за 10-летний период (в центнерах с гектара):

	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Озимая пшеница	11,5	3,2	6,9	8,6	2,6	2,6	3,1	6,4	7,4	6,2	8,0
Яровая пшеница	4,8	2,8	11,7	3,3	4,5	2,8	6,4	4,6	2,6	4,5	10,5
В среднем все колосовые (пшеница, рожь, ячмень, овес)	7,7	2,8	8,1	6,9	7,4	3,4	5,8	6,6	7,1	6,1	8,9

Итак, самыми неурожайными были 1924 и 1928 годы. Низкие урожаи ржи были в 1926 и 1929 г., пшеницы – в 1929 г. Урожай 1932 г. был ненамного выше, чем в неурожайном 1929 г. и ненамного ниже, чем в 1930 г. – годах, когда о голоде не было речи...

Дело, стало быть, не в неурожаяе. Важнейшая причина голода – совершенно нереальной, фантастически большой план хлебозаготовок и беспощадно жестокие, драконовские меры по его выполнению – любой ценой!”

До цієї таблиці бажачі можуть додати матеріали про врожайність зернових у першій половині 1930-х років по Україні в цілому і у розрізі окремих її областей. Ці таємні радянські матеріали не передбачалися для друку і їх достовірність не викликає сумніву. Щоб уникнути звинувачень

в упередженості, відсилаємо читача до російських публікацій [2, с.30]. Виявляється, урожаї в Мелітопольському районі істотно не відрізнялися від відповідних показників по Україні. Якщо навіть допустити, що радянські дані про врожаї 1932-1933 років дещо завищені, констатує російський дослідник М.О. Івницький, все ж “собранного урожая хватило бы, чтобы избежать массового голода, если бы хлебозаготовительная кампания проводилась иначе” [3, с.43].

На те, що справа не в погодних умовах і низькому врожаї, вказують майже всі свідки подій, які пережили в Запорізькій області голодомор. Читач може прочитати інтерв'ю з цими свідками в декількох статтях, опублікованих у збірнику. Майже всі вони розповідають, що урожаєм був, але у них відбирали абсолютно всі продукти харчування, цілком свідомо прирікаючи на смерть.

Другий міф. Голод мав локальний характер і охопив лише частину сільських поселень деяких сільських районів Запорізької області.

– Архівні матеріали, які готуються до опублікування у зведеному томі Національної книги пам'яті, свідчать про те, що голод охопив усі райони області без винятку. У межах районів голодом було охоплено переважну більшість населених пунктів, незалежно від того, представники якої національної групи там мешкали. Звичайно, жертвами Голодомору стали перш за все українці, яких в області було найбільше. Цей факт підтверджується різними джерелами – свідченнями очевидців-старожилів, архівними та іншим документами. Але трагедія не вибирала національність.

Так, інтерв'ю з мешканцями болгарських сіл Північного Приазов'я (було залучено до опрацювання матеріали інтерв'ювань 81 осіб: смт. Якимівка та с. Олександрівка Якимівського району; с. Ботево, с. Федорівка, с. Богданівка, с. Гірсовка Приазовського району; с. Преслав, с. Гюнівка, с. Радолівка Приморського району Запорізької області), показали, що Голодомор охопив і цю етнічну групу мешканців Запорізької області. “Усні історії” таврійських болгар опубліковано у статті В.І. Мільчева та Ю.О. Іріоглу. Автори роблять висновок: “Схожі оцінки голодомору можна почути як у будь-якому болгарському селі Таврії, так і в тисячах інших сіл по всій Україні, незалежно від того, до якої національності належать їх мешканці. Практично не було такої родини, в якій би хтось не помер від голоду. Розкуркулення, виселення, голодомор визначили приховано негативне ставлення основної маси болгарського населення Таврії до радянської системи. На їх фоні селянами скептично сприймалися й такі її досягнення, як культурна та мовна автономія 1920-30-х років, загальна система освіти тощо”.

Голодомор охопив також поселення німецькомовної, чеської, єврейської та інших національних меншин. Не оминув він і місця компактного проживання етнічних росіян (наприклад, село Тимошівку Михайлівського району). Колгосп ім. Калініна, розташований на території цього села, був занесений на “чорну дошку”.

Інтерв'ю з мешканцями села Чубарівка Пологівського району (див. статтю С.М. Білівненка) засвідчили, що Голодомор не обійшов і малу батьківщину тодішнього голови Раднаркому України В.Я. Чубаря. Тоді село називалося Власівкою, а район – Чубарівським. Про якусь істотну допомогу з боку свого земляка, яка б допомогла мінімізувати трагедію, селяни не згадують. Все було, як і в сусідніх районах. Обмежена допомога стала надходити лише влітку 1933 р.

Третій міф. У Запоріжжі та інших містах області, де відбувалася індустріалізація, голоду не було. Незважаючи на продовольчі труднощі, населення одержувало необхідний мінімум продовольства.

– Це не так. Факти, наведені у спогадах члена Національної спілки художників України І.В. Василенка, 1922 р. народження, свідчать, що на території сучасного Запоріжжя було, принаймні, два місця масових поховань померлих від голоду: у районі сучасного Критого ринку і на кладовищі у південній частині острова Хортиця. Серед померлих, в основному, були селяни, які намагалися на новобудовах м. Запоріжжя врятуватися від голодної смерті.

Але в містах від голоду помирали не лише селяни. У м. Мелітополі в лютому 1932 р. більшість робітників одержували 200 грамів хліба на день, службовці – 200 грамів, утриманці – 100 грамів. Свідком непоодиноким випадків смерті від голоду був мешканець Мелітополя А.І. Єршов (1912 року народження, свідчення дав 1991 року) [1, с. 38,52]. У листі Мелітопольського райвідділу постачання до Дніпропетровського обласного відділу постачання, написаного у березні 1933 р., зазначалося: “Недостаточное снабжение хлебом рабочих завода “Металлообъединения” вызвало в последнее время массовые заболевания, случаи смерти и пухлости на почве недоедания” [1, с.112].

Інший факт, який виявив у Запорізькому обласному державному архіві краєзнавець А. Пенюк. На підставі книг реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району м. Запоріжжя він ретельно прорахував кількість померлих у будинку немовлят по вул. Рози Люксембург, буд. 7 (фонд 5593, опис 13, справи 274, 275, 276, 313, 314, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323). Виявилося, що впродовж травня 1932 – листопада 1933 років у цьому будинку в центрі міста померло 755 дітей віком від 2 тижнів до 3 років. Типові діагнози: виснаження, шлункове захворювання, інтоксикація, вроджена кволість (1 місяць), запалення

легенів, катар кишечника. Пік смертності припадає на весну-літо 1933 р.: у березні померло 71 немовля, у квітні – 66, травні – 108, червні – 116, липні – 119, у серпні – 60 дітей.

Прізвища цих немовлят будуть занесені до Мартирологу жертв Гододомору.

За даними секретаря Дніпропетровського обкому КП України М. Хатаєвича, в області на початок квітня 1933 р. (після того, як відібрали все продовольство і почали вибірково рятувати людей) було розгорнуто мережу ясельних закладів і дитсадків на 100 тисяч дітей, “а за бортом этих домов имеется большое количество детей, которых некуда девать” [4, с.64]. Невідомо, скільки з цих дітей померло. Якщо судити за масштабами смертності в м. Запоріжжі, де (теоретично) умови для утримання дітей були кращими, ніж в голодних селах, то їх кількість обчислювалася багатьма тисячами.

Частина міського (як і сільського) населення справді була застрахована від голодної смерті. Це – партійно-радянський і господарський апарат, сільський актив, який вилучав у селян продовольство, міліція, органи ОДПУ, суд і прокуратура, кваліфіковані робітники і деякі категорії ІТП. У статті кандидата історичних наук В.В.Гудзя наводяться дані про норми постачання номенклатури в Мелітопольському районі. Режим добре забезпечував тих, кого вважав своєю опорою. Але кожного з них постійно переслідувала небезпека бути арештованим як “ворог народу”. В.В.Гудзь пише: “Жертвами терору були не лише селяни, а й місцеві партійно-господарські керівники, які, здебільшого, намагалися полегшити становище голодуючих земляків. Зокрема, тільки у грудні 1932 р. Дніпропетровський обласний суд позбавив волі 1062 осіб, з яких 59 розстріляно, за невиконання хлібозаготівельних планів”.

Четвертий міф. В СРСР голодували всі. Голод охопив не лише Україну, а й Росію, Білорусію та інші республіки СРСР.

– Про те, що відбувалося у 1932-1933 роках у зазначених вище республіках СРСР вже пишуть історики цих, тепер незалежних, країн. Зокрема, на підставі фактів доведено, що голод охопив Казахстан (там кочівників спробували прилучити до “прогресивнішого”, а заодно зручнішого для контролю осілого способу життя), деякі регіони Росії – Кубань, Дон, Поволжя, Західний Сибір. Але, на відміну від України, Росія не вся була охоплена голодом. У спогадах жителів Мелітопольщини, опублікованих В.Тимофеевим у книзі “Неоголошена війна”, є свідчення того, що наші земляки, рятуючись від голодної смерті, пробували прорватися в Росію, зокрема, у Курську і Орловську області.

Там вони намагалися знайти роботу, або проміняти на продовольство свої пожитки. Комусь це вдавалося. Але не всім.

**Згадує Міняйло Микола Іванович, 1912 р.н.,
с. Костянтинівка Мелітопольського району**

У січні 1933 р., під час шкільних канікул, поїхав він до Курської області, звідки писали, що там голоду немає, там він у людей набрав картоплі і хліба, але побачив сани з працівниками НКВС, які зробили облаву на українців і гнали їх назад до України, хлопцю вдалося сховатися, але до двору зайшли три співробітники НКВС, наказали зібрати речі та привезли до залізничної станції. У залі було людей, як оселедців у бочці. Майже всю ніч люди стояли, вранці їх посадили на поїзд, у кожному вагоні знаходився співробітник НКВС. На кожній із зупинок з вагонів виносили померлих. У Курську їх висадили, привели до церкви, де давали з військової польової кухні шматочок хліба та гарячий кандьор з пиона, але ніякої посудини для кандьору Микола не знайшов, тому на шматочку хліба довелося триматися дві доби. Як тільки переїхали умовний кордон з Росією, охоронці залишили поїзд [1, с.16].

Таким чином, наших голодних земляків з Росії видворяли силою. У збірнику є посилання на джерела, у яких зазначено, що в січні 1933 р. влада заборонила виїзд голодних селян з України. Наводимо директиву з цього приводу, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим: “...Органам власти и ОГПУ Украины и Северного Кавказа предписывается не допускать массового выезда крестьян в другие районы, а органам ОГПУ Московской, Западной, Центрально-Черноземной областей, Белоруссии, Средней и Нижней Волги немедленно арестовывать прорвавшихся на север крестьян Украины и Северного Кавказа и после того, как будут отображены контрреволюционные элементы, выдворять остальных на места их жительства” [3, с.61]. Відповідні вказівки були віддані і транспортним відділам ОДПУ. Всього на початок весни 1933 р. було затримано майже 220 тис. осіб. Багатьох з них було заарештовано як “ворогів народу”. Серед них були й мешканці нинішньої Запорізької області.

**Згадує В’юник Параскева Костянтинівна, 1905 р.н.,
с. Костянтинівка Мелітопольського району**

Вона навесні 1933 р. поїхала рятуватися від голоду до Росії і, прибувши в Орловську область, влаштувалася на роботу. Але на залізничному вокзалі в Орлі потрапила під облаву. Хапали і садили у товарні вагони всіх, хто був з України [1, с.18].

Про те, що їхали в Росію, рятуватися від голоду, свідчили й інші старожили [1, с.19].

Ще один аргумент – фрагмент Звіту міжнародної комісії із розслідування голоду 1932-1933 років в Україні, яка в складі провідних західних і російських істориків працювала 1990 р. у м. Торонто (Канада): *“Очевидно, что население Украины сократилось более чем на 3 млн человек; уменьшение естественного прироста населения прибавляет к этой цифре еще 3 млн человек; за тот же период, при тех же условиях жизни население соседних с Украиной республик увеличилось: в России – на 28 проц., в Белоруссии – на 11,2 проц”*. Звіт було надруковано російськими вченими [5, с.7]. Якщо навіть наведені у Звіті дані не зовсім точні, а приріст населення в Росії і Білорусії завищено, тенденцію вони відбивають правильно. Голод був “регульованим” і географічно локалізованим: Україну він охопив повністю, а в Росії – лише ті етногеографічні регіони, де цього прагнула влада.

П'ятий міф. Кількість жертв голоду в області не була значною. Про це свідчать Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть по Запорізькій області. Цих свідчень за 1932-1933 роки 33 тисячі. До того ж, невідомо, скільки цих смертей були викликані голодом, а скільки – природними факторами.

– Ці книги надійшли на зберігання до Запорізького обласного державного архіву в 2007 р., хоча окремі дослідники користувалися ними ще тоді, коли вони перебували в районах. За допомогою цих книг деяким дослідникам вдалося встановити орієнтовну кількість осіб, які померли від голоду в окремих селах у 1932-1933 роках. Наприклад, В. Тимофеев установив, що по селу Троїцькому Мелітопольського району у книзі реєстрації смерті з 22 лютого до кінця грудня 1933 р. зафіксовано 178 записів. Щоб виявити масштаби смертності від голоду в 1933 р. дослідник вивчив відповідні книги за 1931 р. (17 померлих), за 1935 р. (24 померлих) [1, с.123]. Таким чином, (якщо до книги були внесені всі випадки смерті), вдалося встановити кількість померлих у Троїцькому від голоду за 10 місяців і 10 днів 1933 р.

Але ніхто не пробував встановити за цим джерелом загальну кількість жертв Голодомору. Це виявилось неможливим. Співробітники архіву О.Г. Величко та І.В. Козлова у своєму виступі на конференції повідомили, що по багатьох населених пунктах книги актів смерті не збереглися, або збереглися лише частково. Дослідники, які вивчали ці книги, виявили у них численні пропуски записів. Скільки не враховано смертей – невідомо.

Зовсім відсутні дані по Кам'янсько-Дніпровському та Токмацькому районах.

Невідомо також, хто із занесених до цих книг, помер саме від голоду. Причини смерті приховувалися.

Не враховано тих, хто втратив здоров'я у 1932-1933 роки і помер наступного, 1934 року.

Книги не враховують осіб, які, рятуючись від смерті, покинули рідні домівки і померли по дорозі (як свідчать наведені у збірнику приклади, таких було немало), або в інших місцях і не були внесені до відповідних документів.

Багатьох мешканців області було репресовано чи депортовано в роки Голодомору і померли вони далеко від рідної домівки. Вони не були внесені до книг реєстрації смерті на своїй батьківщині. Взагалі, з того, що відомо спеціалістам про книги реєстрації актів громадянського стану сьогодні, немає підстав стверджувати, що за цими книгами навіть приблизно можна буде визначити справжні масштаби смертності від голоду. Це історичне джерело слід використовувати в комплексі з іншими історичними джерелами.

Таким чином, кількість жертв Голодомору 1932-1933 років у межах Запорізької області ще не встановлена. Для цього необхідно провести спеціальну і досить велику дослідницьку роботу. Ця робота ускладнюється, серед усього іншого тим, що територія нинішньої Запорізької області входила до складу Дніпропетровської. Відтак, відповідні дані по її території ніде не концентрувалися. Навіть у масштабах України не вдалося зробити точні підрахунки кількості жертв Голодомору. Різні українські автори називають цифри від 5 до 10 млн чол. Можна говорити лише про орієнтовні оцінки. Російські дослідники-аграрники В.П. Данилов і І.Є. Зеленін вважають, що сільське населення України 1932-1933 рр. скоротилося на 20,5 % [6, с.109]. Тобто, в Україні, за оцінкою росіян, внаслідок Голодомору помер кожен п'ятий селянин. Якщо прийняти цей відсоток для території Запорізької області, сільське населення якої 1931 р. наближалось до 1,5 млн, то виявиться, що тут жертвами Голодомору стали декілька сотень тисяч чоловік. Точніші дані наводити рано.

Шостий міф. Те, що відбувалося в Україні в 1932-1933 роках – не було ні Голодомором, ні геноцидом українського народу. Це звичайний голод від недороду і безгосподарності.

– Цей міф спростувала Верховна Рада України, прийнявши 26 листопада 2006 р. Закон, яким визнала Голодомор геноцидом українського народу. Тим, хто не визнає цього, посилаючись на міжнародно-правові акти, радимо звернутися до надрукованих у збірнику статей кандидатів історичних наук І.М. Шугальнової і В.Г. Космини. Наводимо підсумкові фрагменти цих статей. Всю аргументацію читач знайде в збірнику.

В.Г. Космина “Методологічний аспект системного дослідження Українського Голодомору”

“Таким чином, “війна” новітньої, притому тоталітарної, системи організації проти сільських сегментарних спільнот закінчилась фактичним знищенням останніх, а разом із ними – знищенням величезних пластів народної культури. Найбільших втрат зазнало українське село і весь український народ.

Та чи можна на цій підставі стверджувати, що геноцид 1932-1933 рр. був спрямований лише проти українського народу? Опубліковані на сьогодні документи не свідчать про те, що створювалась якась окрема система для винищення людей за етнічною, чи більш широко – національною ознакою. Діяла загальна для всього СРСР система організації у вигляді партії-держави. А найжорстокіший терор голодом спрямовувався насамперед проти тих груп селянства, які виявляли найменшу поступливість владі, найменше піддавалися більшовицькій “організації”, але при цьому були основними виробниками товарного хліба і в Російській імперії, і в СРСР. Це, безумовно, Україна та заселена переважно українцями Кубань (лише на них припадало до 2/5 союзних хлібозаготівель), а також козацькі райони Дону, Уралу й Західного Сибіру, як і заселені відносно пізно (в кінці XVIII – середині XIX ст.), у т.ч. українцями і німцями, райони Нижнього Поволжя та Північного Казахстану... Тож можна погодитись з російськими істориками В.П. Даниловим та І.С. Зеленіним, що геноцид не був обмежений українським селянством, що “це був геноцид рівною мірою й російського селянства..., і особливо скотарів та хліборобів Казахстану – коротше селянства всіх регіонів і республік СРСР, охоплених масовим голодом”.

Однак слід додати й інші спостереження. Саме вказані вище регіони, через свою важливість і водночас культурну своєрідність, а значить, і політичну “ненадійність”, найбільше “непокоїли” владу і ставали об’єктами терору. І навпаки, голод менше торкнувся тих районів Росії, у яких, по-перше, міцно панувала зрівняльна передільна община, відносно легко перетворена на колгосп – таку собі одержавлену общину, і які, по-друге, традиційно споживали хліба більше, ніж виробляли, а тому від влади залежали більше й “незручностей” їй створювали менше. Тобто, при з’ясуванні витоків геноциду слід обов’язково враховувати і культурну, а точніше, культурно-цивілізаційну, специфіку відповідних регіонів. Тоді стануть зрозумілими і справжні масштаби трагедії 1932-1933 років, як для кожного з зазначених народів окремо, так і для світової культури в цілому.

Тому, не протиставляючи Україну іншим регіонам СРСР, постраждалим від геноциду, поставимо питання децю інакше: чи

можна стверджувати, що геноцид був спрямований безпосередньо проти українського народу (як і безпосередньо проти інших народів)? Відповідь на нього має бути позитивною. Адже відбувалося не тільки фізичне винищення мільйонів українських селян. Одночасно ліквідовувалися традиційні сегментарні спільноти як окремі системи комунікацій. Для українського народу це мало особливе значення. Якщо, скажімо, в Росії національна культура впродовж століть мала і народний, і державний пласти, а тому руйнація першого з них не мала катастрофічних наслідків для культури в цілому, хоч децю й гіпертрофувала її структуру в бік “державності”, то для України наслідки голодомору були справді трагічними. В Україні через цілу низку історичних обставин, зокрема, поліетнічний характер міст та зазвичай іноетнічний характер держави, саме село було постійним і найбільш надійним хранителем українського народного духу й української культури. Удар по ньому порушив процес спадкоємності культури, деформував ментальні структури цілого народу, обмежив його можливості впливати на світові справи і на світову культуру в сучасному глобалізованому світі”.

І.М. Шугальова “Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні: історико-правовий аспект”

“...Аналіз європейської та американської історіографії дає підстави стверджувати, що події 1932-1933 років в Україні привертають увагу дослідників як один із проявів геноциду.

“Війна голодом”, “війна на вимирання”, “демоцид” – зорганізовані сталінським урядом, набули настільки тотально винищувального характеру, що є всі юридичні і моральні підстави вважати події 1932-1933 років в Україні геноцидом.

В Україні та світі залишається все менше індиферентних до української трагедії людей. Про це свідчить світове визнання Голодомору та оприлюднення жахливих злочинів сталінського режиму. Хоча це визнання ще не набуло міжнародного правового затвердження, проте головне вже здійснено: знято інформаційну блокаду та подолано стіну байдужості як в Україні, так і у світі. Міжнародна спільнота заговорила про український Голодомор, у багатьох країнах світу відбулися жалоби із вишнунвання загиблих.

Процедура визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом має і політичне забарвлення. Допоки українські історики, соціологи, політологи і юристи не сформулюють переконливу, юридично обґрунтовану доказову базу, коли вже не залишиться сумнівів у Голодоморі як у геноциді, тільки тоді це питання перейде у площину

міжнародного і правового оформлення. І зацікавлені країни не зможуть маніпулювати темою Голодомору як розмінною картою у політичній грі”.

* * *

Ідеологічні міфи мають властивість з часом розвіюватися. Надруковані у запропонованому читачеві збірнику матеріали наукової конференції “Трагедія Голодомору 1932-1933 років на Запоріжжі” покликані допомогти у цьому.

Пізнайте факти, і вони звільнять вас від пут лжі.

Джерела та література

1. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років). Автор-упорядник В. Тимофєєв. – Тернопіль, 1993.
2. Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Голод 1932-1933 годов. – М., 1996.
3. Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 годов: Кто виноват? // Голод 1932-1933 годов. – М., 1996.
4. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932-1933 років на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 1993.
5. Итоговый отчет Международной комиссии по расследованию голода 1932-1933 годов на Украине // Голод 1932-1933 годов. – М., 1995.
6. Данилов В.П., Зеленін І.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – № 5.

Історія

В. Г. Космина
кандидат історичних наук

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СИСТЕМНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ

Тема геноциду українського народу в 1932-1933 рр. – надзвичайно болюче питання української історії. Сьогодні вона є однією з найвразливіших суспільно-політичних проблем. А це створює чимало труднощів і для історичної науки. Із соціологічної точки зору в сучасному суспільстві системи науки, політики, права, економіки, освіти тощо є окремими, цілком автономними підсистемами всеохоплюючої системи суспільства, що розвиваються самостійно, за внутрішніми закономірностями, хоч і мають між собою структурні зчеплення. При цьому єдиним орієнтиром для системи науки є істина, тоді як інші системи мають зовсім інші орієнтири. Нехтування цією специфікою науки, зокрема, історичної, часто призводить до того, що її цілі змішуються з цілями політичної, правової та інших систем, а то й безпосередньо підпорядковуються їм. Яскравий приклад тому – тема українського Голодомору, щодо якої політики і правники різних країн не доходять спільної думки, а в результаті – не мають її й історики.

Факти свідчать про масову загибель людей, про вилучення всіх запасів продовольства, про спеціальні заходи влади щодо недопущення його ввезення в голодуючі райони та виїзду з них. Але з погляду політики, неодмінно постає питання про відповідальність правлячого режиму в СРСР. І відразу деякі російські історики роблять висновок: “Цілять прямо в Росію, у спадкоємність російської історії від дореволюційної Росії до СРСР і в їхнє геополітичне становище у світі” [1]. У непросту ситуацію потрапляють історики, коли роблять спроби правових висновків щодо голодомору. Тут вони змушені орієнтуватися на Конвенцію про попередження злочину геноциду й покарання за нього, ухвалену Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року, що визначає геноцид як “дії, чинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку”. І знов погляди істориків розходяться у питанні щодо підведення під це визначення голодомору саме сільського населення й не лише в Україні. Хоча історики добре знають, що всі правові норми в сучасному світі виробляються у конкретно-історичній ситуації, носять відбиток різних компромісів, і з часом можуть суттєво змінюватись.

Взагалі, історична наука у своїх конструкціях має орієнтуватись на історичний зміст явищ, на визначення, що історично з’являлись, а не лише на поняття з одного, хоч і важливого правового акту. Так, сам автор поняття “геноцид” Р. Лемкін ще в 1933 р. поширював його на знищення “соціальних

спільнот”, Нюрнберзький трибунал у 1945 р. – на знищення “певних народів і класів”, а ГА ООН у 1946 р. – на знищення “політичних та інших груп”.

Як бачимо, серед істориків немає одностайності в трактуванні Голодомору як геноциду. На заваді стають як політичні, так і правові колізії. Все залежить від того, з яких позицій даються оцінки, або “хто є спостерігачем?”. Вочевидь, до кінця подібну “суб’єктивність” подолати не вдасться, проте історична наука повинна знайти таку схему дослідження, яка б найбільш точно відображала історичну реальність і водночас максимально нейтралізувала “суб’єктивізм” істориків.

Звісно, її першим, і, з огляду на довготривале офіційне замовчування Голодомору, найважливішим завданням є збирання й оприлюднення усього доступного на сьогодні масиву свідчень про Голодомор та його прояви, про поведінку його жертв і тих, хто його здійснював та організовував на всіх рівнях, як і аналіз відповідних статистичних даних з усіх галузей суспільного життя, даних про внутрішнє й зовнішнє становище країни (СРСР) тощо. Все це має і самостійну цінність, позаяк закриває “білі плями” історії. Однак слід пам’ятати, що будь-яке пояснення тих чи інших заново відкритих фактів, сам контекст їх висвітлення, а тим більше їх зв’язування між собою у певну каузальну послідовність, творення з неї історичного нарративу неодмінно підпорядковує їх тій чи іншій теоретичній концепції політичного, філософського, релігійного, морального тощо характеру, що часто вже а ргіогі присутня у дослідника й зарані визначає його трактовку фактів. Таким чином, різнобій у тлумаченні одних і тих же історичних явищ, наявність несхожих, а то й протилежних за змістом їхніх “об’єктивних описів” зазвичай є запрограмованим.

Чи можливий, взагалі, такий спосіб аналізу історичного матеріалу, який би методологічно обмежував своєрідну “теоретичну упередженість” істориків і дозволяв їм зближувати позиції хоча б у якихось важливих параметрах дослідження?

Думається, що таку методологію дослідження можна сформулювати, якщо дотримуватись принаймні двох умов. По-перше, це має бути реальний системний аналіз історичних явищ і процесів. Саме дослідження системного зв’язку останніх дозволяє мінімізувати довільність у трактуванні історії. У тій же темі Голодомору всі ключові проблеми мають системний характер: у країні в системі суспільства панувала цілком певна політична система (підсистема); її дії в усіх сферах суспільного життя були системними; систему являли собою і політика щодо селянства, передусім українського, і ті методи й засоби впливу на нього, що зумовили його масове вимирання від голоду. Крім того, окремими системами були й самі сільські поселення, а країна була складовою частиною світової системи.

По-друге, потрібно відмовитись від абсолютно непродуктивного в дослідженні історичного процесу протиставлення суб’єктивного й об’єктивного, так само як і від проголошення якихось “об’єктивних істин історії”. Все, що трактується як “суб’єктивне” в діях і висловах історичних персонажів, авторів історичних джерел і самих дослідників історії, становить

реальний, а значить “об’єктивний”, зміст самої історії, позаяк іншої, “несуб’єктивної”, історії просто немає. Слід лише віднайти формулу аналізу цих об’єктивно-суб’єктивних (або ж необ’єктивно-несуб’єктивних) першоелементів історичного процесу.

Найбільшою мірою цим методологічним вимогам відповідає те бачення історичного процесу, яке випливає з теорії соціальних систем класика постнекласичної соціології Нікласа Лумана. У своїх працях, зокрема у таких фундаментальних дослідженнях, як “Соціальні системи” (1984) та “Суспільство суспільства” (1997) [Див.: 2; 3; 4; 5], він усебічно обґрунтував ідею, що суспільство як цілісна система складається не з людей, тобто мільйонів і мільярдів окремих психічних систем, проникнути в які ми з нашим науковим інструментарієм не в змозі, і не з якихось сталих “зв’язків” між ними, що є не більше ніж нашими розумовими конструкціями, а з комунікацій між людьми. Елементарна комунікація (комунікативна операція) включає в себе три компоненти: *повідомлення* (дію, наповнену для інших тим чи іншим інформативним змістом), *інформацію*, що її вкладає в повідомлення адресант, та *розуміння* повідомлення адресатом, тобто самостійне виокремлення ним для себе тієї чи іншої інформації. Кожна така комунікація для того, щоб мати своє продовження в інших комунікаціях, а в більш широкому сенсі – щоб продовжувало існувати суспільство (*суспільство* буквально й означає *спілкування*, тобто комунікацію), має бути достатньо зрозумілою для її учасників. А таке розуміння можливе тільки тоді, коли дана комунікація має рекурсивний (зворотний, повторний) смисловий зв’язок з тими чи іншими попередніми комунікаціями. Навколо певних смислових ліній вибудовуються послідовності комунікацій, з яких у сукупності й формуються соціальні системи.

Соціальна система існує тільки завдяки тому, що у своїх операціях розрізняє себе та навколишній світ і є системою самореферентною. Визначальним для неї є смислове самовіднесення її операцій до смислів її ж попередніх і наступних комунікацій. Це самоспостереження комунікацій зумовлює характер їхнього іншовіднесення – спостереження за релевантними для даної системи процесами в навколишньому світі. При цьому сама система будується із тих елементів, що сама створює, – з комунікацій. Це називається її автопоетисом (самотворенням). Доречно сказати, що такими ж самореферентними й автопоетичними постають будь-які “живі” системи – системи свідомості окремих індивідів, їхнього мозку, біологічні системи усіх живих істот.

Для істориків принципово важливим у теорії Н. Лумана є те, що комунікації – це ті ж таки історичні факти, причому як факти історичної реальності, так і факти-джерела, і навіть “науково-історичні факти”. Дослідження соціальних систем полягає в дослідженні історичних фактів-комунікацій [Докладніше див.: 6]. При цьому дослідження соціальної системи якраз і передбачає спочатку виявлення її загального внутрішнього смислу (самовіднесення її комунікацій), потім – виявлення смислових іншовіднесення її комунікацій у конкретних історичних ситуаціях (“бачення”

системою навколишнього світу), і, нарешті, виявлення смислу її історичної поведінки на тлі того, що система помічає і не помічає в навколишньому світі. Таке наукове спостереження за системою Н. Луман називає спостереженням другого порядку [7, с.47-60]. На нього ми й будемо спиратися в системному аналізі теми Голодомору.

Н. Луман визначає три різновиди соціальних систем: соціальну систему інтеракції (безпосередньої взаємодії), соціальну систему організації, що завершеного вигляду набула в підсистемах сучасного суспільства, та всеохоплюючу соціальну систему суспільства, що включає в себе й два попередні різновиди систем [2, с.84]. У часі вони формувалися в різні історичні періоди і набували різних внутрішніх смислів. Нам слід докладніше розглянути ці історичні соціальні системи, позаяк в українському Голодоморі ми спостерігаємо зіткнення двох із них.

Система інтеракції властива всім дописемним культурам і визначала спосіб функціонування численних сегментарних, тобто відокремлених, первісних суспільств – родів, общин, племен, союзів племен тощо. Оскільки інтеракція зводиться до прямого, зазвичай усного, спілкування між присутніми, то є малоймовірною незгода між її учасниками у якихось важливих питаннях. Така незгода, інакше кажучи, “ні”-редакція мовної комунікації, загрожує припиненням останньої, а для сегментарних суспільств вона б означала руйнування їх самих як обмежених у просторі комунікаційних систем. Саме тому в цих суспільствах універсальним регулюючим принципом внутрішнього життя є морально-етична норма взаємності, своєрідної симетрії у відносинах, яка так чи інакше передбачає рівність. Ті ж, хто порушують рівновагу й протиставляють себе спільноті, виключаються з цієї операційно закритої системи комунікації і, як наслідок, приречені на загибель.

Інтеракція як така є невід’ємним елементом функціонування й наступних, більш складних типів суспільств, включаючи й сучасне. Але тут кожна інтеракція може бути лише фрагментом у надзвичайно розгалуженій системі комунікацій і прямо не відбивається на виживанні суспільства, оскільки одночасно з нею відбувається безліч інших комунікацій у різних медіумах, які й становлять “життя” соціуму.

Однак суттєвим є те, що в складних типах суспільств аж до ХХ ст., а подекуди в світі – до ХХІ ст., збереглися й побудовані в основному на інтеракції сегментарні суспільні системи. У “високих культурах”, або цивілізаціях, де територіально великі суспільства були зорганізовані на засадах диференціації на центр і периферію та стратифікаційної диференціації, сегментарні спільноти продовжували своє відносно автономне існування, хоча й мали при цьому периферійний статус. Зазвичай це були сільські поселення. Вони тією чи іншою мірою зазнавали впливу з боку багатофункціонального релігійно-політико-економічного центру, що уособлював засновану на писемності “велику традицію” в культурі, а в господарстві нерідко підпорядковувались представникам вищої страти в суспільстві – великим землевласникам. Проте у внутрішніх комунікаціях ці

спільноти орієнтувалися на свій традиційний уклад – (“малу традицію”) включно з нормами взаємності, скорегованими, щоправда, відповідно до панівної релігії.

У межах Західної цивілізації системна диференціація суспільства протягом ХVІ-ХІХ ст. поступово змінила свою форму. На місце системного поділу суспільства на страти (стани) та на багатофункціональний центр і периферію прийшла диференціація на окремі функціональні системи політики, права, економіки, науки, моралі, мистецтва тощо. Кожна з них розрізняє себе та свій навколишній, в т.ч. внутрішній, світ, і орієнтується лише на власний смисловий код комунікацій, тобто є самореферентною й автопоетичною, маючи окремі структурні зчеплення з іншими такими ж системами (підсистемами) суспільства. Передумовами практично одночасної віддиференціації функціональних систем Н. Луман вважає деякі особливості в системній будові західноєвропейського середньовічного суспільства, а вирішального значення надає появі в ХV ст. книгодрукування, яке уможливило неймовірно раніше (і невідконтрольні владі й церкві) непрямі комунікації між людьми, об’єднані в системи лише тими чи іншими смислокодами (влада – в політиці, законність – у праві, гроші/власність – в економіці, істина – в науці тощо).

Утвердження функціонально диференційованого суспільства, що існує завдяки вільному приєднанню одна до одної комунікацій відповідного смислу, змінило характер розвитку не тільки Заходу, а й усього світу. По-перше, воно втягнуло у функціональні системи комунікацій всі групи населення, так що на Заході незабаром уже не залишилось автономних сегментарних суспільств. По-друге, позбавлені релігійно-морального забарвлення функціональні системи комунікацій вийшли за межі Західної цивілізації й почали приєднувати до себе відповідні комунікації (дії) в інших культурних регіонах світу. По-третє, складність “вільного” комунікаційного процесу, загроза хаосу й анархії у функціональних системах викликали до життя новий різновид комунікаційних систем, а саме: соціальних систем організації. Вони створювалися заново, або ж виникали внаслідок трансформування деяких старих інституцій. Головними їх рисами є те, що вони діють лише всередині функціональних систем і що комунікації в них мають форму рішень. Першим із них є рішення індивіда про членство в організації, а надалі внутріорганізаційні рішення, ухвалені колективно чи централізовано, зумовлюють тільки нові рішення: про шляхи виконання попередніх рішень та про рішення на розвиток попередніх рішень. Отже, і тут бачимо автопоетичну, й самореферентну систему, побудовану на смисловій єдності комунікацій з їх самовіднесенням та іншовіднесенням. Структуру очікувань у ній, що, власне, і є структурою комунікативної системи, формує її програма діяльності, або загальна мета. Той, хто не відповідає вимогам організації, виходить або виключається з неї.

У політичній системі головною й наймогутнішою організацією є держава, уповноважена на ухвалення загальнозобов’язуючих рішень для всього суспільства та втілення їх у життя, в т.ч. із застосуванням фізичного

насилення. Інші організації – це політичні партії. Вони пропонують суспільству свої політичні програми, а за умови досягнення сподіваної влади пробують реалізувати їх своїми рішеннями, але в межах, допустимих для існуючої самореферентної політичної системи. Ці межі можуть обумовлюватися станом і традиціями практичної діяльності державного апарату – своєрідної підсистеми політичної системи, а ще більше – наявністю у суспільстві інших функціональних систем, у т.ч. правової, з якими завжди треба рахуватись.

Зазначені тенденції в системній еволюції суспільства властиві Західній цивілізації і тепер поступово поширюються на весь світ, формуючи всеохоплююче світове суспільство. Системні зміни в суспільстві в Росії й Україні відбувалися інакше, особливо в ХХ ст. Євразійська цивілізація, головним чином, у її російському варіанті, історично еволюціонувала за сценарієм, близьким до східного типу. Тут не відбулося хоча б часткового розмежування релігійного й політичного центрів і не сформувалася самодостатня страта аристократії, як це спостерігалось на середньовічному Заході. Тут домінувала диференціація на центр і периферію. Могутня царська влада підпорядкувала собі церкву, що гарантувало їй сакральний статус у суспільстві, а також вищу соціальну верству – дворянство. У її руках перебувала верховна власність на землю, контроль за економічним, соціальним, духовним життям суспільства. Периферію ж становили численні сегментарні суспільства – сільські общини, засновані на колективному користуванні землею з її регулярними зрівняльними переділами між общинниками. Міста також не були скільки-небудь самостійними центрами, а їхній статус визначався розміщенням там царської адміністрації. Характерно, що й “вестернізаційні” реформи ХVІІІ – початку ХХ ст. здійснювалися урядом з метою не послабити, а лише вдосконалити поліфункціональну владу центру над периферією.

Водночас ці перетворення, особливо реформи кінця ХІХ – початку ХХ ст., дали певний простір для поширення в суспільстві комунікацій зі смислокодами деяких функціональних систем. Ці комунікації виробничого, економічного, наукового, освітнього, мистецького і навіть політичного спрямування не виникали на власне російському ґрунті, а були скоріше продовженням відповідних комунікаційних систем, що утвердилися на Заході. Та все ж вони позначали контури потенційних віддиференційованих функціональних систем, хоч ті ще не були здатні пробитися крізь товщу самодержавної влади та православно-общинного менталітету маси населення.

Українські сільські сегментарні спільноти були влаштовані дещо інакше, ніж російські. Тут уже з ХVІ ст. панувало індивідуальне землеволодіння, яке внаслідок реформ ХІХ – початку ХХ ст. трансформувалося у приватну земельну власність. У селян зміцнилося почуття господаря своєї землі, вони поступово втягувалися в економічні комунікації з містом. Тому й інтеракції всередині цих спільнот, побудовані на моральних засадах взаємності, доповнювалися нормами особистої

відповідальності і розрахунку. В той же час сільські громади залишалися й основними носіями української мови та культури. Це посилювало їхню системну самореферентність в умовах, коли іншомовними поставали державна влада, церква й, значною мірою, міста.

У 1917 р. самодержавство, яке продемонструвало неспроможність розв’язати клубок численних суспільних проблем, що нагромаджувалися десятиліттями, а то й століттями, а в роки Першої світової війни різко загострилися, було повалене. Однак за відсутності скільки-небудь очевидної функціональної диференціації суспільства, а значить – і віддиференційованої політичної системи, практично не було реальних шансів для встановлення і закріплення парламентської демократії західного зразка.

У жовтні того ж року владу в країні захопила партія більшовиків, яка на тлі інших політичних партій не вирізнялася чисельністю своїх лав, проте виявилася більш організованою й рішучою у прагненні здобути всю повноту влади. Власне, це була замкнута соціальна система організації із надзвичайно високим рівнем централізації й напіввійськовою дисципліною, вишколена в тривалій нелегальній боротьбі з царським режимом. До числа її відносних переваг над рештою партій слід також віднести співзвучність її державницько-колективістських ідеологічних засад общинно-православному менталітету більшості селянської й робітничої маси Росії, а також її налаштування на збереження звичної для суспільства централізованої поліфункціональної системи влади, звісно при радикальному оновленні змісту останньої. Анархістське за своєю суттю гасло “Вся влада Радам!” було активно використано більшовиками для руйнування старої системи управління. А вже з 1918 р. почала вибудовуватись система централізованої партійної диктатури, для якої поняття “радянської влади” (в сенсі “народовладдя”) слугувало тільки пропагандистською ширмою.

Для визначення реалістичної наукової методології дослідження більшовицького (комуністичного) режиму, зокрема організованого ним у 1930-ті роки терору голодом, слід чітко окреслити системний характер його функціонування. Коли маємо справу з віддиференційованою політичною системою, то зазвичай вивчаємо всі комунікації, пов’язані зі смислокодом “влада”, а передусім комунікації у системах організації, таких як держава, що включає в себе ряд підсистем (виконавчу, законодавчу та судову, бюрократію, силові структури тощо) і ухвалює та проводить у життя обов’язкові для суспільства чи окремих його секторів рішення, та політичні партії, рішення яких пов’язані з опрацюванням політичних програм та прагненням їх реалізувати через урядову політику в разі приходу цих партій до влади.

Однак у комуністичній Росії та СРСР, утвореному в 1922 р., спостерігаємо принципово іншу системну будову суспільства. Більшовицька організація фактично “поглинула” державну організацію: вона наново створила весь державний апарат навколо власних ієрархічних структур. Відбулося пряме злиття партії й держави. У результаті жорстко централізована партійна організація набула ознак державної організації з

усіма атрибутами останньої, включаючи надпотужний репресивний апарат і можливість чинити фізичне насильство. Каральні органи держави тепер слугували й для підтримання внутріпартійної дисципліни. І навпаки, держава перетворилась на наскрізь ідеологізовану й партизовану систему. Та справа цим не обмежилась. Було ліквідовано як “атрибут буржуазності” всяке розмежування влади. Тепер партія (“радянська влада”) здійснювала і законодавчу, і виконавчу, і судову владу. Тож партія-держава монополізувала функції правової системи. Було ліквідовано право приватної власності, і власність, а значить, функції економічної системи, також зосередилась у руках держави. Під тотальний партійно-державний контроль перейшли освіта, наука, мистецтво – практично всі ті сфери суспільного життя, що в сучасному суспільстві функціонують як віддиференційовані системи. Виник свосвідний державний, або партійно-державний, абсолютизм. Таке суспільство дуже нагадувало давнє (традиційне) суспільство з поділом на центр і периферію з елементами соціальної стратифікації. Це означало відновлення старої цивілізаційної системи Росії, наповненої, щоправда, значним модернізаційним змістом, зокрема, в організаційній сфері, де поліфункціональним центром виступала модернізована партія-держава.

Системна схожість нового режиму з традиційним суспільством, як і певна близькість більшовицької ідеології до “земних” ідеалів православної церкви полегшували сприйняття нової влади масою населення, особливо російського. Але не слід забувати, що трансформацію суспільства здійснювала сучасна соціальна система організації – політична партія. Вся її діяльність, усі її комунікації (рішення) відбувалися в єдиному смислому медіумі політичних систем – медіумі “влада”. Нас не повинен вводити в оману проголошений партією довготерміновий програмний ідеал – побудова “соціалізму” чи “комунізму”. Адже найпершою й найголовнішою умовою його досягнення знов-таки вважалася повна й безроздільна влада над суспільством. В умовах ХХ ст. таку повноту влади уможлилювали: з технічного боку – розвиток засобів поширення комунікацій (преса, радіо, транспорт) та репресивних засобів примусу, а з технологічного – нагромадження ледь не в усіх функціональних сферах різноманітних організацій (підприємства, установи, заклади, товариства, об’єднання), що діють через ухвалення рішень. Пряме підпорядкування партії-державі таких організацій, а ще краще – саме утворення їх за рішеннями партійних органів, забезпечувало тотальний партійний контроль за всіма їхніми комунікаціями (рішеннями). Будь-яка непоко́ра політичному режимові, будь-які “відхилення” від партійної “лінії” становили реальну загрозу всевладдю партії і сприймалися нею через бінарний смисловий код “влада/безвладдя”. Виявлення ознак власного “безвладдя” зумовлювало застосування всієї сили репресивного апарату для покарання непокірних і відновлення влади. Для ідеологічного виправдання каральних заходів, легітимізації їх в очах суспільства формувався й усіяко підтримувався образ “ворога”, використовувався цілий набір пропагандистських кліше: “вороги трудового народу”, “вороги радянської влади”, “вороги соціалізму”, “іноземні

шпигуни”, “шкідники” тощо. Ці образи й відповідна термінологія стали невід’ємною частиною лексики партії в її внутрішніх і зовнішніх комунікаціях. А смисл їх застосування був один: всебічне посилення партійної влади.

Щоправда, достатніх сил і засобів для повного контролю над суспільством партія певний час не мала, а тому після поразки так званого “воєнного комунізму” змушена була у 1920-ті роки “відступити” й дати обмежену свободу для становлення окремих функціональних систем – економіки (неп), науки, мистецтва, а в галузі політики почала враховувати національні особливості регіонів (“коренізація”). Проте вже з кінця цієї декади, коли її кадровий потенціал значно зріс, вона відновила свій владний “наступ”. Він був відносно вдалим у містах, де практично в усіх функціональних сферах суспільного життя діяли або створювалися соціальні системи організації: щоб здобути засоби до існування люди зазвичай добровільно ухвалювали рішення про вступ до тих чи інших організацій (підприємств, будов, установ, закладів) і надалі виконували там трудові обов’язки, підкоряючись рішенням їх керівництва й отримуючи матеріальну винагороду.

Але зовсім інакшою була ситуація на селі, де проживала переважна більшість населення і де все ще домінувало сегментарне суспільство з відповідними традиціями і цінностями, хоча воно й було включене до комунікацій з владним центром. Тут ми фактично отримуємо зіткнення двох різних видів соціальних систем – організації та заснованого передусім на інтеракції сегментарного суспільства. При цьому вони не обіймаються якоюсь більш широкою системою суспільства, оскільки сама організація претендує на те, щоб бути такою всеохоплюючою системою. Для партії-держави, побудованої на смислому коді “влада”, саме існування прямо не підпорядкованих їй, не перетворених на організації численних, певною мірою самодостатніх, сегментарних спільнот, було неприйнятним. Адже воно вимагало рахуватися з селом, вести з ним непростий діалог і, до певної міри, підпорядковувати політику його інтересам. Крім того, хоча держава ще з 1919 р. була формальним власником усієї землі, вона не могла на власний розсуд розпоряджатися виробленою на цій землі продукцією, що належала селянам, зокрема вільно використовувати цей ресурс для забезпечення амбіційних планів індустріалізації, покликаних різко наростити міць партії-держави.

Виходило так, що в протистоянні двох несумісних між собою соціальних систем одна з них мала припинити існування. Збереження сільських сегментарних спільнот, навіть за умови їх модернізації, вимагало щонайменше надання простору для становлення віддиференційованих функціональних систем, а значить – відмови від тотального контролю партії-держави над суспільством та її наступного демонтажу. Іншим варіантом розв’язання системного конфлікту було насильницьке руйнування сегментарних спільнот і заміна їх виробничими організаціями, повністю

залежними від партії-держави. Природно, що правлячий режим обрав другий шлях, прирікши селянство на неминучі й незліченні жертви.

Першим кроком стала масова насильницька колективізація, що розпочалася у 1929 р. Партія-держава сприймала село зі своїх позицій організації – лише як величезний резервуар трудових ресурсів та потужний засіб виробництва (родючі землі). Цей “виробничий комплекс” належало відповідним чином зорганізувати і привести в дію задля нарощування виробництва товарного хліба, яким би держава могла самостійно розпоряджатися. Зразком виступала організація в промисловості, котра, за характеристикою Ф. Тьоніса, “ґрунтується на ухваленні рішень, а саме, на розумному й продуктивному використанні капіталу і продажу робочої сили. На фабриці все підпорядковане установленням” [8, с.248].

Але створення виробничої організації на селі (а точніше – із села) було зовсім не тим, що створення подібних організацій у місті. По-перше, йшлося не про добровільний вступ індивідів до організації з метою отримання якогось доходу, а про примусове включення до неї під загрозою “розкуркулення”, тобто, конфіскації майна, виселення з усією родиною з села, а то й арешту. По-друге, був відсутній будь-який вибір між організаціями (підприємствами, установами), хіба що можна було взагалі залишити село і податися до міста. По-третє, вступ до колгоспу зводився до передачі останньому не стільки своєї робочої сили, скільки своєї власності, права розпоряджатися засобами і знаряддями виробництва, інакше кажучи, до перетворення селянина з хазяїна на залежного працівника. По-четверте, сам вступ до такої організації полягав не в користуванні вже існуючими матеріальними й організаційними ресурсами (так, державні МТС із їх тракторами та комбайнами ще тільки утворювалися й починали наповнюватися сільськогосподарською технікою), а передусім у їх створенні шляхом об’єднання належних селянам земель, худоби, реманенту, тоді як вироблена продукція вже їм не належала і вилучалася державою через різні організаційно-адміністративні механізми.

Для селянина таке “усупільнення” власності означало відчуження всього того, що робило його самостійним хазяїном-хліборобом, формувало його самосвідомість і забезпечувало його комунікації з іншими селянами, тобто, формувало сільську спільноту і було вкорінене в її традиціях, релігії, моралі. Адже саме мораль була загальним медіумом комунікацій у цій спільноті. Тепер же селянин мав працювати на землі, котра йому вже не належала, поратися біля “чужої” вже худоби, використовувати “чужий” реманент. Більше того, у повсякденній діяльності він повинен був орієнтуватися не на власні рішення, а на ті рішення, які йому “спускалися згори”. А оскільки трудова діяльність становила серцевину всього життя сегментарної спільноти, то тепер і воно мало бути реорганізоване і підпорядковане новій організації.

Все це означало фактичне знищення як вікового укладу села, так і заснованого на традиційній культурі і менталітеті самого сегментарного суспільства як особливої системи комунікацій. У той же час нав’язана селу

виробнича організація не мала якоїсь опори в давній культурі і моралі. Більше того, соціальна система організації як породження функціонально диференційованого суспільства взагалі є принципово неморальною, оскільки зорієнтована винятково на виконання відповідної функції. Вона ґрунтується не на універсальних засадах суспільної моралі (як, наприклад, її попередники – середньовічні корпорації), а лише на ухваленні рішень та на голому розрахунку – розрахунку ефективності цих же рішень. У випадку колгоспу ефективність цієї організації розглядалася у двох площинах. Абстрактно вирахована теоретиками виробнича ефективність великого колективного господарства обіцяла в майбутньому, після максимальної механізації сільськогосподарських робіт, бути вищою за сумарну ефективність індивідуальних селянських господарств. І на цій теоретичній ефективності постійно наголошували і партійна пропаганда, і, пізніше, радянська історіографія. Але вони не наголошували на іншій, практичній, ефективності організації, а саме – “організованого” вилучення виробленої на селі продукції відповідно до зростаючих потреб держави. А ця “ефективність” була визначальною, оскільки звільняла від необхідності торгувати і торгуватися з індивідуальними виробниками чи відбирати хліб у кожного з них силою. Організація у вигляді колгоспу ставала дієвим інструментом виконання державних “планів хлібозаготівлі”, а простіше – “безпроблемного” для партії-держави “викачування” із села продовольства та іншої продукції. Саме тому в сприйнятті більшості селян ця організація поставала не просто неморальною, а, з огляду на порушення засадничого принципу взаємності, – аморальною. Примусовий вступ до неї супроводжувався відкритим чи прихованим опором – розпродажем та масовим вирізанням худоби, призначеної для здавання до колгоспу (для державних заготівель?), нівеченням сільськогосподарського інвентарю і техніки тощо, а фактично дармова праця в ній не могла викликати того завзяття, що було притаманне обробітку власної землі. Колгоспники часто віддавали перевагу будь-яким побічним заробіткам, праці в особистому присадибному господарстві, ухиляючись від робіт у колгоспі, що були організовані за “конвеєром” – з поля на молотарку, від неї відразу на заготівельний пункт, минаючи комору того, хто цей хліб виростив. Тож частина хліба взагалі залишалася на полі [9, с.40].

Наслідком стало падіння сільськогосподарського виробництва. У цьому виявилася уся глибина конфлікту двох соціальних систем – системи створеної партією-державою організації та системи інтеракції сегментарної спільноти, що примудрялась виживати і в нових, украй тяжких умовах.

Живучість традиційної сільської спільноти зумовлювалася тим, що вона заснована на взаємному порозумінні її членів, на спільних для них порядку, праві і моралі. Дослідник такої спільноти німецький соціолог Ф. Тьоніс зазначав, що її внутрішній порядок “ґрунтується на згоді воль і, отже, істотним чином – на одностайності, формується й ушляхетнюється звичаєм і релігією”, форми її позитивного права “істотним чином визначаються звичаєм, просвітленим і освяченим релігією”, закорінені в родинному житті і

черпають свій зміст із “фактичного землеволодіння”, її мораль “є виразом і органом релігійних уявлень, і в цьому вона необхідним чином пов’язана з умовами й дійсностями [форм] родинного духу і звичаю” [8, с.237]. Така заснована на звичаї спільнота може внутрішньо змінюватись тільки через поступове втягування її членів у ті чи інші функціональні системи комунікацій. Але неможливо її внутрішні комунікації трансформувати в потрібному напрямі ззовні. Уроком перших років колективізації було те, що ні виселення та арешти заможних і авторитетних селян, ні формування партією свого слухняного “активу” з прошарку бідніших селян, ні вся риторика “класової боротьби” не змогли зломити пасивного спротиву селянства: воно морально засуджувало не ухилення від колгоспу чи від “звитажної” праці в ньому, а дії самих “активістів”, що посідали керівні чи просто “хлібні” посади й утискували всю громаду.

Тому немає нічого дивного в тому, що, зазнавши поразки у здійсненні “ефективної” колективізації, партія-держава заради, зокрема, й власного виживання, застосувала другий, більш радикальний (якщо не сказати – крайній), засіб підкорення непокірного села: голодомор. Його метою було психологічно зламати селянство, примусити його “забути” традиції й звичаї, замінити їх “новим звичаєм” – тотальною покорою владі. Знаряддям його здійснення мали стати “державні плани хлібозаготівлі”.

Спостереження за загальним змістом внутріпартійних комунікацій другої половини 1920-х – першої половини 1930-х років показує, що однією з центральних комунікативних ліній було максимальне збільшення і гарантування “закупівель” за мінімальну ціну (а фактично вилучення) державою хліба. Силові засоби вилучення хліба у селян у 1927-1929 рр. виявились надто затратними, а спроби примусити селян добровільно й інтенсивно, але фактично безоплатно, вирощувати хліб і здавати його державі через колгоспну систему в 1930-1931 рр. – недостатньо продуктивними, хоча рекордний урожай 1930 р. і породив було певні ілюзії з цього приводу. Проте, вже заготівлі з урожаю 1931 р. були доволі складними, супроводжувалися вилученнями в колгоспів і селян-одноосібників навіть насіннєвих фондів, викликали голод у багатьох місцевостях. Все це значно погіршило умови господарювання в 1932 р., а разом зі зменшенням зацікавленості сільських трудівників у результатах своєї праці призвело до зменшення засівів і дбайливості при збиранні врожаю.

Ось тут і запрацювала справжня “машина голодомору”. Вже ранньої осені 1932 р., коли з’ясувалася неможливість виконати надвисокі завдання із заготівлі хліба в усіх зернових районах, включаючи найбільший із них – Україну, що давала близько третини товарного зерна в СРСР, керівництво партії-держави поставило перед усією цією велетенською організацією надзавдання – “вибити” з села хліб за будь-яку ціну. Надалі працював уже механізм організації: рішення породжували рішення. Рішення нагорі зумовлювали рішення внизу, а рішення внизу (в т.ч. про невиконання чи не надто запопадливе виконання наказів) – рішення (кадрові) нагорі. Власні, партійно-державні “плани хлібозаготівлі” ставилися понад усе, в тому числі –

понад людські життя. Життя, передусім життя селян, ставало ціною невиконання наказів (“планів”) держави. Хто їх не виконає – ворог (“куркуль”, “саботажник”, “петлюрівець”, “білогвардієць”, “басмач” тощо). А “запеклим ворогам радянської влади”, звісно, – смерть! У багатьох випадках наявні у селянській родині хоч якісь запаси їжі розглядалися як прояв “куркульства”, “саботажництва”, “розкрадання колгоспної власності”, і тому підлягали конфіскації – до останньої зернини чи картоплини. Цілі райони заносилися на так звані “чорні дошки” і були приречені на вимирання. Для запобігання виїзду голодуючих з України та Кубані встановлювалися військові заслони. Організований владою голод охопив регіони, де проживало понад 70 млн людей, у т.ч. всю Україну. За деякими підрахунками, понад 10 млн загинуло голодною смертю, і знов-таки більшість із них – в Україні. При цьому сама їхня смерть не викликала у партії-держави жодного співчуття, а сприймалася як начебто наслідок їх ймовірної “ворожості” до влади.

За всіма ознаками це був справжній геноцид щодо величезних груп населення країни – один із найбільших в історії злочинів проти людства. Причому в його здійсненні були втягнуті мільйони людей, що належали до всемогутньої партії-держави. Для них покаранням за невиконання наказів на той час слугувало звільнення з посад, виключення з партії і невідомість (можливо, навіть смерть). З іншого боку, при точному виконанні обов’язків їм та їхнім родинам не загрожував голод – ні в місті, ні на селі.

Геноцид щодо селянства не являв собою політики тотального його винищення, адже і надалі треба було комусь працювати на селі. Він здійснювався з іншою, доволі прагматичною, метою: зламати опір селянства колективізації й повністю “інтегрувати” його в підвладну виробничу організацію, в остаточному підсумку – в тоталітарну партію-державу. Мали бути витравлені всі ознаки традиційних структур суспільства, якісь натяки на людську гідність, самостійність і самоповагу, врешті-решт, самі згадки про звичай і традицію. Відтепер саме голод мав стати головним спогадом селян про минуле і на довгі десятиліття гарантувати їхню покору владі та дисципліновану працю в колгоспі, передусім через страх перед можливою загибеллю від голоду. І, слід визнати, режим свого добився...

Отже, голодомор 1932-1933 рр. став не просто продовженням, а своєрідним апогеєм всієї політики колективізації – політики тотального підпорядкування маси сільського населення партії-державі. На січневому (1933 р.) об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Л. Каганович не без гордості заявляв: “Тепер на селі є наша потужна організація, найсильніші важелі господарського й організаційного впливу... Це наше село” [9, с.481-482]. А секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич висловився того ж року ще відвертіше: “Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!” [Цит. за: 10].

Таким чином, “війна” новітньої, притому тоталітарної, системи організації проти сільських сегментарних спільнот закінчилась фактичним знищенням останніх, а разом із ними – знищенням величезних пластів народної культури. Найбільших втрат зазнало українське село і весь український народ.

Та чи можна на цій підставі стверджувати, що геноцид 1932-1933 рр. був спрямований лише проти українського народу? Опубліковані на сьогодні документи не свідчать про те, що створювалась якась окрема система для винищення людей за етнічною, чи більш широкою – національною – ознакою. Діяла загальна для всього СРСР система організації у вигляді партії-держави. А найжорстокіший терор голодом спрямовувався насамперед проти тих груп селянства, які виявляли найменшу поступливість владі, найменше піддавалися більшовицькій “організації”, але при цьому були основними виробниками товарного хліба і в Російській імперії, і в СРСР. Це, безумовно, Україна та заселена переважно українцями Кубань (лише на них припадало до 2/5 союзних хлібозаготівель), але також козацькі райони Дону, Уралу й Західного Сибіру, як і заселені відносно пізно (в кінці XVIII – середині XIX ст.), в т.ч. українцями і німцями, райони Нижнього Поволжя та Північного Казахстану. У Казахстані голод найбільше вдарив по казахському населенню, яке влада змушувала до осілого способу життя й “організованого тваринництва”, а насправді просто відбирала худобу. Відомі російські історики-аграрники В.П. Данилов та І.Є. Зеленін наводять такі цифри скорочення сільського населення внаслідок голодомору: Казахстан – на 30,9%, Поволжя – на 23, Україна – на 20,5, Північний Кавказ – на 20,4% [11, с.109]. Тож можна погодитись із цими вченими, що геноцид не був обмежений українським селянством, що “це був геноцид рівною мірою й російського селянства..., і особливо скотарів та хліборобів Казахстану – коротше селянства всіх регіонів і республік СРСР, охоплених масовим голодом” [11, с.109].

Однак слід додати й інше спостереження. Саме вказані вище регіони, через свою важливість і водночас культурну своєрідність, а, значить, і політичну “ненадійність”, найбільше “непокоїли” владу і ставали об’єктами терору. І навпаки, голод менше торкнувся тих районів Росії, у яких, поперше, міцно панувала зрівняльна передільна община, відносно легко перетворена на колгосп – таку собі одержавлену общину, і які, по-друге, традиційно споживали хліба більше, ніж виробляли, а тому від влади залежали більше й “незручностей” їй створювали менше. Тобто, при з’ясуванні витоків геноциду слід обов’язково враховувати і культурну, а точніше, культурно-цивілізаційну, специфіку відповідних регіонів. Тоді стануть зрозумілими й справжні масштаби трагедії 1932-1933 років, як для кожного із зазначених народів окремо, так і для світової культури в цілому.

Тому, не протиставляючи Україну іншим регіонам СРСР, постраждалими від геноциду, поставимо питання дещо інакше: чи можна стверджувати, що геноцид був спрямований безпосередньо проти українського народу (як і безпосередньо проти інших народів)? Відповідь на нього має бути

позитивною. Адже відбувалося не тільки фізичне винищення мільйонів українських селян. Одночасно ліквідовувалися традиційні сегментарні спільноти як окремі системи комунікацій. Для українського народу це мало особливе значення. Якщо, скажімо, в Росії національна культура впродовж століть мала і народний, і державний пласти, а тому руйнація першого з них не мала катастрофічних наслідків для культури в цілому, хоч дещо й гіпертрофувала її структуру в бік “державності”, то для України наслідки голодомору були справді трагічними. В Україні через цілу низку історичних обставин, зокрема, поліетнічний характер міст та зазвичай іноетнічний характер держави, саме село було постійним і найбільш надійним хранителем українського народного духу й української культури. Удар по ньому порушив процес спадкоємності культури, деформував ментальні структури цілого народу, обмежив його можливості впливати на світові справи і на світову культуру в сучасному глобалізованому світі.

Що ж до практики геноциду, то вона після голодомору 1932-1933 рр. з арсеналу партії-держави не зникла, а набула нових, більш відкритих, форм. Оскільки маса сільського населення була тепер “приборкана” і “організована”, й у режиму серйозного противника вже не було, він узязвся за вишукування і знищення реальних, потенційних та уявних “ворогів” в усіх соціальних групах, усіх функціональних сферах, усіх організаціях уже повністю підпорядкованого партії-державі суспільства. Цей різновид геноциду згодом отримав назву “масових репресій”, жертвами яких стали мільйони і мільйони людей, у тому числі й понад півмільйона активних партійців.

Системний аналіз Голодомору й інших жаклих явищ у радянському суспільстві 1930-х років дозволяє виявити всю глибину однієї з найбільших трагедій в історії людства в ХХ ст. У СРСР діяла, набирала силу і прагнула до тотального контролю над суспільством одна з соціальних систем – система організації. Внутрісистемний смисл усієї діяльності партії-держави зводився до одного – влади – повної, беззастережної, тотальної. Офіційні гасла “соціалізму” і “комунізму” як проголошеної на майбутнє мети не можуть приховати загального смислу всіх її повсякденних комунікацій, пов’язаних із розширенням і закріпленням влади. Справді, конкретна діяльність керівництва і рядових представників партії-держави полягали саме в цьому, а не в дискусіях чи пропаганді “щасливого майбутнього”. Тоді й стає зрозумілою система обумовленість знищення влаштованих принципово інакше сільських сегментарних спільнот.

Смислові комунікації цих спільнот (тобто, самі ці спільноти) не могли трансформуватися в комунікації покірних виробничих організацій. Спостереження другого порядку за цими комунікаціями показують, що владу вони, як і віками раніше, сприймали як верховну, до певної міри “сакральну”, силу, згодні були їй коритися, але тільки при дотриманні засадничого для них принципу взаємності, що в нових умовах розумівся як принцип справедливості. Історичні комунікації-джерела показують, що зазвичай

комунікації всередині спільнот і їх комунікації з владою концентрувалися навколо саме цього принципу. Але влада вимагала іншого.

Насильницьке руйнування партією-державою цих автономних сегментарних спільнот одночасно перетворювало сам СРСР на закриті сегментарне суспільство, але вже в масштабах всеохоплюючого світового суспільства. Його самоізоляція від решти світу, протиставлення йому означали, як і в архаїчні часи, що той, хто незгоден з цією організацією, або недостатньо їй кориться, “виключається” з неї, але не в сенсі вигнання з країни (вигнанців приютили б інші країни), а в сенсі позбавлення життя – чи то через голодомор для великої маси населення, чи то через розстріли. Ще одна форма “виключення” – тривалі терміни в таборах ГУЛАГу, що часто також закінчувалося “виключенням із життя”.

Джерела та література

1. Марчуков А. Голод 1932-1933 гг. или “геноцид украинцев”? // <http://www.regnum.ru/news/748191.html>
2. Луман Н. Общество как социальная система. Пер с нем. – М., 2004.
3. Луман Н. Медиа коммуникации. Пер. с нем. – М., 2005.
4. Луман Н. Эволюция. Пер с нем. – М., 2005.
5. Луман Н. Дифференциация. Пер с нем. – М., 2006.
6. Космина В.Г. Историчний факт у цивілізаційному аналізі історії // Історичний журнал. – 2008. – № 1.
7. Луман Н. Введение в системную теорию / Пер. с нем. – М., 2007.
8. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. – К., 2005.
9. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг. / Под ред. В.П. Данилова, Н.А. Ивницкого. – М., 1989.
10. Дзеркало тижня. – 2007. – № 45.
11. Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – № 5.

І. М. Шугальова
кандидат історичних наук

ГОЛОД-ГЕНОЦИД 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Голодомор 1932-1933 років в Україні назавжди залишиться в пам'яті українців однією з найстрашніших сторінок нашого минулого. Ці події сприймаються суспільством передусім на емоційному рівні. У той же час, Голодомор – це історичне явище, яке відбувалося у конкретний час, у конкретному місці і є наслідком дій конкретних осіб.

Трагедія 1932-1933 років є настільки масштабною, що в історіографії вона ідентифікується власною дефініцією – “Голодомор” [1, р.183-220]. На думку професора історії Неапольського університету А. Граціозі, вперше термін “Голодомор” (яке відрізняється від нейтрального поняття “голод” тим, що підкреслює навмисний характер винищення) використав письменник

Олекса Мусієнко під час виступу на зборах партійної організації Союзу письменників України, яке було опубліковано в “Літературній Україні” 18 лютого 1988 р. [2].

Метою нашого огляду є: методологічне обґрунтування доцільності визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом українського народу та характеристика оцінок Голоду 1932-1933 рр. в Україні різними історичними школами.

Тему Голодомору 1932-1933 років актуалізовано порівняно недавно – у 80-х роках ХХ ст. Започаткували традицію трактування подій 1932-1933 років в Україні як геноциду українські історики в діаспорі. На початку 80-х років з нагоди п'ятдесятих роковин Голодомору, було опубліковано серію розвідок, які ідентифікували Голод 1932-1933 років як Геноцид та Холокост. Назви цих студій говорять за себе: “Великий Голод в Україні: невідомий Холокост: освячене вшанування 50-х роковин українського Голоду 1932-1933” [3]; “Штучний Голод 1932-1933” [4]; “50-ті роковини Голоду-Геноциду 1933 в Советській Україні” [5]; “50 років тому: Голод Холокост в Україні: Терор та людські страждання як інструмент советського російського імперіалізму” [6].

Грунтовністю та аналізом свідчень очевидців, зокрема англійського журналіста Малькольма Маггеріджа, характеризується монографія М. Долота “Страта на Голод: прихований Голокост”. Він оцінив Голодомор 1932-1933 років як “...геноцидний голод, використаний керівництвом комуністичної держави з метою підкорення українських селян” [7, р.3].

Малькольм Маггерідж виступив автором передмови до розвідки Стефена Олеськіва “Агонія нації: Великий штучний Голод в Україні 1932-1933” [8]. Сам Маггерідж, описуючи свої спомини, називав події 1932-1933 років “голод в Україні”, проте контекст його споминів викриває штучний характер голодомору та розкриває масштаб трагедії [8, р.5-6]. Автор – Стефен Олеськів – ідентифікує Голодомор в Україні як “штучний голод” та “геноцид” [8, р.3,60].

Українці західної діаспори до сьогодні плідно працюють у напрямку міжнародного визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом. Вони зорганізували Web-сайт, де розміщують нові англомовні публікації, присвячені подіям 1932-1933 років [9].

В Україні про Голодомор 1932-1933 років заговорили лише під час горбачовської перебудови. Дослідники по-різному визначають передумови, причини та характер Голоду 1932-1933 років. Українські науковці – Федір Турченко, Станіслав Кульчицький, Анатолій Бахтін, Микола Шитюк та ін. – обґрунтовано доводять, що Голодомор 1932-1933 років в Україні був результатом спланованих системних заходів та виступив одночасно інструментом знищення соціальної бази народного опору радянській владі в Україні, всесоюзної індустріалізації, застереженням українському радянському уряду проти намірів проводити порівняно самостійну політику. Для зміцнення своєї влади тоталітарний режим знищував усіх, хто міг хоч якимось чином порушити монополію тоталітарної держави на право

вирішувати, як має жити держава. Українці мали величезний культурно-історичний спадок, досвід національно-визвольної боротьби, а тому становили серйозну загрозу для цього імперського утворення, його геополітичних намірів. З огляду на це, сталінський режим вдався до відкритої війни проти українців. На практиці це означало фізичне винищення усіх класових та національних “ворогів” сталінського режиму. Головним аргументом здійснення цієї політики нерідко ставав терор, зокрема терор голодом [10].

Головні етапи сталінської колективізації, яка призвела до масового голоду, загальновідомі. Процес, який почався зі створення колгоспів, розкуркулення та швидко зростаючих квот державної заготівлі, перейшов у примусове вилучення харчових запасів, і завершився виснаженням та голодною смертю мільйонів селян. Для проведення колективізації й розкуркулення в українські села було направлено партійні кадри, а їм на допомогу мобілізовано сільських “активістів” [11; 12; 13].

Форсована суцільна колективізація почалася наприкінці 1929 р. і продовжувалася з перервами кілька років. На початку 1930-го відбулася перша хвиля “ліквідації куркулів як класу” шляхом арештів, розстрілів та депортації кількох сотень тисяч найзаможніших та найбільш опозиційно настроєних селян. Розкуркуленням Сталін позбавляв селян своїх природних провідників, знесилював опозицію і заселяв північні терени своєї імперії. Тероризуючи партійні й адміністративні кадри, Сталін поступово ламав з їх допомогою селянський спротив до колективізації. У боротьбі з селянами не раз були задіяні військові загони. До зими з 1931 на 1932 рік, коли спалахнула перша фаза великого голоду, майже 70% українських господарств уже були колективізовані.

Держава зорганізовувала колгоспи за допомогою терору, зручно використано проти селян. Як стверджує професор Монреальського університету Роман Сербин, колективізація мала такі три головні завдання: а) збільшити кількість товарного збіжжя; б) поширити на селян партійний контроль; в) ліквідувати сільську буржуазію. У ставленні до неросійських селян було ще додаткове завдання гальмувати їхнє національне відродження [14].

Більшість українських науковців наполягають на думці, що події 1932-1933 років були Геноцидом українців [15; 16; 17; 18, с.217-226; 19]. Позиція українських дослідників набула юридичного обґрунтування після введення в дію Закону України № 376-V “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 р. [20].

Російська історіографія з питань Голодомору в Україні не є численною та носить певною мірою заангажований характер. Відзначимо п'ятитомний збірник документів та матеріалів “Трагедия советской деревни (1927-1939)” [21]. Зокрема, один із томів містить документи, присвячені суцільній колективізації та розкуркулюванню. Укладачі збірника зробили акцент на розкуркулюванні та розоренні селян і формуванні масового селянського спротиву, який переростав у повстанський рух.

Західноєвропейські історики дають власну інтерпретацію подій 1932-1933 років в Україні. Одним з перших розпочав дослідження Голодомору в Україні Роберт Конквест. Він точно охарактеризував події в Україні в 1932-1933 роках, розцінивши їх як “терор голодом”, “...боротьба проти селянства взагалі, а з іншого боку – проти національної самосвідомості місцевого населення...” [22].

Історики Р. Дейвіс та С. Уаткрофт, з якими погоджується дослідник М. Ельман, аналізуючи причини та підстави Голодомору 1932-1933 років в Україні, виділяють три групи причин, відмінних за своїм характером. Перша група – “...смертність внаслідок зовнішніх неполітичних факторів”. В інтерпретації Дейвіса – це посуха 1931 р. та несприятливі погодні умови 1932 р.

Друга група – “...смертні випадки, що були ненавмисними результатами політики, що мала на меті інші завдання...”. Автори наводять і приклади такої політики – надшвидка індустріалізація та колективізація.

Третя група – це “...сплановані, навмисні смертні випадки...”. До останньої групи дослідники зараховують політику репресій та Голодомор 1932-1933 років. Зокрема вони зазначають, що “...ніяким чином не слід вивільняти Сталіна від відповідальності за голод. Його політика по відношенню до селян була жорстокою та брутальною” [23, р.823-841; 24].

У цьому ж напрямку працює і американський юрист Д. Маркус [25, р.245-281]. Він вважає, що “український голод – один з найгірших злочинів людства в ХХ столітті...” і що “...радянський уряд навмисно знищував власних громадян...” [25, р.246,255]. Маркус використовує поняття “faminogenic”, та виділяє чотири стадії цього явища. Четверта стадія – найменш навмисна, вона проявляється, коли криміналізовані або малокомпетентні уряди стикаються з продовольчою кризою та проявляють нездатність забезпечити населення продовольством. Виникає голод, хоча уряд і не прагнув цього. Третя стадія faminogenic – байдужість та бездієвість авторитарних урядів. Друга стадія – нерозсудлива політика, що породжує голод. Нарешті перша стадія faminogenic – навмисне провокування голоду; використання урядом голоду як інструменту знищення нації. Останні дві стадії передбачають притягнення до кримінальної відповідальності організаторів голоду [25, р.246-247].

Зауважимо одну особливість західної історіографії. Студії з геноциду, публікуючи матеріали з означеної проблеми, наряду з висвітленням різних аспектів геноциду в країнах світу (Вірменії, Камбоджі, колишній Югославії, Бангладеш, Руанді, антисемейських акціях Третього Рейху), неодмінно посилаються на Голодомор 1932-1933 років у Радянській Україні. Проте іноземні автори ідентифікують українські події як “радянський штучний голод в Україні” [26, р.93-126]; “Великий Голод 1932-1933” [27]. Дослідник Б. Валентіно, аналізуючи події 30-х років у СРСР, вживає поняття “mass killing” (“масові вбивства”), характеризує Голодомор в Україні як “комуністичні масові вбивства” [28, р.106-111].

На відміну від Валентіно, професор політології університету Манхейму Е. Джон, досліджуючи Голодомор в Україні (який він називає “Holodomor”, не приховуючись поняттям “Famine” – голод), вводить дефініції “масова різанина” (“mass murder”) та “масове винищення” (“mass extermination”). Цими термінами він пояснює “різноманітні масові вбивства – демоцид, політичні та соціальні масові вбивства – політикоцид та соціоцид” [1, р.192].

Нерідко автори здійснюють комплексний виклад подій 30-х років ХХ ст. в СРСР, створюючи логічний ряд – розкуркулювання, Голодомор в Україні, політичні репресії та депортації – у поєднанні зі спробою аналізу історичного контексту [29, р.127,128-131; 30].

Американський історик Н. Неймарк, характеризуючи прецеденти етнічних чисток, торкається і подій 1932-1933 років в Україні. Проте Неймарк робить акцент саме на депортаціях так званих куркулів та членів їх сімей на Північ і на Схід (що, власне, відповідає концепції автора, який досліджував приклади етнічних чисток) [31, р.87-88].

На загальному тлі західних студій, виділяється дослідження італійського професора Граціозі. Він здійснив аналіз голоду в Україні, Казахстані та Росії в 1932-1933 роках, визначив природу та відмінність голоду в РСФСР, масових голодових смертей у Казахстані від Голодомору в Україні [2].

Проф. Граціозі прийшов до дуалістичних висновків, намагаючись лавірувати між опонентами в дискусії навколо геноциду в Україні. Дослідник зауважує, що не можна вважати голод 1932-1933 років в Україні геноцидом, оскільки геноцид передбачає знищення всіх членів етнічної, релігійної або соціальної групи (тобто у випадку жорсткого слідування положенням “Конвенції про злочин, попередження геноциду та покарання за нього”).

Разом з тим, Граціозі наголошує, що варто врахувати, що Резолюцією ООН від 1948 р. зроблено застереження, що поняття “геноцид” включає і “...навмисне створення умов, неможливих для повноцінного існування...”. Спираючись на це юридичне застереження, Граціозі пропонує власну інтерпретацію подій в Україні: Сталін та його оточення свідомо здійснювали антиукраїнські заходи з метою масового винищення українців, що призвело до геноциду (в сенсі навмисного створення життєвих умов, спрямованих на повну або часткову ліквідацію соціальної групи). Геноцид став наслідком голоду. Голод не був штучно створений задля винищення української нації. Голод став незапланованим результатом радянської політики, а влада скористалася цим. Геноцид здійснювався під знаком сталінського рішення карати голодом та страхом [2].

Загалом відзначасмо, що вивчення Голодомору не посідає належного місця у контексті європейської і світової науки про геноцид, незважаючи на значні зусилля еміграційних та вітчизняних істориків. Це зумовлено багатьма причинами, на які влучно вказує у своєму дослідженні американський професор Дж. Мейс. Одну з причин він вбачає у закритості українського світу від світового процесу розвитку гуманітарних наук. Закритості, яку доведеться довго і важко переборювати. Ще одна складність полягає в орієнтації західних істориків на “російську схему” як домінуючу в історії

всіх так званих “окраїн”, тобто неросійських національних республік. Це несвідоме сприйняття думки ХІХ ст., що в Європі існують народи “історичні” та, за визначенням Ф. Енгельса, “руїни народів”, неісторичні народи, доля яких визначається сильнішими сусідами і які приречені на асиміляцію. Сьогодні ніхто так не напише про неєвропейські, колишні колоніальні народи Азії та Африки, щоб не наклепати на себе звинувачення в расизмі та європоцентризмі. Але схема мислення, абсолютно неприпустима щодо інших народів, була прийнята за догму, коли йшлося про народи колишнього Союзу РСР, у тому числі й України. Насамперед України. У недалекому минулому такий підхід був викликаний політичною кон’юнктурою. Сьогодні – інтелектуальною провінційністю [32].

Отже, закордонна історіографія, досліджуючи події 1932-1933 років негласно зараховує їх до актів геноциду. Проте безпосереднього вживання дефініції “геноцид” стосовно українського Голодомору не спостерігається. І причини цього, на наш погляд, по-перше, слабкість історіографічної традиції в самій Україні, оскільки вітчизняні історики порівняно недавно заговорили про Голод 1932-1933 років як про геноцид. По-друге – відсутність ґрунтовної правової бази: Закон “Про Голодомор в Україні” прийнято лише в 2006 р., а європейські правові інституції досі зволікають з юридичним міжнародним визнанням Голодомору геноцидом (причини цієї юридичної тяганини ми розглянемо нижче).

Визнання Голоду 1932-1933 рр. в Україні геноцидом є багатовітальною процедурою, зумовленою, насамперед, багатовимірністю дефініції “геноцид” і дискусіями, що досі тривають між науковими школами, які досліджують геноцид; складність полягає в численних юридичних казусах, про які ми будемо говорити нижче.

Дефініцію “геноцид” увів до наукового обігу польський дослідник єврейського походження, професор Єльського університету Р. Лемкін. Вперше він висловив свої погляди в 1933 р., коли запропонував новий термін – “barbarity” (варварство, жорстокість). Одночасно Р. Лемкін оприлюднив пробний законопроект, що забороняв “barbarity” і засуджував руйнацію національних, расових, релігійних та соціальних спільнот [33, р.18].

Поняття “barbarity” включало, насамперед, акти винищення етнічних, релігійних або соціальних спільнот; також брутальності, що принижували індивіда, особливо у випадках, коли вони дискримінували права людини та спрямовувалися на винищення (ліквідацію) спільноти шляхом вбивства її членів. У комплексі акти подібного характеру складають злочин проти нації, назву якого Лемкін визначив як “barbarity” [33, р.18].

Р. Лемкін вважав, що варварство та його наступна стадія вандалізм були міжнародними злочинами. “Barbarity” – попередник геноциду. Лемкін довів, що геноцид не є певним типом насильства. Пізніше, перекладачі істотно скоротили поняття “геноцид” та звели його до конкретного злочину.

Друга Світова війна та злочини нацистського режиму, особливо проти євреїв, зумовили корегування дефініцій Лемкіна. Каталізатором для

подальших трансформацій поняття був вислів У. Черчилля: “Ми маємо злочин без назви” [33, р.18].

У 1944 р. Р. Лемкін запропонував нове поняття – “геноцид” (від грецького “genos” – раса, рід та латинського “cide” – вбивство), яке означало скоординований план цілеспрямованих дій з метою знищення окремих груп населення чи цілих народів. Метою такого плану може стати руйнація політичних та соціальних інституцій, культури, мови, національних почуттів, релігії, економічного існування, національних груп та позбавлення особистої безпеки, свободи, здоров’я, достоїнства та навіть життя людей, що належать до цих груп. Геноцид спрямований проти національної групи як юридичної особи, тобто це дії, спрямовані проти людей не як проти індивідів, а як проти членів національної спільноти.

Р. Лемкін застерігав проти обмеженої інтерпретації терміну “геноцид”. Він вважав, що інше поняття – “етноцид”, може використовуватися в тому ж сенсі, оскільки вживається комбінація терміну “cide” з грецьким словом “ethnos”. Останнє слово Лемкін переклав як “нація”, не взявши до уваги той факт, що воно одночасно перекладається як “етнічна приналежність”. З точки зору Лемкіна, геноцид необов’язково мав означати безпосереднє знищення нації, за винятком тих випадків, коли йшлося про масове винищення всіх членів нації. Це поняття, швидше покликане висвітлити скоординований план різнохарактерних дій, спрямованих на ліквідацію життєвонеобхідних складових національних груп, з метою їх безпосереднього знищення.

Нюанси ключового поняття “руйнація”, означали як безпосередню ліквідацію нації, так і знищення джерел її існування. Р. Лемкін чітко підкреслював, що геноцид акцентується на останній дефініції (знищення джерел до існування нації). А “масові вбивства членів нації” є лише характерною складовою, але не визначальною рисою геноциду.

Визначення Р. Лемкіна набуло свого розвитку та вдосконалення в його книзі “Нацистський геноцид”, на сторінках якої вперше викладено розгорнуте пояснення складових геноциду. Дослідник зауважував, що геноцид реалізовувався через тиск на різні аспекти життя підневільних народів. У політичній площині – руйнація інститутів самоуправління, у соціальній – знищення соціальної єдності нації та усунення із суспільної структури окремих категорій населення, в культурній сфері – заборона або ліквідація культурних установ та дії, спрямовані на обмеження розвитку гуманітарної сфери, в економічній царині – експропріація національних багатств та заборона займатися окремими видами діяльності; у біологічній – політика фізичного винищення та вивільнення простору, у фізичному плані – політика голоду, масові вбивства; у релігії – втручання у справи церкви, яка в багатьох країнах поєднувала не лише духовні, а й політичні важелі; у царині етики – спроба створити атмосферу морального приниження.

Для Р. Лемкіна геноцид – це багатостороннє поняття соціального знищення національних груп (на відміну від інших авторів, зокрема Катца, які звужували геноцид лише до антисемітських злочинів).

Якщо проаналізувати кожне положення з визначення, запропонованого Лемкіним, та спроектувати їх на українські події 1932-1933 років, отримаємо підтвердження кожного пункту.

У політичній сфері: в Радянській Україні з середини 20-х рр. відбувався тиск на націонал-комуністів у лавах КП(б)У;

у соціальній – широкомасштабний наступ на українське селянство, спроба виключити із соціальної структури прошарок середняків та так званих “куркулів”;

в економічній – хлібозаготівельні кампанії та суцільні експропріації зерна і продовольства;

у фізичній та біологічній площинах – політика штучного масового голоду, тотальне фізичне винищення українського населення, масові репресії;

у релігійно-культурному плані – згортання з 1932 р. політики українізації та заборона діяльності релігійних громад всіх конфесій.

Очевидно, що радянське керівництво досить чітко усвідомлювало небезпеку набуття дефініціями Лемкіна міжнародного юридичного статусу. Під час дискусії в ООН навколо затвердження Конвенції про геноцид, керівництво СРСР не погодилося з першою редакцією документу, в якій до категорій геноциду зараховувалися дії, спрямовані проти груп, ідентифікованих за політичними та соціальними ознаками [34, р.8].

Після тривалих дебатів рішенням Організації Об’єднаних Націй, 9 грудня 1948 р. було введено в дію “Конвенцію про злочин, попередження геноциду та покарання за нього” [35]. Аналіз основних статей “Конвенції” дає всі підстави ідентифікувати Голодомор 1932-1933 років як геноцид.

Стаття II. У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, вчинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

a) убивство членів такої групи;

b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;

c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;

d) заходи, розраховані на запобігання дітонародження у середовищі такої групи;

e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Стаття III. Карні наступні діяння:

a) геноцид;

b) змова з метою здійснення геноциду;

c) пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду;

d) замах на здійснення геноциду;

e) співучасть у геноциді [35].

Центральним елементом у цій дефініції є слово “намір”. Щоб заподіяний злочин міг бути визнаний геноцидом, Конвенція вимагає довести наміри злочинця нищити людей. Не береться до уваги смертність, спричинена

природними катаклізмами, невдалим економічним плануванням, недбалою чи навіть кримінальною поведінкою репресивної держави, якщо вона мала іншу мету, як нищення людей. Ні Лемкін, ні Конвенція не вимагають для визнання геноциду цілковитого знищення даної групи населення, ні навіть наміру такого тотального злочину. Вистачає інтенції знищити частину групи. Часткове знищення припускає можливість вибору жертв, що також треба брати до уваги при аналізі українського геноциду. Вимога довести намір злочинця викликає багато нарікань з боку юристів, політиків і науковців, бо намір – суб'єктивний елемент, який важко довести. Як зауважив один з перших теоретиків цього злочину, геноцид є, по суті, державним злочиним, а уряди звичайно не розголошують і не документують своїх геноцидних намірів, як це робили нацисти. По відношенню до української трагедії, це означає, що голод не може бути визнаний геноцидом, якщо він був результатом посухи, впровадження соціалістичних форм сільського господарства тощо; треба довести, що сталінський режим навмисне нищив українців. При цьому варто звернути увагу на визначені Конвенцією способи здійснення геноциду. Окрім прямого убивства, Конвенція припускає фізичне і духовне зубожіння даної групи [14].

Голодомор був головною частиною українського геноциду, але цей геноцид не обмежувався голодовою смертю селян. Українців в УРСР та українську етнічну меншину (РСФРР) складали, в додатку до селян, робітники та інтелігенція, частина яких також стала жертвами геноциду, навіть якщо не в таких великих пропорціях, як українські хлібороби. Нищення українських культурних, соціальних і політичних еліт, у більшості жителів міст, не відбувалося засобом голодної смерті і тому, щоб мати повну картину українського геноциду, аналіз цього злочину мусить виходити поза рамки Голодомору.

Таким чином, Україна має всі підстави вимагати визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932-1933 років геноцидом проти українського народу. Без формального визнання Голодомору міжнародною спільнотою, винні в організації та здійсненні політики Голодомору зможуть unikнути кримінальної відповідальності. Крім того, без ясної оцінки міжнародною громадськістю злочинної природи голоду, винуватці можуть ухилитися від відповідальності, зображуючи події наслідком другорядних факторів, зокрема неврожаю або невдалих погодних умов. Проте, на заваді такого роду визнання стоїть правова казуїстика. Нині функціонує кілька міжнародних інституцій, в компетенції яких визнати Голодомор 1932-1933 років геноцидом проти українського народу. Це спеціальні трибунали, створені рішенням Ради безпеки ООН. Вони діють згідно з мандатами, мають чітко окреслені повноваження щодо конкретного часу та території (наприклад, Нюрнберзький та Токійський трибунали, трибунал у справі экс-Югославії). Створення трибуналу ООН щодо Голодомору є дуже малоімовірним, з огляду на право вето, яке мають деякі країни.

Міжнародний суд ООН в Гаазі, створений у 1948 р., розглядає суперечки між країнами (у лютому 2007 р. було винесено вирок у справі, де

відповідачем за геноцид було визнано цілу країну – Сербію, яка була винною за події в Сребреніце).

Міжнародний кримінальний суд ООН, створений у 2002 р. Суд не може судити держави. Мандат суду стосується виключно фізичних осіб, може розглядати звинувачення проти людства та в геноциді. Проте, винуватців Голодомору 1932-1933 рр. означений суд судити не може тому, що має мандат на розгляд злочинів, скоєних після дати заснування суду – після 2002 р.

Генеральна Асамблея ООН може визнати Голодомор геноцидом тільки шляхом голосування представників країн-членів. На сьогодні Голодомор в Україні засудили парламенти 10 зі 192 країн-членів ООН, тому визнання Голодомору як геноциду можливе лише згодом.

Україні необхідно узгодити кілька юридичних аспектів. Насамперед розпочати кримінальні справи проти організаторів Голодомору. Це можливо лише на підставі свідчень очевидців. Тут варто враховувати кілька обставин. Перша – збирання свідчень має здійснюватися швидко, поки живі свідки. Друга – на яку влучно вказує А. Бондаренко – всі свідчення повинні набути статусу юридичного факту. Для цього необхідно жорстко дотримуватися процедури, визначеної законодавством. Зокрема, щоб свідчення набули юридичного статусу, їх необхідно збирати в межах відкритої кримінальної справи [36, с.22-25]. Про складність процедури юридичної легітимізації Голодомору зауважував і професор С. Кульчицький: "...смерть від голоду – це не розстріл, вона не фіксується в особовій справі, і справ таких не заведено. По-друге, різні політичні сили в сучасній Україні і в усьому світі використовують український Голодомор як ідеологічну зброю у взаємній боротьбі. По-третє, немало людей не можуть позбутися емоцій в оцінці Голодомору. Зрештою, це й не дивно. Перераховані чинники заважають визнати Голодомор геноцидом, хоч об'єктивні дані, починаючи від величезної кількості жертв, дозволяють це зробити" [17].

Критики концепції "українського геноциду" часто посилаються на Конвенцію ООН, і переконані, що український голод не відповідає критеріям цього документу. Наприклад, на міжнародному науковому з'їзді в Берліні на сесії під назвою "Чи був голод в Україні 1932-1933 рр. геноцидом" одну з трьох доповідей виголосив Отто Люхтергандт, професор права Гамбургського університету. Автор твердив, що "на питання чи український Голодомор був геноцидом можна відповісти лише на підставі анти-геноцидної конвенції (від грудня 1948 р.), тому що вона єдина дає відповідні критерії, себто дефініцію геноциду, як злочину проти міжнародного права". Люхтергандт має рацію, що доводити геноцидний характер українського голоду перед Асамблеєю ООН потрібно на підставі Конвенції тієї ж організації [14].

Певні здобутки у визнанні Голодомору в Україні геноцидом все-таки є. У 2003 р., в рамках 58-ої Генеральної сесії ООН, була розповсюджена спеціальна спільна заява до країн-членів ООН стосовно 70-ї річниці Голодомору в Україні як офіційний документ Генасамблеї ООН. Тобто,

вперше ООН визнала голодомор як національну трагедію українського народу, висловила співчуття його жертвам та закликала всі держави-члени організації та спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей трагічний період нашої історії.

Співаторами спільної заяви стали 36 держав-членів ООН, її підтримали також усі 25 країн, теперішніх членів ЄС. Визнання Голодомору міститься і в цілому ряді інших документів, і в рішеннях парламентів цілого ряду країн [37].

Росія приєдналася до спільної заяви 2003 року, яка була прийнята в рамках ООН. Разом з тим, Міністерство закордонних справ Російської Федерації у письмовій формі виклало свою позицію щодо відповідного положення виступу міністра закордонних справ України в рамках 59-ї сесії Генасамблеї ООН. Російська сторона наголосила, що вважає це питання закритим після схвалення спільної заяви. Вони вважають, що подальше обговорення цієї теми в рамках ООН є контрпродуктивним. Так само з російського боку не було підтримано й ідею щодо приділення уваги проблемі голодомору з боку спеціального радника Генсека ООН з питань геноциду.

1 листопада 2007 р. 34-а сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО, до складу якої входять 193 країни, одногослосно прийняла Резолюцію про "Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні".

Генеральна конференція ЮНЕСКО, нагадуючи про Голодомор 1932-1933 років, через який загинули мільйони безвинних українців, висловила впевненість у тому, що трагедія Голодомору, яка була викликана жорстокими діями та політикою тоталітарного сталінського режиму, має стати попередженням сучасним і майбутнім поколінням з метою дотримання демократичних цінностей, прав людини та законності.

У тексті Резолюції Генеральна конференція ЮНЕСКО вшанувала пам'ять загиблих і висловила співчуття жертвам Голодомору 1932-1933 років в Україні та жертвам голоду, що також мав місце у Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР.

Питання вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років було внесено Україною у співтворстві з 45 іншими країнами-членами ЮНЕСКО: Азербайджаном, Алжиром, Аргентиною, Бангладеш, Буркіна-Фасо, Венесуелою, Габоном, Гватемалою, Гвінеєю, Гондурасом, Грузією, Демократичною Республікою Конго, Екваторіальною Гвінеєю, Естонією, Замбією, Зімбабве, Казахстаном, Камеруном, Канадою, Кенією, Коста-Рікою, Кот-д'Івуаром, Кувейтом, Киргизстаном, Латвією, Литвою, Маврикієм, Мадагаскаром, Македонією, Молдовою, Монако, Нігером, Нігерією, Парагваєм, Перу, Польщею, Свазілендом, Сенегалом, США, Суринамом, Таджикистаном, Уругваєм, Філіппінами, Францією та Чехією [37].

Таким чином, аналіз європейської та американської історіографії дає підстави стверджувати, що події 1932-1933 років в Україні привертають увагу дослідників як один із проявів геноциду.

"Війна голодом", "війна на вимирання", "демоцид" – зорганізовані сталінським урядом, набули настільки тотально винищувального характеру,

що є всі юридичні і моральні підстави вважати події 1932-1933 років в Україні геноцидом.

В Україні та у світі залишається все менше індиферентних до української трагедії людей. Про це свідчить світове визнання Голодомору та оприлюднення жахливих злочинів сталінського режиму. Хоча це визнання ще не набуло міжнародного правового затвердження, проте головне вже здійснено: знято інформаційну блокаду та подолано стіну байдужості як в Україні, так і у світі. Міжнародна спільнота заговорила про український Голодомор, у багатьох країнах світу відбулися жалоби із вшанування пам'яті загиблих.

Процедура визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом має і політичне забарвлення. Допоки українські історики, соціологи, політологи і юристи не сформулюють переконливу, юридично обґрунтовану доказову базу, коли вже не залишиться сумнівів у Голодоморі як у геноциді, тільки тоді це питання перейде у площину міжнародного і правового оформлення. І незацікавлені країни не зможуть маніпулювати темою Голодомору як розмінною картою у політичній грі [38].

Джерела та література

1. Jahn E. On the Phenomenology of Mass Extermination in Europe // Osteuropa. – 2005.
2. Грациози А. Советский Голод и украинский Голодомор // Отечественные записки. – 2007. – № 1.
3. The Great Famine in Ukraine: The Unknown Holocaust: In Solemn Observance of the 50th Anniversary of the Ukrainian Famine of 1932-33 / Compiled by Roma Hadzewycz, Georg B. Zarycky, Marta Kolomayets; foreword by Omeļjan Pritsak. – Jersey City, N.J., 1983.
4. Kot-Samp L. The Artificial Famine 1932-1933 Shtuchnyi holod. – South Bound Brook, N.J., 1982.
5. 50ute Anniversaire: La Famine-Genocide de 1933 en Ukraine Sovietique. – Paris, 1983.
6. Dushnyck W. 50 years Ago: The Famine Holocaust in Ukraine: Terror and Human Misery as Instruments of Soviet Russian Imperialism. Foreword by D.G. Dalrymple. – N-Y. – Toronto, 1983.
7. Dolot M. Execution by Hunger: the hidden Holocaust. – N-Y., 1985.
8. Oleskiw S. The Agony of nation: the Great man-made in Ukraine 1932-1933 / Foreword by Malkolm Muggerridge. – London, 1983.
9. Famine-Genocide in Ukraine in 1932-1933
// <http://www.faminegenocide.com/resources/bibliogr.html>.
10. 3 матеріалів Інституту історії України НАН України
// <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/16742.htm>.
11. Kopelev L. I sotvoril sebe kumira. – Ann Arbor, 1978.
12. Grigorenko P. V podpol'e mozno vstretit' tol'ko krysi. – N-Y., 1981.
13. Kravchenko V. I Chose Freedom: the personal and political life of a soviet official. – N-Y., 1946.
14. Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932-1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // The Ukrainian Quarterly. – 2006. – № 2. – Vol. LXII.
15. Кульчицький С. Росія не бачить принципової різниці між голодом в Україні та в інших регіонах СРСР // День. – 2003. – №212, 22 листопада.

16. Єленський В., Кульчицький С., Марочко В. Геноцид, який прагнули і прагнуть приховати // <http://www.vox.com.ua/data/2005/11/26/genotsyd-yakyi-pragly-i-pragnut-pryhovaty.html>.
17. Кульчицький С. Сталін прагнув ліквідувати Україну як національну державу // День. – 2006. – № 200, 17 листопада.
18. Бахтін А. Причини голоду-геноциду в Південному регіоні України // Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. – Т.1. – Миколаїв-Одеса, 2005.
19. Бахтін А. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929-1933 роки): Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2006.
20. Закон України № 376-V "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні" // <http://www.president.gov.ua/content/golodomor75.html>.
21. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 Документы и материалы. В 5 т. – Т.3: Конец 1930-1933 гг. – М., 2001.
22. Конквест Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
23. Ellman M. The Role of Leadership Perceptions and of Intent in Soviet Famine of 1931–1934 // Europe-Asia Studies. – 2005. – № 6.
24. Davies R., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933. – Basingstoke, 2004.
25. Marcus D. Famine Crimes in International Law // The American Journal of International Law. – 2003. – №2.
26. Totten S., Parsons W., Charny I. A century of genocide: critical essays and eyewitness accounts. – N-Y. – London, 2004.
27. Berkhoff K.C. Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge, Massachusetts-London, England, 2004.
28. Valentino B.A. Final Solutions: mass killing and genocide in the twentieth century. – Ithaca-London, 2004.
29. Jones A. Genocide: A Comprehensive Introduction. – London – N-Y., 2007.
30. Gellately R., Kiernan B. The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective. – Cambridge, 2003.
31. Naimark N. Fires of Hatred: ethnic cleansing in 20th century Europe. – Cambridge, Massachusetts – London, England, 2002.
32. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1.
33. Shaw M. What is genocide? – Cambridge, 2007.
34. Staub E. The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence. – Cambridge, 1989.
35. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide New York, 9 December 1948 // <http://www.preventgenocide.org/law/convention/text.htm>.
36. Бондаренко А. Врятувати свідчення: збирання справжніх доказів кримінальних злочинів Голодоморів ще не починалося // Тиждень. – 2007. – № 5, 30 листопада – 6 грудня.
37. Міжнародне визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/14506.htm>.
38. Украина возмущена позицией России по голодомору: МИД Украины заявил, что призывы российских официальных лиц не признавать голодомор 1930-х годов геноцидом "несовместимы с декларируемым стратегическим партнерством двух стран" // http://www.news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7290000/7290227.stm.

В. Г. Ткаченко
кандидат історичних наук

ГОЛОДОМОРИ ХХ СТОЛІТТЯ НА ТЕРЕНАХ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Одними з найтрагічних періодів в історії нашого краю першої половини ХХ століття були голодомори 1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947 років. Вони чорною сторінкою увійшли в життя майже кожної української сім'ї. Сучасне покоління повинно спокутувати моральний борг перед мільйонами земляків, які загинули голодною смертю.

Офіційна оцінка голоду початку 1920-х років головним чином зводилася до наслідків воєнних дій, що точилися майже безперервно упродовж семи років (світова та громадянські війни) та природної стихії – посухи. Однак вирішальними факторами голоду були насильницькі заходи воєнно-комуністичної політики.

На початок 1920-х в Олександрівській губернії (з 1921 р. Запорізька – Авт.) мешкало 1.288 тисяч людей. Серед усіх губерній вона була найменш заселеною. Холодна без снігу зима, рання та без дощів весна, а грохи пізніше і посуха – катастрофічно позначились на стані сільського господарства.

1921 рік характеризувався низкою заходів, пов'язаних із аграрним сектором держави. Початок був покладений заміною продрозкладки продовольчим податком. У резолюції X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) "Про заміну розкладки натуральним податком" визначалися принципи обрахування податку та право селян на сільськогосподарську продукцію, яка залишалася після розрахунків з державою. Але, незважаючи на запровадження нової економічної політики, наприкінці березня того ж року республіканські партійні та радянські органи влади вирішили продовжити стягнення розкладки з врожаю 1920 року. Постановою Ради Народних Комісарів УСРР частина губерній (Волинська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська), які виконали найбільший відсоток хлібної розкладки, звільнялися від виконання решти, а інші повинні були негайно, після кінця засівної кампанії, здати державним продовольчим органам встановлену кількість хліба. Для Олександрівської губернії обов'язкова для здачі норма встановлювалася у кількості 15 млн пудів, що було найбільше з решти українських губерній [1, арт.154].

Крім того, керівництво країни вимагало від республіканських чиновників забезпечити безперебійне постачання хліба окремим регіонам Російської Федерації та промисловим центрам України. У телеграмі В. Леніна до українських політичних та державних лідерів зазначалося: "Питання життя і смерті для нас – зібрати з України 200-300 мільйонів пудів" [2, с.560].

Виконуючи настанови "зверху", Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало хлібні губернії України щоденно відвантажувати встановлену кількість

вагонів хліба. Від Запорізької губернії вимагалось 7 вагонів для відправки на північ і одночасно 25 вагонів хліба для Донбасу [3, с.195].

У якому ж стані знаходилося село на початку 1920-х років? Після активних воєнних дій українське село мало жалюгідний вигляд. Неврожай був настільки великий, що в Мелітопольському повіті більш як 80 відсотків засіяного поля зовсім не косилося. У Запорізькій губернії оцінка врожаю була на рівні 1,4 бали з 5, а середній збір хлібів складав 4,4 пудів з десятини, а ярової пшениці 2 пуди, в той час, як звичайно збір був на рівні 60-150 пудів. При потребі зерна на рік у кількості 28 млн 140 тис. п., було зібрано лише 6 млн 161 тис. п., тобто нестача складала майже 22 млн пудів. [4, с.64,66-67,68-69]. З осені 1921 року почалася криза у тваринництві. До кінця року кількість худоби в Запорізькій губернії скоротилася більше ніж наполовину [5, с.7-8].

Викачка хліба в селян супроводжувалася загостренням соціальних і політичних відносин на селі. 12 серпня 1921 року Рада Народних Комісарів УСРР приймає постанову, відповідно до якої селяни, які з метою ухилення від сплати продподатку надавали сфальсифіковані дані про розмір земельних наділів, що обкладалися податком, підлягали покаранню аж до конфіскації землі [1, арт.439]. У цьому ж місяці державні органи України регламентували застосування примусових методів, військових частин та ревтрибуналу при стягненні продподатків.

Протидія аграрній політиці більшовиків знайшла своє відображення у піднесенні селянського повстанського руху. На Півдні України найбільш поширеним був рух Н. Махна. Надзвичайні органи та військові загони отримали наказ збирати відомості про села, які надавали активну допомогу формуванням Н. Махна, щоб вжити до цих сіл репресивні заходи. Ліквідація залишків махновщини набула широкомасштабного характеру. 24 вересня 1921 року голова Запорізького губчека доповідав керівництву про те, що активна військово-оперативна боротьба з бандитизмом у губернії завершена [6, арк.218].

Певну напруженість складало і безконтрольне переміщення біженців з неврожайних районів Російської Федерації. При їх влаштуванні виникали складності, пов'язані з обмеженими матеріальними можливостями державних та кооперативних органів. Протягом року Запорізький край прийняв 10 тис. переселенців [5, с.73].

І тільки наприкінці 1921 року радянське керівництво оголосило повністю голодуючими Запорізьку і Донецьку губернії. На 1 грудня у Запорізькому краї голодувало 250 тисяч людей, було зареєстровано 459 смертей від голоду в Мелітопольському повіті, близько 50 – на Гуляйпільщині, 39 випадків у Бердянському повіті [7, с.181].

Враховуючи складну ситуацію на селі, було прийнято рішення надати державну допомогу (продовольчу, насінневу, грошову позичку) регіонам України, які найбільш постраждали від голоду. Запорізька губернія отримала 800 тис. п. продовольчої допомоги [8, с.49].

З кожним днем ставало очевидно, що для того, щоб подолати голод, треба було мобілізувати всі можливості для боротьби з ним. Пропонувалося терміново створити масову організацію допомоги голодуючому населенню [9, арк.26]. У жовтні 1921 року на території Запорізької губернії починають формуватися повітові та волосні комісії з допомоги голодуючим.

На початку 1922 року Раднарком України звернувся по допомогу до міжнародного співтовариства. Участь у зборі продовольства, речей, медикаментів для українських губерній, які потерпали від голодного лихоліття, взяли позаурядові організації – Американська адміністрація допомоги (АРА), Міжнародна робітничка допомога (Міжробдоп), місія відомого полярного дослідника, лауреата Нобелівської премії, норвежця Ф. Нансена та інші. На серпень 1922 року по Запорізькій губернії усіма організаціями з допомоги голодуючим годувалися 260 тис. осіб [8, с.163].

Було також розпочато кампанію з конфіскації церковного майна. На Запоріжжі було зібрано більше 9 пудів срібла [8, с.111]. Від цих заходів голодуюче населення не отримало обіцяної допомоги, зате суттєво постраждала українська культура та один з її носіїв – церква. Аналіз документів свідчить, що вилучення церковних цінностей було самоціллю і для боротьби з голодом навряд чи було необхідним [10, с.13].

У лютому 1922 року Запорізький губернський виконавчий комітет, констатує повну відсутність продовольчих ресурсів, визнавав, що офіційна кількість голодуючих становить 700 тис. осіб, спостерігається зростання смертності та випадки канібалізму, тому керівництво просило звернутися до більш-менш благополучних регіонів про надання негайної допомоги голодуючому населенню губернії [8, с.91]. Але, як і попередні благання, вони не були почуті. На кінець року близько 80 відсотків населення губернії продовжувало голодувати [7, с.606].

Напередодні нового посівного сезону 1922 року держава зробила чергову спробу відновлення посівних площ у довоєнних межах, створення місцевих місцевих насінневих фондів, залучення іноземного капіталу для відродження села тощо. Навесні починає надходити зерно, закуплене за кордоном.

Поступово становище в Запорізькому краї починає нормалізуватися. Практичного значення набувають питання заготовки та перерозподілу насіння. Для посівної кампанії в губернії було передано насіння олійних культур, яке збиралося в межах продовольчого податку, окрім насіння, яке було передбачене для олійних заводів [5, с.90]. Якщо у 1922 році було засіяно більше 100,5 тис. десятин ярової пшениці, то весною наступного року її площа збільшилася майже до 148 тис. десятин [11, арк.21]. Весняний врожай городини та рибальство в багатьох районах зробили недоїдання менш гострим, так що у травні 1923 року не було зареєстровано жодного захворювання на підставі голоду [11, арк.25].

Поступово темпи відродження сільського господарства зростають. У більшості сіл Запорізького краю створюються споживчі та кредитні сільськогосподарські товариства. Кредитне товариство закуповувало і

продавало селянам худобу, позичало селянським господарствам посівний матеріал, давало напрокат реманент.

З другої половини 1920-х років починає запроваджуватися ідея надвисоких темпів індустріалізації. Промислове устаткування, що закуповувалося за кордоном, вимагало значної кількості валюти, яку можна було отримати за рахунок експорту сировини, в тому числі й сільськогосподарської. Однією з основних статей експорту було зерно.

Складовим елементом сталінського “стрибка” стає суцільна колективізація. 5 січня 1930 року ЦК ВКП(б) приймає постанову “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”, відповідно до якої передбачалося завершити колективізацію в країні до кінця першої п’ятирічки. Україна була віднесена до групи районів країни, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 року або навесні наступного. Але республіканське керівництво вирішило прискорити темпи колективізації. Перед місцевими комуністами було поставлено завдання протягом весняної посівної кампанії 1930 року колективізувати степові округи, а до осені завершити цей процес у республіці. До кінця першої п’ятирічки в Україні було колективізовано майже 70 відсотків селянських господарств, які охоплювали понад 80 відсотків посівних площ [12, с.22]. Колгоспи втрачають економічну самостійність і стають знаряддям виконання планів хлібозаготівель.

Шалені темпи індустріалізації, політика продрозкладки, економічні обмеження куркульських господарств, низький рівень хлібозаготівельних цін, постійне корегування планів у бік збільшення та ряд інших причин позначилися на зменшенні кількості зерна для власного споживання. Основний тягар випав на південні області України. У колгоспах вилучався весь хліб, включаючи і насіннєвий фонд. На першому місці – державний план.

Держава знову використала всеосяжну розкладку як засіб вилучення у колгоспників збіжжя. Восени 1932 року зрив планових завдань щодо хлібозаготівель став очевидним. На Україну посиляється надзвичайна комісія на чолі з В.Молотовим. Результатами діяльності комісії стали тотальні реквізиції хліба, репресії стосовно селянства, наростання продовольчих труднощів, голодна смерть.

Господарства, які мали велику заборгованість з хлібозаготівлі, заносилися на “чорну дошку”. А це означало, що негайно припиняли підвиз краму, кооперативна і державна торгівля заборонялася, з крамниць вивозили наявний товар, заборонялося всіляке кредитування, стягувалися раніш видані кредити й інші фінансові зобов’язання колгоспів, колгоспників та одноосібників. Серед перших “чорнодошечників” були колгоспи ім. М.Калініна, Г.Петровського, “Ответ імперіалістам” (Михайлівського району), артіль “Удар по інтервентах” (Василівського району), колгоспи “Червоний стяг”, “Комінтерн”, “Нове життя” (Бердянського району) та інші.

Не залишило поза увагою керівництво країни і так звані куркульські господарства. Наприкінці 20-х років Сталін висунув тезу про ліквідацію

куркульства як класу. Процес розкуркулення супроводжувався свавіллям районних і сільських партійних і радянських працівників, які мали фактично необмежену владу. Місцеві керівники стали зараховувати до числа куркулів середняків, а то й незаможних селян, головним критерієм при цьому була відмова від вступу до колгоспу. Коли в тому чи іншому селі “куркулів” було мало або не було взагалі, то відповідно до директив керівних органів їх знаходили. Так, наприклад, на кінець жовтня 1930 року в Мелітопольському районі у селах Вознесенці і Новомиколаївці “куркулів” не було. Потім “виявилось”, що в першому селі було 54 куркульських господарства, а в другому “знайшлося” 31 господарство [13, с.243]. У Велико-Білозерському районі на початку 1932 року було продано майно 86 заможних господарств [14, арк.11]. У Михайлівському районі до розряду куркульських родин було віднесено 259 осіб [15, арк.8-10].

Наступним етапом розкуркулення стала висилка за межі України. Основна частина “спецпереселенців” направлялася в малонаселені, майже непридатні для життя регіони країни – на Урал, до Сибіру, Казахстану, у північні райони. Наприкінці травня 1931 року залізничний ешелон, що нараховував до 3500 членів “куркульських” родин, відійшов від станції Янчево, а через тиждень він прибув до місця заслання. У кожному вагоні в середньому знаходилося 40-60 осіб, не вистачало повітря й світла. На 10 осіб видавали паляницю хліба і піввідра чаю або рідкого супу, та й то не щодня. Інколи вони замінювалися простою водою [16, с.153].

У відповідь на шалені темпи хлібозаготівель, експропріацію майна господарств та розкуркулення підіймається хвиля опору селян сталінському керівництву. У Запорізькому краї ці протистояння виливалися головним чином у “баб’ячих бунтах” та волінках. Найбільш масові виступи відбулися у Запорізькому та Михайлівському районах. У 1929-1930 роках у селах Розумівка (у виступах взяли участь 400 осіб), Мар’ївка (200 осіб), Біленьке (300 осіб), Любимівка (450), Широке (1500). Селянська непокоря у селі Широкому тривала півтора місяця і на її ліквідацію була залучена оперативна група НКВС.

Справжньою трагедією ХХ століття для України став голодомор 1932-1933 років. Сталін та його найближче оточення знали про трагічне становище селян, але все це розцінювалося як “безгосподарність”, “куркульський саботаж”, “правоухильництво” тощо. Щоб припинити голодну смерть селян, керівництво деяких районів та сільрад наслідувалося протистояти такій політиці. У цьому плані загальновідомими стали такі справи як “Оріхівська”, “Чубарівська”, “Орлянська”, “Великотокмацька” та інші.

Місцеве керівництво бачило, якщо не залишити в колгоспах хоча б мінімальну кількість хліба та посівного фонду, то це призведе до масового голоду та загибелі багатьох людей. На засіданнях бюро райкомів, різноманітних нарадах, у господарствах районне керівництво висловлювалося за те, що “план нереальний, виконати його неможливо”, “треба прийняти, виконати на 40-50 відсотків, а там “на нет и суда нет”.

Справа набула розголосу, про це дізнався Сталін. І 25-28 грудня 1932 року в Оріхові відбулася виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду. На лавах підсудних знаходилися 16 районних керівників, яких було звинувачено у “куркульському саботажі хлібозаготівель, свідомому зриві виконання господарсько-політичних кампаній у районі, що призвело до численних збитків як пролетарській державі, так і колгоспникам Оріхівського району [17].

Швидкий на розправу сталінський суд засудив державного агронома райземуправління І.А. Аністрата до розстрілу, секретаря райкому партії В.П. Головіна, голову райвиконкому М.С. Паламарчука, голову контрольної комісії робітничо-селянської інспекції району Ф.Є. Ордельяна, завідуючого райземуправління І.І. Луценка, голову райколгоспспілки І.А. Пригоду – до 10 років кожного. Інші керівники району отримали від трьох до восьми років ув'язнення.

На довгі роки керівники Оріхівського району залишалися “ворогами народу”. І тільки 23 січня 1965 року судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду України скасувала вирок сталінського режиму.

Вмирили люди голодною смертю не тільки на селі, а й на сталінських новобудовах. Будівництво Запорізького індустріального комплексу вимагало великої кількості некваліфікованої або малокваліфікованої робочої сили. Головним чином для цієї роботи використовували селян, яких вербували у різних куточках країни. У 1933 році для копання котлованів для доменних та мартенівських печей комбінату “Запоріжсталь” серед інших було завербовано 60 чоловік з Білої Церкви на Київщині. Це були ледь живі люди, які не здатні були навіть ходити. Незважаючи на державні приписи, що дозволяли годувати людей тільки після відпрацьованого робочого дня, керівництво будівельної ділянки видало їм вечерю: по тарілці юшки, пшоняну кашу та по 50 грамів хліба. На ранок вісім з новоприбулих померли. Протягом наступних п'яти днів померло ще 37 чоловік [18, с.166-167].

Тільки за 1932 рік коефіцієнт смертності у Запоріжжі та окремих сільських місцевостях краю, порівняно з попереднім періодом, коливався від 15,4 до 20,1 на 1 тис. душ населення [19, с.432].

Офіційної статистики голодомору не існує. У збірниках документів опубліковані розрізнені та неповні відомості в рамках районів і областей. На 5 березня 1933 року по 13 районах Запорізького краю (80 сіл та населених пунктів) голодувало 3123 сім'ї, було зареєстровано 937 смертних випадків. Найбільш постраждали Якимівський (903 сім'ї голодували, 2408 осіб опухло, 220 осіб померли). Нововасилівський (відповідно – 922, 1721, 503), Мелітопольський (437, 870, 36) і Бердянський райони (70, 169, 49) [20, арк.14]. Цілком зрозуміло, що вказані цифри не можуть бути точною кількістю померлих від голоду.

10 січня 1939 року указом Президії Верховної ради СРСР була створена Запорізька область. Напередодні війни промисловий, сільськогосподарський, природно-ресурсний, соціальний та науковий потенціали Запорізького регіону поступово зростали. Промисловість області у 1940 році нараховувала

200 підприємств союзного підпорядкування, 70 – республіканського, значну кількість промислових об'єктів місцевої та кооперативної промисловості, які виробляли валової продукції більше ніж на 1 млрд. крб. [21, с.43].

Аграрний сектор економіки області обслуговувало близько 8 тис. тракторів, більше 4,2 тис. комбайнів та інша сільськогосподарська техніка.

Подальший розвиток області був перерваний війною. 3 жовтня 1941 року і до початку 1944 року територія області знаходилася під ярмом гітлерівців. За роки окупації німецько-фашистські війська перетворили на руїни 475 промислових підприємств, розгромили і знищили майно 77 машинно-тракторних станцій, майже всіх колгоспів і радгоспів, зруйнували і пограбували вищі навчальні заклади, школи, клуби, будинки культури, лікарні. Загальна сума збитків, завданих народному господарству області, складала понад 18,7 млрд. карбованців [21, с.49].

Повоєнні роки були роками напруженої праці трудящих області, які з руїн і попелу відроджували і розбудовували господарство. З перших днів звільнення Запорізької області починається і відбудова зруйнованого війною сільського господарства. Треба було не тільки відновити посівні площі колгоспів та радгоспів, а й розширити кількість оброблюваних земель.

Оскільки більша частина працездатних колгоспників залучалася до відбудови промисловості, то на селі головною силою залишалися жінки. Нестача тракторного парку та тяглової худоби (коні, корови) призводили до того, що колгоспники самі впрягалися в упряж, а сіяти та збирати врожай змушені були вручну.

Збільшилася напруженість і у зв'язку з несприятливими метеорологічними умовами. Зима 1945-1946 років видалася малосніжною, весна була запізнілою та найбільш несприятливою за останні кілька десятиріч років, опадів випало значно менше норми. Це призвело до загибелі частини посівів зимових і ярих культур. Республіканське керівництво замість того, щоб надати допомогу постраждалим регіонам, вимагало розпочати “битву за новий врожай”. Значно ускладнилося становище після того, як 22 липня 1946 року відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У “Про хлібозаготівлі по областях УРСР” плани хлібозаготівель зерна державі по Запорізькій області були збільшені на 2 млн 700 тис. пудів [22, с.39]. З метою визначення планів поставок зерна в області працювала комісія, яку очолював уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Запорізькій області О. Тевос'ян. Незважаючи на катастрофічне становище, майже всі колгоспи області були віднесені до розряду високих рівнів врожайності.

На кінець вересня 1946 року план хлібозаготівель по Запорізькій області був виконаний лише на 44,6 відсотка.

Одночасно починають вживатися жорсткі заходи щодо так званої “економії” хліба, що виділявся на продовольче забезпечення населення. Відповідно до таємної постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У “Про економію у витрачанні хліба по Українській РСР” від 30 вересня 1946 року проводилася загальна перевірка правильності витрачання хліба, що призначався для нормованого пайкового постачання населення. Вона мала на

меті зменшити кількість людей, які отримували пайки, або перевести їх у нижчі розряди постачання. [22, с.72-76]. 22 березня 1947 року голова Запорізького виконкому облради депутатів трудящих В. Пономаренко та секретар обкому КП(б)У Л. Брежнев звернулися з листом до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та голови Ради Міністрів України М. Хрущова про тяжке продовольче становище в області. У листі зазначалося, що органами охорони здоров'я зареєстровано 638 смертельних випадків у сільській місцевості і близько 50 тис. випадків дистрофії [23, арк.168]. Зросла дитяча смертність. У Запорізькій області на кожну тисячу дітей до одного року померло 177 [24, с.14]. На 20 червня за довідкою МВС України кількість хворих на дистрофію по області становила 92 тис. 596 осіб і померло від недоїдання 2 тис. 774 особи [22, с.247]. Тут же керівники області зверталися з проханням збільшити ліміт пайкового постачання хліба населенню. Як зреагувало на цей лист республіканське керівництво, залишилося невідомим.

У 1946-1947 роках майже по всіх районах Запорізького краю, охоплених голодом, були зафіксовані жахливі випадки канібалізму.

Підрахувати кількість жертв голоду 1946-1947 років у Запорізькій області, як і в Україні, немає можливості. Бо тоталітарний режим зробив все, щоб їх приховати. Треба сказати, що тільки за 1947 рік кількість селянських господарств області скоротилася на 7600 [25, с.28].

Голодомори першої половини ХХ століття чорними сторінками вписані в історію нашої країни. Мільйони наших співвітчизників стали жертвами геноциду. Ховали замордованих голодом, де прийдеться – скидали у траншеї, ями, колодязі, звозили на цвинтарі або пустирища, ховали на городах та в садках. Упродовж довгих років офіційна ідеологія утримувала табу на проблеми політичних й економічних причин та масштабів терору голодом, а всіляка згадка про голодомори розцінювалася як антирадянська пропаганда.

Після проголошення незалежності України драматичні події історичного минулого, пов'язаного з голодоморами, стали предметом спеціальних досліджень на шпальтах всеукраїнських наукових і масових видань.

Джерела та література

1. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 5.
2. В.І.Ленін про Україну. – К., 1969. – Ч. 2.
3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
4. Герасимович І. Голод на Україні 1921-1922. – Вінніпег, 1978.
5. Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. – К., 1988.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 97.
7. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. – Торонто, 1995.
8. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. док. і мат. – К., 1993.
9. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-29. – Оп. 1. – Спр. 23.
10. Лаврик Г.В. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.): історико-економічний аспект. – Автореф... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1996.

11. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-30. – Оп. 2. – Спр. 2.
12. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
13. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. Зб. док. і мат. – К., 1992.
14. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-209. – Оп. 10. – Спр. 25.
15. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 12.
16. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
17. Організаторів контрреволюційного куркульського саботажу хлібозаготівель на Орхівщині покарано // Червоне Запоріжжя. – 1933. – 4 січня.
18. Сухар І. Гіганти індустрії та "парки культури" на людських кістках // Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства. – Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993.
19. Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип 10. – К., 2004.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 101. – Спр. 1282.
21. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981.
22. Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996.
23. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-1335. – Оп. 6. – Спр. 67.
24. Волков И.М. Засуха, голод 1946-1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4.
25. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 8.

В. О. Бондар
провідний спеціаліст-архівіст

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНІ КРИЗИ КІНЦЯ 1920-Х РОКІВ ТА ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ І СЕРЕДНЯ ЛАНКА ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ (за документами Державного архіву Запорізької області)

В українській і світовій історіографії прийнято розглядати Голодомор в Україні в хронологічних межах 1932-1933 рр. Відомий український дослідник професор С.В. Кульчицький у статті "Голод 1932 р. в затінку голодомору-33" [1] показав, що голод, який панував в Україні у першій половині 1932 р., був викликаний хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. Проте передвісником Великого Голоду 1932-1933 рр. стали хлібозаготівельні кризи 1927-1928 рр., 1928-1929 рр., викликані згортанням непу та намаганням держави за безцінь забрати хліб у селян для здійснення надшвидкої індустріалізації країни. Курс на стрибкоподібне зростання темпів розвитку промисловості за рахунок сільськогосподарських виробників вимагав надзвичайного напруження сил партійно-радянського керівництва та й рядових комуністів на місцях, основних виконавців волі більшовицького режиму в українському селі. Саме ставлення представників місцевої влади, в основному окружної та районної ланки, до нових політичних реалій є надзвичайно цікавою темою для наукового дослідження, адже воно наближає до кращого розуміння внутрішньої суті тих політичних та соціально-

економічних процесів, які й призвели до Голодомору в Україні. Крім того, аналіз партійних документів дає можливість усвідомити роль місцевих керівників у відстоюванні інтересів селянства перед центральними органами влади, хоча б у зменшенні нереальних планів хлібозаготівель.

Останнім часом з'явилася значна кількість публікацій, у яких висвітлюються причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932-1933 рр. Особливий інтерес викликає монографія М.М. Шитюка та А.М. Бахтіна "Південна Україна: колективізація і голод 1929-1933 років", що вийшла друком у Миколаєві 2007 р. Дослідники підкреслюють, що бездумна політика хлібозаготівель викликала сумнів у їх реалістичності в низових партійних та радянських керівників. Подані авторами документи засвідчують, що чимало таких працівників у районах, щоб самим не потрапити під арешт за невиконання плану, застосовували до селян пограбування і безчинства. Проте проблема дослідження становища, в якому опинилися працівники низової та середньої ланок більшовицько-радянського апарату управління напередодні та в період Великого Голоду 1932-1933 років, аналіз їх діяльності з виконання чи не виконання директив Центру з хлібозаготівлі, підрахунок кількості репресованих керівників для визначення масштабів спротиву політиці більшовиків в українському селі заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, яке дозволить чіткіше усвідомити трагедію Голодомору, розкривши ще один важливий аспект функціонування українського суспільно-політичного організму наприкінці 1920-х – початку 1930-х років.

У статті автор зосереджує увагу на аналізі та порівнянні настроїв керівництва Запорізького округу під час хлібозаготівельної кризи 1927-1928 рр. та керівників районної ланки (поділ на округи був ліквідований в 1930 р.) у період голоду 1932-1933 рр., показує їх намагання донести до вищого керівництва держави нереальність хлібозаготівельних планів та зменшення тиску на селянство, ставлення рядових комуністів та місцевого партійно-радянського керівництва до голоду.

Реакція українських селян як товаровиробників на зниження хлібозакупівельних цін була цілком природною – взимку 1927/28 р вони просто не повезли хліб на ринок. Проте держава намагалася примусити селян здавати хліб за невідгідними цінами під загрозою штрафних санкцій аж до конфіскації майна. Владою були зафіксовані численні протести проти здійснення хлібозаготівель такими методами. Так, в інформаційному зведенні про найбільш характерні моменти, виявлені у процесі проведення хлібозаготівельної кампанії станом на 16 січня 1928 р., складеному по районах Запорізького округу в окружкомі КП(б)У, наводяться слова селян з Василівського району: "Хіба ж це продналог, це ж знов почалася розверстка, щоб забрати у селян весь хліб". У Запорізькому районі було виявлено факти, коли частина селян, особливо заможних, ховали зерно, закопували його в землю [2, арк.4-5]. Та, незважаючи на це, більшовицьке керівництво на чолі зі Сталіним вживало ще більш жорсткі заходи щодо селян, які не бажали віддавати державі задарма вирощений своїми руками хліб. Це розцінювалося

як хлібний страйк, саботаж індустріалізації. Селян, винних у цьому "саботажі", оголошували куркулями. Проти "куркулів" було вжито надзвичайні заходи – ув'язнення, часткова або повна конфіскація майна. Влада вишукувала й інші способи для успішного виконання хлібозаготівель. Так, у Запорізькому окрузі навесні 1928 р. застосовувалась практика обстеження комісіями на чолі з агрономами селянських зерносховищ для перевірки, чи немає в них сільськогосподарського шкідника – довгоносика. Якщо його знаходили, то селянин – власник зерна, мав не лише заплатити штраф, але й змушений був продати зерно, заражене довгоносиком. Крім того, представники влади таким чином могли встановити дійсні запаси зерна у селян [2, арк.12]. Все це викликало масові невдоволення і протести на селі. У своєму листі до тодішнього керівника українських більшовиків Л. Кагановича від 12 травня 1928 р. секретар Запорізького окружного комітету КП(б)У М. Ікс писав, що методи травневих хлібозаготівель сприймаються основною частиною селянства округу як повернення до періоду воєнного комунізму [2, арк.41]. Зростала кількість т. зв. "волинок" та "жіночих бунтів", коли організовані групи селянок фактично виганяли з села уповноважених з хлібозаготівель. Як це було, наприклад, у с. Семенівка Чубарівського району в травні 1928 р. [3, арк.249].

Ситуація з хлібом на Півдні України, зокрема на Запоріжжі, загострювалася й через несприятливі природні умови, коли вже у квітні 1928 р. на території Запорізького округу заморозками і сухістю було майже повністю знищені озимі посіви. У листах секретаря Запорізького окружного КП(б)У М. Ікса до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича від 5 травня 1928 р. та секретаря ЦК КП(б)У Любченка від 28 травня 1928 р. йдеться про довгі черги за печеним хлібом не лише в Запоріжжі, а й у багатьох районних центрах. Причому, в чергах за хлібом було чимало селян з навколишніх сіл, які скуповували хліб на сухарі. Хлібозаготівлі припинилися повністю. Вказується на численні випадки голодування в селах, особливо серед бідноти. М. Ікс звертає увагу на зростання спротиву політиці влади на селі: підпали, замах на окремих активістів, окремі спроби фізичного опору хлібозаготівлям, голодні демонстрації. Причому, значна частина бідноти теж ворожо поставилася до політики більшовиків стосовно селянства. Описавши всю складність ситуації, партійний керівник округу запропонував свій вихід з неї (подається мовою оригіналу): "Полагая, что положение вещей одинаково для всей степной полосы, я считаю своим партийным долгом предоставить следующие практические предложения в отношении степных округов: с июня прекратить экстраординарные методы хлебозаготовок, которые начинают давать все более отрицательные политические результаты, совершенно не компенсируя их материальным эффектом. Кроме того, необходима переходная ступень от чрезвычайных мер последнего периода к нормальному проведению заготовок" [2, арк.33,34,41,42]. Як бачимо, в цей час партійним функціонерам ще дозволялося вільно висловлювати свої думки.

Важливими для розуміння подальших подій 1932-1933 рр., на нашу думку, є ще дві цитати з листування М. Ікса з ЦК КП(б)У, які подаються мовою оригіналу. З листа від 5 травня 1928 р.: “С другой стороны хлебные очереди в городе и районах, многочисленные случаи голодания в селах, особенно среди переселенцев, наличие большого количества бедноты, вымалывающей любой ценой хлеб у держателя его, создает у крестьянина психологию, в силу которой хлеб начинает приобретать в его глазах роль драгоценного продукта, который надо удерживать предпочтительно перед всякими другими продуктами своего хозяйства”. У листі від 25 жовтня 1928 р. зазначалося: “Опыт прошлого года вызывает у бедноты опасения, что усиление заготовок и вывоз хлеба из села обрекает ее на голодание. Это обстоятельство ослабляет у бедноты и даже у партийцев села стимул к более энергичному участию в хлебозаготовительной работе. Лишний десяток-полтора вагонов в месяц для снабжения бедноты, по нашему глубокому убеждению, с лихвой окупят себя в смысле влияния на темпы наших заготовок” [2, арк.41,45]. У цьому ж листі секретар Запорізького окружкому КП(б)У робить висновок, що план хлібозаготівель, встановлений для округу, є “явно не реальним і підлягає перегляду”. Аналогічні висновки, зроблені керівниками районів у 1932 р., вже будуть вважатися кримінальним злочином. Отже, з наведених витягів з документів видно, що в період реальної загрози голоду хліб в очах селянства ставав безцінним: з одного боку – його намагалися зберегти будь-якою ціною, а з іншого – заради його отримання люди були готові на все. І не дивно, адже хліб переставав бути просто продуктом харчування, наявність чи відсутність його визначала життя чи смерть селянина, який своїми руками виростив і зібрав цей хліб. Крім того, голодування, викликане хлібозаготівлями наприкінці 1920-х років, завдало тяжкого удару по сільській бідноті, яка разом з нечисленними партійцями та комсомольцями, була єдиною опорою більшовиків в українському селі. Тому пропозиція про серйозне матеріальне стимулювання бідноти для участі у хлібозаготівлях, викладена партійним керівником Запорізького округу в 1928 р., знайшла своє широке застосування вже у 1932-1933 рр.

Більшовицько-радянський режим зробив декілька висновків з невдалої спроби примусових хлібозаготівель кінця 1920-х років. На жаль, всі вони виявилися невтішними для селянства України. По-перше, влада побачила, що, незважаючи на цілу низку заходів, зокрема і репресивних, практично неможливо відібрати у селянина-власника вирощений ним же хліб. По-друге, треба було зміцнити і розширити свою базу на селі. Саме тому комітети бідноти, скасовані в 1929 р. у Росії, продовжували існувати в Україні до 1933 р. під назвою комітетів незаможних селян (комнезамів). Комнезамівці брали найактивнішу участь у вилученні селянського хліба у 1932-1933 рр. І по-третє, юридична база для застосування репресій до селян, які відмовлялися віддавати хліб державі була, на думку влади, недостатньою. Сталінський режим рідко порушував створені ним же закони, які, за своєю суттю, були антилюдськими. Про це свідчить і постанова ВЦВК і РНК СРСР

від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. У ній передбачались суворі покарання за “розкрадання” колгоспної чи кооперативної власності: розстріл із конфіскацією усього майна. За “пом’якшуючих обставин” розстріл замінювався позбавленням волі не менше як на 10 років [4, с.11].

Та першочерговим завданням, яке більшовики визначили для себе, було здійснення суцільної колективізації та масового розкуркулення селян України. Примусову колективізацію було проголошено на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б). Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., суцільна колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р., та керівництво КП(б)У намагалося завершити усупільнення селянських господарств упродовж 1930 р. Разом з цим неухильно виконувалася теза більшовиків на “ліквідацію куркуля як класу” [5, с.8]. Якщо на кінець 1929 р. в Україні було колективізовано 8,6 % селянських господарств, то на початок 1930 р. – 65 %, а на середину 1932 р. – 70 % селянських господарств [6, с.192]. Розкуркулювання зазнали 200 тисяч селянських господарств України [7, с.13].

Таким чином, була створена суспільно-політична і юридична база для реалізації більшовицьким режимом плану примусового вилучення хліба в селян України: більшість їх зігнали в колгоспи, значну частину селян-власників було розкуркулено та вислано за межі України, найбільш активних противників радянської влади на селі було репресовано. Та до здійснення завищених планів хлібозаготівель, розроблених Центром, виявилися не готовими представники місцевої влади (від голів колгоспів та сільрад до районних керівників). Мабуть, враховуючи невдалий досвід хлібозаготівель кінця 1920-х рр. та відчуваючи особисту відповідальність за людей, які проживали на підпорядкованій їм території чи працювали під їх керівництвом, вони намагалися донести до центральних органів влади нерéalність хлібозаготівельних планів, або ж брали на себе сміливість залишати частину зерна для потреб селян. Реакція Сталіна була миттєвою – Україною та Кубанню прокотилася хвиля арештів керівників сільгоспартілей та цілих районів. За підписом Сталіна 7 грудня 1932 р. усім партійним органам на місцях було надіслано лист та слідчі матеріали про саботування хлібозаготівель керівниками Орхівського району (нині Запорізької області). Для яких Сталін особисто вимагав покарання у вигляді ув’язнення від п’яти до десяти років кожному. Серед заарештованих та засуджених були секретар райпарткому Головін, голова райвиконкому Паламарчук, голова районної контрольної комісії робітничо-селянської інспекції Ордельян, голова райколгоспспілки Пригода та ін. Були заарештовані та засуджені “за саботаж хлібозаготівель” керівники колгоспу ім. Чубаря Чубарівського району (нині Запорізька область), керівництво Кобеляцького району Харківської області на чолі із секретарем Ляшенком. Тогочасні настрої багатьох районних керівників в Україні відображають слова голови Кобеляцької райпрофради, члена бюро райкому партії Журка: “План хлібозаготівель по району нереальний. Ми в

цьому році будемо голодувати, а разом з нами колгоспники, бо на колгоспи наклали стільки хліба, скільки ними ще й не намолочено” [8, арк.6-11,12зв.-15]. Отже, багато представників влади на місцях відчували загрозу голоду і намагалися різними способами, часто на свій страх і ризик, відвернути її від селян. Проте більшовицький режим застосував до них увесь арсенал наявних репресій. Боронити селян було нікому.

Наприкінці грудня 1933 р. відбулася III конференція Василівської районної організації КП(б)У, на якій керівники району рапортували про дострокове виконання “першої заповіді” селянства, тобто – плану хлібзаготівель. Та в політичному звіті Василівського райкому КП(б)У партконференції наводилися й факти протесту проти політики партії на селі з боку рядових комуністів (подається мовою оригіналу): “Однако отдельные элементы среди партийных звеньев хныкали и потворствовали контрреволюционной агитации. Так, например, коммунист говорит: “народ мрет от голода каждый день, что будет дальше, много еще погибнет народа до нового хлеба” и дальше продолжает, “а разве мы (читай коммунисты на низах) – это делаем сами, нас заставляют делать высшие власти, если мы это делать не будем, нас будут судить”. Второй коммунист говорит: “До чего мы дожились, сколько у нас пропадает народа, даже трупов не подбирают, их собаки едят. Этого за границей нет”. Також приводяться слова безпартійного: “Коммунисты создали искусственный голод и истребление людей, все это делается с целью обобрать страну и довести ее до полного голода”. Цікаво, що ці свідчення про голодомор, висловлені “контрреволюційними елементами”, не спростовуються доповідачем, секретарем райпарткому Литвиновим, а підсумовуються цитатою з газети “Правда” від 16 грудня 1933 р.: “Однако чего стоят все эти разговоры и писк разного охвостья умирающих классов. Победила ленинская прозорливость ЦК, победила стратегия и тактика Сталина” [9, арк.47,50].

Отже, наприкінці 1920-х років більшовицька влада розв’язала справжню війну проти українського селянства, апогеєм якої став Голодомор 1932-1933 рр. Провідну роль у здійсненні директив владного режиму на селі відігравали партійні та радянські працівники низової і районної ланок управління. Проте, перебуваючи у вирі подій, під впливом масових голодних смертей і несучи особисту відповідальність не лише перед партією, а й власною совістю, вони нерідко діяли всупереч волі більшовицької держави. Та Центр жорстоко зламав цей опір власних низових структур, провівши цілу низку показових процесів над керівництвом колгоспів, радгоспів та цілих районів України та Кубані.

Документи свідчать, що принаймні районне партійне керівництво фактично визнавало голод серед населення. Проте воно не надто зважало на масові голодні смерті селян, про які, майже не криючись, говорили навіть рядові комуністи. Адже голод у 1932-1933 рр. був визначальним елементом політики владного більшовицького режиму, а її метою було не тільки і не стільки відібрати хліб у селянства, як зламати його волю до опору системі, що набирала все більш потворних антилюдських форм.

Джерела та література

1. Кульчицький С.В. Голод 1932 р. в загаті голодомору-33 // Український історичний журнал. – 2006. – № 6.
2. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-1. – Оп. 1. – Спр. 784.
3. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-1. – Оп. 1. – Спр. 494.
4. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору // Український історичний журнал. – 2007. – № 4.
5. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933 рр: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.
6. Мейс Джеймс. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? // Український історичний журнал. – 2007. – № 1.
7. Злочин / Упорядник Петро Кардаш. – К., 2005.
8. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-157. – Оп. 1. – Спр. 267.
9. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-215. – Оп. 1. – Спр. 133.

О. В. Грицина
учениця

Т. В. Марченко
вчитель

ГОЛОДОМОР НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1932-1933 РОКАХ

Радянська історіографія ніколи не робила спроб виявити, як позначилася на колгоспах соціальна напруженість, викликана державною політикою поляризації села. У ній відсутній будь-який матеріал про голод 1932-1933 років. Уперше факт голоду 1932-1933 років в Україні був визнаний у грудні 1987 року.

У період “горбачовської перебудови” публікуються праці, присвячені процесу розселення країни, із характеристиками його суті. Автори публікацій показують, як Й. Сталін та його прибічники ігнорували принципи кооперування селянства, здійснювали насильницьку колективізацію, знищували в ході розкуркулювання найбільш дбайливих селян-господарів, завдаючи цим великої шкоди сільському господарству, наближаючи голодомор. Це стверджується у працях С.С. Діброви, В.А. Розумова, І.К. Рибалки [1, с.5].

Наприкінці 1990 р. побачив світ збірник документів “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів” [2]. У ньому опубліковано документи з партійних архівів, серед них матеріали про Південь України, які вперше розкривали багато деталей замовчуваного голоду.

Західні історики до теми голоду звертались постійно. Кількість публікацій збільшувалася у дні трагічних ювілеїв-десятиріч від початку голодомору. Навіть у роки Другої світової війни історики діаспори друкували праці, присвячені піднятій у дослідженні проблеми.

У 1980-х рр. на Заході опубліковано ряд нових праць про голод 1932-1933 років. У більшості досліджень голод визначено як інструмент національної політики більшовиків, геноцид проти української нації.

Найбільш вагомим дослідженням зарубіжної історіографії про голод в Україні є праця Р. Конквеста, де автор показує колективізацію і голодомор як війну проти трудового селянства [3].

Науковці розглядали голод 1932-1933 рр. як явище, що невід'ємно пов'язане з політикою більшовицького керівництва, яке ставило завдання, якщо не винищити, то всебічно ослабити українську націю.

Вивченням різноманітних аспектів колгоспного будівництва займаються сучасні українські історики С. Кульчицький [4], О. Веселова [5], В. Марочко [6] та ін.

У 1991 р. опубліковано книгу-меморіал “33-й ГОЛОД” [7]. Основу її становлять спогади сотень очевидців голоду, наших сучасників. Книга містить 20 матеріалів з 403, що стосуються Миколаївської області, зокрема Первомайського, Очаківського, Тилігуло-Березанського та інших районів: 30 матеріалів розповідають про голодне лихоліття Одещини; 15 матеріалів присвячено трагічним подіям, що відбувалися на Херсонщині.

Як про національну катастрофу України йдеться про голодомор 1930-х років у книзі А. Моцного, що супроводжується численними розповідями жертв цього жаху, які в книзі стали свідками-обвинувачами [8].

Із нових методологічних позицій охарактеризована зазначена тема в колективній праці вітчизняних дослідників “Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки” [9].

Значна робота щодо висвітлення колективізації, голоду 1932-1933 років здійснена доктором історичних наук, професором М.М. Шитюком. Завдяки його зусиллям побачили світ ряд книг, збірників наукових праць, статей, де зроблено історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків колективізації і голодомору 1932-1933 років на Миколаївщині [10].

У рік 70-річчя трагедії у Миколаєві вийшло дві колективні монографії, керівниками яких є М.М. Шитюк та С.С. Макарчук. На новому колі архівних джерел зображено трагедію мешканців сіл Миколаївщини в період здійснення суцільної колективізації та голодомору 1932-1933 років [11].

У Херсоні редакційно-видавничою групою “Реабілітовані історією” видано книгу “Забуттю не підлягає”, чимало сторінок якої присвячено проблемам насильницької колективізації та голоду 1932-1933 рр. Книги Л. Марченко, Ф. Морозюка зібрали спогади очевидців геноциду-голоду 1932-1933 років на території Херсонщини. Стаття А.М. Назарової розповідає про розкуркулення українського села на Херсонщині. Досить активно сьогодні висвітлюють підняту проблему херсонські газети “Таврійські вісті”, “Надніпрянська правда”, “Вісник Олешня”, “Слава праці” та інші, де регулярно публікуються матеріали, присвячені голоду-геноциду 1932-1933 років.

В Одесі громадською організацією “Меморіал” видано ряд томів “Одеський мартиролог”, де розповідається про голод-геноцид 1933 року, що фактично знищив українського селянина. Останнім часом надруковано збірники спогадів В.Я. Буковського, О.Я. Шкабель-Тихомирової, де описано трагедію голоду на Високомихайлівщині [1, с.6].

На сучасному етапі історіографія колективізації і голодомору 1932-1933 років в Україні нараховує понад 7 тисяч назв монографій, збірників документів, спогадів, художніх творів, публіцистичних видань. Однак, трагічне лихоліття українського народу ХХ ст. залишається малодослідженою історичною та соціально-психологічною проблемою.

Наприкінці 1929 року, після листопадового пленуму ЦК ВКП(б), у країні почалася суцільна колективізація. Селян буквально загнали до колгоспів. Якщо на 1 жовтня 1929 року в Миколаївському окрузі було колективізовано тільки 13,2% усіх господарств, Херсонському – 12,4%, Одеському окрузі – 11,6%, то на 1 січня 1930 року вже 20,2% та відповідно 19,0%, 23,8% господарств, а до травня 1930 року було в Миколаївському окрузі – 79%, Херсонському – 78,2%, Одеському – 83,1% колгоспів.

Колективізацію на Півдні України можна поділити на два якісно відмінні етапи: 1921-1928 роки та 1929-1932 роки. На першому етапі, у період непу, колективізація здійснювалась цивільним шляхом, цілком на добровільній основі. На другому етапі сталися радикальні зміни. Керуючись ленінським положенням, що дрібнотоварне селянське господарство постійно породжує капіталістичні відносини на селі, сталінське керівництво вирішило знищити індивідуальне селянське господарство, провівши примусову колективізацію, створивши колгоспи, які мали б стати основними виробниками товарної сільськогосподарської продукції у необхідних для держави розмірах.

Ідея соціалістичного перетворення сільського господарства на Півдні України не мала значної підтримки серед місцевих мешканців. Наслідки проведення колективізації були жахливі: понівечені селянські господарства, сотні тисяч депортованих, мільйони загиблих. За роки колективізації поголів'я худоби у південних областях республіки скоротилося у 1,8 рази, а в подвірному користуванні у 7,1 рази. Соціалістичне будівництво в Південному регіоні України здійснювалося всупереч волі основної маси селянства, яке бажало господарювати самостійно – на своїй землі з власними засобами виробництва.

Примусуючи селян працювати артільно та забираючи в них без відшкодування основну частину виробленої продукції, держава створювала на селі ситуацію кризи.

На відміну від інших районів України в південних областях республіки значно швидшими темпами здійснювалась колективізація селянських господарств. Якщо в цілому по УСРР станом на 10 березня 1930 року було колективізовано 70,9% господарств, то у степових областях – 80,3% [1, с.10].

Після виходу статті Й. Сталіна “Запаморочення від успіхів” на Півдні республіки, як і в інших регіонах, почався вихід із колгоспів. Місцеві органи

влади змушені були вживати заходи щодо збереження від остаточного розвалу колгоспів, призупинення виходу з них селян.

Місцеві партійні та радянські органи Півдня України провели пленуми райкомів партії, на яких від комуністів вимагалось виконання завдань, поставлених у директивному листі ЦК ВКП(б). Увагу комуністів було звернуто на продовження нещадної боротьби з ворогами колгоспного ладу.

Після проголошення Й. Сталіним у грудні 1929 р. на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів нової політики щодо селянства місцеві органи влади не могли зорієнтуватися, як її втілювати в життя. Розкуркулення проводилося різними шляхами. Іноді селянські господарства ліквідовувалися, іноді експропріації підлягав тільки реманент та худоба, якщо їх кількість перевищувала так звані “зрівняльні норми”, що існували у певній місцевості.

Почалася “ліквідація куркульства як класу”, що на практиці означало знищення заможних селян. Головними мотивами розкуркулення були: систематичне наймання селянами-власниками робочої сили, здача, а також наймання робочої худоби і техніки, наявність до моменту колективізації механічних машин і двигунів, заняття торгівлею і лихварством. У будь-якому випадку розкуркулювалися і виселялися селяни, що вважались неблагонадійними, або ті, з ким селянський актив зводив особисті рахунки. Селянські господарства гинули не тільки в ході кампанії розкуркулення. Вони знищувалися шляхом продажу майна з торгів у разі невиконання “зобов’язань” з хлібозаготівель або за несплату індивідуальних податків.

Розкуркулювали і селян-середняків, які не вступали до колгоспів. Багатьох розкуркулювали через невиконання плану з хлібозаготівлі. Так, у Миколаївському окрузі на 19 травня 1930 року було розкуркулено 1055, Херсонському – 1134, Одеському – 1293 родини. За підрахунками А.М.Бахтіна на основі фондів обласних державних архівів Півдня України було розкуркулено 41323 двори селян [1, с.15].

21 січня 1930 року в газеті “Красная Звезда” з’явилась стаття Й. Сталіна “До питання про політику ліквідації куркульства як класу”, де зазначалось, що для того, щоб витіснити куркульство як клас, не досить політики обмеження, тепер потрібно “у відкритому бою зломити опір цього класу і позбавити його джерел існування, що стане поворотом політики партії до ліквідації куркульства як класу”.

Спеціальна комісія Політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова розробила план кампанії з розкуркулення. Його було затверджено в таємній постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Цей страхітливий документ спрямований на те, щоб заздалегідь визначити, які верстви селян і якою мірою мають бути покарані.

Власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої належали учасники й організатори антирадянських виступів. Вони мали бути “ізолювані” в тюрмах і концтаборах. До другої категорії потрапляли всі, хто чинив “менш активний опір” кампанії

розкуркулення. Їх разом із сім’ями виселяли у північні райони країни. До третьої категорії зараховувалися всі, хто не опирався розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки.

Кампанія з розкуркулення здійснювалась терористичними методами. Ізолювані один від одного селяни-власники не могли протистояти державному апарату й своїм односельцям із числа бідняків та наймитів, яких апаратники нацьковували на них. Коли ж незаможники не погоджувалися виконувати нав’язану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, злиднений майновий стан не гарантував їм безпеки. Чиновники винайшли для таких бунтарів політичний неологізм “підкуркульник”, що дозволяло репресувати їх як “куркулів”.

Таким чином, колективізація призвела до занепаду сіл і розладу в сільському господарстві, до зменшення кількості селянських господарств, робочої та продуктивної худоби. У результаті репресивних заходів зник сам селянин-землевласник.

Документи, які зберігаються у Державному архіві Миколаївської, Херсонської та Одеської областей, свідчать про те, що голодомор 1932-1933 років був викликаний передусім насильницькою колективізацією, злочинною політикою хлібозаготівель, людиноненавистничкою політикою розкуркулення, здійснюваною сталінським керівництвом [1, с.3].

Примусове проведення колективізації призвело до небаченого голоду-геноциду українського народу, жертвами якого стали мільйони людей.

Слід також звернути увагу на один з інформаційних листів секретаря Мелітопольського РПК Товстоп’ята про обговорення планів хлібозаготівель по району. Адже саме питання нереальності плану, як в цілому на всю Україну, так і, зокрема на Мелітопольський район, стали однією з головних причин, що викликали голод [12, с.48]

Звичайно, свій внесок у страхітливий голод зробила й посуха 1933 р., що охопила значну частину України й спричинила недорід зернових.

Це стихійне лихо завдало великої шкоди розореному хлібоздачам сільському господарству. На Півдні через відсутність дощів поперешихали джерела прісної води, тому їй доводилося завозити з інших місць. На Миколаївщині й Одещині, котрі як і Дніпропетровщина з Полтавщиною давали найбільше продовольчого зерна, від пекучого сонця земля на полях порепалася, закам’яніла. І все-таки несприятливі природні умови не були головною причиною голодної смерті мільйонів українців [12, с.35]

Керівництво більшості колгоспів Миколаївщини, розуміючи, що в умовах неврожаю розраховувати на допомогу з боку держави не доводиться, в першу чергу турбувалося про утворення у своїх господарствах натуральних і насінневих фондів, про авансування колгоспників, тим більше, що в липні 1932 р. вперше за час суцільної колективізації було дозволено видати членам колгоспів як аванс з натуральної оплати трудоднів 10-15% фактично обмолоченого хліба. У результаті щомісячні плани вивозу хліба державі на заготівельні пункти не виконувалися [13, с.19].

На 1 вересня було заготовлено 7144 т, що складає 81,7% . Бюро міськкому партії прийняло рішення: “Якщо протягом 5 днів не буде виконано плани хлібозаготівель, притягти до суворої відповідальності керівників і секретарів парторганізацій колгоспів.

Органам міліції, ДПУ, прокуратурі потрібно надати допомогу щодо вживання адміністративних заходів до злісних нездатчиків хліба”.

Бюро Миколаївського міського КП(б)У, міськрада змушені були на спільному засіданні 7 жовтня 1932 р. визнати, що стан сівби по району незадовільний. Основна маса сільрад, радгоспи та колгоспи не виконали директив партії та уряду в справі проведення осінньої сівби, і тому на 7 жовтня в цілому по колгоспах виконано план на 36,5%, по радгоспах на 18,8%, по одноосібниках на 9,6% [14, с.147-148].

До боротьби за виконання планів хлібозаготівель було залучено весь державний апарат примусу, включаючи місцеві партійні й радянські органи, міліцію, ДПУ.

Так, зокрема, у доповіді Миколаївського міськкому КП(б)У від 30.02.1932 р, “Про перебіг хлібозаготівель” відзначалося: “За те, що партосередок с. Матвіївки не зумів по-більшовицьки мобілізувати колгоспний бідняцько-середняцький актив на справжню боротьбу за цілковите виконання плану хлібозаготівель, по-опортуністичному поставився до хлібозаготівель, наслідком якого на 10.01.32 р. план виконано на 81,1% з пшениці, партосередок розпустити, а справу про перебування членів цього осередку передати до МКК”.

Була прийнята спільна постанова міськпарткому і міськради “Про колгоспи і одноосібників, які не виконують завдань із зернозаготівель державі”, в якій зазначалося:

“1. Зобов’язати голів сільських рад оштрафувати артіль “День врожаю” В.-Кутської с/ради, “Новий шлях” Тернавської с/ради за невиконання завдань по хлібоздачі грошима в розмірі ринкової вартості недовиконаної частини зобов’язань цих колгоспів, попередивши останніх, що якщо ними не буде в найближчі дні повністю виконане завдання по хлібозаготівлі, до них будуть вжиті всі заходи, передбачені законом.

2. Запропонувати головам с/рад Варварівської, В.-Кутської, Костянтинівської, Пересадівської, Широкобалківської негайно оштрафувати одноосібні господарства, що не виконали завдань по хлібозаготівлі до 3-х кратного розміру ринкової вартості недовиконаної частини зобов’язань, попередивши їх, що у випадку повторення невиконання в строки зобов’язань з поставки зерна, вони будуть притягнуті до судової відповідальності.

Щодо куркульських господарств, які не виконали завдань, негайно оштрафувати в 5-ти кратному розмірі ринкової вартості і притягти до відповідальності за частиною 2 статті 58 Кримінального кодексу УРСР”. До бригади з викачування зерна, або, як їх називали в народі, “буксириків”, увійшли тисячі активістів сільрад і колгоспів. Щоб контролювати їхні дії, партійні і радянські органи надсилали уповноважених з Миколаєва. [14, с.148-149].

Як вже згадувалося вище 6 грудня 1932 р. була прийнята постанова “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлю” за підписами В. Чубаря й С. Косіора.

На Миколаївщині за цією постановою одним із перших до “чорної дошки” було занесено с. Піски Баштанського району.

Цей страшний документ був спрямований на повне поголове знищення цілих сіл разом з населенням – від грудних дітей до сивих дідів. [15, с.34].

Баштанська газета “Під прапором Леніна” писала: “Повернуто в с. Леніно незаконно одержаного хліба 23,6 ц, добровільно здано краденого хліба 6,7 ц, в с. Новогорівка – 52 ц, добровільно повернуто 72 ц”. [14, с.153].

Ще один красномовний факт: для вільного продажу в Миколаєві щодня виділялося 70 т хліба, тоді як для завантаження пароплавів, що прямували за кордон, на елеватор завозилося у листопаді 1933 р. по 6 тис. т зерна на добу [14, с.56]

Отже, ми бачимо, що для зламу опору “класового ворога” застосовували надзвичайні методи хлібозаготівель. На відміну від адміністративних заходів 1928-1929 рр., репресії були спрямовані не тільки проти заможного селянства, а практично проти всіх колгоспників та одноосібників. Голод в Україні тривав приблизно з серпня-вересня 1932 р. по липень 1933 р. Радянська влада знала про гостру нестачу продовольства в населення.

Мешканці Миколаївської області писали листи до редакцій газет, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, намагаючись привернути увагу до жахливого становища на селі. Проте часто такі повідомлення залишались без відповіді, а скаржників піддавали суворим репресіям. Члени комуни ім. Леніна в телеграмі до редакції газети “Шлях індустріалізації” писали: “ГОЛОДУЄМО!!! Повідомляємо всі Миколаївські організації, що члени комуни ім. Леніна Тернавської сільради дуже голодують, вже 4 дні як не бачать навіть крихти хліба. Просимо Миколаївські організації звернути на це увагу та дати негайно допомогу. 7.03.1933 р. Члени комуни.” В анонімному листі до ЦК КП(б)У із Снігурівки писалося: “З самого початку ми стояли за Радянську владу і зараз не хочемо, щоб вона втрачала авторитет, але ми вже не в силах терпіти й просимо звернути увагу: у нас уже пухлі від голоду діти. Нас 284 чоловіки, щоб поодиноці нас не брали в ДПУ, ми не підписуємось” [16, с.181].

Проте більше інформації про те страшне лихоліття ми маємо зі спогадів свідків голодомору.

Із розповіді Гоголь Лідії Миколаївни: “Розповім про події в нашому селі Раковому на Миколаївщині... Пропало у сусіда теля. Підозра упала на жінку, яка жила через дорогу з трьома дітьми. Вона працювала у колгоспі, а діти весь день лишалися самі. Коли скоїлася крадіжка, власниця теляти поскаржилася голові колгоспу, голова сільради призначила комісію, в яку потрапив мій батько. Прийшли з перевіркою. Ніде надворі, в сараї теляти не знайшли. З хати тягло м’ясним духом. На лежанці, у казані, кипіло вариво... “Бач, – подумав батько, – таки знайшлося теля”. Підняв кришку – і

відсахнувся: в казані варилася рука!... У скрині знайшовся і господар руки – Митька, і його голова. Гукнули міліціонера, взялися розпитувати дівча...

– Спочатку мама вбила Анюту... Постелила в сінях, щоб голова лежала на порозі, і, коли сестра заснула, відтяла сокирою голову. А вже коли у Миті заболіло вухо, мама постелила йому біля груби, сказала: “Зараз я підпалю ватку, над вухом пошепчу і тоді стане легше”. Однією рукою кадила димом, другою взяла сокиру і відрубала Миті голову.

– Чому ж ти мовчала, не прийшла до міліції?

– Боялася. Мама казала, що й мене зарубає, якщо я зізнаюсь” [14, с.204].

Села були завалені трупами людей. Як не прикро, але випадки людодійства були не поодинокими. Канібалізм розростається у страшних масштабах – матері їли своїх дітей... [17, с.11]

Органи ДПУ реєстрували численні випадки людодійства й труподійства. Прагнучи врятувати від голодної смерті хоч дітей, селяни везли їх до міст і залишали в дитячих будинках, лікарнях, на вулицях. Беззахисні діти нерідко ставали здобиччю канібалів. [18, с.310]

Тетяна Олександрівна Іваненко з с. Костянтинівка зі своїх спогадів розповіла: “Під час тієї страхітливої голодовки мені доводилося майже щодня ходити на роботу повз наше кладовище. І майже щодня я бачила, як ховали там людей. У величезних ямах, дуже глибоких.

У мого дівера, Семена Іваненка, було п’ятеро душ дітей. Коли його забрали в ДОПРУ, всі діти одне за одним, померли з голоду.

Жили у нашому селі два брати, на прізвище Басараби. Одного звали Петро, а другого ім’я вже й не пам’ятаю, так от, якось люди стали примічати, що нема й не видно Петра Басараба. Нібито він нікуди й не виїжджав з села, не ховали його на кладовищі, а людини немає, куди ж він подівся? Вирішили піти до хати, де він жив. Почали обдивлятися ретельно весь дім, шукали-шукали і нарешті його знайшли. Виявилось, що Петро помер і помер досить-таки давно, а брат його взяв та й заховав у соломі в сараї. Коли ж люди повністю розкидали всю солому, то побачили, що на тілі небіжчика було обрізано все м’ясо, яке можна було використати в їжу. Брат його навмисно не поховав на кладовищі, а тримав в сараї (а була ж зима), потроху використовував м’ясо, варив його, намагаючись за рахунок цього врятуватися від голодної смерті”. [12, с. 14-15].

“Ми переїхали на постійне місце проживання до Мелітополя ще у 1905 році. – пише Болтова Наталя Тихонівна з м. Мелітополь. – На початку 30-х років я працювала начальником відділу кадрів артілі “Металооб’єднання”. Моїм безпосереднім обов’язком було направляти людей, котрі влаштовувалися на роботу до нашої артілі, на медичний огляд. Щоб взяти медичну довідку, обстеження треба було проходити у міській лікарні. Починаючи з осені 1932 року, а особливо взимку та навесні 1933-го, все частіше ті, хто приходив влаштовуватися на роботу, приносили довідку, в одному з кутків якої стояв напис: “безбілкові набряки”. Однак, незважаючи на ті записи, я все-таки направляла таких людей на робочі місця до цехів артілі. Далі порядок було встановлено такий. Необхідно було звернутися

безпосередньо до начальника того чи іншого цеху. І от тут доля тих нещасних складалася по-різному. Адже начальниками цехів були різні люди. Добрим словом хочу згадати двох начальників цехів, євреїв Шера Павла Володимировича (начальника механічного цеху) та Гореліка Абрама (начальника цеху лиття). Саме вони приймали до своїх цехів тих, у кого в медичних довідках була та позначка. Через кілька днів, як правило, такі робітники потрапляли до лікарень, але їх сім’ї мали можливість одержувати хліб по картках. Це була можливість вижити.

Були й інші начальники. Такі як Ананьєв та Калінін, так от вони не приймали тих нещасних на роботу, посилаючись на висновки лікарів про стан їх здоров’я, прирікаючи своєю відмовою їх на голодну смерть.

Не можу також не розповісти про один випадок, що став своєрідним поштовхом для мене, для моїх рішень приймати все ж на роботу людей з тими медичними довідками. Одного разу коли я йшла вранці на роботу, то побачила як по вулиці Дзержинського, зовсім поряд зі школою № 4, рухалася розвозка на якій, як спочатку мені здалося, лежали дрова ... Однак, коли підійшла ближче, то побачила, що то були не дрова, а щільно укладені один до одного трупи людей. Трохи проїхавши, розвозка зупинилася ненадовго біля огорожі, і я побачила, як двоє чоловіків підняли з землі людину, взяли її за руки та ноги і кинули на розвозку. Так я вперше побачила, як підбирають мертвих від голоду на вулицях Мелітополя. Саме після цього випадку, кожного разу, коли до мене приходили люди з проханням прийняти їх на роботу, я пригадувала ту страхітливую картину. Намагалася зробити все від мене залежне, щоб тих людей прийняли на роботу, адже кожен з них міг би через якийсь час стати черговим об’єктом якоїсь розвозки.

Доводилося мені не раз сперечатися з начальниками наших цехів. Були й такі, що казали: “Вони вже й так ледве ходять, а ти їх все направляєш та направляєш до цехів”. У більшості випадків серед тих, хто просився на роботу до нашої артілі у ті місяці, були селяни з навколишніх сіл. Таким чином у місті вони намагалися врятуватися від голодної смерті”. [12, с.32-33].

Померлих вивозили підводою. У викопані ями скидали по 10-20 чоловік поки не буде повна яма. Померлих ховали без труни. Майже в кожному колгоспі з’явилися штатні посади – збирачі трупів. Цим колгоспникам давався денний наряд: збирати по хатах і по вулицях мерців, і відвозити на кладовище і там закопувати у братських могилах. За цю сумну працю їм давали 300-500 грамів хліба [18, с.17].

Із розповіді Ромахіної Лідії Сергіївни:

“Десь з осені 1932 року на кладовище, від якого ми у той час недалеко жили, почали привозити людей, які померли від голоду. Везли їх на возах з різних місць, у тому числі і з залізничної станції Мелітополь. На самій станції люди часто вмирили... Одного разу прийшов мій батько з роботи, а додому він кожного дня повертався дорогою повз кладовище, обхопив обома руками свою голову, трохи помовчав, ніби вагаючись у тому, чи розказувати нам, чи ні, а потім розповів нам про таке, що й досі я здригався від спогадів

про ту розповідь. Батькові довелося стати свідком у той вечір, як зграя здичавілих собак розгрибала на кладовищі ще свіжі могили. У одній з них вони знайшли та витягли на поверхню якусь жінку. Собаки тягли з неї кишки! Але найжахливішим було те, що жінка та була ще жива! Очі її були широко відкриті, вона ще навіть дихала, а собаки тягли з неї, ще живої, кишки! Так що було тоді й таке, що закопували ще живих людей. Адже люди настільки були виснажені від голоду, що їх іноді можна було прийняти за мертвих. Як тоді ховали? Окремі могили не всі могли зробити. Копали великий рів і в нього кидали людей, потім присипали трохи землею, а далі знов небіжчиків...

У наших сусідів не було своїх дітей. Так от, одного разу сусідка йшла повз залізничний вокзал і побачила маленьку дівчинку, що сиділа й гірко плакала. Сусідка поцікавилася у дівчинки чому вона так плаче. У відповідь почула розповідь про те, що поки вона ходила просити у людей хоч що-небудь їстівне для своєї вкрай знесиленої від голоду мами, то мама була вже мертва. Розповідала дівчинка й про те, що в Мелітополі вони з мамою з'явилися тому, що батько помер від голоду, і вони з мамою вирішили покинути рідний дім та поїхати до своїх родичів у Полтаву. Взяла наша сусідка ту дівчинку до себе, оформила на неї відповідні документи та виховувала як рідну доньку.

У голод люди вмирали якось раптово. Одного разу я пішла провідати свою сестру. Попереду мене йшов по дорозі хлопчина років дев'яти. Підійшов той хлопчик до водопровідного крана, який знаходився саме біля міської електростанції. Можливо йому захотілося водички попиту, але раптом впав. Я підійшла до нього, підтягла поближче до паркану. Хлопчик залишився сидіти, а я пішла далі своєю дорогою. Коли вже поверталася від сестри додому, то побачила, що той хлопчик, вже мертвий, так і сидить на тому ж самому місці, де я його залишила" [12, с.33-34].

Невідомо, чим завинили діти перед державою, дитячий голод влада створила штучно з умислом. Про це свідчить директива Наркома постачання УСРР 1931 року про заборону постачання хлібом дитячих інтернатних установ, учителів і виділення продуктів для гарячих безкоштовних сніданків з централізованого фонду 180 районам, що не виконали хлібозаготівельні плани [12, с.306-307].

Цуркан М.І. з Миколаївської області пише: "Добре пам'ятаю, як виконувалися хлібопоставки... Восени почали шастати по хатах "бухсирные бригады". Якщо знаходили зерно – до комори воно не потрапляло, ділили представники "влади" між собою, щоб годувати своїх гаденят. Уповноважений з району свою команду завжди складав з лідерів, п'яниць та ворюг. Особливо жорстокими виявилися дві жінки. Не дай Бог, які кляті! У них, мабуть, і в роті було чорно! Одна прозивалася Врадій, друга – Калмазанка. Обидві без чоловіків, а дітей у обох, що сарани. Що знаходили – тягли до своєї хати. У Баланкіна Никифора (у нього було четверо дітей) забрали геть усе. Ким він був? Швець... Шив, ремонтував, лагодив людям

чоботи, клеїв калосі. До того довели людину, що, коли діти послули, Никифор вирізав сім'ю – жінку і всіх дітей, а сам повісився" [14, с.204].

Херсонська область. Лук'яненко Сергій Якович: "Після колективізації мій родич вибився у "керівництво", хоча дурний був, як сто свиней одразу!.. Виїжджав у поле верхом, за дітьми бігав, шмагав їх за те, що вони їли колоски пшениці!..

Прийшла до сестри подруга, сімнадцятилітня красуня. Від голоду навколо очей чорно, а обличчя небаченої краси! Закутана до очей, пошепки попросила сестру дати корочку посмоктати. Через два дні її не стало!..

Якось мене зупинив дядечко, інтелігентний з виду... – Синку, винеси мені пиріжка. Я так наголодувався. Потім я піду до цих нелюдів, ляжу і помру на порозі. Звісно, у мене ніяких пиріжків не було, але через деякий час, повертаючись додому, побачив на порозі райвиконкому цього дядечку. Він, як і обіцяв, лежав мертвий.

Мій товариш, Якименко Тимофій Іванович, возив у 33-му на "емці" слугу народу – сталінського уповноваженого Вардера. Він розповідав: "Їдемо полем... Раптом він хапає мене за плече: "Стояти". Зупиняюсь. Вибирається з машини, підходить до жінки, що збирала колоски і сховалася за кущем, стріляє у потилицю. "Поїхали" [14, с.256-257].

Виснажені голодом селяни крадькома м'яли колоски й несли зерно додому в кишнях, за пазухою. Коли про це довідалися в Кремлі, уряд 7 серпня 1932 р. прийняв спеціальний закон про охорону соціалістичної власності, яким за розкрадання колгоспного майна призначалася "вища міра соціальної відповідальності" – розстріл із конфіскацією всього майна або ув'язнення на термін не менше 10 років також із конфіскацією майна. Амністія у цих випадках заборонялася. Народ назвав цей законодавчий акт "законом про п'ять колосків". За його неухильним виконанням пильно наглядала прокуратура [19, с.17].

Ось що згадувала Панченко Ганна Василівна, с. Костянтинівка: "Чоловік мій, Панченко Федір, був зовсім сліпий, тому він ніде не працював. Було у нас з ним двоє дітей та ще з нами у хаті жила моя мати, батько та брат. Поступово з шести чоловік нашої сім'ї нас ставало все менше та менше.

Спочатку забрали батька у ДОПРУ і невдовзі він помер. Померла мати. Брат пішов одного разу в степ і з того часу ми його не бачили ніколи. Сестра моя, Голуб Секлета, пішла чомусь у Мелітополь до дядька, а коли поверталася назад у село, лише трохи не дійшла додому, – померла. Мертвою пролежала вона всю ніч. На ранок наступного дня, коли я йшла по селу, то побачила купку односельців, що зібралися навколо якоїсь жінки, що лежить на землі. Підійшла я ближче й побачила, що то лежить моя сестра Секлета. Про те, щоб її ховати, не було чого й думати. Не маючи навіть і копійки за душею, я вимушена була ховати її у спідній білизні. Довелося розраховуватися частиною її одягу з чоловіком, що допомагав її ховати на кладовищі. Такою була платня за похорон.

Чоловік моєї сестри, моя мачуха теж померли від голоду. Мій старший синочок весною 1933 року підрядився разом з одним сусідським хлопчиком

сіяти ячмінь. Але той ячмінь був отруєний хімічними речовинами. Хлопці ж були такі голодні, що поїли того отруєного ячменю. Померли обидва. Я про це дізналася вже від людей, а коли пішла, щоб побачити свого синочка та забрати його і поховати, мені сказали, що його вже десь поховали.

Ось так, за кілька місяців, перед новим врожаєм 1933 року, залишилася живою лише я зі своїм молодшим синочком. Всі померли від голоду.

Був ще зі мною і такий випадок. Яюсь, коли пішли вже перші колоски, мені дозволили трошки нарізати їх. Як же я тоді зраділа! У полі нарізала тих колосків та несла їх додому, але вже майже біля самого села мене зупинили комсомольці-активісти і всі ті мої колоски забрали.

Цілком можливо, що під час того страшного голоду наша сім'я вижила б, якби ще з осені не стали забирати у нас пшеницю, пшоно та інші продукти харчування. І як тільки ми не хитрували, де тільки не ховали, все одно ті схованки наші знаходили та забирали. А чи довго можна було прожити на макусі та буряках? Ось так наша сім'я майже вся і вимерла" [12, с.14].

Колишня вчителька Ю. Писарева розповідає, що під час голоду 1933 року вона жила у с. Молочанське або Гальбштейн – центрі району, що вважався за німецький національний район.

"1932 року голодування почалося зараз же після жнив. Колгоспники рятувалися городиною, а вчителі та робітники місцевого заводу сільськогосподарських машин залишилися напризволяще. Вони одержували по 200 грамів найгіршої якості хліба та 1 літр капустиної юшки на день. Ще перед новим роком були пухлі люди, а далі почали умирати робітники згадуваного заводу та члени їхніх родин. Я, мій чоловік і двоє дітей – всі були пухлі та були б умерли з голоду, якби не моя рідня, що з-за кордону прислала продукти через Мелітопольський "Торгсін". За одержання допомоги з-за кордону мене з чоловіком заарештували та заслали. У тлумаченні НКВД одержання допомоги було злочином – шпіонажем на користь чужоземної держави" [20, с.114].

Захід знав про український голодомор і робив спроби допомогти населенню Радянської України. Знали про нього і в інших республіках Союзу. Але тоді навіть говорити про це було суворо заборонено [21, с.114]. Влітку 1933 року почала надходити з Німеччини грошова допомога, а голодуючим німцям України одержувати її було не дозволено [22, с.18].

Вона мала офіційну назву "Гітлерівська допомога голодуючим німцям Півдня України". Її одержували й українські хлібороби. Допомога була активною і масовою. Деякі селяни, боячись переслідувань з боку органів ДПУ, відмовлялися від допомоги [23, с.76].

Розповідь Ганни Гаврилівни з с. Тимофіївка на Херсонщині: "У нас була корівка й маленьке телятко, а до нас приїхала підвода з дядьками. І зчинилася лайка в дворі. Один зайшов у хату, – а хата з двох кімнат, маленькі вікна. Одна кімната не топилася, там узимку ми під ліжко клали картоплю. А ще стояли дві скрині: в одній одяг був, а в другій – клуночок із салом. І виніс дядько клунок картоплі й сало забрав із скрині. Мама вчепилася в нього: "Що ж ти робиш, безбожнику!" Вхопила те сало й у пазуху вкинула, а дядько сало

забрав, розірвавши кофтину. Я плакала з братиком дуже: думала, що війна почалася. Та прийшли грабувати. І взяв ще один дядько за налигач корівку, повів до колгоспу, а мама нас обняла за плечі, підвела до вікна й каже: "В останній раз дивіться на нашу корівку..."

І опустіла хатонька наша, і в ній стало сумно, як у труні. Тільки картошинки розкотилися – брат їх зібрав, склав у казан. Ми ту картоплю доїли до п'ятниці від понеділка.

Знаходили десь сухарик, потім кісточку від абрикоси, чи квасолину, чи насінинку, а потім – нічого. Тата й маму в колгосп не брали, ходили вони по селлах проситися на роботу, і ніхто також не брав. Й збирали вони по смітниках бурякові та картопляні очистки, а ми з братиком спухнули.

Ще був у нас маленький братик восьмимісячний. Мама наїжджувала з грудей молочко, щоб я вдень з ложки його годувала. Та хіба втерпиш, аби молочка не сьорбнути. Помер мій братик. Перед смертю він так дивився на мене, що ніби казав тим поглядом: "Я вмираю, але я тебе не виню, Ганнусю..." [14, с.240].

Державні документи 1932-33 років обходять стороною і ситуацію стосовно голоду в приморських районах, багатих на рибу, де показники смертності населення – не такі вражаючі, як в інших українських регіонах.

Поблизу моря корінним мешканцям жилося дещо легше, ніж на інших українських територіях, проте доля людей, які прийшли до моря врятуватися від голодної смерті, заради чого вони кидали свої домівки і мігрували на південь, найчастіше ставала у приморському краї ще більш трагічною.

Ось що пам'ятають очевидці – Пампура Ганна Дмитрівна, 1929 р.н., Мацуха Євдокія Петрівна, 1924 р.н., інші жителі села Новопетрівка Бердянського району Запорізької області, які побажали не називати своїх прізвищ.

"Із сіл люди приїжджали сюди, на море, до риби, рибою спасались. А які дуже голодні були, наїлися риби та тут і полягали, померли, які невідомо, скільки днів голодні були. Із жажди понаїдалися тюльки і померли тут. Свекор і свекруха жили отут і таке розповідали".

"У голод ми лободу мололи, варили, ліпили коржики. Тоді, правда, корову держали, ар'ян робили. Обмажеш ото [коржики вмочували в сироватку з-під кислого молока і ілі. – Т. П.]. Оті кочерьожки із качанів били, тоже готовили, мололи, готовили хліб. А жили ми за 50 км звідси".

"Казали, тільки не знаю, чи в 33-му, чи в 47-му році, люди оце так "вижили": ідуть по березі, де риба викинута. Вони наїлися риби та й тут же падали з голоду [помирали. – Т. П.]. Бо не можна ж, адже голодні. А риба сира, не варена, без солі, ніде ж і солі не було. Це батьки згадують той голодомор. І риби в нас було багато всякої, і красна була, і ікра чорна, і судаки. А солі не було. І наша мама, було, бере ту рибу, бреде в город ілі в Осипенку, тут село рядишком, міняла на сіль, на муку там, на олію, що в кого було. Люди таким, як кажуть, чудом виживали".

"Про 33-й? Ну що розказати вам? Дали людям зерно, розщиталися з людьми за роботу. Моя тьотка работала трактористкою, дали зерно всьо,

потом пришли все одбирали, даже еслі на столі стояла кружка пшона, то ту забирали. Так воно й було. У нас тут люди приходили сюди, до моря, спасатися. Он у нас берег обвалюється, і там видно, що молоді – усі зуби цілі у скелетів – там вони і вмирили на березі. Вони приходили, риби наїдалися й вмирили. А з Краснодара до нас одна жінщина с дівочкой прийшла, мама розказує, що прийшла сюди і рибину дохлу принесла. Мама каже: “Подожди, я корову здою та покормлю”. Спасались люди тут, біля моря. Да, йшли люди сюди спасатися. Так не хочеться балакати, розказували скільки страшного... Тьотка трактористка, що зерно ж одібрали в неї, вона ще куди-то заховала. Ото ми й прокормилися якось. Не ми, а мама. Все було. Вони зробили так, що приходять у дом: де що бачать, все вишкрібали, перетрушували всі тряпки, все, забирали до крихотки, до крихотки все нада було забрать”.

“Сдінственно, що ми вижили за щьот моря. Люди йшли сюди і вже ділилися, хто чим міг. Продавали жмих (тютьку вижимали на рибій жир, і то жмих). А то били, ганяли людей, не давали нічого. Глитаї, як їх називали. І самі ж местні. Люди отак іздівались над такими, над цими. Не, ну як, местні? Да, местні, ізбрані, при любій власті позгрібають усе зерно, все на світі. При любій власті живуть. Прийдуть ті, прийдуть ті – вони й там, і там успівали, такі подлі люди. А у двадцять первом отож їх і поназивали глитаї. Молоді хлопці, ну голодні, десь вкрали там пшона і їх вивели на берег всіх і постріляли і під льод пустили, а дід мій ходив, збирав, мого дядька він зібрав, знайшов – його викинуло море – похоронив. Так що получилось? Оці всі, що людям зло робили, що розстріляли оцю молодьож – один сказився, що собака скажена (Бог наказав так, навсрно), він сказився, од казу здох, можна сказать. Один пішов косить пшеницю (молотілка тоді була – це в двадцять первом) і дочкі своїй обрзав руки. Остальні всі: той умер од раку, то од дикої старості, що він там згив живийом. Всі оті люди були наказані, ті, що все це робили. Оце таке” [23].

Архівні матеріали свідчать про демографічну катастрофу в українському селі. Влітку 1933 року, щоб зібрати врожай, необхідно було залучити додаткову робочу силу. Орієтована мінімальна потреба в додатковій робочій силі: по Одеській області – 40 тисяч осіб, по Дніпропетровській області – 10 тисяч осіб, по Харківській області – 30 тисяч осіб. Смертність населення призвела до того, що в Південний регіон України лише в 1933 році було переселено з Горьківської області РСФРР – 2120 господарств, з БСРР – 4630 господарств з метою покращення демографічної ситуації у найбільш постраждалих від голоду селах. Лише в кінці 60-х років в Україні чисельність населення досягла рівня 30-х років. Довівши Україну до голоду 1932-1933 рр., тоталітарний режим знищив опір основного носія масової національної свідомості українського народу – селянство, його духовну основу, знівечив національну ідею та національну свідомість народу.

Величезних втрат зазнала і Миколаївщина. Встановити точну кількість громадян, які загинули в ті трагічні роки, практично неможливо. По-перше, відомості про наслідки голодомору протягом десятиліть радянська влада оберігала як найважливішу державну таємницю. Ще 1934 року документи

про облік померлих під час голодомору були вилучені з органів РАГС та сільрад співробітниками НКВС і назавжди зникли. По-друге, тоді ще Миколаївська область як адміністративно-територіальна одиниця не існувала, територія перебувала у складі Одеської області, а за даними державної статистики у 1927 р. в Одеській області померло 52,6 тис., у 1931 р. – 46,4 тис., у 1933 р. – 159,3 тис. людей. Скорочення кількості населення Миколаївщини йшло насамперед за рахунок зменшення кількості жителів сільської місцевості. За період з 1926 по 1939 рр. не спостерігався навіть наймінімальніший приріст [16, с.183-184].

Отже, хоча після кількарічної діяльності ДПУ щодо вилучення та знешкодження “ворожо-класового елементу” опір селянства вже не міг набрати таких активних форм, як до голодомору, але подекуди колгоспники та одноосібники вдавалися до масових виступів проти викачування у них хліба. Наприклад: скарги, звернення до редакцій газет. Це викликало серйозну стурбованість влади, яка виливалася в арешти, виключення з партії тощо.

Тоталітарна система, безжалісно пограбувавши колгоспників і одноосібників під час час хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 рр., залишила їх без належної продовольчої допомоги і тим самим прирекла селян на вимирання. Голод був наслідком спроби більшовиків здійснювати соціалістичне будівництво методами воєнного комунізму. Проте примусова колективізація і накладена на колгоспи продрозкладка привели до глибокої деградації сільського виробництва, яка так дорого обійшлася українському населенню.

Голодомор на початку 1930-х рр. – це один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду.

Отже, намагаючись встановити в Україні нову диктатуру, нехтували найголовнішим правом людини – правом на життя. Більшовицька політика нехтувала основними нормами моралі, обов’язковими як для радянських, так і будь-яких інших владних структур.

Джерела та література

1. Бахтін А.М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929-1933 роки). – Київ, 2006.
2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., 1990.
3. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
4. Кульчицький С. Чи був голодомор 1933 року геноцидом? // День. – 2006. – 4 жовтня.
5. Веселова О. Увічнення пам’яті жертв голоду-геноциду 1932-33 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2004. – № 2.
6. Марочко В. Голодомор в Україні (1932-1933): причини і наслідки. Конспект лекцій. – К., 1994.
7. 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. – К., 1991.
8. Моцний А. Страшна правда голодомору. (Спогади про голодомор 1932-1933 років). – Львов, 2000.
9. Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003.

10. Шитюк М.М. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929-1933): Док. і матеріали. – Миколаїв, 2000.
11. Шитюк М.М., Горбуров К.С. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках. – Миколаїв, 2007.
12. Тимофєєв В. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років). – Тернопіль, 1993.
13. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007.
14. Смертю смерть подолали: голодомор в Україні 1932-1933 рр. – К., 2003.
15. Міщенко О. Безкровна війна. – К., 1990.
16. Шитюк М.М. Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матер. Всеукр. наук. конфер. Київ, 15 лист. 2002 р. – К., 2003.
17. Литовченко С. Украинский голодомор (часть истории, о которой мало знают) // Сегодня. – 2003. – 1 декабря.
18. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991.
19. Томенко М. Трагічні етюди. Третя книга трилогії. – К., 2003.
20. Голод 1933 року в Україні (свідчення про винищення Москвою українського селянства). – Дніпропетровськ-Мюнхен, 1993.
21. Заставний Ф. Український голодомор 1932-33 – через призму демографічної статистики // Розбудова держави. – 2003. – № 9-12.
22. Куліш А. Геноцид. Голодомор 1932-1933. (причини, жертви, злочинці). – К., 2001.
23. Голод і море // Персонал. – 2005. – № 9.

В. В. Гудзь
кандидат історичних наук

ГОЛОД 1932-1933 РОКІВ У МЕЛІТОПОЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ ЯК ЯВИЩЕ ГЕНОЦИДУ

Останнім часом історичне явище голоду 1932-1933 рр. привернуло пильну увагу багатьох українських дослідників у зв'язку із визнанням голоду на державному рівні спрямованим геноцидом. Але невелика група істориків-професіоналів й amatorів розробляла цю проблему й раніше. За велінням совісті. Так, публікація Валерія Тимофєєва, мелітопольського краєзнавця і журналіста, – стаття “Голод на Мелітопольщині 1932-1933 годов”, вміщена у збірнику праць наукових співробітників Мелітопольського краєзнавчого музею та краєзнавців, стала першою історіографічною пам'яткою, що пролила світло на заборонену в комуністичну добу проблематику голодомору на прикладі подій на Мелітопольщині [1]. Унікальним історичним джерелом для вивчення голодомору є також книга “Неоголошена війна”, упорядкована і видана В.М. Тимофєєвим у 1993 р. [2]. Дослідник поєднав у збірці зібрані ним свідчення людей, мешканців Мелітопольщини, які пережили голод, та виявлені в архівах офіційні документи. Її покладено в основу джерельної бази даної публікації, поряд з деякими матеріалами Дніпропетровського і Запорізького обласних держархівів, збірками матеріалів і документів, статистики, власними записами свідків подій.

Розглядаючи становище людей на Мелітопольщині у голодні роки, не можна обминути причин голоду, які були загальними для всіх регіонів республіки. При аналізі причин дезорганізації колгоспного виробництва, яка спостерігалася на початку 30-х рр., треба врахувати і неготовність основної маси колгоспників до колективної праці і недолугу адміністративну реформу, що ускладнювала управління виробництвом, вислання з України 200 тис. так званих “куркульських” господарств. Найвизраźнішою ознакою геноциду в Україні стало свідоме створення владою умов життя, розрахованих на фізичне винищення селян. З 1928 р. і до 1933 р. включно партійні й державні органи прийняли сотні, а, з урахуванням районів, тисячі постанов, які, наче вовків червоними прапорами, обмежили селян у їх свободах і за своїм змістом нагадували смертний вирок мільйонам людей. Характерно, що 22 жовтня 1932 р. Москва послала з надзвичайними повноваженнями “в цілях усилєння хлєбозаготовок” “А) т. Молотова на Україну с группой в составе тт. Калмановича, Саркиса, Маркевича, Кренделя”. Б) т. Кагановича на Сев. Кавказ... [3, с.238] саме в райони, населені переважно українцями. Не випадково у постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про хлєбозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях” від 14 грудня 1932 р. знову об'єднувались Україна з фактично українською Кубанню і припинялася українізація [3, с.292-294]. Відповідно, саме узгодивши з Молотовим, ЦК КП(б)У ухвалив відразу декілька постанов, що штовхали хлєборобів на голодну смерть [4]. 30 жовтня 1932 р. з'явилась обов'язкова для колгоспів постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про заходи щодо посилення хлєбозаготівель”, 5 листопада “Про посилення допомоги в проведенні хлєбозаготівель з боку органів юстиції”. А 18 листопада вийшли відразу дві постанови, які нагадували фронтів документи: “Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп” та – знову – “Про заходи щодо посилення хлєбозаготівель”, 27 листопада – “Про вживання репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлєбозаготівлі” [3]. Ними категорично заборонялося утворення будь-яких натуральних фондів, які зараховували до плану хлєбозаготівель. Заборонялося також видавати натуральні аванси в колгоспах, що не виконують хлєбозаготівельних планів, але дозволялось повертати “незаконно розданий хлєб”, посилювалось судове переслідування і репресії.

Надзвичайна комісія на чолі з Молотовим повинна була взяти з селянського сектора 131 млн пудів хлєба [5, с.87,95]. За три місяці заготівель, з листопада 1932 р. по січень 1933 р., вона змогла вилучити тільки 89,5 млн пудів. У наступні три місяці (лютий-квітень 1933 року) у республіку повернулося у вигляді насінневої, фуражної і продовольчої позичок 34,3 млн пудів. Отже, фактично вилучили взимку 55,2 млн пудів. Якщо розкласти цей хлєб на 25 млн сільських мешканців, що проживали в республіці на початок 1933 р., то на кожного припаде трохи більше двох пудів. Зіставимо ту цифру з піврічним, до нового врожаю, продовольчим фондом сільського населення за діючими тоді нормами: по вісім пудів на кожного, тобто 200 млн пудів. З цього випливає, що припинення заготівель у жовтні 1932 р. не відвернуло б

голоду, вважають економісти [6, с.385]. Проте, хто скаже скільки життів могло урятувати таке припинення, не кажучи вже про допомогу вмираючим з голоду? Та й не було такого мору, як у 1932-1933 рр., у менш врожайних 1928 і 1934 рр., коли не було такої лютої продрозкладки.

Тим часом ЦК КП(б)У закликав активістів терміново організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, особливо з врожаю на присадибних ділянках. А що було вилучати? За даними оперативної звітності Мелітопольського райземвідділу: “В 1932 г. при метеорологічних умовах не хуже предшествующего года из 30 колхозов, по которым имеются сведения, 13 колхозов собрали менее 5 центнеров с 1 га, 9 колхозов – 5-6 центнеров и только 8 колхозов – по 6 центнеров и более. В результате, выдача на трудодень резко упала, что еще более облегчило подрывную вражескую работу. Из 29 колхозов, по которым разработаны отчеты, только в 3 колхозах было выдано более 2 килограммов зерна на трудодень... Кулацкая подрывная работа и вредительство нашли выражение и в факте огромных потерь зерна” [7, с.175] Звертаючи вину за низький врожай на розхлябаність і шкідництво колгоспників, шановні дослідники А. Аріна, Г. Котов і К. Лосева вказують, що при переобмолотах і перевіюванні соломи було додатково отримано в колгоспах від 17,4 (колгосп “Орач”) до 47,2 (колгосп “Комінтерн”) центнерів зерна [7, с.175]. Але що могли дати ці добавки, навіть якби їх віддали селянам, якщо, за даними ще 1924 р., на прогодування сільського населення треба було мати 12 пудів зерна на душу? [8, с.22]. Потрібна була допомога селянам.

Натомість, за невиконання плану колгоспників і одноосібників штрафували завданням з м'ясозаготівель в обсязі 15-місячної норми для колгоспу чи окремого господарства. Наслідки дії цієї постанови жахливі – масова смертність українських селян. Крім того, “У березні 1933 р. 48% колгоспів України, тобто майже половина, не розрахувалися з колгоспниками. Отже, мільйони селян залишили без хліба” [9, с.7]. І все ж головною причиною голодомору стала продрозкладка, яку більшовики повторно запровадили в республіці з січня 1928 р. Відтак вона супроводжувалася новими репресивними заходами, а боротьба за хліб стала знову “боротьбою за соціалізм”, на цей раз не лише проти “куркульства”, а й “буржуазного націоналізму”. Так, валовий збір зерна в Україні у 1930 р. становив 22,9 млн тонн, а заготували 7,8 млн тонн, у 1931 р., відповідно, 17,6 і 6,9 млн т., а з валового збору 1932 р. (12,8 млн т.) вивезли 7 млн т. Отже, “буксири” викачали і продовольчі, і фуражні запаси зерна, і не скрізь залишивши насіннєві. Крім того, селянам систематично не видавали хліба, цілеспрямовано позбавляли їх засобів до існування. Масове голодування селян розпочалося у грудні 1931 р. і тривало до вересня 1933 р., тобто голод не вщухав упродовж 22 місяців [10, с.94,116]. Лише з 1933 р. контрактаційна система була замінена хлібним податком, встановленим за твердими ставками з гектару посіву, заданими згідно з держпланом.

Тому провідні дослідники теми (професори Р. Конквест, Дж. Мейс, С. Кульчицький, Ю. Шаповал, В. Сергійчук та ін.), наголошують на

суб'єктивних причинах голоду: “Голод був не просто штучний, а рукотворний, тобто свідомо створений тодішнім політичним керівництвом” [9, с.8]. Авторитетний історик С. Кульчицький доводить, що геноцид мав не лише соціальне – антиселянське спрямування, а й національне – антиукраїнське [11, с.40-44].

Дослідники вказують, що в організації геноциду виявлялась ненависть Сталіна і його поплічників до українського народу і до українізації зокрема. Інакше навіщо було Сталіну і В. Молотову 14 грудня 1932 р., у розпал голоду, підписувати постанову про припинення українізації – запитує В. Марочко. Візитна картка – натуральні штрафи. Існувало розпорядження зверху і тисячі свідчень про те, що в українських селян забирали не лише зерно, а й будь-яке продовольство. На Поволжі такого не спостерігалося. Була і там смертність, але кількість тих, хто загинув, обчислювалася не мільйонами. Вона була на два порядки меншою. Вилучення їжі було найголовнішою, але не єдиною складовою частиною організованого державою геноциду. Друга складова – переведення України на режим “чорної дошки”. На “прозорих” раніше кордонах з Росією і Білорусією з'явилися загороджувальні заони внутрішніх військ. Продовольство у багажі селян, що прибували в Україну залізницею, підлягало конфіскації. Словом, як пояснює Роберт Конквест, “...Сталін, очевидно, усвідомив, що лише масовий терор супроти основної частини нації, тобто проти селянства, міг примусити країну до покори” [12, с.262]. Інший дослідник, Василь Мазорчук, доводить, що сталінський геноцид був свідомою реалізацією ленінських стратегічних планів звільнення родючих земель від надлишків населення задля застосування інтенсивної тракторної обробки землі з виробництвом зерна на експорт [13, с.11-12; 14, с.10-11]. Адже і “розкуркулення”, і колективізація на 1932 р. закінчилися, стояв на черзі сам український селянин.

Потрапивши у пастку колективізації, селяни, з одного боку, не могли почувати себе господарями у власному колгоспі, тому що вироблена їх працею продукція не ставала власністю колективу. З іншого боку, вони знали, що колгоспи утворені шляхом об'єднання їхніх власних засобів виробництва, тому починали забирати продукцію, вироблену ними в громадському господарстві, до її оприбуткування і вивозу. Такі дії кваліфікувалися як крадіжка. За твердженням М.М. Хатаєвича, у 1932 р. крадіжками займалися від 85 до 90% колгоспників. Крали, щоб забезпечити себе продуктами харчування аби щось заробити продажем. На ринку, який існував практично нелегально, ціни на продукцію сільського господарства до кінця першої п'ятирічки зросли в 30 разів. Зрозуміло, що для селян не існувало питання, чи здати вироблену продукцію державі за цінами, що майже не змінилися з 1927-1928 рр., чи спробувати реалізувати її на ринку.

Замість того, щоб покінчити з виробничими відносинами, які змушували колгоспників красти власну продукцію, Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. Хоч давно вже було оголошено про ліквідацію куркульства як класу, Молотов знову заговорив про загрозу з боку куркуля,

який нібито організував на селі розкрадання хліба та іншого колгоспного добра, аби шкодити господарствам, виконанню ними державних завдань. Ще 7 серпня 1932 р. вийшов сумнозвісний сталінський закон “про 5 колосків” за яким було засуджено десятки тисяч людей. А 22 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР додатково прийняли постанову “Про боротьбу зі спекуляцією”. За повідомленням Дніпропетровської обласної прокуратури та обласного суду вже до 1 листопада 1932 р. в області за розкрадання хліба було засуджено 3973 осіб, з яких до розстрілу – 112, до позбавлення волі від 5 до 10 років – 756, а інших – до 3-х років покарання. За грудень загальна кількість засуджених за цією статтею в області зростає до 5215 осіб, з яких 174 отримали смертний вирок. Жертвами терору були не лише селяни а й місцеві партійно-господарські керівники, які, здебільшого, намагалися полегшити становище голодуючих земляків. Зокрема, тільки в грудні 1932 р. Дніпропетровський обласний суд позбавив волі 1062 особи, з яких 59 розстріляно, за невиконання хлібозаготівельних планів [9, с.6].

Керівники України, зокрема другий секретар ЦК КП(б)У Р. Терехов, ще до жнив інформували Сталіна про скрутний стан українського села, факти голоду і навіть канібалізму. У відповідь на такі звернення і повідомлення Сталін “допомагав” або звинуваченням у “розказуванні казок” і звільненням з посади, або закликав краще працювати, як це було у випадках з Р. Тереховим і В. Чубарем. 16 липня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) встановило для колгоспів України план хлібозаготівель – 4 млн 751,2 тис. т, а для одноосібників – 1080 тис. т. Через три дні ЦК КП(б)У просить переглянути цей план, а 21 липня ЦК ВКП(б) виніс своє остаточне рішення – 5 млн 831,3 тис. тонн [3; 4]. Отже, план залишили без змін, збільшивши його для колгоспів. Люди поїдали людей, а від України в Москві вимагали збільшення обсягу хлібозаготівель. Такі були загальні причини голоду в республіці і Дніпропетровській області, до якої входив Мелітопольський район.

Як же розгорталися події на Мелітопольщині від серпня 1932 р., коли селянам нав’язували плани поставок зерна в наступні найстрашніші вісім місяців неоголошеної війни проти сільського трударя? Коли дозріли зернові і в села були доведені плани хлібоздачі, село завирувало. Тоді ж, на початку серпня, за відповідними постановами РПК, надійшли вказівки щодо виконання планів (продрозкладки) для одноосібних господарств району, а також доведення твердих завдань до “куркульських” господарств. Для останніх встановлювався скорочений термін – 3-5 днів. Загалом “твердоздатники” були зобов’язані відвантажити зерно державі до кінця серпня.

На початку серпня 1932 року в усіх колективних господарствах Мелітопольського району пройшли загальні збори колгоспників, на яких гаряче дискутувалися плани держзаготівель. Маючи результати пробних обмолотів, або там, де їх не давали зробити спеціально і врожай прикидали “на око”, практично в усіх селах району колгоспники наводили докази неможливості виконання спущених зверху планів. В. Тимофєєв наводить

уривок з інформаційного листа секретаря Мелітопольського районного партійного комітету Товстопята до Дніпропетровського обкому КП(б)У з грифом “Цілком таємно” про характерні виступи під час обговорення планів хлібозаготівель: “... Село Костянтинівка. Бригадир Назаров серед колгоспників вів розмову про те, що: “нас обдурюють, говорили, що можна хліб продавати. А тепер забороняють. Знову будемо на зиму без хліба, як і в минулому році”... Село Д[анило]-Іванівка. Голова правління Памасака та його заступник Скоробогатий на пленумі с[ільської] ради виступали проти плану, спираючись на те, що врожайність дорівнює 3,1/2-4 цент[нери], а плян доведено з розрахунку здачі 4,8 цент[нери] з га, що цим самим район доводить людей до голодної смерті (треба відзначити, що правління колгоспу провело обмолот врожаю з найгірших ділянок, а тепер спирається на цей “фактичний обмолот”...” [2, с.55-57]. З наведеного уривку з документу, підтвердженого фактами з інших сіл, випливає, що, по-перше, селяни вже пережили голод, внаслідок непомірної викачки зерна взимку-навесні 1931 р., по-друге, плани хлібозаготівель по селах перевищували реальні ресурси прогнозованого врожаю, по третє, що селяни розуміли: влада їх обдурює, наперед заборонивши продаж хліба і заважаючи робити пробні обмолоти. Нарешті, багато колгоспників передбачали голод 1932-1933 років, але їх розумні пропозиції ігнорувалися і, в лещатах репресій, вони нічого не могли вдіяти. Інколи з першого разу нав’язані нереальні плани не приймалися, але через деякий час все-таки “протискувалися” партактивістами і наляканим керівництвом колгоспів. Зрештою, Мелітопольський райпарткомітет залишив рознарядку без змін і визначив своїм рішенням остаточний термін виконання плану хлібозаготівель по селах району – до 1 листопада 1932 року. Пророчими щодо цього рішення стали слова Михайла Єременка із артілі “Зоря” в с. Піщаному: „Врожайності у нас такої нема, яка взята в розрахунок здачі контрактації, а тому ми знов будемо голодувати, як і в 31 році. А продавати борохло вже нема...” [2, с.57].

Як відомо, на початку та в кінці серпня по району пройшли сильні зливи. Вони ще погіршили сподівання на рівень врожайності. Навіть прийняття термінових заходів місцевими органами влади не могло змінити становища. З 24 серпня Мелітопольський райпартком оголошує ударну п’ятиденку зі скирдування. Застосовано і тимчасову ревізіцію усієї тяглової сили, що була в господарствах району. Роботи зі скирдування проводилися цілодобово, у кілька змін. Але на жнивах давалася ознака відсутності необхідної кількості сільгосптехніки для збору і збереження збіжжя. Крім того, діяв і психологічний фактор. Селяни, знаючи, що практично весь зібраний ними врожай піде не на оплату гірко заробленого трудодня, а буде вивезено “в закрома Родины”, не виявляли особливого ентузіазму на сільгоспроботах і, навчені 1931 р., нерідко намагалися приховати якусь частку зерна. Найчастіше його закопували в землю чи то на подвір’ї, чи недалеко від хати. У більшості випадків головними мотивами розкрадання хліба (крім, звичайно, спекуляції та крадіжок у великих розмірах) та порушення закону від 7.08.1932 року, було те, що люди, під загрозою

голодної смерті, йшли на все, аби врятувати своє життя та життя рідних і близьких.

Про байдужість режиму до людських страждань, ціною яких здійснювалась його політика, свідчить ряд заходів, проведених у 1932 р. У серпні партійні активісти отримали юридичне право конфіскації зерна в колгоспах, того ж місяця в дію було введено ганебний закон “про п'ять колосків”, що передбачав смертну кару за розкрадання “соціалістичної власності”. За пом'якшених обставин такі “антидержавні злочини” каралися 10 роками виснажливої праці. Якщо ж “перукарів” (людей, що стригли в полі колоски) заставляли на місці, їм загрожувала загибель від озброєної охорони з місцевих активістів. Наприклад, Іван Михайлович Лябах з с. Костянтинівки Мелітопольського району пригадав: “Коли вже пішли колоски, почали люди зрізати їх і їсти. А в колгоспі суворо заборонялося брати хоча б одну колосинку. Навіть давали накази охороні стріляти у тих людей, що намагалися взяти з поля хоч трошки колосків. І таки стріляли та вбивали людей. Нізачо губили селян. Був і такий випадок. Товариш мій, Андрій, охороняв поле з колгоспними буряками. Пішла на те поле його рідна сестра зірвати бурячину, щоб з'їсти. А він узяв, дурень, та й убив її. Потім узяв та й на городі сестру свою і закопав. Такий відданий партії був!” [2, с.26]. Ось така, як видно, була тоді “соціалістична законність”.

Масові випадки так званого “самосуду”, який безкарно чинили активісти сільських рад, уповноважені з хлібозаготівель, окремі члени районних органів радянської влади – ще один незаперечний доказ геноциду в українському селі. Наприклад, весною 1932 р. в артілі ім. Чубаря Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. голова колгоспу, слідчий і секретар партосередку вбили селянина, якого звинуватили в крадіжці коней [10, с.26]. Упродовж всього періоду хлібозаготівель, а особливо восени та взимку 1932-1933 років, досить широко вживаються репресивні заходи стосовно тих, хто не виконував контрактаційних обов'язків. Карали і “розкрадачів” хліба – дійсних і вигаданих. До цієї роботи залучалися і органи Державного Політичного Управління, і органи суду та прокуратури НКВС. У ті страхітливі часи зерно стало об'єктом підвищеної уваги з боку працівників органів внутрішніх справ. Підсилені роз'їзди кінної міліції повинні були створювати умови для безпеки руху хлібних підвод.

Та на початку вересня загальне становище з виконанням планів так і не покращилося. Було здано державі лише 16,6 процента від плану. Пшениці лише 17,6 відсотка, жита – 28,4 відсотка, а фуражу – лише 9 відсотків [2, с.130]. Всі зусилля на цьому етапі хлібозаготівель не давали відчутних результатів. Як показують документи, в цих умовах влада максимально “закручує гайки”, не зупиняючись, практично, перед будь-якими формами примусу. На виконання директивних вказівок “верхів”, на ім'я голів колгоспів та сільських Рад летять погрозові листи (а копії – прокурору району), в яких невиконання заходів щодо збереження врожаю прирівнювалось до карного злочину з подальшим притягненням винних до відповідальності. Тиждень за тижнем з постанови у постанову

Мелітопольського РПК перекочує формулювання головних причин невиконання хлібозаготівельного плану – “опортунізм”, “куркульський саботаж”, “опір контрреволюційних елементів” і т. ін. Щоденно до обласних партійних та радянських установ (обком, облвиконком) з району, наче з фронту, йшли зведення про хід заготівель. Для того, щоб сприяти хлібозаготівлям та контролювати на місцях їх виконання, у кожній сільській раді знаходився уповноважений РПК, який, у свою чергу, повідомляв райпартком про стан справ у тому чи іншому господарстві.

Минав тиждень за тижнем, позаду залишалися всі намічені терміни закінчення хлібозаготівельної кампанії. Так, на 25 листопада Мелітопольський район виконав річний план лише на 59,7 відсотка [2, с.131].

Не можна замовчувати також і той факт, що певна частина комуністів та комсомольців намагалася різноманітними заходами чинити опір злочинній політиці. У повідомленнях про партійні стягнення у зв'язку з хлібозаготівлями наводилися відомості про численні випадки виключення з лав партії та накладання партійних стягнень на найбільш чесних комуністів. Тих, хто намагався йти проти загальної “лінії” або просто критикували, виключали з партії, засуджували, щоб вони “не заважали” допомагати “пролетарській державі” у хлібозаготівлях. Саме у цей час з'являються та стають в ходу ярлики “куркульський агент”, “опортуніст”... Ось, наприклад, витяг із постанови бюро Мелітопольського райкому від 22 січня 1933 року. “Слушали: о выступлении Нефедова на партийном собрании в селе Мордвиновка с заявлением, что возвращение натуровансов неправильное, что колхозники пухнут с голода.

Постановили: За кулацкую агитацию против хлебозаготовок Нефедова из партии исключить. Поручить следственным органам привлечь Нефедова к ответственности. За секретаря РПК Л. Фельдман” [15, арк.27].

Широко застосовувався на практиці, з широким висвітленням на сторінках преси, метод “чорних дошок”. На них заносилися господарства, що відставали у виконанні доведених їм планів хлібозаготівель. Якщо про “чорні дошки” для передовиків хлібозаготівель орган Дніпропетровського обкому партії, газета “Зоря”, пише ще з вересня, то з листопада, як правило на першій сторінці часопису, вже фігурує рубрика “Чорна дошка”. Альтернатива для селян, що заблоковані у тих селах-гетто, була одна: або віддати весь хліб державі, а самим вмирати в муках голоду, без продуктів і палива, або чинити опір і бути кинутим у в'язницю чи висланим у Заполяр'я. Зокрема, страшна доля спіткала артіль “Прокопник” у с. Чехоград (нині Новгородківка Мелітопольського району), голова якої Ваврін та 2 члени артілі були звинувачені у приховуванні зерна й у січні 1933 рр. розстріляні за вироком Дніпропетровського облсуду [16, с.2]. А рішення райпарткому та райвиконкому по іншому “чорному” колгоспу – “Радстеп” – виглядає як вирок цілому колгоспу. У першому пункті наказується “Произвести изъятие всего хлеба, выданного колхозникам... [крім тих, хто виконав план зернопоставок – В.Г.], а другий варто навести більш повно: “2. В течение 48 часов полностью взыскать с колхоза долг и по кредитам и прочие

зadolженности колхоза... в том числе весь размер мясного налога плюс пятнадцатимесячный штраф мясом, по истечении этого срока... у каждого колхозника, и в первую очередь у уже исключенных из колхоза произвести изъятие скота, домашней птицы и прочего ценного имущества". За третім пунктом "рекомендацій", селян зобов'язано за три дні здати ще "ориєнтовочно" 200 тонн. начебто схованого хліба Ці заходи на місцях доповнювалися навіть депортаціями людей за рознарядкою. Ось витяг із закритої постанови райпарткому від 2 січня 1933 р. "Постановили: Наметить к высылке 50 хозяйств, злостно саботирующих хлебозаготовки – по Константиновке – 25 хоз[яйств], Николаевке – 15 хоз[яйств], Чехограду – 10 хоз[яйств]. ...Срок 2 дня [17, арк.7]. Карали і, серед інших 26 районів області, цілий Мелітопольський район, куди з грудня 1932 р., якраз на зиму "до решительного изменения в выполнении хлебозаготовительного плана" було заборонено довіз промислових товарів, включно із сірниками, гасом, одягом тощо. Цитовані документи і їх здійснення – прямі докази геноциду влади проти народу сатанинським способом.

Лише навесні 33-го, коли коса голодних смертей загрожувала подальшим планам сіви і продрозкладки, Дніпропетровський облвиконком та обком КП(б)У прийняв такі рішення – відмінити "чорні дошки". Але залишалися інші елементи системи засобів, що повинні були вплинути на сміливців, які намагалися чинити будь-який опір зажерливому червоному Молоху. Серед них і введення 31 грудня паспортної системи із пропискою, і облави на втікачів з України в російських областях, і заборона в'їзду в республіку іноземним журналістам, навіть заборона посилок у величезну резервацію, на яку перетворили кремлівські нелюди світову житницю. Петро Мамонтов з Мелітополя у своїх спогадах зауважує: "Дивно, що саме у цей важкий для України час на поштових відділеннях Азербайджану людям казали, що посилки до нас, на Україну, не приймають, заборонено" [2, с.10]. Тобто, йшло спрямоване тотальне замовчування факту геноциду як на міжнародній арені, так і в самому СРСР. Дуже показовий і той факт, що фактично жоден документ органів влади чи партії не аналізував причини загибелі людей. Якщо йшлося про голод, то напускалося стільки туману, що, здавалося, йдеться про якісь потойбічні сили, а не про об'єктивні причини, що призвели до голодомору, навіть загибель людей від голоду іноді цинічно шифрували як "падеж скота от ящура" і т. п. Це бачимо і в актових записках книги реєстрації смертності, які збереглися в райвідділі РАГС Мелітопольської райдержадміністрації. У графі "Причина смерті" відомостей за перші місяці 1933 р. термін "голод" не вживається і, в кращому разі, як у селах Вознесенка, Терпіння, Федорівка та ін., пишеться "от истощения". В інших випадках причина смерті реєстратором просто не вказувалася, зокрема, по найбільшому селу – Костянтинівці, або записано "не установлена" (с. Троїцьке) [2, с.117-126].

Як показує статистика, зусилля влади і активістів, паразитуючих на біді своїх односельців, "вибити" виконання завищеного плану 1932 р. виявилися марними, незважаючи на те, що "в 1932 г. коммуны им. Ворошилова и "Путь

к социализму" сдали более 70% валового сбора хлеба, "Рот фронт" и "Восход" около 68%..." [7, с.180], тобто понад усі допустимі пропорції до обсягу врожаю. Наступна таблиця показує, як виглядали показники хлібоздачі в районі по роках і виявляє "успіх" 1933 р. завдяки насінневим позикам, вищій врожайності та "досягнутому" владою різкому зменшенню ідців на селі (частка одноосібників ("індусів") у 1933 у зернопоставках склала лише 0,8%) [7, с.180].

Процент виконання плану хлібозаготівель:

Сектори	1930 г.	1931 г.	1932 г.	1933 г.	1934 г.
Колгоспи	73,3	98,1	65,3	100,5	95,2
Одноосібники	78,0	79,7	75,5	64,9	

Коментуючи таблицю, А. Аріна, Г. Котов, К. Лосєв констатують: "Как видно, хуже всего прошли хлебозаготовки в 1932 г., хотя общий план их был значительно ниже 1931 г. (199,9 тыс. центнеров против 257 тыс. центнеров). [7, с.180] Але вони жодним словом не обмовлюються про голодний мор 1932-1933 рр., цим фактом ще раз підтверджуючи, що його організатор – комуністична влада – замітала сліди злочину. Адже вони не побоялись у перших розділах книги назвати голодом трагедію 1921-1923 рр., навівши відсоток голодуючих по Мелітопольському району (повіту?) – 74% на серпень 1922 р. [7, с.90]. А між тим, за нашими підрахунками, на весну 1933 р., відсоток голодуючих на селі був ще більшим, ніж у 20-ті роки.

Широке розгортання антилюдської, злочинної за своїм характером та метою хлібозаготівельної кампанії привело до масового голоду по всій Україні, у тому числі і на Мелітопольщині. Сільське населення, позбавлене "буксирами"-активістами не лише зерна, а практично всього продовольства, було приречене на вимирання. Не на багато краще становище склалося і для мешканців міст Запорізького краю, за винятком працівників великих підприємств, що проходили за першим списком постачання (Дніпрогес, "Запоріжсталь" та ін.). Проте, згідно з архівними документами, і в Запоріжжі, і в менших містах також були випадки голодних смертей. Ось що розповів Анатолій Іванович Єршов (1912 р. народження): "У Мелітополі є міськлікарня. Вона раніше називалася земська (зараз ім. Леніна №1). Так от, у тій лікарні була капличка, до неї і звозили померлих від голоду. ... Зупинився я біля каплички, а в ній було трупіл, здавалося, майже до самої стелі. Мені вдалося подивитися всередину каплички крізь віконце. ... Там були люди різного віку і статі – діти, жінки, чоловіки, всі були без одягу. Серед людей ходили розмови, про те, що більшість з тих померлих були з сіл." [2, с.38]. Із доповідної записки Дніпропетровського обкому партії Наркомату постачання СРСР та ЦК КП(б)У від 21 березня 1933 р. впливає: "Исключительно тяжелое положение на крупных предприятиях, проходящих по второму списку (до 3-х тыс. рабочих): в Мелитополе – заводы "Победа", им. Балицкого, Воровского... где почти никаких продуктов, кроме хлеба, не выдается и то в течение ряда месяцев норма хлеба была срезана с 700 до 100 гр. Рабочие и служащие предприятий, проходящие по третьему списку,

ничого, крім 200 гр. хліба не получают” [3, с.465]. На 200 гр. хліба в день не вижити, а на зарплату його також не накупишся...

Втім, як показують факти, смертність у місті не йшла ні в яке порівняння з тим, що відбувалося в сільській місцевості. З місць до державних і партійних установи вже з початком зими почали надходити розпачливі повідомлення про дедалі зростаючу кількість голодних смертей та опухань від голоду. В.Тимофєєв наводить списки осіб (33 особи) по м. Мелітополю “с безбелковими отеками на почве недоедания”, а також дітей з таким діагнозом за лютий 1933 р., а також список із 84 голодуючих сімей у с. Піщане (нині – мікрорайон м. Мелітополя), що нараховує, за нашими підрахунками, 575 осіб, з яких лише 153 працездатних. Тобто на кожного годувальника приходилося майже 4 (3,76) непрацездатних дітей чи батьків. Якщо врахувати, що у Піщаному проживало не більше 1,5 тис. осіб і той факт, що частина з його мешканців отримувала пайок на заводах Мелітополя, а інша частина померла до лютого 1933 р., то можна уявити, що навіть на міських околицях, де були кращі умови для виживання, жорстоко, на межі смерті, голодувало близько половини населення.

Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу при Мелітопольському райвиконкомі, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника загальною кількістю 51 особа. Невелике зменшення норм видачі круп та м'яса, у порівнянні з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням постачання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 літрів молока на голову сім'ї, не кажучи вже про утриманців! [18, арк.114,115].

Назва продуктів	Норма на голову сім'ї	Норма на утриманця старше 14 років	Норма на утриманця до 14 років
Хліб 1-й список	800 г [в день – В.Г.]	400 г	400 г
2-й список	600 г	300 г	200 г
Крупа	1000 г [тут і далі – в міс. – В.Г.]	500 г	500 г
М'ясо	3,5 кг	500 г	500 г
Жири	1,2 кг	400 г	400 г
Цукор	1,5 кг	400 г	400 г
Яйця	60 шт.	10 шт.	20 шт.
Оселедці	3 кг	500 г	500 г
Риба свіжа	3 кг	500 г	500 г
Мило туалетне	1 кусок	1 кусок	1 кусок
Мило господарче	400 г	400 г	400 г
Чай	50 г	25 г	–
Молоко	15 л	15 л	10 л
Промтовари	25 крб. [на квартал – В.Г.]	10 крб.	10 крб.

Як бачимо, правляча партія добряче подбала про свій актив, особливо на тлі масового голодування “простих смертних”.

А як годували колгоспні трударі засвідчив Володимир Павлович Ткаченко з Костянтинівки: “Починаючи з осені 1932 року, особливо взимку 1933-го, нам за роботу давали лише трохи макухи” [2, с.12]. Явдох Павлівна Верещак, яка, на відміну від свого батька та братика із сестричкою, таки пережила голод у с. Терпіння, розповіла про своє харчування і колгоспні заробітки навесні 1933 р.: “Згадую, де тільки нам, дітям, не доводилося шукати їжу. Копалися ми у гнійних купах, збирали та розбивали навіть кісточки черешні... Вип'єш водички з тими кісточками – ото і вся їжа. Мати приносила нам щодня по 100-200 грамів борошна. Всі були такі голодні, що навіть інколи не варили те борошно, а їли просто розводячи сирією водою” [2, с.11].

Селяни нерідко чинили опір насильству. Крім “баб'ячих бунтів” і “волинок”, зафіксовані масові виступи селянства нашого краю проти злочинної політики влади. Широко повідомлялось про такі факти у часописі “Белая стрела”, який виходить у Запоріжжі. Найбільший селянський бунт стався в с. Широке під Запоріжжям, який тривав півтора місяці. У с. Михайлівка проти незаконних дій каральних органів виступило близько тисячі людей [19, с.2]. Охоче сприяли у “вибиванні” планів хлібоздачі, а фактично у фізичному винищенні людей, свої ж сільські активісти, які намагалися пожитися з плодів своєї іудиної праці. У спогадах багатьох свідків підтверджується факт хижацької поведінки тих активістів, по-суті грабіжників від влади, що не гребували навіть склянкою квасолі чи цвілим сухарем, вирваним з рук дитини!

Одна із таких дітей, Ярміла Прибил із Чехограду [нині с. Новгородківка – В.Г.], яка мала ще двох менших сестричок, свідчить як у 1932 р. конфіскували майно в сім'ї її заарештованого батька Франца Вавріна: “До батька допустили лише мою найменшу сестру і то лише завдяки тому, що вона була ще дуже мала, їй виповнилося лише 4 роки. Адже вона не могла розповісти батькові, що у нас конфіскували все, що було в хаті, одяг і той забрали [в грудні! – В.Г.]. Конфіскували навіть такі дрібнички, як сірники та 2 склянки рису. Все, що було” [2, с.8].

Серед численних народних підтверджень цього факту – спогади сестер Солов'ян: “Ми мешкали у селі Троїцьке Мелітопольського району... З початком колективізації у нас, та не тільки у нас одних, почали стягувати все чисто. Під час голоду з нашої великої сім'ї залишилося в живих лише двоє – моя сестричка Тетяна, і я, а всі шестеро моїх братів та сестер і батько з мамою померли у ті кілька місяців, їх усіх не стало з січня 1933 року до липня”. Словом, як вважають Любов Іванівна і Тетяна Іванівна Солов'ян, “У ті страхітливі місяці робили ніби все можливе, щоб людей якомога більше поморити голодом”. Самі вони так і не випросили жменьки борошна у голови колгоспу для вмираючого у 40 років батька і втратили, крім батьків, шестеро братів і сестер [2, с.6-7].

Загалом по Дніпропетровській області вже в січні 1933 року в 29 з 45 районів були виявлені факти смертності та захворювань на ґрунті голоду. Наш Мелітопольський район, за багатьма повідомленнями, вважався одним з найбільш потерпілих від голоду. Адже цей район відносно віддалений і від дніпровських плавнів, і від Азовського узбережжя, де можна було знайти хоч якусь живність. А собаки й кішки були майже всі виловлені і з'їдені. Селяни кидали напризволяще свої хати і тікали з сіл куди завгодно, аби вижити. Покинуті будівлі сільради передавали колгоспам – як заохочення – у власність активістам чи передовикам-колгоспникам, що виявляли свої “здібності” під час обшуків сусідських садиб на предмет виявлення прихованого продовольства. Сільради, крім того, за безцінь продавали будинки переселенцям.

Лютий, а особливо два перших весняних місяці 1933 року, стали своєрідним піком голодомору. Саме в цей час смерть забирала найбільш ослаблених за голодну та холодну зиму, а нова зелень на полях та луках лише пробивалася і не могла підтримати знесилений люд. Діти часом – з голоду – наїдалися тих трав до завороту кишок. Навесні голодомор досяг таких загрозливих масштабів, що налякав навіть багатьох провідників сталінської політики. Наприклад, секретар Мелітопольського РПК Товсто́п'ят у секретному повідомленні секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У Хатаєвичу доповів: “На 15.IV – опухлых по предварительным данным – 961 человек. Смертность по 6 с/советам доходит до больших размеров: Константиновка – 78, Николаевка – 85, Пешаное – 58, Вознесенка – 44” [16, с.2]. Ще раніше М. Хатаєвич звернувся “с коммунистическим приветом” і за допомогою до С. Косіора і Сталіна. – він повідомляв: “Последние дни все чаще поступают сообщения о трупоедстве и людоедстве. В таких городах, как Мелитополь, Бердянск подобрано за последние 2-3 недели по 3-4 десятка трупов на улицах” [16, с.2]. У партархівах й архівах СБУ є численні свідчення про конкретні випадки людодства практично в усіх районах нинішньої Запорізької області. У Мелітопольському районі також траплялися такі випадки озвіріння людей на ґрунті голоду. Про один з них у відповідній записці від 5 березня 1933 р. повідомляє голові ДПУ УРСР начальник Дніпропетровського обвідділу ДПУ Краукліс: “Мелитопольский район. 3 марта с. г., в с. Константиновка, житель этого села А., занимавшийся сапожремеслом, был обнаружен у себя дома мертвым. Как установлено медосвидетельствованием смерть наступила в результате отравления трупным мясом, при употреблении А. в пищу труп своего умершего от голода брата. Кроме трупа брата, как установлено, в результате осмотра костей, А. за несколько недель до брата, съел труп своей матери” [3, с.410].

Спробуємо, опираючись на коментарі до відомостей В. Тимофеева та власні підрахунки, зробити деякі узагальнення щодо наслідків голоду. Із записів книги про смерть по селу Вознесенка з кінця квітня до початку серпня зареєстровано смерть 271 особи. У 115 випадках з цього списку причиною загибелі людини вказано виснаження, тобто голод. Ще у 81 випадку причина смерті не вказана, що, враховуючи побічні наслідки

голодування (в інших записах – “от кровавого поноса”, “от воспаления желудка” тощо, можна, з великою мірою достовірності, констатувати, що смерть також настала на ґрунті голоду. Отже, як бачимо, 196 людей із 271, тобто майже три чверті (72,3%) людей померло, по суті насильницькою, жахливою смертю у муках голоду! Ці дані корелюються із показниками по інших селах району. Так, у с. Федорівка загальна смертність за рік, згідно з реєстрацією, становила 123 особи, що у 3 рази перевищує показники 1931 р., у с. Спаське – у 4 рази в порівнянні з 1928 р. Найбільш повну картину смертності можна змоделювати за даними записів про смерть у с. Троїцьке, які збереглися від 22 лютого до кінця 1933 р. і складають (без вказівки на причини смерті) 178 записів. За наявними записами у книгах реєстрації смертей у 1931 р. (наявні дані за січень-серпень) померло 17 осіб, за 1935 р. – 24, 1936-й – 16 [2, с.123]. Отже, як бачимо, голодний 1933-й забрав у районі, щонайменше, у 7 разів більше людських життів, ніж у попередні і наступні роки!

Не можна без душевного болю серед цього жахіття читати про дитячу смертність. Але маємо пам'ятати цей сатанинський удар по українському майбутньому. Діти взагалі постраждали від людомору найбільше. Вони були найменш захищеними, бо не брали участі у колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100-300 г хліба на працюючого. За переписом 1926 р. діти віком до 14 років становили 38% сільського населення, тобто більше його третини, а до 4 років – 16%, тобто в голодний 1933 р. їм би мало виповнитися по 10 років. Та не судилося [10, с.121]. Тривале хижацьке розкуркулювання, розорення і голод викликали нову хвилю безпритульності дітей на весну 1933 р. У цей час почастишали випадки, коли селяни (перш за все – це багатодітні сім'ї) залишали свої домівки, підкидали дітей до дитячих будинків, лікарень, а іноді просто убивали, щоб не бачити їх голодних мук. Діти не могли заробити жменю борошна чи черпак баланди, вони ставали жертвами людодів, їх обкрадали в притулках. У матеріалах Комісії “з боротьби з безпритульністю” із Держархіву Дніпропетровської області зазначено, що тільки за травень та червень 1933 р. вилучено 5041 “безпритульного елементу”, з них дітей 1795. За даними Харківської обласної комісії, смертність вилучених безпритульних дітей, попри медичну допомогу, досягала у фільтраційних бараках та дитбудинках 30%. [20, с.13]. Григорій Якович Коноваленко, який завідував Бузинівшинською початковою школою на Полтавщині, добре запам'ятав, що із 83 діточок, що починали навчальний рік у його школі, на кінець навчального року залишилося троє учнів і то з однієї сім'ї. Школу довелося закрити за наказом райвно з формулюванням “Через відсутність потрібного контингенту учнів” [21, с.12]. Важко сказати, чи кращою була доля тих дітей, які потрапили у колгоспні дитсадки. Згадана вище Я.П. Верещак свідчить про пережите в с. Терпіння: “Годували похльобкою з гороху і радістю було у тій похльобці знайти хоч шматочок картопельки. Вже після смерті моєї сестрички ми довідалися, що в дитсадку померло ще 42 дитини. А поховали їх нібито самі ж працівники дитсадку недалеко від будинку, де знаходився дитсадок” [2, с.11]. Та ж сама

історія відбувалася в інших селах району, зокрема, у Троїцькому. За розповіддю Л.І. Солов'ян “Забрала люта смерть батька з матір'ю, а останньою жертвою голоду стала 11-річна Ніна. Вона якийсь час ходила до колгоспних ясел. А що там дітям давали їсти? Якусь водичку, підфарбовану під “молоко”. Якось прийшла наша Ніна з ясел, впала на долівку і каже нам: “Не хочу, не хочу я вмирати!”. Незабаром її не стало. Ніну, яка померла вже після батьків, ми з сестрою поховали недалеко від хати, просто закопали її в садочку” [2, с.7]. Принагідно хотілося б запитати тих чиновників, які сьогодні ратують за встановлення пам'ятників жертвам голоду тільки на місцях їх поховань і виступають проти пам'ятних знаків: Де знайти місце поховання тієї Ніни, яку закопали “в садочку” чи 43 дітей “недалеко від будинку”? Безневинні діти, які так жахливо вмирили, заслуговують, на нашу думку, окремих пам'ятних знаків і монументів, як свідчень непрощених злочинів комуністичної імперії і задля вічної пам'яті.

Навесні 1933 р., коли партійні органи різних рівнів, у тому числі і Мелітопольський РПК, почали підготовку до посівної кампанії, постали проблеми робочої сили, тягла і насіння. На засіданнях бюро Мелітопольського РПК розглядаються різноманітні питання, у тому числі й, нарешті, про виділення продовольчої допомоги голодуючим. Характерно, що під час підготовки протоколів рішень керівні партійці уникали таких термінів як “голод”, “голодуючі”, цинічно заміняючи їх на “потребуючі”, “гостро потребує термінової допомоги”.

Мізерна продовольча допомога, що надходила навесні 1933 року з області в район, настійливі вказівки зверху використовувати на проддопомогу “внутрішні ресурси”, не могли істотно покращити становище голодуючих. Згадка про “внутрішні ресурси” в умовах, коли і з Мелітопольського району, і з Дніпропетровської області, і з усієї України спочатку викачали все зерно, навіть резервні запаси, і навіть забрали видані аванси, була верхом знущання. Тим більше, що нещасних селян, тих, хто дожив до нового врожаю і намагався зрізати жменю колосків на власному городі, продовжували притягати до суду. Наркомюст УРСР 13 липня 1933 р. зробив таємне роз'яснення прокурорам з цього приводу: “...3. Срезание колосков на собственных огородах колхозников и единоличников необходимо квалифицировать по ст.7 и 75 Уголовного кодекса УССР (лишение свободы до 5 лет)”. Ось як Радянська держава і Комуністична партія боролися за те, щоб зберегти український врожай для постачання за кордон, зокрема гітлерівській Німеччині!

Сумлінний дослідник питання Валерій Тимофеев завершує свою працю таким висновком: “Зрозуміло одне – штучний голодомор 1932-1933 років – виняткове явище в історії ХХ століття. Була цілеспрямована політика, що призвела до фізичного винищення величезної кількості людей” [2, с.132]. Додамо роз'яснення цієї цілеспрямованої політики: геноцид проти українського селянства і за соціальною ознакою і за національною. Адже Сталін підкреслював, що селянське питання і є національним питанням. У 1932 р. він заявив про загрозу втрати України і послав П. Постишева в

республіку насамперед для боротьби з “націоналізмом”. Не випадково, що однією з причин самогубства головного провідника українізації М. Скрипника було звинувачення його у голодоморі [22]. Незалежно від того, що голод не вибирав – на Мелітопольщині так само гинули і російські, німецькі, чеські села – головне вістря геноциду було заточене ще у 1921-1923 рр., і, як і тоді, спрямовано проти українського селянства, яке становило абсолютну більшість і Мелітопольщини, і всього волелюбного козацького краю.

Очевидно для закріплення цих успіхів – у господарському й “інтернаціональному” будівництві – на 23 грудня 1933 р. було виконано не тільки план хлібозаготівель й перевиконано (на 104,7 %) план переселення в Україну – разом з майном – 117 тис. 149 російських і білоруських колгоспників. З них найбільше в нашу (тоді Дніпропетровську) область [23 с.642]. Щоправда, переважна більшість переселенців, які побачили жахливі наслідки голоду і були негостинно зустрінуті місцевим людом, залишила Україну. Але переселення продовжилося до самої війни. Для маскування повального людомору переселяли селян і безпосередньо в Україні, особливо з деяких північних районів у південні, що найбільш вимерли від голоду. Так, кому будемо вірити: сьогоднішнім прихильникам фальшивого інтернаціоналізму й колгоспного ладу, чи документам, що засвідчують спланованість злочину? Тим, хто був серед партійно-комсомольських “буксирів” та ідеологів, чи, хто опухав від голоду? Втім, можна повірити першій частині заяви одного із провідних більшовиків, знавця справи геноциду, Кліма Ворошилова. На XVII з'їзді ВКП(б), не випадково названому Сталіним “з'їздом переможців”, тодішній нарком оборони СРСР заявив: “Ми пішли свідомо на голод, бо нам потрібен був хліб, але жертвами голоду були нетрудові елементи і куркульство” [21, с.12]. А що стосується другої частини його заяви, то в списках голодуючих і померлих по Мелітопольському району, як і по інших, значаться – з виробленими трудоднями – бідняки, середняки, їх діти та батьки похилого віку. Ото і є, мабуть, “нетрудові елементи і куркульство”, (7 мільйонів жертв!), які узрів “червоний маршал”. У березні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор звернувся з листом до Сталіна, в якому засвідчив жахливі наслідки голоду в Україні. Найбільших втрат зазнала Дніпропетровська обл. З усієї кількості зареєстрованих смертей в Україні 70% припадає саме на неї [10, с.136-137]. Шкода, що організаторам злочину частково вдалося замести сліди і документувати точну кількість заморених голодом ніколи не вдається. Дослідники називають Дніпропетровську область серед тих, де смертність сягнула найвищого рівня – 20-25 відсотків населення. Кожен четвертий, хто голодував, був жителем нашого краю так само, як і кожен третій з тих, хто помер. Деякі попередні підрахунки жертв голоду свідчать про те, що на Мелітопольщині кількість померлих від голоду значно більша від кількості селян, які загинули в роки Другої світової війни. Списки померлих людей під час голодомору на території Мелітопольського району неповні, але вони свідчать, що смертність за осінь, зиму і весну 1932-1933 рр. перевищувала

середньорічні показники кількох попередніх геноциду років і наступних після нього у рази. Ніякими погодними показниками чи “куркульським саботажем” цього не можна пояснити.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що голод на Мелітопольщині мав характер геноциду, спрямованого проти непокірного селянства. Це, власне, частково визнано у відомій Постанові ЦК Компартії України від 26 січня 1990 р. “Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”, де констатовано: “Архівні матеріали свідчать, що безпосередньою причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики. ...Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові численних жертв” [виділено мною – В.Г.] [3, с.3]. Та й саме керівництво республіки, по суті, зізнавалось, що доклало руки до злочину. 15 березня 1933 р. перший секретар ЦК КП(б)У В.Косіор доповідав Сталіну: “То, что голодание не научило еще очень многих колхозников ум-разуму, показывает неудовлетворительная подготовка к севу как раз у наиболее неблагоприятных районах” [3, с.443]. Тобто маємо цинічне зізнання в задумі повчити селян “уму-разуму” штучним голодом.

На сьогодні у світі нараховують до 16 тис. публікацій з тематики голоду 1932-1933 років. Існує потреба їх бібліографічного впорядкування й історіографічного осмислення. Разом з тим, далеко не закінченим є процес прирощення знань про голодомор на регіональному рівні. Ми, нащадки убитих комуністичним режимом у 30-ті роки, мусимо зробити все, щоб якомога правдивіше відтворити хід і наслідки найстрашнішого злочину ХХ століття, який стався на нашій родючій землі і продовжити вивчення історії геноциду.

Джерела та література

1. Тимофеев В.М. Голод на Мелитопольщине 1932-1933 годов // Листая прошлого страницы... – Мелитополь, 1991.
2. Тимофеев В.М. Неоголошена війна. – Тернопіль, 1993.
3. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Упорядники / Р.Я. Пиріг та ін. – К., 1990.
4. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. За ред. Васильєва В., Шаповала Ю. – К., 2001.
5. Турченко Ф. Новітня історія України. 1917-1945 рр. Підручник для 10 класу. Ч.І. – К., 1995.
6. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Плановика. – К., 1999.
7. Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885-1938 гг.). – М., 1939.
8. Мелитопольский округ. Отчетный материал о политическом, организационно-административном, хозяйственном и культурном состоянии округа. С 1-го Октября 1923 г. по 1-е Октября 1924 г. – Харьков, 1926.

9. Марочко В. Голодомор в Україні: причини і наслідки” (1932-1933). Тексти лекцій // Освіта. Спецвипуск-підручник. – № 1. – К., б.д.
10. Марочко В.І. Геноцид українського народу (1932-1933 рр.) / Марочко В.І., Веселова О.М., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк, 2000.
11. Кульчицький С. Причини трагедії 1933 року в Україні // Золоті ворота. – 1993. – Вип. 4.
12. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
13. Мазорчук В. Геноцид на чорноземах // Освіта. – № 1.
14. Мазорчук В. Геноцид на чорноземах // Освіта. – № 2.
15. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-233. – Оп. 3. – Спр. 2.
16. Мемориал. Бюллетень информационный Мелитопольской организации общества “Мемориал”. – 1990. – № 5-6, май-июнь.
17. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-233. – Оп. 3. – Спр. 3.
18. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-3750. – Оп. 1. – Спр. 1.
19. Война с народом // Белая стрела. – 2007. – 22 ноября (№ 45).
20. Нагорна-Персидська Н., Коган В. Розподільники життя і смерті // Освіта. Спецвипуск-підручник. – № 1.
21. Кузьменко О. На голод пішли свідомо // Освіта. Спецвипуск-підручник. – № 1.
22. Єфименко Г.Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 рік // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
23. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. Відп. ред С.В. Кульчицький. Упорядники Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталова. – К., 1992.

М. А. Дикий
учень

В. М. Кіняєва
вчитель-методист

ДІЇ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ У ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.

У 2006 р. Верховна Рада України прийняла закон, який назвав голод 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. 14 країн світу визнали цей факт. Незважаючи на це, в суспільстві і в науці залишилися різні точки зору на цю трагедію. ООН та ЮНЕСКО прийняли рішення, що голодомор – це трагедія українського народу. Президент України В.А. Ющенко у зверненні до народу 26 листопада 2005 р. назвав голод 1932-1933 рр. експериментом, який задумувався лише для одного – “знищити свідому українську людину”..., “це була справжня війна проти нації. Диктатор Сталін розвернув кампанію геноциду проти українського народу, щоб назавжди вбити національну свідомість” [1].

Колективізація і розкуркулення, які проводилися в Україні з особливою брутальністю, призвели до зменшення сільськогосподарського виробництва майже на третину. Незважаючи на це, Сталін дав завдання в липні 1932 року вивезти з України 6 млн тонн зерна [2, с.5; 3, с.131].

Голод на Дніпропетровщині, до якої в цей період входила майже вся територія сучасної Запорізької області, почався восени 1932 р., а в 1933 р. він став масовим. Дніпропетровський обком партії сповіщав ЦК ВКП(б) про тяжке продовольче становище в с. Терновка Якимівського району, де з 21 січня по 22 лютого 1933 р. померло від голоду 35 осіб. У Запорізькому краї були зареєстровані десятки випадків людоїдства. У спецповідомленні Дніпропетровської обласної міліції йшлося про вбивство матір'ю дівчинки, якій було 1,5 року в с. Софіївка Бердянського району.

За донесенням ДПУ Дніпропетровської області в с. Корніївка Великобілозірського району 28 літня жителька визнала, що вбила свою 9-літню дочку, частина якої на момент виявлення була вже з'їдена, а інша частина перероблена на ковбасу.

За неповними даними, особливо постраждали Якимівський район (903 родини голодували, 2408 осіб опухло, 220 померло від голоду), Нововасилівський (відповідно – 922, 1721, 503 особи) та Мелітопольський (437, 870, 36). У Бердянському регіоні люди виживали за рахунок морепродуктів, тому тут голод мав не такі страшні наслідки. Там у цей же час голодували 70 родин, 169 осіб опухло і 49 померло від голоду.

В архіві збереглася доповідна записка начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ Я.К. Краукліса, від 5 березня 1933 р., у якій він інформував про перевірку райапаратів ДПУ населених пунктів 35 районів області, засвідчивши факт масового голоду з усіма ознаками опухання у 336 сільрадах. Висновок чекіста виявився категоричним, але й об'єктивним: “смерть від голоду підтверджується” [4, с.107].

Дані райвідділів ДПУ є на сьогодні, крім книг РАГСів про реєстрацію смерті, важливим джерелом безпосередніх втрат населення від голоду. Документи фіксують високу смертність селян від епідемії тифу, тропічної маларії, кишково-шлункових отруєнь.

7 серпня 1932 р. вийшла постановою ЦВК та РНК СРСР “Про охорону майна державних установ, колгоспів і кооперативів та зміцнення громадської (соціалістичної) власності” (закон про “п'ять колосків”). Розкрадання колгоспного зерна каралося розстрілом, а за “пом'якшуючих обставин” – позбавленням волі на строк не менше 10 років.

За рішеннями влади в селах створюються буксирні бригади у складі членів правління колгоспу, членів сільради, 2-3 комсомольців, когось із комуністів та студентів під час канікул.

У таких бригад були спеціальні сталеві пруті 0,8 дюйма завтовшки та 3-10 фунтів завдовжки з гвинтоподібним шпичаком на кінці, щоб шукати хліб. Самі ж члени бригади отримували на місяць 18 кг борошна, 2 кг вівсяної крупи, 1 кг жиру, щоб могли виконувати функції активістів [5, с.163-164].

9 серпня 1932 р. ЦК КП(б)У приймає постанову “Про заходи з боротьби зі спекуляцією хлібом”. 22 серпня 1932 р. Укрколгоспцентр забороняє видавати хліб у громадського харчування [6, с.141]. 22 жовтня 1932 р. до України прислана з Москви комісія на чолі з Молотовим з метою

прискорення виконання держзамовлення (на цей час Україна виконала план хлібозаготівель на 39%).

Про діяльність комісії майже не залишилось документів, але вона здійснила крутий злам у морально-політичній атмосфері республіки. При активізації хлібозбирання було віддано пріоритет репресивним методам.

Терміново до областей були відражені С.В. Косіор в Одеску, В.Я. Чубар та М.О. Скрипник у Дніпропетровську, В.П. Затонський і С.А. Саркісов – Київську, П.П. Любченко і К.В. Сухомлін – Вінницьку, Г.І. Петровський – Донецьку, М.М. Хатаевич – Харківську, Ф.Г. Зайцев – Молдавську АСРР [4, с.238].

30 жовтня 1932 р. Молотов головує на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, яке приймає постанову про те, що головна причина зриву хлібозаготівель – дії місцевих керівників. Цією постановою було поставлено хрест на будь-якій автономії КП(б)У у справі хлібозаготівель.

5 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У видав директиву про посилення допомоги у проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції. У кожній області створювалось 5-10 додаткових роз'їздних судових сесій для роботи в районах, обкомам партії запропоновано створити спеціальні комісії у складі першого секретаря обкому, голови контрольної парткомісії, начальника облвідділу ДПУ та прокуратури області для керівництва застосуванням судових репресій.

11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про репресії щодо злісних нездавців хліба, але очікуваного перелому за три п'ятиденки не стало. 17-18 листопада 1932 р. за участю Молотова проходять засідання Політбюро ЦК КП(б)У, де ухвалюється рішення про припинення видачі натуравансів для колгоспів, які не виконали планів хлібоздачі. До таких господарств застосовувалися натуральні штрафи у розмірі 15 місячних поставок м'яса. При молотарках призначалися контролери, при МТС, сільрадах і райвиконкомах – спеціальні трійки [7, с.97].

20 листопада 1932 р. уряд УСРР затвердив указ, який заборонив видавати селянам зерно на “трудодні” до виконання плану задачі хліба державі. Всі натуральні фонди, за винятком насіннєвого, забиралися. Вводилася система натуральних штрафів м'ясом, картоплею, фактично був виданий наказ на викачку із селянина всіх без винятку харчів, що не звільняло колгоспи від виконання хлібозаготівель.

Було взято під контроль роботу 22 газет, введено жорстку цензуру на інформацію про реальний стан шляхом погрози “брехунам” бути притягнутим до суду за законом від 7 серпня 1932 р.

22 листопада 1932 р. були створені ЦК КП(б)У комісії для чистки сільських парторганізацій. 26 листопада 1932 р. Політбюро ВКП(б) оголосило, що труднощі з хлібозаготівлями викликані антирадянськими елементами в керівництві парторганізацій колгоспів. У цей же день було опубліковано наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР з вимогою застосовувати репресії проти селян, які не виконали план хлібозаготівель [5, с.166].

У кінці листопада Молотов повернувся до Москви, але заведений ним механізм продовжував вершити свою чорну справу.

1 грудня 1932 р. вийшла постанова РНК УСРР про заборону в сільськогосподарських районах торгувати картоплею і про перевірку наявності фондів картоплі в колгоспах. 3 грудня 1932 р. – постанова РНК УСРР про заборону торгувати м'ясом та худобою. 6 грудня 1932 р. – постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У про занесення на “чорну дошку” сіл, які не виконують плану хлібоздачі, про заборону колгоспної торгівлі та припинення фінансування колгоспів [8, с.10].

8 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У надіслало лист у колгоспи про вилучення і знищення жорен та ступ.

10 грудня 1932 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У про проведення протягом 1933 р. чистки партії і припинення прийому до її лав.

18 грудня 1932 р. Сталін і Молотов ще раз звинуватили українських комуністів у несерйозному ставленні до завдань партії і уряду та наказали виїхати до України Кагановичу і Постишеву. 24 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У наказав здати державі всі без винятку колгоспні фонди, включаючи насінневі [4, с.295].

31 грудня 1932 р. вийшла постанова ВУЦ ВК і РНК УСРР про єдину паспортну систему та пропуску. Мешканці сіл не отримали паспортів і фактично стали кріпаками, бо не могли виїхати з села.

24 січня 1933 р. на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про створення політвідділів МТС.

Відчуваючи близькість катастрофи, українське село відчайдушно боролось за життя. Навесні 1932 р. тисячі селян пишуть листи до влади. Один 23-річний робітник, який не назвав свого імені, з гнівом писав до Запорізького міському партії: “Ви згубили Україну, довели її до того, що українці за своїм хлібом їдуть до Петрограда, Москви, звідки вічний був приїзд за хлібом. Це не більшовики, це бандити” [9, с.61].

З початку липня до 15 листопада 1932 р. ДПУ заарештувало в українському селі 11 тис. осіб “куркульсько-петлюрівського елементу”, ліквідувало 96 “банд”(634 члена), а в грудні 1932 р. лише за 20 днів було заарештовано 12178 осіб, з них 4204 – за участь у повстанських організаціях [9, с.61].

23 грудня 1932 р. В. Балицький направив Й. Сталіну доповідну записку, в якій повідомляв про діяльність численних петлюрівських елементів та угрупувань у 67 районах України як серед селян, так і в середовищі інтелігенції. У деяких заарештованих було вилучено до 1 тис. екземплярів листівок із закликом підняти повстання навесні 1933 р.[9, с.62].

Взимку-навесні 1933 р. Україна конала від жахливого голоду, а органи ДПУ продовжували боротьбу з “куркульством” та “петлюрівщиною”.

У січні 1933 р. було прийнято рішення Політбюро ЦК КП(б)У про вислання з Одеської області 300 куркульських сімей, з Чернігівської – 300, з Харківської – 600, з Дніпропетровської – 700. Крім того, ОДПУ вийшло з

пропозицією вилучити з Київської області близько 1 тис. сімей “петлюрівських елементів”.

Таким чином, широкомасштабні операції ДПУ УСРР проти “української контрреволюції” тривали з березня 1928 р., коли виявилось, що розпочата хлібозаготівельна кампанія спричинила в Україні “сплеск українського націоналізму” і до осені 1932 р., коли почалася знов кампанія наступу на “український націоналізм”, який було оголошено “головною небезпекою”.

Застосування карально-репресивних заходів органами ДПУ відбувалося під гаслами боротьби з контрреволюційними елементами на селі, відтак для комуністичного режиму революція в Україні продовжувалася і насильницькі дії держави проти суспільства не вважалися аморальними і злочинними.

Органи юстиції, замість того, щоб здійснювати через прокуратуру нагляд за дотриманням законності і правопорядку, стали на шлях абсолютного ігнорування конституційних прав і свобод, перетворившись на засіб досягнення конкретних політико-економічних завдань. Функції захисту громадян, які мали здійснювати судові органи та прокуратура, втратили соціальну цінність, хоча населення, судячи з листів-скарг до урядових установ, сподівалося на допомогу. Прокурори розглядали їхні справи, якщо того вимагали ВУЦВК та інші органи влади, не виявляючи власної ініціативи. Це яскраво проявилось вже в колгоспному селі під час голоду. Бували, звичайно, і винятки. 13 грудня 1932 р. касаційна колегія Верховного суду УСРР виправдала дії вчителя А.П. Гончаренка з Великоолександрівського району на Одещині, якому районний суд присудив рік примусових робіт за те, що він “опечатав контори колгоспівські, де був посівматеріал та заборонив голові сільради вивозити в хлібозаготівлю яру пшеницю на посів” [10, с.104]. Але це було швидше винятком із правил. У більшості випадків рідкісних місцевих донкіхотів одразу заарештовували, про що свідчать справи голів Орхівського і Драбівського райвиконкомів, репресованих у 1932 р. за невиконання хлібозаготівель. Політбюро ЦК КП(б)У 15 червня 1932 р. запропонувало органам ДПУ “завершити суд по драбівській справі протягом не довше 7-8 днів”, а також ініціювало орхівську справу [11, с.97].

До 7 серпня 1932 р., тобто до “закону про п'ять колосків”, органи юстиції та прокуратури більш-менш реагували на скарги громадян, а в наступні місяці стали цілком на захист політичної лінії ВКП(б). Антизаконність так званого закону від 7 серпня полягала в тому, що він, сама постанова ЦВК та РНК перебрали на себе функції та ознаки Кримінального кодексу, визначивши міру покарання – розстріл та ув'язнення. Це стосувалася голодних селян, яких свідомо позбавили засобів існування, а за спробу вижити шляхом крадіжок колгоспного та власного хліба засуджували до “вищої міри соціального захисту – розстрілу”. Оригінальна форма захисту соціальних прав хліборобів.

22 вересня 1932 р. Верховний суд та ОДПУ СРСР розіслали по республіках “Інструкцію про застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і

кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності” [4, с.523]. Держава, яка своєю політикою призвела до загострення криміногенної ситуації в суспільстві на ґрунті тривалого голодування населення, охороняла лише майно колективних господарств та кооперації, але водночас сприяла застосуванню репресій задля позбавлення майна власних громадян.

Застосування репресій судовими та позасудовими органами (ДПУ) після 7 серпня 1932 р. набуло ознак соціальної катастрофи та правового нігілізму.

Основним контингентом в'язнів, крім так званих політичних, стали селяни, яких засудили “за законом про п'ять колосків”. Наприклад, нарсуди Донбасу розглянули в 1933 р. 10563 справи за “колоски”, засудивши 15166 осіб, приблизно по 806 осіб на район. справи розглядали без свідків на підставі акта сільради про крадіжку.

Судові справи за постановою від 7 серпня 1932 р. називали ще й “куркульськими”, тому що судове переслідування мало стосуватися винятково куркулів. Проте із 7536 засуджених селян Вінниччини весною 1933 р. так званий “куркульсько-заможний елемент” становив 13,6%, середняки – 15,6%, бідняки – 10,6%, колгоспники – 43%, службовці МТС та радгоспів – 7,2%. Суд за “колоски” досяг повного абсурду: нарсуди засуджували на різні терміни ув'язнення селян, які зрізали колосся злакових культур на полі власному чи родича. Наприклад, 25 грудня 1932 р. Верховний суд УСРР відхилив касаційну справу селянки Н.М. Клименко з Дніпропетровщини, яку засудили на 10 років, за те, “що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів зрізанням колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків” [4, с.629].

29 січня 1933 р. Наркомюст звітував перед ЦК КП(б)У про виконання завдань щодо застосування репресій. За 20 днів у 182 районах УСРР було репресовано у хлібозаготівельних справах 1306 осіб (крім даних по Вінницькій області), з них за нездачу хліба твердоздатчиками – 30%, контрактниками – 70). Абсолютну більшість (98%) було засуджено до 3 і більше років, а решту – до примусових робіт [10, с.105]. Органи юстиції судили людей за спекуляцію хлібом, за “контрреволюційний саботаж”, за утаємнення мірчука, тобто відсотку хліба за його помол на держмлинах. Темпи масових репресій проти “саботажників” призвели до переповнення в'язниць та слідчих ізоляторів, у яких склалася загрозна санітарно-епідеміологічна ситуація. На 1 жовтня 1932 р. у виправно-трудових таборах, за матеріалами обстежень НКВС, знаходилося 54210 в'язнів, з них лише 30% мали одяг, а решта була одягнута в ганчір'я. У Київському бупрі за вісім місяців виявили 6305 захворювань, внаслідок яких померли 541 особа, у тому числі 75% – від фізичного виснаження та недоїдання, у Харківському померли 392 в'язні також від голоду, в Дніпропетровському – 273, тобто помирало 40-50 осіб щомісяця [10, с.106].

В основному функцію караючої гільйотини виконували органи ДПУ. 8 грудня 1932 р. С. Косіор повідомляв Сталіну про масове застосування репресій проти колгоспників, підкреслюючи, що за листопад – початок грудня “заарештовано по лінії ДПУ 1230 осіб – голів, членів правління,

рахівників”, крім того, 140 бригадирів, 265 вагарів та 195 інших працівників колгоспів. “До листопадових операцій ДПУ через суди пройшло близько 500 справ, – зазначав далі Косіор, – які мають відношення до хлібозаготівель і крадіжок колгоспного хліба.

У більшості випадків головними мотивами розкрадання хліба (крім, звичайно спекуляції та крадіжок у великих розмірах) та порушення закону від 07.08.32 р. (“закон про п'ять колосків”) було те, що люди під загрозою голодної смерті йшли на все, аби врятувати своє життя та життя рідних та близьких.

Згадує Лавріна Людмила Францівна, м. Мелітополь. Її батько Лаврін Франц Іванович працював головою колгоспу “Прукопник” (тобто “Піонер” – у перекладі з чеської) у чеській колонії Чехоград. У грудні 1932 р. він був заарештований. Суд проходив у Чехограді.

Судили батька та ще двох колгоспників – Сершень та Тонішевського, визначили їм всім найвищу міру покарання – розстріл.

До батька допустили лише 4-х річну доньку попроситися, на суд до залу нікого з родичів не пустили і побачення не дали. Зі співбесіди із співробітником ДПУ родина узнала, що батька звинуватили в тому, що він приховав 6 тонн пшеничних оздків від хлібозаготівель для того, щоб весною прогодувати коней напередодні весняної сівби. Про цю справу є інформаційний лист Дніпропетровської обласної прокуратури та обласного суду від 20 грудня 1932 р.

Дочка, яка згадує про це, свого часу не була прийнята до комсомолу, не вступала до вузу, бо вважалася дочкою ворога народу [12, с.8-9].

Згадує Мамонтов Петро Андрійович, 1925 р., м. Мелітополь, що під час голодомору батько його був заарештований. А жили вони тоді в с. Астраханці Мелітопольського району [12, с.12].

Згадує Коваленко Надія Карпівна, м. Мелітополь, що її чоловік Коваленко Олексій Сафронович восени 1932 р. брав участь у проведенні хлібозаготівельної кампанії. З с. Богданівка Мелітопольського району він написав товаришеві по спільному навчанню у Харків про те, що робиться на селі. Листоноша за вказівкою зверху перед відправкою принесла цього листа до районного комітету КП(б)У.

Незабаром чоловіка заарештували за той лист. Три тижні він просидів у с. Терпіння та втік. Тоді співробітники НКВС заарештували його дружину як заручницю, вона була під арештом десь з тиждень. Чоловік пішов до райкому партії добиватися правди, але знову потратив за грати. Там він написав листа на ім'я Ворошилова. Через деякий час його звільнили із в'язниці [12, с.12].

Згадує Шевченко Катерина Захарівна, 1904 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району. Її брат під час хлібозаготівель приховав зерно. “Мітла” (так звали у народі бригади активістів, що проводили хлібозаготівлі) знайшла ту злочасну яму. У той же день у приміщенні школи відбувся показовий суд над “злочинцем” Науменком Олексієм Захаровичем. Засудили його до 7 років. На заслання він загинув від голоду [12, с.13].

Згадує Панченко Галина Василівна, 1903 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району про те, що під час голодомору батька забрали до ДПУ, де він і помер [12, с.14].

Згадує Міняйло Микола Іванович, 1912 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району. У січні 1933 р. під час шкільних канікул поїхав він до Курської області, звідки писали, що там голоду немає, там він у людей набрав картоплі і хліба, але побачив сани з працівниками НКВС, які робили облаву на українців і гнали їх назад до України, хлопцю вдалося сховатися, але до двору зайшли три співробітники НКВС, наказали зібрати речі та привезли до залізничної станції. У залі було людей, як оселедців у бочці. Майже всю ніч люди стояли, вранці їх посадили на поїзд, у кожному вагоні знаходився співробітник НКВС. На кожній із зупинок з вагонів виносили померлих. У Курську їх висадили, привели до церкви, де давали з військової польової кухні шматочок хліба та гарячий кандьор з пшона, але ніякої посудини для кандьору Микола не знайшов, тому на шматочку хліба довелося триматися дві доби. Як тільки переїхали умовний кордон з Росією, охоронці залишили поїзд [12, с.16].

Згадує В'юник Параскева Костянтинівна, 1905 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району. Вона навесні 1933 р. поїхала рятуватися від голоду до Росії і, приїхавши в Орловську область, влаштувалася на роботу. Але на залізничному вокзалі в Орлі потрапила під облаву. Хапали і садили у товарні вагони всіх, хто був з України [12, с.18].

Згадує Скорикова Олена Якимівна, 1904 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району: комсомольців від час голодомору примушували брати участь у спеціальних загороджувальних загонах, як їх називали у “бойкотах” [12, с.20].

Згадує Ольховська Ольга Романівна, 1915 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району. Її батько та матір під кінець 1932 р. заарештували за невиконання контракційного плану, залишились п'ятеро дітей. Приїжджало начальство з Мелітополя і виявило, що батьки здали навіть на 10 пудів більше, ніж їм треба було. Маму звільнили, але вона швидко померла, а батька звільнили ще не скоро [12, с.20-22].

Згадує Шевченко Гнат Іванович, 1912 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району: “На дядька Грицька Голуба наклали велику контракцію, а він її не виконав, прийшла до нього “мітла” та виявила зерно. Йшлося про 15 пудів зерна, майже все зерно забрали, йому залишили три цеберки з зерном, а в дядька вісім душ дітей. Самого дядька судили, суд був у сільській школі. Померли всі його діти, а потім – і сам дядько”.

Згадує Лябах Іван Михайлович, 1905 р.н., с. Костянтинівка Мелітопольського району: “У колгоспі суворо заборонялося брати хоча б одну колосинку. Охорона мала наказ стріляти в людей, що намагалися взяти з поля хоч трошки колосків. І таки стріляли і вбивали. Одного разу в охороні поля з буряками стояв Андрій, а на поле прийшла зірвати бурячину його сестра, а Андрій її вбив, такий відданий партії був. Наказували за зайві

розмови. На зборах селян Іван Сидір сказав, що проти здачі хліба державі, увечері його забрали і не відомо, що з ним стало” [12, с.26].

Секретар РПК Мелітопольського району Товстоп'ят на кожному засіданні бюро доручав прокуратурі негайно виявляти злісних саботажників хлібозаготівель і притягати до суворої відповідальності [12, с.69].

Прокуратура виявила, наприклад, зловживання в артілі “Радянський степ” Мелітопольського району. До розстрілу засудили рахівника артілі Козика, який заплутав стан обліку хліба, та комірника Панасенка. До розстрілу виїзною сесією облсуду засуджені Шелудько Володимир та його брат за те, що крали з млина борошно, а син – до 10 років позбавлення волі.

Ця виїздна сесія облсуду за п'ять днів грудня 1932 р. засудила 295 осіб, з них – 44 куркулі, 124 – середняки, решта – бідняки, а за весь час хлібозаготівель – 5215 осіб за крадіжку хліба за рішенням Дніпропетровської обласної прокуратури [12, с.72].

В інформаційному листі Дніпропетровської обласної прокуратури та облсуду за термін з 15 листопаду по 1 грудня 1932 р. називається цифра засуджених за крадіжку хліба – 4727 осіб: з них до розстрілу – 163, до 10 років – 687, до 8 років – 462, до 5 років – 539, до 3 років – 1545, до примусової праці – 1131.

Витяги із розстрільних вироків надіслані усім редакторам районних газет з проханням негайно оголосити повідомлення про виконання вироків, а райпарткоми та учпрокурори повинні були навколо цих справ провести відповідну масово-роз'яснювальну роботу по селах та колгоспах [12, с.72-73].

Ще один різновид покарань за зрив хлібозаготівель – вислання. Так, 6 січня 1933 р. прийнято рішення РПК Мелітопольського району про вислання 50 господарств, з них 25 по Костянтинівці, 15 – Миколаївці, 10 – Чехограду, і знов звучала вимога до начальника міліції і ДПУ активізувати виявлення краденого, схованого та незаконно придбаного хліба [12, с.78-79].

13 січня 1933 р. був притягнутий до відповідальності житель с. Мордвинівка Нефедов, бо проводив агітацію проти хлібозаготівлі [12, с.82]. Органи прокуратури залучалися також до перевірки правильного витрачання допомоги держави, яка почала надходити навесні 1933 р. Перевірка повинна проходити один раз на декаду і притягувати за зловживання до відповідальності треба було за законом від 7.08.32 [12, с.96].

Отже, 75 років тому мільйони синів і доньок України, мільйони невинних людей без жалю були винищені Голодомором. Тоталітарний комуністичний режим свідомо спланував і здійснив проти населення України терор голодом.

Виконували завдання партії органи ДПУ, НКВС, Наркомюст, Генпрокуратура, судові органи, міліція, підрозділи армії.

Вони мали конкретні завдання від партії і замість того, щоб наглядати за дотриманням законності і правопорядку, фактично стали на шлях ігнорування прав і свобод громадян, перетворившись у засіб досягнення

конкретних завдань партії. Карально-репресивні дії “правоохоронних” органів виявились у:

- боротьбі з рухом опору селян. Здійснювалась агентурно-слідча робота, діяли воєнізовані групи (10-15 чол.) з числа міліції на чолі з уповноваженими від ДПУ, які проводили арешти, викликали регулярні частини внутрішніх військ. Кавалерійські загони ДПУ застосовували зброю, внаслідок чого були вбиті і поранені;
- позбавленні селян майна, хліба, реманенту, худоби, що відбувалося за активної участі апарату органів НКВС і ДПУ, що призвело до поголового зубожіння селян;
- карали за так званій “саботаж” селянами хлібозаготівель, відправляючи до районів, які відставали у виконанні планів хлібозаготівель; було створено судово-слідчі бригади, які розглядали справи з хлібозаготівель за 3-5 днів. Практикувалися виїзні сесії нарсуду до таких районів. При Наркомюсті була утворена спеціальна група на чолі з головою Верховного суду Л. Ахматовим, подібні групи працювали при облпрокуратурах і облсудах, які щоденно чергували для ефективного застосування репресій. У районах були створенні оперативні групи, які підтримували зв'язок із судово-слідчими бригадами та виїзними сесіями нарсуду, які подекадно розглядали судові справи і виносили вироки навіть про розстріл.

Органи юстиції судили людей за спекуляцію хлібом, за злісне невиконання умов контрактації, за крадіжки хліба, що призвело до переповнення в'язниць та слідчих ізоляторів;

- райвідділи ДПУ, міліції затримували рух мішочників, жорстоко контролювали пересування селян. Карально-репресивні і судові органи забороняли селянам залишати села, записані на “чорні дошки”;
- під наглядом силових структур відбувалася паспортизація населення наприкінці 1932 р.;
- органи ДПУ докладали зусиль, щоб унеможливити проникнення у світ інформації про голод, порушуючи кримінальні справи проти “брехунів”;
- органи ДПУ виконували функцію статистиків голодомору;
- органи ДПУ боролися з безпритульністю дітей;
- оперативні групи та різні уповноважені від ДПУ з метою запобігання соціального вибуху населення створили систему сексотів;
- органи ДПУ проводили обшуки, допити щодо випадків канибалізму. Долю канибалів вирішували судові трійки ДПУ;
- “правоохоронні” органи вишукували і карали “ворогів народу” серед ветеринарів, службовців метеорологічних станцій, серед керівників колгоспів, районів, областей і т.п.

Кожний громадянин України і кожна українська сім'я схиляється перед пам'яттю невинно загиблих співвітчизників. Це потрібно для нинішнього покоління, для нашої єдності, для віри у життя і справедливість.

Джерела та література

1. Ющенко В.А. Звернення до народу 26 листопада 2005 р. // Ткаченко Г.С. Міф про голодомор. – К., 2006.
2. Безансон А. Війна більшовиків проти селян. 1933. // Всесвіт. – 1933. – № 9-10.
3. Шевчук В.П. Рец. на: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.
4. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упорядники: Р.Я. Пиріг та ін. – К., 1990.
5. Конквест Роберт. Жива розпачу // Всесвіт. – 1990. – № 2.
6. Мейс Джеймс (США, Вашингтон) Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1.
7. Пиріг Р.Я. В.М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії // Український історичний журнал. – 1990. – № 7.
8. Мазорчук В. Генцид на чорноземях // Освіта. Спецвипуск. – № 2.
9. Гриневич Л.В. Сталінська революція згори та голод 1933 р. як фактори політизації української спільності // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
10. Кривоніс В.М. Соціальні функції органів “правопорядку” в період голодомору 1932-1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2004. – № 1.
11. Пиріг Р.Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
12. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздумки сучасника про голодомор 1932-1933 років) / Автор-упорядник В. Тимофеев. – Тернопіль, 1993.

*І. В. Жердєва
здобувач*

ПРАВОСЛАВНА ПРЕСА ПРО ГОЛОДОМОР НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1932-1933 РОКАХ

Сьогодні залишається актуальним процес відродження та розвитку духовності українського суспільства, повернення традиційної духовної спадщини. Чи не найбільший вплив на відтворення та формування світогляду українців має вивчення історичного минулого країни, зокрема доби 1932-1933 рр., відомої фактами страшної трагедії – голодомору, що призвів до загибелі мільйонів людей.

Вагомим джерелом історичних досліджень є православна преса, яка не тільки репрезентує християнські принципи та ідеї, але й має значний світоглядний потенціал, реалістично і неупереджено подає історичні події.

На сучасному етапі концептуальним особливостям православної преси приділено увагу в працях А. Бойка [1], А. Стародуба [2, с.28-31], Н. Романенка [3, с.214-218] та інших дослідників. Проте визначення ролі православної преси у формуванні світогляду та духовності наших сучасників, вивчення тематики та проблематики православних видань ще тільки починається.

Аналізуючи православну періодику, що видавалася з часу проголошення незалежності України, акцентуємо увагу на публікаціях, присвячених висвітленню найважчої для країни доби – геноциду 30-х рр. ХХ століття.

Як джерела дослідження використовуємо газети і журнали всіх православних конфесій України – Української Православної Церкви, яка знаходиться в єдності з Московським Патріархатом (далі – УПЦ МП), Української Православної Церкви Київського Патріархату (далі – УПЦ КП), та Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ).

На долю українського народу випало багато страждань – стихійні лиха, війни, соціально-політичні потрясіння та інші випробування. Президент України В.А. Ющенко, наприкінці 2006 року під час свого виступу в Харкові на другому засіданні Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору, охарактеризував Голодомор “як найбільшу трагедію у світі”, зазначаючи, що “Україна має колосальний борг перед історичною пам'яттю” [2, с.2].

Численні історичні документи свідчать про те, що причиною голоду в 1932-1933 рр. ХХ ст. стала, перш за все, антинародна політика сталінського партійно-державного керівництва. Під час проведення хлібозаготівельних кампаній вилучався весь хліб, вирощений сумлінною працею селян на щедрому українському чорноземі. Забирали все, чим можна було підтримувати життя, – до останньої зернини. Від голоду особливо страждали діти. Україна втратила тоді мільйони своїх дітей, які зазнали тяжких мук і жахливої смерті.

Вартим уваги є той аспект, що за радянських часів факт голодомору намагалися взагалі викреслити із суспільної свідомості, позиція влади зводилася до заперечення самого факту голоду.

Ці драматичні події знайшли своє відображення в публікаціях церковної періодици усіх православних церков.

Дослідження тематики православних видань УПЦ МП свідчить про те, що в пресі цієї церкви є публікації, які висвітлюють різні аспекти подій геноциду 30-х рр. ХХ ст.

Найбільш виразно про катастрофічну продовольчу кризу і штучний голод в Україні сказано у зверненні до українського народу предстоятеля УПЦ МП, Митрополита Володимира (Сабодана) з нагоди вшанування жертв голодоморів в Україні, яке розміщено в щомісячному журналі “Православний вісник”, № 1 за 2006 рік. Як зазначив предстоятель, “штучний голод в Україні 1932-1933 рр. було сплановано більшовиками з метою прискорення примусової колективізації, ліквідації “куркульства” як класу, знищення “ворожих елементів”. Одночасно він наголошує, що “церква суворо засуджує чинники, які призвели до цієї трагедії. Церква застерігає від глибоко хибної та антигуманної ідеології, що зробила можливою подібну трагедію...” [4, с.91-95].

У журналі також повідомляється, що до Дня пам'яті жертв голодоморів ХХ ст. в Україні видавничим відділом УПЦ МП було здійснено випуск

публіцистичного видання “Піст від диявола”. У ньому вміщено документальні матеріали, спогади, фотографії, інші свідчення тих часів.

У Віснику Прес-служби УПЦ за січень 2007 року зустрічаємо низку матеріалів, присвячених Дню пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій, які згруповані у постійнодіючій рубриці “Дати”. Вони містять інформацію про проведення богослужінь пам'яті жертв голодоморів 1932-1933 рр. у різних єпархіях УПЦ МП.

У цій же рубриці розміщено статтю архієпископа Антонія (Фіалко) під красномовною назвою “Відлуння геноциду 20-30-х років у розрізі сумної статистики гонінь на православну церкву”. Характеризуючи добу 30-х років ХХ століття, він показав, що цей період відомий не лише жахливим голодомором, але й сумними фактами жорстких репресій проти духовенства і віруючих. Автор висловив думку про те, що “голод був для Сталіна засобом послаблення української національної свідомості”, боротьбою з приватним сільським господарством. Результат цієї боротьби був страшний – гинули мільйони людей. Одразу після голодомору в Києві влада знищила цілий ряд унікальних пам'яток культури – Михайлівський Золотоверхий монастир, Братський монастир на Подолі і Духовну академію при ньому, Десятинну церкву, Трьохсвятительську церкву та інші визначні церковні святині. Все більшого розмаху набирала насильницький тиск на церкву, проводилися репресії проти священників. Загалом у 30-х роках минулого століття в Україні було закрито 75-80 % усіх храмів [5, с.66-68].

Поодинокі матеріали про голодомор в Україні, які подані у вигляді стислої інформації до Дня пам'яті жертв голодомору, можна зустріти в пресі, що видається у Дніпропетровській і Павлоградській єпархії (журнал “Спасите наши души!” і газета “Начало”) та Вінницькій і Могилів-Подільській єпархії (газета “Седмица”). Так, у газеті “Начало” розміщено статтю “Секретний голод”, у якій зазначається, що штучно створений голодомор 1932-1933 рр. – це продовження все тієї ж “хлібної політики”, яку розпочав Ленін і “з великим успіхом” проведеної його послідовником і “вождем усіх народів” Сталіним [7, с.11].

Отже, в пресі УПЦ МП матеріали про голодомор 30-х рр. ХХ ст. розміщувалися в основному у всеукраїнських православних виданнях. Проте, незважаючи на їх важливість, таких статей не досить багато у єпархіальній православній пресі цієї церкви.

Православна періодика УПЦ КП дотримується відповідного стилю подачі матеріалів, знайомлячи читачів із жахливими фактами загибелі людей від голодомору. В останньому номері всеукраїнської православної газети “Голос православ'я” за 2007 рік цієї церкви в статті “Пам'ять вічна” повідомляється про проведення поминальних заходів, присвячених роковинам Голодомору 1932-1933 рр. Учасниками поминальних заходів були представники духовенства, Президент України В.А. Ющенко, члени Уряду. Заходи розпочалися панахидою по душах загиблих від голоду в соборі Святої Софії, служіння якої очолив предстоятель УПЦ КП Філарет (Денисенко), і були продовжені у Калиновому гаю, розташованому на схилах Дніпра, де на

вшанування пам'яті про загиблих від Голодомору було висаджено кущі калини [7, с.2].

Матеріали з указаної тематики досить часто можна зустріти в рубриці “Церковні новини” цієї ж газети. В останньому числі видання за 2003 рік повідомляється про прийняття Генеральної Асамблеєю ООН спільної заяви делегацій України, Росії, США, Канади та ряду інших країн про засудження політики, що призвела до масового голоду і загибелі мільйонів людей в Україні [8, с.3].

Змістовну публікацію про жахливі сторінки голодомору під назвою “Великий голод-геноцид в Україні 1932-33 років” подано у всеукраїнському журналі “Православний вісник”, № 11-12 за 2006 рік. Автор статті архієпископ Димитрій (Рудюк) вважає, що масове знищення людей голодом в Україні, в першу чергу, було “наслідком національної сталінської політики”. Стрімкий процес культурно-національного відродження в Україні у 20-х рр. ХХ ст. Викликав занепокоєння Сталіна. Тому він видав директиви “впровадити заходи масового фізичного винищення людей в Україні” [9, с.19-21].

Українська автокефальна церква завжди була важливим чинником і стимулом національного і духовного відродження українців. Голодомор в Україні був пов'язаний із ліквідацією УАПЦ. Хоча більшовицький режим влаштував у ті роки гоніння на всі церкви, але повністю знищив тільки одну – українську автокефальну церкву. У першому томі “Мартирології українських церков” наведено хронологію подій церковного життя того часу. У ній зазначається, що доба 1930-1936 рр. в історії УАПЦ була найтяжчою: арешти священників, колективізація, нечуваній в історії людства страшний штучний голод. На початку 1930 р. влада зліквідувала УАПЦ, а в 1936 р. було закрито чотири останні парафії УАПЦ на Харківщині. У 1933 р. органи радянської влади забороняли впускати до церков голодуючих селян. Незважаючи на цю заборону, митрополит І.Павловський і настоятель Воскресенського собору в Харкові впускали голодуючих до собору і організували їм допомогу, за що їх було заарештовано [10, с.1038].

Третє відродження Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) наприкінці 80-х рр. ХХ ст. ґрунтувалось на міцному фундаменті становлення української державності та традиційного національно-релігійного самоусвідомлення. За допомогою засобів масової інформації, зокрема всеукраїнських православних газет “Наша віра” і “Успенська вежа”, початок видання яких майже співпадає з відновленням діяльності автокефальної церкви, вона сприяє формуванню світогляду та духовності українців.

Огляд збірки цих православних видань свідчить про те, що в них значний обсяг займають публікації, присвячені українському геноциду – Голодомору 1932-1933 рр. ХХ ст.

Редакційну колегію газети “Наша віра”, досить потужну у інтелектуальному плані, очолює головний редактор Сверстюк Євген Олександрович – відомий український письменник, доктор філософії, лауреат

Шевченківської премії та Міжнародної премії ЮНЕСКО, президент Українського ПЕН-Клубу. Як соратник В'ячеслава Чорновола, він був активним учасником національного опору та дисидентського руху, за що, як політв'язень, відбув заслання у радянських таборих. Членом редколегії та постійним автором видання є архієпископ Харківський і Полтавський Ігор (Ісиченко) – філолог за світською освітою, кандидат філологічних наук. Ідеологічні орієнтири цих непересічних особистостей визначили концептуальну спрямованість газети “Наша віра”, яка поєднала воедино національні, релігійні та світоглядні проблеми.

Так, газета “Наша віра” протягом 1999-2000 рр. публікувала великий матеріал відомої української громадсько-політичної діячки Мілени Рудницької “Боротьба за правду про великий голод”. Показовою у цьому плані є також стаття Ю. Саюка “Голодомор – Голокост українського народу”, яка розміщена в числі 3 цього видання за 2000 р. Автор статті засвідчує, що перше відзначення пам'яті жертв Голодомору відбулось у березні 1948 р. у Мюнхені парафією УАПЦ. Березень 1933 р. був страшним місяцем апогею смерті мільйонів українців. Відгоді УАПЦ в діаспорі щорічно в березні проводяться панахиди за душі, замордовані Голодомором [11, с.9].

Варто звернути увагу на цикл статей у газеті “Наша віра” за 2006-2007 рр., присвячених жахливим проявам геноциду проти українського народу в постійній рубриці “Громадянська позиція”. У них висвітлювалися заходи, що проводилися на державному рівні із вшанування пам'яті жертв голодомору, подавалися документальні матеріали, спогади, фотографії та свідчення очевидців.

В останньому числі газети “Успенська вежа” за 2007 р., засновником якої є Ставропігійне братство ап. Андрія Первозваного у Львові, надруковано Указ Президента України В.А. Ющенка “Про оголошення в Україні 2008 року – Роком пам'яті жертв Голодомору”, який затверджує низку заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Таким чином, на відміну від церковних видань УПЦ МП, друковані органи УПЦ КП і УАПЦ вирізняються тим, що вони приділяють багато уваги і дають церковно-історичну та духовно-етичну оцінку жахливому злочину більшовицького тоталітарного режиму проти українського народу – голодомору 1932-1933 рр. минулого століття.

Найбільш чітко українську національну ідеологію у всеукраїнських православних газетах “Наша віра” і “Успенська вежа” реалізує автокефальна церква, яка змушує критично замислитись над станом, у якому опинився український народ під час цієї трагедії, сприяє формуванню суспільної свідомості українців.

Джерела та література

1. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900-1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль. – Дніпропетровськ, 2002.
2. Стародуб А. Православна періодика в Україні: тенденції розвитку // Людина і світ. – 2001. – № 4.

3. Романенко Н. Мережа періодичних видань православних церков незалежної України в 90-і роки ХХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 1.
4. Православний вісник. – 2006. – № 1.
5. Антоній (Фіалко), архієп. Відлуння геноциду 20-30-х років у розрізі сумної статистики гонінь на православну церкву // Вісник Прес-служби УПЦ. – 2007. – Вип. 64.
6. Начало. – 2008. – № 2 (112).
7. Голос православ'я. – 2007. – № 23 (215).
8. Голос православ'я. – 2003. – № 23 (119).
9. Димитрій (Рудюк), архієп. Великий голод-геноцид в Україні 1932-33 років // Православний вісник. – 2006. – № 11-12.
10. Мартирологія українських церков. Українська православна церква. – Т.1. – Торонто, 1987.
11. Наша віра. – 2000. – № 3 (143).
12. Успенська вежа. – 2007. – № 11(185).

О. М. Ігнатуша
доктор історичних наук

РАЗОМ З НАРОДОМ: ЦЕРКВА В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Заходи більшовицької влади з використання голоду 1932-1933 рр. для боротьби проти церкви з метою більшовицької модернізації українського радянського суспільства істориками досліджені ще менше, аніж центральна трагічна картина упокорення українського села. Разом з тим розкриття цього питання здатне поглибити характеристику суспільних деформацій, супутніх становленню радянського тоталітаризму, сприяти усвідомленню християнської ролі церкви в час голодомору, трансформації традиційної релігійності українського суспільства під пресом державного диктату.

Увага до аспекту народної трагедії, пов'язаного із знищенням церкви, постала з відновленням державної незалежності України. Перевидання монографій [1, с.226-242] та поширення збірників документів [2], написаних у діаспорі; потужний громадянський резонанс відродженої релігійної преси, пронизаної високими християнськими почуттями, сміливі розвідки українських істориків [3-6] розчищали русло української історії від класового намулу. Проте за півтора десятиліття української державної незалежності значних зрушень у спеціальному дослідженні зазначеного історичного напрямку не було досягнуто. Залишаються невивченими масштаб і форми руйнації релігійного життя владою та спротиву церкви деструктивним зовнішнім впливам, конфесійні та регіональні особливості наступу влади на церкву, позиція ієрархії та рядових членів церков щодо антицерковних дій влади під час голоду 1932-1933 рр., багато інших моментів, важливих для соціокультурної характеристики державно-церковного конфлікту, його гостроти і динаміки.

Зважаючи на наукову вагомість проблеми та її суспільну значимість, спробуємо окреслити ті її аспекти, розкриття яких дасть цілісне уявлення про

значення церковного питання в трикутнику: влада-церква-суспільство, вивчення яких може бути поглиблено вже у найближчому майбутньому та які варті такого дослідження.

Доречно говорити про трагедію усіх церковних організацій в Україні 1932-1933 рр., а не тільки православної церкви. Хоча недостатність актуалізованої джерельної бази для подібного аналізу відсуває його на перспективу. Тож звернемо увагу на православне середовище, вважаючи його долю типовою.

Православ'я в Україні у першій половині 30-х рр. ХХ ст. не було організаційно єдиним. В Україні діяло 4 конфесії: Український екзархат Російської православної церкви (РПЦ), Українська Православна Церква (спадкоємиця Української автокефальної православної церкви), Синодальна та Соборно-Єпископська церкви.

Наявна джерельна база, і зокрема матеріали, зосереджені в центральних і місцевих державних архівах – Центральному державному архіві вищих органів державної влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, обласних архівах – дозволяють вже сьогодні задовільно відповісти на частину поставлених вище запитань.

Розгортаючи наступ на українське суспільство з метою прищеплення йому комуністичних форм суспільної організації, колективного господарювання й централізованої системи управління, більшовицька влада відчула нагальну потребу в посиленні боротьби проти церковних інститутів з метою нейтралізації їхнього небажаного політичного впливу. Тому система заходів впливу на церкву передбачала фронтальне, масоване й цілісне охоплення формами й засобами дії.

По-перше, влада збурила шквал упередженої інформації та дезінформації для громадського загалу про нібито “контрреволюційну” й “антинародну діяльність” церковних організацій та їхніх керівників з метою дезавування своїх агресивних дій. Цей шквал складався з потоків антицерковної пропаганди та агітації, яка вилилася зі сторінок преси та інших засобів впливу словом.

По-друге, влада посилила економічний тиск на духовенство та релігійні громади, руйнуючи основи діяльності церковних осередків.

По-третє, влада вдалася до посилення правових й адміністративних обмежень щодо релігійних осередків з метою припинення їх існування.

По-четверте, – розгорнула репресії проти духовенства та церковного активу.

Обгрунтуємо ці положення відповідними фактами.

У червневому 1932 р. номері журналу “Безвірник” – органі Центральної Ради Співки воєвоначних безвірників України – було вміщено передову статтю: “Постанови партії та уряду в центр безвірницької роботи”. Нею задавався тон воєвоначності й непримиримості до церковних організацій і їхніх діячів в умовах “соціалістичної реконструкції”. Журнал, що, по суті, був рупором агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, писав: “Досвід минулої хлібозаготівельної кампанії на Україні, як звичайно й в

інших районах СРСР, дає чимало наочних фактів стосовно такої шкідницької роботи куркульсько-попівсько-сектантської зграї” [7, с.6]. Прикінцева частина передової статті цього номера журналу цинічно пояснювала, чому війна проти церкви спалахнула з новою силою: “XVII Всесоюзна партконференція визначила, як основне політичне завдання другої п’ятирічки: – “остаточно ліквідувати капіталістичні елементи і класи загалом, цілком знищити причини, що породжують класові відміни і експлуатацію, і подолати пережитки капіталізму в економіці й свідомості людей, перетворити всю трудящу людність країни на свідомих і активних будівників безкласового соціалістичного суспільства” [7, с.8]. Отож, йшлося про буквальне виконання цих завдань партійного керівництва, озвучених і “легітимізованих” вищими інстанціями, що уособлювали вертикаль “демократичного централізму”.

У “Безвірнику” почався друк матеріалів про контрреволюційну діяльність церкви. Це були статті Г. Гудзенка [8], М. Когона [9], А.С. Панкратьєва [10], Б. Кандідова [11], М. Кривохатського [12; 13], Г. Гоккеля [14] та ін.

Зі сторінок журналу нав’язувалося проведення тематичної роботи проти церкви. Зокрема, до антирідзвяної кампанії вимагалось подавати матеріал “Релігійники в СРСР у боротьбі проти першої п’ятирічки” [15, с.25-28]. Серед ключових тез цього матеріалу були такі: “Протягом першої п’ятирічки класового ворога – релігійника, розстрошено, але його не добито, і він робить тепер одчайдушний опір соціалістичному будівництву... Найбільшу увагу релігійники усіх мастей приділяють селу, намагаючись тут різноманітними заходами загальмувати соціалістичну реконструкцію села... Класовий ворог добре знає, яке величезне значення для організаційно-господарського зміцнення колгоспів, для забезпечення держави хлібом, для постачання хліба робітникам фабрик та заводів, для оборони країни, а також для подальшої ліквідації капіталістичних елементів має своєчасне й цілкове виконання планів хлібозаготівель і тому саме на цю ділянку класового фронту на селі він спрямовує свою шкідницьку роботу” [15, с.26].

Таким чином, офіційна преса поглиблювала політичний розкол українського суспільства. Вона формувала образ ворога з церкви. Протиставляла колективізоване та індивідуальне господарювання на селі. Характеризувала членів церковних організацій як противників робітників. Тенденційно інтерпретовані факти підводили читачів масового антицерковного журналу до висновку: “Усі ці факти яскраво стверджують ту думку, що релігія, релігійні організації, їхні керівники й актив є зброєю класового ворога в його боротьбі проти п’ятирічки, проти соціалістичного будівництва, що перемагає” [15, с.28].

Другу п’ятирічку було оголошено “безбожною”. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й.Сталін вимагав до 1937 р. ліквідувати в межах усього СРСР не лише всі конфесії, а, навіть, зовнішні вияви релігійності [6, с.152-153].

Під час голоду влада посилила економічний тиск на церкву і, передусім – на духовенство, як її найвпливовішу силу, що знаходилась поза

соціалістичним сектором економіки. Типовими стали випадки, коли місцеві органи влади зобов’язували священнослужителів нарівні з товаровиробниками брати участь в акціях заготівель сільськогосподарської продукції: хліба, м’яса, меду, сплачувати нечувані раніше податки, як то “на культурні потреби” тощо. Причому цей вектор тиску на церковне ядро визначився ще раніше й не змінювався до кінця голодомору. Так, священник м.Павлівка Фрунзенського району Одеської області скаржився у травні 1932 р. до ВУЦВК, що сільрада зобов’язала його здати 82 кг м’яса [16, арк.40-40 зв.]. Посилення економічних тягарів проти духовенства в нереальних для сплати розмірах зафіксували скарги священників різних регіонів України до урядових структур. Такі скарги ставали дедалі масовішими.

Священник с.Новозбурівки Голопристанського району Петро Кузьминський наївно перепитував інспектора культів ВУЦВК Катуніна: “Покірніше прошу пояснити мені чи всі служителі культу залучаються до участі у м’ясозаготівлях? Чи тільки ті з них, які ведуть сільське господарство і мають якусь власність. І якщо всі, то в якому розмірі?” [16, арк.34]. Два священники з Херсона – Терентій Горянов і Ігнатій Малий – телеграфували, що вони не займаються сільським господарством, не тримають ніякої худоби. “Чи підлягаємо виконанню м’ясозаготівлі[?] Просимо терміново пояснити” [16, арк.28]. Священник Я.Кортов (на жаль, не відомо з якого населеного пункту) 2 березня 1933 р телеграфував до ВУЦВК: “Чи зобов’язаний платити податок [на] культурні потреби 210 карбованців парафіяльний священник[,] який не має при тому 10 карбованців[?]” [16, арк.27]. Архівні документи ВУЦВК за 1933 р. зафіксували факт “непомірного оподаткування” священника К.Погорелова з с.Юнаківки тодішньої Харківської області [17, арк.34]. Ці факти були типовими.

Комісією у справах культів, яка діяла при Президії Всеросійського центрального виконавчого комітету, і яка протягом грудня 1933 – лютого 1934 рр. підготувала постанову ЦВК СРСР про порядок залучення господарств служителів культу до обов’язкових поставок м’яса, молока й картоплі державі, наводилися вражаючі дані. Загальний розмір податків і зборів, які державна влада стягувала з духовенства у 1932–1933 рр., сягнув 168 % від розміру їхнього прибутку! “В окремих випадках фактично більше”, – писав 14 грудня 1933 р. у доповідній записці на адресу Президії ЦВК СРСР голова Комісії П.Г. Смідович. Духовні особи виявилися неспроможними виконати такі вимоги. Наслідком цього стало масове застосування до них штрафів і судових позовів. Духovenство оборонялося скаргами до урядових інстанцій. “Кількість скарг з питань заготівель з жовтня 1932 р. по 11 грудня 1933 р. складає 36,9 % до загальної кількості всіх скарг, які надійшли до Культурної Комісії за той самий період” [18, арк.6], – констатував голова Комісії.

Посилились вимоги непомірних податків і платежів, накладених на релігійні громади за оренду церковних будівель, страхових внесків.

Яскравим прикладом такої соціальної несправедливості стали події в с. Пушкарному Харківської області. Релігійну громаду Різдво-Богородицької церкви цього села обклали місцевими податками, сума яких значно перевищувала встановлену законодавством. Якщо 1928-1929 рр. громада сплачувала близько 400 крб. податку з будівель і близько 20 крб. земельної ренти, то 1933 р. від неї вже вимагали 1000 крб. податку і 152 крб. земельної ренти. Голодної зими переглянули і ці цифри. 28 лютого 1933 р. райвиконком прийняв рішення про підвищення розмірів платежів. А на кінець 1933 р., коли райфінвідділ перерахував розмір податків за новими цифрами, їх загальна сума до сплати сягнула 2129 крб. Це були нереальні суми. Віруючі не в змозі були їх сплачувати. Уповноважені члени громади у відчай розцінювали дії влади як “свавілля” і “ненормальне збільшення” платежів. Але виходити зі скрутного становища намагалися не тільки письмовими скаргами в різні інстанції, а й поступовою оплатою, оскільки знали – припинення платежів рівнозначне закриттю церкви.

Неправомірні дії місцевих органів влади в середині 1932 р. стали причиною скарги до райвиконкому та до ВУЦВК уповноважених релігійної громади іншої Різдво-Богородицької церкви – с. Осоївка Миропільського району Харківської (нині – Сумської) області. Але справа віруючих цього села загрузла в бюрократичній тяганині та байдужості працівників секретаріату ВУЦВК. Замість того, щоб з’ясувати суть справи з Миропільським райвиконкомом, заяву громадян “помилково” (?) відправили до Мелітополя на Запоріжжі.

Таким чином, більшовицька влада посилила економічний тиск на духовенство та релігійні громади, підриваючи економічний фундамент діяльності церковних осередків.

У той же час влада економічно підтримувала противників церкви. Архівний фонд голови Центральної ради Спілки воєвничих безвірників СРСР О. Ярославського зберіг листування, яке велося в грудні 1932 – січні 1933 рр. між керівництвом спілки та урядовими структурами про відпуск в 1933 р. дотації у розмірі 159 тис. крб. “для здійснення практичних заходів” [19, арк.5-6,8].

Влада посилювала правовий та адміністративний тиск на релігійні осередки з метою припинення їхнього існування.

Прискорення темпів колективізації вона синхронізувала з процесом закриття церков, який активізувався після тимчасового “Головокружіння від успіхів” (початок 1930-х рр.).

Відомістю про стан молитовних будинків Дніпропетровської області (однієї з п’яти тодішніх областей України) на 15 травня 1933 р. констатує про закриття 174 церков за санкцією ВУЦВК та 60 без такої санкції [20, арк.113]. Це означало, що на території області закритими виявилися 53 % молитовних будинків від загальної кількості діючих раніше.

Масові факти закриття церков знімали всілякі сумніви в тому, що такі дії були наслідком державної політики. “Самодіяльність низів” не одержала відсічі з боку “правової ланки” державного апарату, не була опротестована

вищими державними структурами і не спонукала до виправлення “тимчасових помилок”. Відновлення діяльності закритих храмів не відбулося. Отож, це були не помилки, а свідомі дії. Вона була магістральною.

У розпал “викачування” хліба з села й нагнітання політичного психозу навколо кампанії хлібозаготівель влада спробувала вчинити додатковий тиск на селянство через релігійну психологію: зламавши її прискоренням волонтаристського закриття церков.

Закривали все більше церков, особливо в тих випадках, де виникав бодай найменший формальний привід. Так, церковна рада Пророко-Іллінської церкви с. Улянівки Улянівського району на Харківщині спантеличено запитувала вищу державну інстанцію через главу своєї церкви – Священний Синод і особисто митрополита Пимена: чому відбулося закриття їхньої церкви під час відсутності її настоятеля?

Технологію закриття церков під час голоду розкривають архівні документи. Зокрема, релігійна громада Свято-Миколаївської церкви с. Григорівки Новогеоргіївського району (колишнього Кременчуцького округу) тодішньої Харківської області скаржилася 8 жовтня 1933 р. наркомун внутрішніх справ на несправедливе закриття церкви. Зі скарги з’ясуємо, що причина закриття була формальною: зі складу “п’ятдесятки”, тобто тих членів, на кого було юридично оформлено користування храмом, “вибуло декілька чоловік у зв’язку з літньою епідемією” (вважаємо – голодом. – *О.І.*) “...Сільрада відмовилася засвідчити списки новообраних членів” [17, арк.23]. Перелік подібних повідомлень можна продовжувати.

Можливо, саме так припинила діяльність і Вознесенська церква біля міста Запоріжжя (нині територія м. Запоріжжя). Вірогідно, що внаслідок смерті від голоду перестала існувати “п’ятдесятка” при цій церкві. Тому частина віруючих подала клопотання до облвиконкому з проханням переєструвати громаду на ще живих. При цьому вони хотіли змінити й адміністративну підпорядкованість громади. Раніше ця громада належала до Синодальної церкви. Тепер же уповноважені просили зареєструвати їх як громаду Українського екзархату РПЦ. Але 26 січня 1933 р. секретаріат Дніпропетровського облвиконкому повідомив уповноважених, що їм відмовлено у клопотанні про дозвіл на користування храмом. Мотивація зводилася до пояснення факту, що “молитовний будинок здано в оренду вірянам синодальної орієнтації” [20, арк.146]. Виникло замкнене коло. Одні віруючі втрачали право на оренду храму, іншим це право не надавали. Державна влада робила вигляд, що має справу з внутрішньоцерковним конфліктом і не розв’язувала його по суті. Віруючі обох конфесій залишалися без храму.

З подібним клопотанням – “на здачу храму іншій групі віруючих” – 20 жовтня 1933 р. зверталася до ВУЦВК парафіяльна рада Покровської релігійної громади с. Михайлівки Михайлівського району Дніпропетровської області.

За умов розгортання боротьби за викачування хліба з українського села влада не випускала зі своїх рук важелів маніпулювання внутрішньо-церковними суперечностями. Вона продовжувала підігрівати внутрішньо-православний конфлікт, протегуючи то одній, то іншій церковній організації. Інспектор культів Сумської міськради 15 вересня 1932 р. у розпачі писав до свого столичного керівництва: “Мені зараз необхідна Ваша допомога у вигляді детальної інструкції, яким чином мені повертати Пантелеймонівську церкву екзархічній орієнтації (тобто громаді Українського екзархату РПЦ. – *O.I.*), якщо ніхто не пред’являє на неї прав, ніхто не заявив про бажання отримати її” [17, арк.205]. У той самий час на оренду церквою претендувала небажана для влади громада Соборно-Єпископської церкви. “Розходження між Вашими розпорядженнями... та вказівками місцевих органів надзвичайно ускладнює мою роботу в частині культів”, – доходив висновку згаданий вище інструктор з м. Суми.

У документах Секретаріату Президії ВУЦВК за 1933 р. зберігаються архівні справи щодо закриття низки церков та молитовних будинків. Із них частина – це осередки церковного життя на території Запорізького краю, а саме: Григорівська церква с. Мала Білозерка, Покровська церква в с. Велика Білозерка, Покровська церква с. Ново-Григорівка Великотоцького району, молитовний будинок с. В’ячеславка Коларівського району, молитовний будинок у м. Молочанськ, синагога в колонії Новодарівка Новозлатопільського району [21–26].

У процесі загального наступу 1932-1933 рр. на українське село влада розширила арсенал способів адміністративного закриття церков. Одним з головних стало закриття церков під приводом необхідності їх використання для зберігання врожаю за відсутності інших приміщень. Саме з 1933 р. стало масовим явищем перетворення церков під зерносховища. Всесоюзна Комісія у справах культів при Президії ЦВК СРСР згодом – у 1936 р. – констатувала: “Повсюдно практикується вилучення молитовних будинків під зсипання хліба... При чому, факти говорять, що церкви часто засипаються хлібом без необхідності в цьому, тільки для того, щоб “ліквідувати” релігію; у багатьох місцях засипаються останні церкви в районі; терміни на які береться церква під хліб, зазвичай не витримуються... Прикладів надзвичайно багато” [27, арк.20].

Перетворювали на зсипні пункти не тільки храми Українського екзархату РПЦ та Синодальної церкви. Архієпископ Сумський і Охтирський Сергій Лабунцев, який на Сумщині очолював єпархію Соборно-Єпископської церкви, так само звертав увагу органів вищої державної влади на те, що єдиний храм, який мала його конфесія в м. Охтирці – церкву Архистратига Михаїла – “місцевою владою перетворюється на зсипний пункт для хліба”. Аргументація на захист храму, як то: “церква сплатила всі податки і в боргу перед державою не знаходиться”, до уваги не бралася.

Поширення епідемічних захворювань, пов’язаних із масовою смертністю від голоду, стало новим приводом для закриття церков.

Доповідна записка Комісії культів ЦВК СРСР, підготована для ЦК ВКП(б) в 1936 р., визнавала цю практику [27, арк.23].

У 1932-1933 рр., намагаючись пригасити невдоволення віруючих свавільним закриттям церков, здійснене місцевими властями, закриття храмів почали “узаконювати” заднім числом. Секретаріат Президії ВУЦВК дозволив місцевим органам “порушувати клопотання про закриття молбудів, які не функціонують понад 3 роки” і масово санкціонував такі акти [17, арк.177-185, 410]. І все ж, лівова частка закритих храмів так і не була задіяна.

Закриття храмів та їх “приспосовування під культосвітні та господарчі потреби” супроводжувалося знущанням над релігійними почуттями. 10 жовтня 1933 р. з відчуттям обурення й розпачу священник Миколаївської церкви с. Наугольнівки Троїцького району на Донбасі писав до Секретаріату Президії ВУЦВК про те, що голова місцевої сільради разом з уповноваженими змусили його відкрити церкву, “куди вони увійшли в кашкетях і почали здійснювати оцінку майна... Після оцінки вони покуривали у вівтарі, а потім поставили вимогу, щоб я дістав з кишень все наявне” [16, арк.57].

Кампанією адміністративного закриття церков в Україні влада форсувала злам церковної організації, як дійової цілісності. Релігійне населення, залишаючись без храму, втрачало традиційне підґрунтя релігійно-громадського життя, губило звичні практики, ставало більш вразливим для маніпулювання його свідомості модернізаторами від більшовиків.

Крім адміністративного закриття церков і адміністративних обмежень для діяльності парафіяльних осередків, адміністративному регулюванню було піддано й інші важливі сторони церковного життя. Так, з 1932 р. влада жорстко забороняла скликання єпархіальних зборів [28, с.350], що вкрай негативно відбилося на діяльності більш національно активної конфесії – Української Православної Церкви під керівництвом митрополита Івана Павловського.

У роки голодомору 1932-1933 рр. влада розгорнула політичні репресії проти духовенства та церковного активу. Це питання варте окремого дослідження.

Навіть незначні випадки протидії хлібозаготівлям чи іншим політичним кампаніям влада розцінювала як прояви антидержавного злочину і відповідним чином з ними боролася.

Посипалися звинувачення на адресу духовенства та релігійного активу на протидію акціям колективізації. Як правило, вони мали безпідставний, грубий і відверто пропагандистський характер. Місцева преса, вслід за центральною, зарядила рядками статей, автори яких звинувачували “релігійників” у шкідництві і протидії переведенню сільського господарства на нові “соціалістичні рейки”. Так, наприклад, Н. Дайрі писав у журналі “Безвірник” про такі “прояви” у Ново-Водолазькому районі Харківської області, які він зафіксував з лютого по травень 1933 р.: “Робота релігійників замаскована. Але дає себе досить почувати. Активну організацію опору хлібоздаванню відзначено у селі Просяному (за це попа притягнуто до

відповідальності). Є агітація проти збирання насіння, проти заходів щодо зміцнення колгоспів”. “Притягнення до відповідальності”, як правило, виявлялося через позбавлення волі та заслання.

12 грудня 1932 р. Сумська міськрада таємним листом зверталася до секретаріату Президії ВУЦВК за поясненням: “Чи можна настановлювати (! – *O.I.*) і реєструвати служителів культу, що були адміністративно заслані по суду за протиколгоспну, протихлібозаготовельну та контрреволюційну агітацію”.

Влада вважала цілком доречним втручатися навіть у такі суто церковні справи, як поставлення священників!

Ставлення з боку влади до недавніх “опозиціонерів” було надзвичайно жорстким і нетерпимим. “Щодо допущення їх до виконання обов’язків служителя культу в релігійних громадах, де вони скоїли свої злочини, треба в кожному окремому випадку це питання погоджувати з відповідними органами”, – вимагала резолюція інспектора культів ВУЦВК Г.С. Катуніна на вищезгаданий таємний лист Сумської міськради.

Зміст резолюції свідчив: колишніх священників-в’язнів намагалися ізолювати від середовища, де вони мали безперечний вплив і авторитет, де знали про їх політичні настрої та характер “скоєних ними злочинів”. Цього впливу боялися.

Таким чином, влада намагалася цілковито викоринити паростки інакомислення, виявлені представниками церкви у виступах проти колективізації.

Вже на середину 30-х рр. Україна стала регіоном, де церковна організація була найбільш зруйнованою. Саме в роки голодомору в сотнях населених пунктів перестали діяти релігійні організації та молитовні будинки. 1932 р. з’явилися цілі райони, де не було “жодної релігійної організації, жодного служителя культу” – Іванівський, Мангуський (Першотравневий) [29, с.10; 30, арк.6]. Завдяки такій лінії в середині 30-х рр. атеїстична преса повідомила: “Ми маємо вже десятки районів, де всі церкви недіючі” [31, с.4]. Масштаби руйнації конфесійної мережі в Україні значно перевершили загальносоюзні показники. На 1 квітня 1936 р. тут залишилось діючими лише 9% від числа церков, що існували до революції, тоді як у республіках Закавказзя збереглося 9,8%, в Білорусі – 10,9%, в Узбекистані – 32%, в Росії – 35,6% [32, с.238]. На початку 40-х рр. у таких областях України, як Вінницька, Донецька, Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, Хмельницька не лишилось жодного діючого православного храму, по одному було в Луганській, Полтавській, Харківській областях [33, с.153].

Закриття церков супроводжувалося зменшенням чисельності парафіяльного кліру, усуненням більшої частини віруючих від традиційних обрядових практик, викориненням усталених форм православної організації суспільства. Через це в суспільстві зростало безвір’я та бездуховність.

Таким чином, боротьба проти церкви під час голодомору 1932-1933 рр. вписувалась у загальну картину примусової колективізації українського села

і руйнації найбільш міцних міських осередків релігійного життя, які були здатні справляти свій ідейний вплив у суспільстві.

Антицерковні акції, до яких вдалася державна влада в 1932-1933 рр., свідчили про її засліпленість партійною ідеологією, відірваність від реального життя народу, намір сплатити будь-яку ціну за побудову міфічного комуністичного раю, навіть ціною людських життів та зречення всіх культурних надбань попередніх поколінь.

Незважаючи на те, що духовенство, як правило, за рівнем матеріальної забезпеченості не знаходилося на самому дні соціальної піраміди, політика державного голодомору довела його саме до такого критичного стану. Опубліковані листи протоієрея Дмитра Галевича з Поділля виразно характеризують цей стан на тлі людських страждань і смертей. Запис від 3 травня 1933 р.: “Про цю смертність нічого й розповідати. Передають щось жахливе, у що навіть важко повірити, так що краще не писати про це. Родичі наші поки що живі і здорові, але теж живуть впроголодь. Наталочка вже третій раз приходить до мене за допомогою, і дась їй по мірі можливості дещо з їстівних продуктів. Є.Л. теж закликає про надіслання йому хоча б сухариків, але де їх взяти, цих сухариків, коли у мене самого на проводі у Хомину неділю виявилось лише три малайчики?” [34, с.87].

Достатньо згадати в цьому ж відношенні долю першого митрополита УАПЦ Василя Липківського за його листами, опублікованими в “Мартирології Українських Церков”. 3 квітня 1933 р. митрополит писав з Києва до о. Петра Маєвського в Канаду: “Що відносно мого матеріального становища, то запевне воно дуже тяжке – і не лише через загальні тяжкі умови, а й тому, що як Вам відомо, перед нами “служителями культу” тут закрито всі державні засоби постачання...” [2, с.486]. Або пізніше – 17 липня 1933 р.: “...Запевне я в такому стані, що можу прожити тільки милостенею...” [2, с.493].

Ці та інші нарративи передають тяжкі умови нужденності духовенства на межі виживання.

У 1932-1933 рр. мартиролог жертв голодомору поповнили багато українських священників. Вони належали до різних конфесій, та зазнали однаково трагічної долі.

Згаданий вище лист протоієрея Дмитра Галевича з Поділля здатен доповнити сумну картину невтішної долі церкви, яку вона ділила разом зі своїм народом, який потерпав від голодомору. Наведемо фрагмент листа, у якому розповідалося про безрадісний Великдень 1933 р.: “При самому вході (до церкви – *O.I.*) мене вразила нова неприглядна картина. Починаючи від сходів, які вели на хори, і закінчуючи столом, на якому лежала плащаниця, я побачив масу прийшлого голодного люду, який покотом лежав у два ряди на холодній кам’яній підлозі, яка ще не встигла висохнути після миття. Лежать ці люди, неначе колоди, прикриті якимись лахміттями, і сплять у блаженному сні наче покійнички, бліді й худі. О-в-ва! Тут вже переживання стали зовсім не великодніми! Оволодівають тобою почуття жалібності до цих нещасних, і співчуття до них, і разом – обурення... І насправді, де і коли так було, щоб

молоді й здорові люди так бідували і страждали, лишивши свої голодні сім'ї в розорених домівках напризволяще? Адже починаючи ще з січня місяця цей голодний і безпритульний люд безперервно осаджує сотнями наші кукурудзяні села, у надії поживитися, хоча б окрайцем малаю... Так, великодньої урочистості не спостерігалося ні в кому. Народ стояв у церкві сумний, пригнічений, наче мішком прибитий. Півча фальшувала, староста зображував із себе якийсь ходячий автомат. Та звідки могла і взятися ця урочистість – при погрозі великого штрафу (50 крб.) тому, хто не вийде в поле для сівби у перші три дні святої Пасхи!” [34, с.86-87].

Як вище зауважувалося, влада намагалася не допускати до церков голодуючих під приводом боротьби з епідеміями. Проконтролювати їй це вдавалося не завжди, здебільшого у містах, надто – у великих, у столиці. Але виявлені “порушення” тягли за собою відповідні каральні санкції по відношенню до духовенства, керівників релігійних громад, ставлячи громаду під черговий формальний удар. Притулок голодуючих у Воскресенському соборі м. Харкова й організація їм допомоги спричинили арешт митрополита Івана Павловського та настоятеля собору протоієрея Микити Кохна. Обом винесли суворе попередження [2, с.1038].

Отже, поставивши священників на межу фізичного виснаження економічними санкціями, обмежуючи їхню свободу правовими та адміністративними маніпуляціями, влада водночас надавала політичного забарвлення щонайменшим проявам християнського гуманізму та релігійного традиціоналізму. Всіляка благодійність чи підтримка голодуючих розцінювалися як антидержавна “вилазка” “контрреволюційних елементів”. За таких умов відкрите сповідання віри ставало подвигом.

Голод привертав до церкви не тільки зі смиренною останньою надією. Антихристиянська політика більшовиків у 1932-1933 рр. культивувала асоціальні антихристиянські прояви. Посилилися крадіжки церковного майна. Голодний люд втрачав відчуття святості. “У нас в Одесі відбуваються повальні крадіжки церковного майна, навіть був випадок крадіжки з вбивством”, – писав 2 вересня 1933 р. з Одеси інспектор культів облвиконкому В. Іванюшкін. Інспектора хвилювало не те, яким способом можна врятувати храми від грабіжників і зберегти життя й здоров'я їхнім служителям та відвідувачам, а як ще більше обідрати церкву та прискорити її нищення. “Чи можна було б вилучити срібло, яке лишилося ще в деяких церквах, аби його реалізувати через Торгсін, а гроші передати на користь держави” [16, арк.9], – пропонував у зв'язку з цим одеський чиновник.

Тож, на згадку “революційної пожежі”, роздмуханої Кремлем, суспільну атмосферу наповнював все густіший дим попелища.

Безпрецедентний антихристиянський тиск спричинив у церковному середовищі різні за формами прояви активного та пасивного протесту з метою збереження традиційної християнської культури. Набули поширення письмові звернення та надіслання ходаків до керівних органів конфесій і органів державної влади заради збереження храмів, церковних пам'яток, традицій, обрядів.

Керівництво церков намагалася зупинити беззаконня. Серед документів ВУЦВК досить частими були апеляційні листи на адресу Секретаріату Президії ВУЦВК, у складі якого діяв відділ культів, про перегляд несправедливо винесених владою рішень щодо діячів церкви та релігійних громад. Так, 31 грудня 1932 р. управління, екзарха РПЦ в Україні скаржилося на несправедливе обкладення податками “уповноваженого екзарха на території Маріупольщини і Сталінщини” протоієрея Михайла Арнаутова [35, арк.59].

У документації ВУЦВК привертають увагу клопотання, підписані власноруч першоієрархами православних церков. Останні брали на себе нелегку ношу бути захисниками кліру та рядових членів церкви. Така позиція вимагала громадянської мужності, християнської самопожертви. Її демонстрували екзарх України Константин (Дьяков), митрополит Синодальної церкви Пимен (Пегов), митрополит УПЦ Іван Павловський. Серед опрацьованих нами письмових звернень до Секретаріату Президії ВУЦВК, датованих 1931-1933 рр., знаходимо 8 листів екзарха Константина, 2 листи – від Священного Синоду за підписом голови митрополита Пимена (Пегова), 3 – від Всеукраїнської церковної ради, очолюваної митрополитом Іваном Павловським. І все ж, оцінюючи жертвність ієрархії в обороні церкви, важко не погодитись з архієпископом Ігорем (Ісіченком): ієрархія не піднялася до гідної відповіді на безбожницький терор [36, с.46].

Тон звернень ієрархів не був твердим і рішучим, як того зобов'язувала відповідальність високих церковних посадовців і вимагала надзвичайність подій масового закриття церков. На словах екзарха лежала печатка компромісу з владою, декларованого ще 1927 р. заступником патріаршого місцєблюстителя митрополитом Сергієм (Страгородським), який проголосив новий курс політичної лояльності Російської православної церкви до радянської держави. Ця тональність відчувається з наведених нижче рядків: “Зі свого боку клопочусь про задоволення їхнього прохання, наскільки це виявиться можливим без збитку Державним інтересам (підкреслення наше. – *О.І.*)”.

Клопоталися про свою паству і єпархіальні архієреї Синодальної церкви, парафіяльне священство. Наприклад, архієпископ Філарет (Яценко) 16 жовтня 1933 р., слідом за терміновою телеграмою, яку він надіслав на адресу ВУЦВК, направив туди і листа з детальним поясненням ситуації та відповідним клопотанням. Православна ієрархія і, зокрема, єпископат, по суті, виставляли себе мішенню під час більшовицького “штурму небес”.

Незважаючи на те, що в Україні існувала вища державна структура, яка регулювала державно-церковні відносини – згаданий вище відділ культів при Секретаріаті Президії ВУЦВК, – письмові звернення й ходаки йшли також до подібної російської урядової комісії, що працювала у Москві. Хоча частка звернень з України до Москви не була значною – трагічного для українців 1933 р. таких відвідувачів і листів було близько 1 %. Зокрема, за січень 1933 р. було зафіксовано 4 випадки з 418 (тобто 0,95 %) подібної кореспонденції, у липні – 3 з 309 (тобто 0,97 %), у жовтні – 4 з 362 (тобто

1,1 %) [37, с.43, 44, 47, 53], проте сам факт наявності ходалків і кореспонденції промовисто свідчив про розуміння частиною українців, ким і де вирішується їхня доля.

У пікових ситуаціях відбувалися масові виступи, заворушення, волинки, “жіночі бунти”. Активність виявлялася в усіх регіонах України. Її носіями були як духовні особи, так і миряни, які виступали на захист свого храму, свого священика.

Але слід брати до уваги, що прояви активного опору державній владі блокувало саме християнське віровчення, моральними основами якого було непротивлення злу насильством. Хоча гострота державно-церковного конфлікту, який був складовою часткою конфлікту “більшовицька влада – українське село”, піднімала невдоволення граничне з масовим соціальним протестом. Так, у повідомленнях районного відділу ДПУ про політичну й релігійну ситуацію в селах Словечанського району на Волині йшлося про зафіксовані уповноваженими ДПУ масові факти відговорів від здавання хліба. Згадувалося про вчительку, яка поширювала думки: “Припинили вірувати в Бога, скоро загинуть дракони-більшовики”. Передавалися розмови селян, які були готові до повстання: “люди готові виступити, але нема організатора, за усіма слідкують агенти сексоти, неможливо слова сказати” [38, с.66-67].

У 1933 р на Півдні України органи ДПУ арештували 19 осіб, яким інкримінувалася участь у так званій “контрреволюційній організації духовенства”. Обвинувачених засудили на терміни від 3 до 10 р. ув’язнення [39, с.72]. Хоча слідство у цій справі, як і в багатьох інших, пізніше виявилось сфальсифікованим, а звинувачених було реабілітовано.

Прояви “шкідництва” з боку представників релігійних організацій були явним перебільшенням і використовувалися апологетами влади як агітаційно-пропагандистські трюки, а також як способи залякування суспільства, психологічного тиску на релігійну свідомість.

Все ж, спротив нищенню церков і репресіям церковного активу змушував владу гальмувати дію репресивно-каральної машини. Опубліковані В. Нікольським дані про арешти духовенства у 1931-1933 рр. показують саме таку динаміку процесу. Якщо 1931 р. було заарештовано 429 служителів церкви, то в 1933 р. – 150 осіб [40, с.103]. Влада “компенсувала” це зменшення збільшенням числа жертв голодної смерті. Хоча, на жаль, статистики, яка б встановлювала число цих жертв, на сьогодні не існує.

Коли обставини дозволяли членам релігійних громад об’єднуватися навколо храмів і задовольняти в них свої релігійні потреби, віруючі трималися цих осередків і своїх пастирів, докладаючи максимум зусиль для захисту віри і церкви.

Віруючі багатьох населених пунктів восени 1933 р. скаржилися на заборону влади користуватися церковним дзвоном. Такі заборони теж були не випадковими. Влада боялася активного використання церковних дзвонів, як засобів антидержавної мобілізації сил, налаштованих проти її політики. У цьому відношенні для неї став повчальним досвід Росії доби громадянської

війни. Тоді більшовики змушені були, навіть, видавати спеціальний декрет щодо боротьби з церковними дзвонами, на заборону їхнього використання. Та до 1933 р. справу нищення дзвонів практично завершили. У 1929-1930 рр. більшовики провели кампанію зняття церковних дзвонів на потреби індустріалізації. Тож дзвонів при церквах лишилися небагато. Їх тримали на обліку. Список дзвонів, залишених в церквах Харківської приміської смуги на 1933 р. склав лише 34 позиції, з них 27 – при церквах екзархату РПЦ, 3 – Синодальної Церкви і 4 – УПЦ [17, арк.62].

Голодомор 1932-1933 рр. став ланкою суцільного ланцюга сталінської перебудови суспільства. Цей ланцюг поєднав антицерковні та антиселянські прагнення державної влади, атеїстичні та антиукраїнські наміри Кремля, комуністичні та централістичні ідеали суцільного устрою більшовиків. Він знищив традиційну систему господарювання українського етносу, перекреслив святі національні ідеали, підірвав глибинні етнорелігійні традиції. Голодомор, як продукт комуністичної модернізації суспільства, у поєднанні з економічними, політичними, правовими, адміністративними, репресивними способами обмеження діяльності церкви, став цинічним засобом “ощасливлення” мільйонів українців і методом їхнього гуртування в комуністичний “рай”.

Під час цієї масової антигуманної комуністичної акції церква розділила трагічну долю свого народу. Її руйнація стала центральним предметом дії партійної олігархії в царині духу заради стрімкого втілення більшовицького проекту комуністичної модернізації, одним із головних чинників деформації й деморалізації української ментальності, а голодомор – способом трансформації релігійної свідомості, її вульгаризації й перепрограмування у відповідності із завданнями віртуального комуністичного будівництва.

Організаційне ослаблення церкви та її традиційного осердя – селянства – в умовах компартійної монополії на владу й безпрецедентного тоталітарного тиску спричинили до зниження опору обох цих суспільних чинників української протидії комуністичній системі. Сила їхнього спротиву виявилася недостатньою, щоб здолати радянський тоталітаризм.

Розрізнені християнські церкви в Україні не змогли знайти омріяної єдності, сформулювати й виплекати спільну міцну національну ідеологію. Цим скористалися їхні світоглядні й політичні противники – більшовики, які сприйняли виклик, не як змагання у рівній боротьбі, а як безкомпромісну війну антагоністичних сил на знищення ворога. Проте близька перемога тих воявничих комуністичних сил, виявилася прірвою...

Джерела та література

1. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
2. Мартирологія українських Церков: У чотирьох томах. – Т.1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто; Балтимор, 1987.
3. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К., 1990.
4. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991.

5. Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). – К., 1991.
6. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 2.
7. Постанови партії та уряду в центр безвірницької роботи // Безвірник. – 1932. – № 11-12.
8. Гудзенко Г. Церква в боротьбі проти пролетарської революції на Україні // Безвірник. – 1932. – № 19-20.
9. Когон М. З хрестом і кадилом на сторожі експлуататорів // Безвірник. – 1932. – № 17-18.
10. Панкратьев А.С. 15 років антирадянської діяльності релігійних організацій // Безвірник. – 1932. – № 21-22.
11. Кандідов Б. Церква на послугах японо-білогвардійської інтервенції // Безвірник. – 1932. – № 15-16.
12. Кривохатський М. Загроза війни і релігія // Безвірник. – 1932. – № 17-18.
13. Кривохатський М. Релігія на послугах контрреволюції // Безвірник. – 1932. – № 19-20.
14. Гоккель Ганс. Попівська контрреволюція по німецьких районах СРСР // Безвірник. – 1932. – № 21-22.
15. Боротьба за соціалізм і релігія (матеріали до антирідзвяної кампанії) // Безвірник. – 1932. – № 23.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 129.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 130.
18. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 5263. – Оп. 1. – Спр. 26.
19. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 89. – Оп. 4. – Спр. 140.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 126.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 27.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 28.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 32.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 33.
25. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 36.
26. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 37.
27. ДАРФ. – Ф. 5263. – Оп. 1. – Спр. 32.
28. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): Дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006.
29. Чевранов О. Безвірники України на будівництві соціалізму // Безвірник. – 1932. – № 19-20.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5309.
31. Річниця великих перемог // Безвірник. – 1935. – № 10.
32. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004.
33. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994.
34. Галевич Д., прот. Не заарештовані листи: Листи священика з України до Німеччини. 1922–1938 / Упоряд. П. Яницький, І. Доманський. – К., 2001.
35. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 127.
36. Ігор (Ісіченко), архієп. Жертовність // Джерела (Луцьк). – 2003. – Ч. 3.
37. ДАРФ. – Ф. 5263. – Оп. 1. – Спр. 18.
38. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20–30-х роках XX ст. Архівні док. та матер. / Упоряд. С.І. Жилук. – Рівне, 2003.

39. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки XX ст. (на матеріалах Півдня): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007.
40. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005.

О. О. Ігнатуша
студент

Г. О. Ігнатуша
учень

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ У СЕЛАХ НА ЗАПОРІЖЖІ

Ми ще не виконали свій обов'язок перед мільйонами жертв. Ми мусимо згадати їх всіх поіменно, впорядкувати їх могили, збудувати меморіали, навчити себе і наших дітей приходити до них.

В. А. Ющенко

Голодомор 1932-1933 рр. є однією з найбільш масштабних і трагічних подій історії України першої третини XX ст., горем для багатьох тисяч українців. Багато наших земляків були визнані “ворогами народу” лише за те, що вони відмовлялися видавати “народній владі” останній шмат хліба, який означав надію на життя. А скільки земляків було вислано у далекі північні краї і табори, репресовано?! Але на це питання ми і зараз не маємо відвертої та статистично-реальної відповіді, й навряд чи почули б її раніше...

Щороку в останню суботу листопада Україна сколихується від чорного болю жалобних стрічок на державних прапорах – Україна відзначає день вшанування пам'яті жертв голодомору. Жалобні ходи та панахиди проходять біля меморіалу померлим від голоду на Михайлівській площі та на Софійському майдані в Києві, біля пам'ятників жертвам по всій країні. У Запоріжжі пам'ять жертв вшановують біля каменя-обеліску жертвам політичних репресій на вул. Дзержинського, 32 та коло хреста-монумента загиблим в роки голодомору в парку між вул. Верхня та вул. 12 Квітня. Із настанням темряви у цей день скорботи запалюють та ставлять біля пам'ятників, на вулицях, підвіконнях будинків тисячі поминальних свічок на вшанування пам'яті мільйонів загублених життів співвітчизників. Так проходить всеукраїнська акція “Засвіти свічку!”, започаткована за ініціативою Президента України. Він звернувся до українського народу: “75 років тому нам хотіли винести вирок смерті... Тоталітарний комуністичний режим свідомо спланував і здійснив проти нас терор голодом. 75 років тому ми пережили Катастрофу, яка могла зупинити життя всього нашого народу. Я прошу кожного громадянина України і кожну українську сім'ю схилитися перед пам'яттю наших невинно загиблих... Це дуже потрібно для кожного з

нас, для нинішнього і прийдешнього поколінь, для нашої єдності, для нашої віри у життя і справедливість”. На підставі визначення геноциду як злочину проти людськості, прийнятого Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 р., за ініціативи Президента України, Верховна Рада прийняла 28 листопада 2006 року Закон “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”, яким голодомор визнано геноцидом українського народу.

У цій статті зробимо спробу хоча б трохи “пролити світло” на нелюдські діяння виконавців тих репресій у запорізьких селах. Адже в літературі про цю трагедію на території нашого краю ще сказано небагато. Прагнемо почути голоси крізь мовчання...

Маємо зазначити й хочемо наголосити, що наші “брати”-росіяни не визнавали наявності голоду! Не визнає Москва факту штучного голодомору України у 1932-1933 рр. і зараз. Ніби цей факт зовсім відсутній, нібито все гаразд! Також Росія не визнала офіційно український голодомор 1932-1933 рр. геноцидом. Натомість у спільній заяві 65 держав-членів ООН від 7 листопада 2003 р. було заявлено, що “великий голод 1932-1933 рр. в Україні забрав життя від 7 до 10 мільйонів невинних людей” [1; 2, с.54]. Коли у відомого історика Нормана Дейвіза запитали, яка, на його думку, нація постраждала найбільше у ХХ ст. від репресій, він, не вагаючись, відповів: “Безперечно, це українці” [3].

Існують різні точки зору на основні причини, що штовхнули радянську владу на цей злочин проти людськості. Американський дослідник радянської історії Роберт Конквест, що написав книгу “Жнива скорботи” тоді, коли не тільки у колишньому СРСР, а й багатьма політиками та науковцями на Заході не визнавався сам факт голодомору, акцентує на національному факторі. Він вважає, що саме національно-політичний чинник був основним у тому, що голод запланувала Москва для винищення українського селянства “як національного бастиону”: “ми вступаємо в добу розкуркулення, масової колективізації, голодомору, війни проти радянського селянства, а згодом – проти українського народу. Це – один із найзначніших, а разом із тим і найжахливіших періодів сучасної світової історії” [4, с.130]. Таку точку зору висловлює і український дослідник, доктор політичних наук, професор М. Головатий: “Голод 1932-1933 рр. є фактично не чим іншим, як прелюдією репресій 1937-го і наступних років... Голодомор задумувався, здійснювався – і майже не викликає сумнівів – найперше для того, щоб винищити українство, зробити зрештою все, аби Україна не мала жодних претензій на власну державність” [5, с.33]. Інший український дослідник голодомору В.І. Марочко на перше місце висуває соціально-економічні чинники: потреби індустріалізації, колективізації [6; 2, с.5-26] Автори колективної монографії “Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки” пропонують комплексний підхід до визначення причин голодомору: “конкуруючі гіпотези треба об’єднати. Тоді факти, пов’язані з голодом, логічно складатимуться в цілісну картину” [7, с.120].

Складовими політики голодомору були: а) насильне вилучення всіх продовольчих припасів (липень 1932 р. – ухвалення нереальних планів

хлібозаготівель; серпень 1932 р. – закон “про п’ять колосків”; листопад 1932 р. – запровадження натуральних штрафів, тобто вилучення всіх харчів у селян; грудень 1932 р. – примусове вивезення з колгоспів всіх насінневих фондів); б) блокада території України та окремих районів (листопад 1932 р. – запровадження системи “чорних дошок”, куди потрапляли господарства, що не виконували план заготівель; січень 1933 р. – заборона виїзду за межі України за продовольством, оточення територій збройними загонами відповідно до директив Сталіна). Але в той час, коли українці вмирали з голоду, влада продовжувала вивозити збіжжя за кордон, набуваючи коштів для індустріалізації. В Україні у той самий час працювали спиртзаводи, що переробляли зерно на горілку для експорту [1].

Стверджуємо, що це був добре спланований акт боротьби з тверезомислячою та нескореною українською інтелігенцією, яку влада називала “націоналістами” та “петлюрівщиною”, акція приборкання українського села як оплоту українського національного духу. Першочерговою метою керівництва було знешкодження українського селянина, завданням – примусити підкоряється, вступити до колгоспу... Жага до приборкання українського “куркульства”, націоналізму, та “петлюрівщини” страхотливо відобразилась саме у вигляді масового голоду.

Незважаючи на те, що погодні умови в 1931-1932 рр. були звичайними, тобто сприятливими, виробництво хліба скоротилося приблизно в 2 рази.

Безпосередньою причиною голоду стала репресивна хлібозаготівельна політика влади. Державні заготівлі хліба після 1928 р. втратили елемент зацікавленості селянства і набули характеру примусової хлібоздачі. Їх обсяги постійно зростали. У 1930 р. план здачі хліба по Мелітопольському району визначили в 14 тис. т. (виконано 11), у 1931 р. – 20 тис. т. Хлібозаготівлі тривали до весни 1932 р. [8, с.161]. Часто забирали останнє. Тому селяни намагалися приховати хоча б його частку. За повідомленням Велико-Білозерського райвиконкому, від початку хлібозаготівельної кампанії до 11 січня 1932 р. по району було притягнуто до суду у справах хлібозаготівель 126 колгоспників, 56 одноосібників та 45 “куркулів” [8, с.161-162]. Майно цих “куркулів” конфіскували, а пожитки ще 86 заможних господарств розпродали на місці. Але навіть такі заходи “соціалістичного виховання” не давали результату. 5 червня 1932 р. бюро райкому партії зробило висновок, що виконання плану хлібозаготівель йде погано – становить 41,5% від запланованого по району [8, с.162].

Підготовка посівного матеріалу не була проведена належним чином, насіння не вистачало на посівні площі. Тому напередодні посівної кампанії, а саме – 28 лютого 1932 р., бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У прийняло постанову “Про стан мобілізації насінневих фондів”. У Запорізькому, Мелітопольському, Оріхівському, Великотокмацькому районах було заготовлено трохи більше 3/4 планової норми. Лише Чубарівський (нині – Пологівський) район був забезпечений посівним матеріалом повністю [8, с.161]. Масові конфіскації хліба, навіть посівного

фонду, спричинили до того, що значну частину посівних площ весною 1932 р. не змогли засіяти.

Врожай 1932 р. став гіршим за попередні роки. І все ж на Запоріжжі його оцінювали приблизно на середньому рівні, хоча врожайність на колгоспних полях була помітно нижчою. Але й такої кількості хліба вистачило б на прожиття населенню. Проте, не судилося. Плани державних заготівель хліба були збільшені приблизно вполовину. До того ж вони визначалися не тоді, коли хліб вже лежав у коморі, а коли він ще стиг на полі і доля врожаю залежала від багатьох факторів. Зокрема, на Мелітопольщині, де врожай виявився нижчим, новий план склав 24,6 тис. т. [8, с.162]. Виконати цей план поставок було нереально за будь-яких умов.

У серпні 1932 р була прийнята спільна постанова ВЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення соціалістичної власності” (7 серпня 1932 р.), яку в народі прозвали “законом про п’ять колосків” [9, арк.10зв.]. Ця постанова передбачала жорстокі покарання за “розкрадання” колгоспної чи кооперативної власності: розстріл та позбавлення волі не менше як на 10 років з конфіскацією всього майна.

Текст цієї постанови доводився всім партійним організаціям. Так, уже через три дні – 10 серпня, у Великій Білозерці бюро райкому КП(б)У винесло рішення “широко проробити” текст на партійних, комсомольських, профспілкових зборах, робітників радгоспів та МТС, зборах жінок та профспілкових зборах [10, арк.107]. Так було і в інших районах. Наголошувалось: “особливу увагу звернути на охорону колгоспного майна, хліба”. Навіть тим, хто шукав порятунку від голодної смерті, підбираючи колоски на вже зібраному колгоспному полі, загрожувала смертна кара. Скажіть, як таке можна назвати?! Не інакше як злочин проти народу!

Наведемо факти нелюдського та жорстокого ставлення до людей, неначе до якогось непотребу...

Слово Іваненко Тетяні Олександрівні з с. Костянтинівка Запорізької області, 1906 року народження: “Деся наприкінці березня – на початку квітня 1933 року я працювала в колгоспній бригаді. Бригадиром був у нас тоді Микола Момот. Він примушував кожного з членів нашої бригади виконувати відповідну норму. За повне виконання тієї норми всім давали тарілку супу. Працювала у нашій бригаді одна колгоспниця на прізвище Москаленко. Вкрай ослаблена з голоду жінка, змучена зовсім, як вона не намагалася, але так і не виконувала тієї норми. Дуже вже важко їй було робити. Дивилися ми на все це, дивилися, а потім все-таки не витримали і почали просити бригадира, щоб він розпорядився дати тій жінці супу, щоб хоч якось її підтримати. Але у відповідь почули: “Якого їй супу? Покладіть її краще на візок та до ями на кладовище везіть, а там вона хай зовсім дійде”. Нелюдом був той Момот. Цей випадок людської жорстокості запам’ятався мені з того часу на все життя” [11, с.15]. Замовкли церковні дзвони, церкви стояли зачинені, священики заарештовані. Вперше після часів Володимира Великого людей ховали без панахиди, без хреста, дуже часто в спільній могилі, іноді

цілими родинами... Мовчки вимирали родини, хутори і цілі села. Селянська України від Дінця до Збруча перетворилася на беззвучне пекло [12, с.4].

Але на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. хід заготівель хліба знов визнано незадовільним. Для повного вилучення останніх крихт хліба в людей Україну “відвідала” комісія на чолі з Кагановичем та Постишевим, яка встановила новий план хлібоздачі, але він мало чим відрізнявся від попереднього. Хлібозаготівлі перетворилися на справжню війну проти селянства. До кожної сільської ради був прикріплений уповноважений райпарткому [13, с.295]. Місцевих керівників викликали до району із звітами про хід заготівель. На села наїздили спеціальні комісії. Проводились спеціальні засідання партійних осередків, сільрад, виконкомів, правлінь колгоспів. На засіданнях постійно чулися погрози на адресу куркулів; визначалися строки; ставилися питання про виявлення “прихованих запасів”, “розкрадачів”, переобмолот соломи, про підвищення “класової вимогливості” і пильності та покарання винуватців. З селянством боролися як з класом, попри декларації влади про “диктатуру пролетаріату в союзі з трудовим селянством”. Незважаючи на каральні заходи, досягти виконання планів не вдалося. На початку 1933 р. річний план у Великооткмацькому районі було виконано на 59,6%, Великобілозерському – на 54,9%, Чубарівському – на 79,2%. [10, с.166].

Жалюгідний стан українського села критично поглибило припинення постачання промисловою продукцією. Ця постанова ЦК ВКП(б) була підписана особисто Й. Сталіним [14, арк.1]. Форма економічного тиску використовувалась поряд з моральним приниженням. Колективні господарства і сільради заносились на т.зв. “чорну дошку”. Їх назви друкувала місцева преса. У поселеннях, що “провинилися”, припинялося промислове постачання, відбувалося повне припинення торгівлі, вивезення всіх товарів з місцевих сільських кооперативних магазинів. Так, 28 грудня 1932 р. Бердянський райвиконком, заслухавши питання про занесення на “чорну дошку” колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської сільради та “Червоний стяг” Ногайської сільради, прийняв рішення: “а) заборонити цілком будь-яку торгівлю цим колгоспам і колгоспникам; б) протягом терміну до 28.XII.32. стягти кредити та всі платежі (сільгосподаток, державну заборгованість, страхівку), грошову заборгованість по цих колгоспах розверстати по колгоспниках та стягнути...; в) накласти натурштраф м’ясом у розмірі 15-місячного завдання з тим, щоб до 5 січня 1933 р. дотерміново стягнути...; г) негайно заборонити будь-який помол як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів” [2, с.29].

Трохи легше доводилося влітку та на початку осені, коли можна було знайти, щоб підкріпитись чимось з рослин або плодів. Але пройшло тепло... Люта зима... Секретар Мелітопольського райкому КП(б)У доповідав керівництву у Дніпропетровськ: “навіть чи ми зможемо викрутитися без серйозних наслідків у плані смертності особливо зараз, коли, крім недоїдання, тримаються сильні морози” [13, с.425]. З початком весни в села на Запоріжжі прийшов уже масовий голод. Той самий секретар

Мелітопольського райкому писав у своєму зведенні: “На 15/IV пухлих за попередніми даними – 962 осіб. Смертність по 6-ти сільрадах доходить до великих розмірів” [11, с.100]. Людям доводилося харчуватися всім підряд, підряд тим, що хоча б трішки можна було вважати їжею і вживати. Їли все: шурів, котів, пташок, собак... Розповідає Савченко Тетяна Іларіонівна, 1926 року народження, с. Малокатеринівка, Запорізької області: “У 1932-му мені було 7 років. Уже взимку ми відчували наближення голоду: хліб почали видавати по картках із розрахунку 200 г на день. Їсти хотілося завжди... У селі було дуже тихо, навіть пташки не літали. Люди ловили котів і їли. На Казармах, біля залізниці, жила сім'я Малиніних, яка переїхала сюди з Росії. Вони їли собак. А хто і за що мав би їх осуджувати? Голод... Кожен виживав як міг, слава Богу, хоч випадків людоїдства в селищі не було... Ну, а коли вже наступило літо 33-го, дожили до косовиці – голод почав відступати” [11, с.225, 406-410].

Згадує Шинкаренко Марія Андріївна, м. Запоріжжя: “Я розвела в мисочці муку, щоб спекти для мами млинців. Раптом бачу, іде якийсь високий чоловік прямо в хату. Відштовхнув мене, схопив мисочку і все випив. Це був наш сват з Явдотівки, він ледве виповз з нашого подвір'я, дійшов до своєї хати і помер” [15].

Свідчення очевидців голоду в запорізьких селах проходять сумною чергою... Остапенко Марія Михеївна, Оріхівський район Запорізької області: “Я народилась в с. Юрківка... Ми вижили завдяки корові, яку не здали у колгосп, їли траву: калачик, заячі вушка, їли мерзлу картоплю, буряк, ловили ховрахів. У мене було 12 братів та сестер, троє з них померли від голоду...” [16, с.161]. Власенко Наталія Олексіївна, м. Мелітополь: “Я добре запам'ятала, як до нашої хати приходили спеціальні бригади комсомольців-активістів. Вони забирали наш останній хліб, навіть печений хліб, який мама сама випікала, і той забирали... під час голодовки померла вся моя сім'я. Незадовго до загибелі... брати ходили по вулицях і ловили кішок та собак. Вдома мама їх варила і давала нам потрошку” [11, с.35].

Наведемо далі короткі скупі спогади мешканців с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області, зібрані влітку 2007 р. під час етнографічної експедиції студентами історичного факультету Запорізького національного університету в межах проекту Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького та Запорізького відділення Інституту української археології ім. М.С. Грушевського НАН України, керівник проекту професор Бойко А.В. Ці спогади дуже схожі в описанні лиха:

Тодорцева Марія Василівна, 1923 рік народження: “Їли кураї (перекотиполе), лободу. Молоди їх, добавляли трошки мукички ліпили млинці, їли. А тоді був у нас садок і були там дикі абрикоси, із солодкою кісточкою не було. Так ми з кісточки дички абрикосової били масло. Корівку якимось ми держали. При колгоспах у нас не забирали ні корівку, ні птицю, тільки конячку ми віддали. Саме масло оце не шкідливе, а шкідлива була макуха. А я ж голодна була і якимось наїлась цієї макухи і отруїлася. Ледве відкачали. У діжці квасили буряк. Весною різну траву їли. Я кажу, може ми

трошки міцніші, як зараз були, і екологія не та, і повітря, але ми і з акації їли млинці, всяку траву – молочай катали, їли. Так що так ми і виживали... Голод закінчився, як тільки новий урожай появився, перші колоски пішли” [15].

Пензій Домаха Микитівна, 1914 рік народження: “Голод як настав у 1933 р., батько з голоду помер. Тоді жив у нас сирота, безпритульний (ми його взяли) – з голоду вмер. Він батьку помагав, косив, коней доглядав. Зробили труну з корита конячого, викопали яму недалеко і на возик поклали, відвезли і закидали, ні поминок не було, нічого. Зібрали дітей, оддали в притулок. Оце сестру Марію, тоді їй було 3 роки, Галю. А мені було 15 год. Мати пухла лежала. А тоді як раз жито було поспівало. Так я їй картошки нарию, та картошки натовчу і жита, і таке зварю, а воно ж не зажарене. Коржики спечу, і з буряка листя зварю. Ласкавицю рвали, варили, їли. І так ми осталися живі. Сестра старша пішла в притулок і забрала молодших Марію і Галю. І якимось стали жити. Потім мати пішла у колгосп робити. А там їсти варили із проса, з отого, що на мед давили. Зварять ото супчику. І їм їсти там давали і додому по стакану. Таким жили. Насилу дожили. Поки піднялися діти. Їсти у колгоспі не було нічого, а робить треба було їти” [15].

Бобровна Марія Яківна, 1909 рік народження: “Був голод у 33-му... Ото тоді моя сестра вмерла, одна і друга. Діти в неї вмерли. Самі ховали. Було на возик покладеш, діда могилку одкидаєш, у колосочку дитинку покладеш... сестри ж двоє вмерло. Ото одкидаємо, і покладемо. Багато людей вмерло. Траву їли, вона зелененька, весною кашка цвіла. На Пришибі макухи купимо, потовчемо макуху, кашку, ще й висівок вмочасш. Перемішасш, а тоді коржики були...” [15].

Олефіренко (Кучер) Любов Андріївна, 1927 рік народження: “А було ще таке. Знаєте, в 33-му році сусідка наша, багато дуже дітей, а продналог не платили, не здавали м'ясо і їх судили. Оце батько каже: “Знаєш, Василівна, візьмеш корівку свою, завтра продаси. Завтра базар. І ото на ті гроші, що можеш – купи, чи зерна, чи хліба... І поховай його у горшках. Шукати не будемо. Бо ти ж продналог не платила, тебе завтра прийдуть описувати і заберуть цю корову”. Вона так і зробила. А міліція прийшла ж, тільки вона не міліція якимось тоді звалось. Прийшла, і її як почали ляяти, а вона каже: “Мені голова сільради сказав”. І батька забрали. Военний трибунал судив” [15].

Розповідь жительки цього ж села Задорожної, 1927 рік народження: “Чоловік мій був сирота. А був у мене брат. Моя дівоча фамілія – Вертегел. Вони тутешні були. Давно було. Мені 81-й пішов од січня місяця. Мої батьки були бідні, а його батько був середняк. Не було колгоспів, так молотарка, косарка була. А його батька хотіли на Соловки висилати, а він на ранок вмер. Він не був кулак, був середняк. Працював. Трудився чоловік. У 33-м – 37-м голод був. Та не дай Бог. І кісточки їли. Й лободу. І ото з акації кашку. Ласкавця оця – яка ж вона гірка. Ходили, давали 100 грам. Люди кажуть – робили, а ми підлітки, так їм не давати. А бригадир каже – як я їм не дам, як вони, як всі, робили” [15].

Шевченко Параскева Єфимівна, 1911 року народження: “Голод 33-го трохи пам'ятаю. Я розказувала, як люди пухли. За те й балакати уже не

можна, як люди горювали, страждали, що було. А коли голод був – страшний. І курай мати товкла у ступі, пекла, і лободу варила. Люди – а пухлі які були. Дитяtko кричить: “Мамо, їсти хочеться”, а пухле бідне ходе... А як колгосп робили? Ходили, казали – пишуть, будете в колгосп писатися. А батько каже – ні. Люди ж не знали, що там таке – колгосп, думали. Страшне. А воно нічого. А в батька коняка, корова була. Кажуть – заберемо, а ви з чим останетесь? Як з чим? З руками. Забрали в нас корову, коняку. В колгосп позвозили. А батько остався без корови, коняки. Жили поганенько. Поступово усі вже пішли в колгосп. Створили. Худобу позвозили, почали ферми стріють. Як дуже вже упрямий мужчина – забрали все хазяйство, розкуркулили, оставили на голу смерть. Але тільки дуже мало було таких принципіальних” [15].

В’ється, в’ється низка спогадів, складає, як мозаїку, картину лютого горя мешканців запорізьких сіл – частини українського селянства.

Ця трагедія стала наслідком злочинного курсу Сталіна і його найближчого оточення (В.М. Молотов, Л.М. Каганович) по відношенню до українського народу.

На жаль, правдивих і точних даних про кількість жертв цієї трагедії на території нашого краю ще не встановлено. Але їх масштаб, вірогідно, має вимірюватись сотнями тисяч осіб. Дослідники називають Дніпропетровську область, до складу якої в ті роки входила майже вся територія нинішньої Запорізької області, серед тих, де смертність сягнула найвищого рівня – до 20-25% населення [8, с.169].

Названі відомості дуже приблизні. Але, якщо узагальнюючі дані порівняти з цифрами зібраними того самого часу органами ДПУ по всій Україні, ми побачимо, що територія нинішньої Запорізької області виявилася чи не найбільш ураженою голодомором.

Голод 1932-1933 рр. став трагедією українців, сплотивив психологію та ментальність народу, перешкодив нормальному розвитку економіки та господарства. Страх та покора, що оселилися в людських душах, дають знати про себе і через 75 років після злочину, принесли плоди байдужості, відчуття безсилля, невпевненості, заважають багатьом громадянам незалежної України усвідомити себе нацією. Слушно зауважив доктор історичних наук, професор В.І. Марочко: “Боляче також усвідомлювати той ганебний для новітньої історії факт, що 28 листопада 2006 р. майже половина депутатів Верховної Ради України не підтримала закон про визнання голодомору геноцидом. Коли помирає рідна людина, лікар засвідчує факт смерті, а 217 депутатів відмовилися юридично оформити смерть 7 млн українських селян від злочинної політики тоталітарного комуністичного режиму [2, с.4]. Отже, до справжнього відродження національної ідеї та порозуміння мусимо ще пройти через покаяння.

Джерела та література

1. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу. Листівка. – К., 2007.
2. Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. – К., 2007.

3. Прочитай! Знай! Всенародна постійна Акція на пошану батьків, дідів, ненароджених поколінь – жертв Голодоморів. – Луцьк, 2004 // <http://www.famine33.iatp.org.ua>.
4. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993.
5. Кому був вигідний голодомор? – К., 2004.
6. Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
7. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. – К., 1991.
8. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914-1939 рр. – Запоріжжя, 2005.
9. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф.Р-4077. – Оп. 1. – Спр. 3.
10. ДАЗО. – Ф.П-209. – Оп. 10. – Спр. 3.
11. Тимофеев В. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років). – Тернопіль, 1993.
12. Ющенко В.А. Голодомор: почути голоси кризь мовчання // Голос України. – 2003. – 11 лютого.
13. Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
14. ДАЗО. – Ф. П 213. – Оп. 13. – Спр. 14.
15. Матеріали літньої етнографічної експедиції студентів історичного факультету Запорізького національного університету, 2007 р.
16. Український голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив. Упоряд. Ю. Мицик. – К., 2005.

М. А. Лук’янчиков
студент

ГОЛОДОМОР 1932-33 РОКІВ – ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Голод 1932-1933 рр. в Україні – історичний факт, підтвердження якого є численні опубліковані архівні матеріали [1; 2; 3; 4], великий обсяг науково-популярної літератури (близько 10000 назв), матеріали наукових конференцій [5] і спогади жертв Голодомору.

Архівні джерела мають незаперечні докази штучного походження голоду в Україні. Основними причинами Голодомору були: суцільна колективізація селянських господарств, антилюдська та фіскальна політика пограбування чи розкуркулення українських селян, тотальні хлібзаготівлі за принципом продрозкладки із використанням репресивних заходів, свідоме та тривале позбавлення селян продовольчих засобів до існування, масові репресії проти дорослого чоловічого населення села.

Запланована і здійснена комуністичним тоталітарним режимом суцільна колективізація зруйнувала і фактично знищила 4,6 млн селянських господарств в Україні, завдала катастрофічної шкоди сільському господарству республіки, безоплатно і назавжди відняла насильницьким способом 36 млн десятин селянської землі [6, с.114-115], усупільнила в колгоспах робочу і продуктивну худобу, що знаходилася раніше в одноосібному користуванні селян, поголів’я якої скоротилося в 2 рази, а в подвірному користуванні колгоспників у 7-8 разів [7, с.521]. Величезна

кількість худоби загинула в зимові місяці в непристосованих для цього колгоспних хлівах, через відсутність кормів. Тільки взимку 1933 р. падіж худоби складав від 42% до 75% на Сході України.

Колгоспи, за задумом Сталіна, повинні були стати фабриками зерновиробництва. У 1934 р. в Україні існувало 24 тис. колгоспів, що об'єднали 4 млн селянських господарств, позбавивши їх землі і власності. Навесні 1932 р. третина колгоспів, а навесні 1933 р. близько половини колгоспів не розраховувалися з колгоспниками, тобто не видали їм натуральної і грошової оплати за зароблені трудовні, позбавивши таким способом 6-9 млн осіб засобів до існування. Заборону на видачу хліба колгоспникам ініціював радянський уряд. У 1932 р. колгоспникам дозволяв здійснювати оплату праці тільки після виконання державного плану заготівель [8]. Правління колгоспів, щоб виконати плани, навмисно скорочувало кількість вироблених колгоспниками трудовнів, які б підлягали оплаті. У липні 1933 р. нарком землеробства УСРР В. Одинцов інформував генерального секретаря КП(б)У С. Косіора і голову уряду УСРР В. Чубаря про те, що, відповідно до телеграми Сталіна і Молотова, він направив проект постанови ЦК і РНК "Про порядок видачі хлібних авансів у колгоспах із врожаю 1933 року на внутрішньоколгоспні потреби", у якому категорично заборонялося витрачати хліб на громадське харчування під час польових робіт. Колгоспники повинні були брати власний хліб на роботу. У цьому проекті міститься факт свідомого наміру позбавити селян харчування, що доводить злочинне ставлення більшовицького режиму до української нації. Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 10 січня 1934 р. констатувало факти несплати трудовнів членам родин, які померли, або батькові чи матері, які працювали в колгоспі.

Політика розкуркулення, здійснена комуністичним режимом в Україні, мала антиукраїнський, винятково грабіжницький фіскальний характер, її натхненником була ВКП(б) на чолі зі Сталіним. Саме він закликав на XVI з'їзді партії у червні 1930 року "заарештовувати і висилати десятки і сотні тисяч куркулів" [9]. Розкуркулювання зазнали 200 тисяч селянських господарств в Україні.

Хлібозаготівля була головною причиною масового голодомору в українських селах. Хліб вилучали в селян насильно, застосовуючи цілий набір репресивно-каральних засобів конфіскації житла та майна, штраф у п'ятикратному розмірі у порівнянні з обсягом хлібозаготівель, арешт, вирок суду за ст.57, 8 кримінального кодексу УРСР 1927 р. [10]. "Хлібні штрафи" були смертним вироком для селян, бо їхнє виконання остаточно знищувало їхні продовольчі запаси, прирікаючи сотні тисяч людей на голодну смерть. Про це свідчать листи селян до уряду, які зберігаються в колишніх приймальнях Петровського, Калініна, а також в інших архівних фондах України та Росії. Ось деякі з них:

"Я багатосімейний, маю 9 душ сім'ї, з яких 6 осіб малолітніх, старшому з них – 12 років. Я все життя трудився і ніколи злочинцем не був. Штраф у сумі 455 рублів непосильний для мене. Для сплати його я повинен зруйнувати своє господарство" – з листа селянина Китченка В.Г.,

хут. Кутченковка, Краснокутського району Харківського округу Голові ВУЦВК Г.І. Петровському.

В архівних фондах ЦК КП(б)У, ВКП(б), ВУЦВК, редакціях газет 30-х років, НК РСІ УСРР зберігаються десятки тисяч селянських скарг із викладенням жаклих форм терору, здійснених партійними та радянськими органами під час хлібозаготівель, які призвели до голоду. Вони є письмовим доказом терору голодом проти українських селян. Обсяг вилученого державою хліба в першій половині 1932 року виявився недостатнім. Політбюро ЦК ВКП(б), незважаючи на масовий голод на селі, вирішило посилити режим хлібозаготівель. Уряд УСРР одержав завдання з Москви – заготовити 434 млн пудів хліба, потім його знизили до 356 млн пудів, але воно було нездійсненним...[11]. Для його виконання були створені "надзвичайні заготівельні комісії", наділені необмеженими правами і повноваженнями. В Україні таку комісію очолював Молотов (знаний своєю ненавистю до всього українського). Вона приступила до викачки хліба 22 жовтня 1932 р. Колгоспам заборонили всяку торгівлю хлібом, а в області і райони були відрядженні члени ЦК КП(б)У для контролю за хлібозаготівлями.

20 листопада 1932 р. РНК УСРР прийняла постанову "Про заходи щодо посилення хлібозаготівель", пункти якого свідчать про навмисне створення умов, які призвели до важких наслідків і спричинили масову смертність селян. РНК УСРР встановила як обов'язок місцевим органам влади:

"1) заборонити усяке використання натуральних фондів, створених у колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель;

2) з оголошенням цієї постанови припинити видачу будь-яких натуральних авансів у всіх колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель;

3) колгоспи, які незадовільно виконують план хлібозаготівель і видали натуральні аванси хліба на трудовні в порядку громадського харчування, повинні негайно організувати повернення незаконно розданого хліба для того, щоб направити його на виконання плану хлібозаготівель;

4) зобов'язати РВК негайно організувати вилучення в окремих колгоспників і одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах і радгоспах під час збирання, обмолоту, перевезення хліба... Причому, вилучати хліб необхідно, в першу чергу, у всяких ледарів, хапуг, які не мають трудовнів, але мають запаси хліба.

Колгоспи, які не виконували плану хлібозаготівель, обкладати 15-кратним натуральним штрафом здачі м'яса" [8].

Наркомюст УСРР 25 листопада 1932 р., виконуючи цю постанову, наказав прокурорам усіх рівнів "забезпечити ефективні репресії стосовно цих справ для того, щоб вони могли дати перелом, і рішуче усунути всі елементи, які зривають плани хлібозаготівель".

Для посилення темпів і збільшення обсягу хлібозаготівель РНК УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили фіскальну і злочинну за своєю суттю постанову "Про

занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлю” від 6 грудня 1932 р. До них пропонувалося вживати такі заходи:

негайно зупинити завезення товарів, цілком зупинити державну та кооперативну торгівлю на місці та вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць усі наявні товари;

цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для одноосібників;

заборонити всяке кредитування, зробити термінове вилучення кредитів і всіх інших фінансових зобов'язань;

перевірити та очистити колгоспи цих сіл, вилучаючи контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель [12].

Постанову про так звані “чорні дошки” застосовували практично в усіх колгоспах України, полишаючи таким чином на голодну смерть сотні тисяч українських селян.

У 1932 р. загальний збір хліба в Україні становив 12,8 млн тон, при цьому до загальносоюзного фонду було вивезено 7 млн тон, що катастрофічно позначилося на всіх галузях сільського господарства республіки. У 1933 р. зібрали 22,6 млн тон, а заготовили 4,8 млн тон. Колгоспи зібрали 9,2 млн тон хліба, заготівля в одноосібному секторі складала 75% їхнього валового збору. Після виконання колгоспниками та одноосібниками плану хлібозаготівель, у них не залишилося зерна для посіву, для прогодування сімей та худоби.

Голод почався фактично пізньої осені 1931 р., про що свідчать архівні документи. У 1932-1933 рр. голодомор охопив практично всі села УСРР, у тому числі й Молдавської АСРР, яка перебувала у складі України (а саме українських етнічних землях Придністров'я). Терор голодом продовжувався упродовж 22 місяців, а його катастрофічні наслідки продовжували даватися взнаки і в 1934 р., коли колгоспники помирали від тифу, кишкових отруєнь та інших хвороб, що були викликані тривалим виснаженням організму. Голод супроводжувався розладом людської психіки та моментальним нищенням всіх людських моральних принципів, що проявилися у масових випадках канібалізму, вживання в їжу людського м'яса та м'яса померлих тварин, трупоїдства, про що свідчать архівні документи та багаточисленні свідчення постраждалих від голодомору, у правдивості яких немає жодних підстав сумніватися [13, с.615].

З метою збереження колгоспного хліба та виконання державних завдань ЦВК і РНК СРСР прийняли 7 серпня 1932 р. постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, якою дозволили застосовувати вищу міру покарання – розстріл із конфіскацією майна або 10 років позбавлення волі із конфіскацією майна [15, с.423-424]. Йдеться про сумнозвісний закон “про п'ять колосків”, за яким фактично можна було бути розстріляним навіть за жменю колосків, яка перевищувала б 5 колосків. Таким чином держава чітко давала знати, що порятунку не буде. Досить часто до смертної кари засуджувалися навіть неповнолітні.

Ця постанова породила масовий терор серед українського селянства. Прикладом може слугувати Донбас, де під час весняної посівної кампанії 1933 р. засудженими виявилися 15116 осіб.

Застосування постанови від 7 серпня 1932 р. мало масовий терористичний характер по всій території України. У більшості випадків каральні органи не організовували навіть елементарної процедури осудження і карали селян, як кажуть, “без суду та слідства”.

Про кількість загиблих під час голодомору 1932-1933 рр. в Україні в історичній літературі існують різні цифри – від 3 до 11 млн осіб. [16, с.7,9].

Зіставлення даних перепису 1926 і 1937 років показує, що від голоду в Україні померло не менше 5,5 млн осіб. Голод лютував також і на Кубані, Північному Кавказі, Поволжі та в Казахстані, – де саме мешкали багаточисленні компактні українські діаспори. Смертність в Україні, для прикладу, втричі перевищувала народжуваність [17, с.178].

І, навіть виходячи зі статуту Міжнародного Військового Трибуналу(а саме п.В ст. VI), це інкримінується як злочин проти людства, масштаби, строки виконання та цинізм, з якими він був скоєний, перевершили в подальшому, як покаже історія, “досягнення” нацистського режиму під час II світової війни.

Виходячи навіть з тієї інформації, яка була подана, можна зробити висновки, що більшовицька влада чинила брутальні, цілеспрямовані та насильницькі дії стосовно української нації, яка відмовлялася впрягатися до більшовицького ярма неволі, але сплатила надто велику ціну за це. Всі ці та безліч інших фактів говорять лише про одне, що Голодомор 1932-1933 рр. був актом Геноциду проти української нації з боку більшовицької влади, направленим на знищення більшої частини українського селянства, яке чинило спротив владі та заважало їй остаточно встановити тоталітарний режим на теренах України. І тому сьогодні дуже важливо, щоб молода Українська держава та її політичне, перш за все, керівництво зуміли відстояти правду про українську історію, нехай таку трагічну, але правду, бо, якщо українська нація так і не навчиться цінувати та берегти свою історію – у неї буде сумне майбутнє.

Джерела та література

1. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
2. Колективізація і голод на Україні-1929-1933: Збірка документів і матеріалів. – К.1992.
3. Graziosi An. “Lettres de Kharkov”. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a'travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934 // Cahiers du Monde Russe et Sovietique. – Paris, 1989. – Vol.XXX (1–2).
4. Der Ukrainische Hunger-Holocaust.Eine Dokumentation, herausgegeben und eingeeitert von Dr. Dmytro Zlepko. – Verlag Helmut Wild. Sonnenbuhl, 1988.
5. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Матеріали (Київ, 9-10 березня 1993 р.). – Київ, 1995.
6. Будівництво колгоспів в Україні: Стат. довідник. – Харків,1930.
7. Сільське господарство СРСР. Щорічник, 1935. – М., 1936.

8. Постанова РНК УСРР “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель” від 20 листопада 1932 р. // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 21 листопада.
9. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 1 липня.
10. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 14 липня.
11. Директива ЦК ВКП (б) и СНК СССР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян (22 января 1933 г.) // <http://memorial.kiev.ua/content/view/218/46>.
12. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 8 грудня.
13. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
14. Український історичний журнал. – 1989. – №7-11; 1990. – № 1
15. Коллективизация сельского хозяйства, важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1928-1935. – М., 1957.
16. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція (Київ, 9-10 вересня 1993 р.). – К., 1993.
17. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4.

В. В. Марчук
кандидат історичних наук

ГОЛОД ЯК ФАКТОР ІНСТИТУЦІЙНОГО УТВЕРДЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ПІДСОБНИХ ГОСПОДАРСТВ У РАДЯНСЬКІЙ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Суть і основні ознаки радянської моделі економічного відтворення формувались значною мірою на межі реальної практики будівництва соціалізму в СРСР і теоретико-ідеологічних засад створення вільного і справедливого суспільства за марксистським сценарієм.

Соціалістична економіка, на думку ідеологів марксизму, мала дати населенню такі засоби для життя, так полегшити його становище, щоб різниця з капіталістичним ладом була очевидною і відчутною. План радянського комуністичного будівництва мав на увазі досягнення цієї мети за допомогою подолання відчуження і надання можливостей масам трудящих розпоряджатись результатами власної праці. Однак, специфічно-радянські способи вирішення соціально-економічних проблем виявились далекими від комуністичних ідеалів, неспроможними забезпечити справедливий поділ за працею і задоволення елементарних споживчих потреб трударя на рівні, подібному десяткам розвинутих капіталістичних держав.

Уже перші роки здійснення “сталінського” курсу показали нежиттєздатність ідеї створення на селі “комун”, у рамках яких планувалось усуспільнення не тільки всіх засобів виробництва, але й всього селянського майна, а також споживання і побутового обслуговування [1, с.57; 2, с.144; 3, с.4]. Та господарська модель, яку намагались нав’язати селянству, не відповідала його соціально-культурним характеристикам, була несумісною з його уявленнями про хороше, або навіть прийнятне життя. Громадський сектор виробництва за теорією соціалістичного будівництва повинен був забезпечити своїх робітників економічними засобами, достатніми для

нормального відтворення життя, але не міг цього зробити в силу існування викривлених перерозподільних механізмів і слабких темпів економічного розвитку.

Закріплення конфіскаційних основ державної політики, викачка всього додаткового і лівової частки необхідного продукту з аграрної сфери економіки на потреби індустріалізації, а також сама практика огульного усуспільнення, відразу загострили продовольчу проблему, призвели до різкого соціального конфлікту, викликаного порушенням процесу відтворення робочої сили на селі. Одним з основних наслідків подібного стану речей став голод 1932-33 років, що був першим серед низки “рукотворних” економічних катаклізмів у рамках новозбудованої колгоспно-радгоспної моделі радянської економіки. Абстрагуючись від визначення основних факторів і причин голоду, слід констатувати, що він значно вплинув на селянську психологію і спосіб життя, у багатьох рисах визначив моделі і стереотипи господарської поведінки сільського трудівника на багато десятиліть вперед.

Селянин, поставлений на початку 30-х років на межу фізичного знищення, почав шукати можливості виживання в рамках новоствореної соціально-економічної системи координат. Остання, як відомо, не передбачала існування одноосібних господарств, концентрувалась довкола новоствореного громадського сектору виробництва, що, однак, не давав можливості отримати за повний робочий день необхідних матеріальних засобів для відтворення робочої сили. У цих умовах достатньо логічним виглядало самоусунення селянства від офіційно проголошених суспільних цілей, розгортання ним економічної активності в традиційну для себе сферу – сферу сімейних трудових відносин.

Визначальним тут було саме виникнення особистих підсобних господарств (ОПГ) – натуральних сімейних сільськогосподарських виробничих ланок, що, як матеріальну базу, використовували ресурси сімейного домогосподарства і залишки селянського господарства епохи непу [4, с.61].

Стихійний, несанкціонований, слабо контрольований владою, паралельний побудові колгоспно-радгоспної системи і закріпленню командно-адміністративної системи процес становлення цієї специфічної господарської форми мав забезпечити мінімальною кількістю ресурсів відтворення людського фактору виробництва на селі в умовах голоду й інших соціальних негараздів. Саме як цілком конкретну “стратегію виживання населення” можна характеризувати це масштабне і суттєво-важливе поле господарської дії.

Виникнення ОПГ об’єктивно символізувало крах соціалістичного експерименту в чистому вигляді, оскільки означало збереження сім’ї і пов’язаного з нею індивідуально-сімейного способу привласнення споживчих вартостей і приватно-сімейного способу відтворення робочої сили [3, с.4]. Проект комуністичного будівництва не передбачав подальшого існування домашнього господарства, сім’ї як господарського суб’єкта, а

також всіх інших несупільних галузей праці [1, с.57]. Він проголошував перехід до засад колективізму як у сфері виробництва, так і в соціальній сфері, сфері побуту.

Однак, неможливість втілення у життя теоретичних конструкцій соціалізму призвело до того, що керівництво держави змушене було закрити очі на той факт, що сім'я продовжувала виступати вагомим фактором економічного відтворення, змиритись з появою особистих господарств як з незворотнім процесом [5, с.30], дозволити і узаконити їх існування як специфічної архаїчної форми натурального виробництва і продовольчого самозабезпечення населення, економічною основою яких стали особиста праця на присадибній ділянці землі за допомогою наявних у селян житлових і господарських будівель, дрібного сільськогосподарського реманенту, худоби і птиці, що залишились в особистій власності після усуспільнення майна одноосібних господарств [6, с.146].

Таким чином, побудована інституційна матриця, суб'єктивно (політично і ідеологічно) заперечуючи можливість існування “несоціалістичних”, не прописаних в марксистській теорії господарчих елементів і соціальних відносин, об'єктивно (соціально і економічно) потребувала їх існування, оскільки діяльність населення в їх рамках виявлялась чи не єдиним засобом підтримання людського існування. В умовах, коли сім'я, “домашнє господарство” залишились у складі існуючої інституційної моделі єдиним легальним соціальним простором, в межах якого була можлива економічна діяльність великих мас людей поза громадським сектором виробництва, творення населенням саме в їх рамках господарських ланок, що слугували б економічною підпорою, компенсатором соціально-економічної неспроможності громадського сектору, а також їх легітимация радянською владою, “вбудова” в існуючий господарський механізм, були лише справою часу.

Остаточно право на ведення особистого підсобного господарства, статус і обсяги останнього були закріплені в 1935 році в Примірному статуті сільськогосподарської артілі, що був прийнятий II Всесоюзним з'їздом колгоспників 17 лютого 1935 року і регламентував соціально-економічні відносини на селі [7, с.84], а пізніше в конституційних нормах. Конституція УРСР 1937 року вказала на місце, яке відводила держава ОПГ в системі колгоспно-радгоспних аграрних відносин України, закріпила права присадибного землекористування і особистої власності на інші матеріальні ресурси особистого господарства.

Утвердження в середині 30-х років як єдиної форми усуспільненого господарства артілі-колгоспу, в рамках якого було на законодавчому рівні дозволено розподіл частини сукупної праці і сукупного суспільного продукту на користь дрібного “підсобного господарства”, можна вважати своєрідною поступкою влади, викликаною міркуваннями політичної й економічної доцільності, пов'язаними з розвитком на селі нових аграрних відносин [2, с.9; 8, с.11; 9, с.67].

У теоретико-ідеологічному плані подібний стан речей був пояснений тактичними міркуваннями. Існування особистих господарств розцінювалось радянськими теоретиками як тимчасове економічне явище на етапі неповного усуспільнення засобів виробництва, що буде швидко подолано при переході до вищих форм соціалістичних відносин внаслідок удосконалення громадського виробництва і задоволення ним всіх потреб населення в сільськогосподарській продукції [10, с.68; 11, с.44], зникнення особистої власності, перетворення її на загальнонародну [3, с.33].

Вся подальша історія відносин влади і населення з приводу ведення ОПГ упродовж всього існування радянського ладу в Україні може розглядатись через протиріччя між потребами їх ліквідації, як явища, що кидало тінь на соціалізм, підривало його соціальні корені [12, с.41], й економічною необхідністю в їх збереженні і розширенні. Несприйняття особистих підсобних господарств як системного фактору розвитку економіки країни, що з одного боку був продуктом радянських соціально-економічних перетворень, а з іншого – символізував їх недосконалість, було характерною ознакою поглядів більшості науковців, політиків та ідеологів радянських часів незалежно від конкретного періоду. Уявлення про ОПГ як про “анахронізм”, що не має перспектив, чужорідне для соціалістичної економіки тіло, були широко розповсюджені не тільки в 1930-1950-і, але навіть в 1960-1970-і роки, коли начебто була доведена їх безпечність і навіть економічна корисність. Разом з тим, соціальна практика щоденно і щогодинно доводила необхідність їх існування, ставлячи під сумнів вірність марксистської теорії і підриваючи саму теоретичну основу будівництва нового соціального ладу.

Невиваженість, половинчастість, нестабільність, відсутність чіткої стратегічної направленості державної політики щодо ОПГ великою мірою пояснюються саме цим дуалізмом між ідеологічно-бажаними і об'єктивно існуючими параметрами соціально-економічного життя країни, який так і не був подоланий у радянські часи. На заміну волонтаристським, позбавленим економічного і соціального сенсу, зате підкріпленим ідеологічно, спробам обмежити економічну роль особистих господарств, заходам з експлуатації їх ресурсів і можливостей, приходили заходи щодо стимулювання їх розвитку, обумовлені об'єктивними соціально-економічними потребами забезпечення виживання населення в умовах нездатності мобілізаційної радянської економіки встигати за зростанням його потреб і запитів. Зрештою, реальне життя виявлялось сильнішим за ідеологічні штампи.

Навчені гірким досвідом початку 1930-х років, селяни завжди сприймали особисті господарства як важливий антикризовий фактор свого існування, що робило останні предметом особливої уваги. Недікатне втручання влади в сферу традиційного економічного життя призвело до закріплення у сільського і частини міського населення специфічного стереотипу господарської поведінки, що передбачав збереження і розширення ОПГ як важливого “антикризового” фактору людського існування. Протягом всієї подальшої історії існування СРСР радянська людина не відмовлялась від основної парадигми свого існування – поділу

трудовах і матеріальних ресурсів сім'ї на два фронти – на громадське виробництво, що давало право на існування в тій системі координат, і ОПГ, що забезпечували фактичну можливість такого існування. Формула цього поділу змінювалась в часі, але не зникала, незважаючи на жорсткий адміністративний і репресивний тиск в окремі періоди.

Адміністративні обмеження і фіскальні стягнення, що дуже часто використовувалися владою, досягали мети утримання ОПГ в рамках визначених меж санкціонованості і лімітованості. Однак, остаточного знищення передумов і причин їх існування й успішного розвитку не відбувалося в силу існування системних протиріч між інтересами держави та населення в соціально-економічній сфері [13, с.13]. Відповідно, замість зменшення економічної і соціальної ролі ОПГ і відповідного збільшення потенціалу колгоспно-радгоспного сектору, відбувались протилежні процеси, що зумовлювали вихід особистих підсобних господарств за межі тих правових параметрів і економічних функцій, які були визнані владою і відповідали прийнятним ідеологічним стандартам.

Джерела та література

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. XVI. – М., 1960.
2. Белянов В.А. Личное подсобное хозяйство при социализме. – М., 1970.
3. Корниенко В.П. Личная собственность как социалистическое производственное отношение. – К., 1974.
4. Огінський А. Загальна характеристика еволюційних систем сільського господарства на території України // Економіка України. – 2000. – № 11.
5. Мельник Л.Є., Макаренко А.П., Любич А.А. Подсобные хозяйства населения: реалии и перспективы // Экономика АПК. – 1999. – № 8.
6. Тимченко С.М. Українське село. Проблеми етносоціальних змін 1959-1989 рр. – Запоріжжя, 1995.
7. Примерный устав сельхозартели, принятый на втором съезде колхозников-ударников // Справочник по законодательству для работников сельского хозяйства. – Минск, 1969.
8. Личное подсобное хозяйство в условиях агропромышленной интеграции. – М., 1988.
9. Голубков П. Вопросы развития колхозов на пути к коммунизму // Вопросы экономики. – 1961. – № 11.
10. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946-1950 годах. – М., 1972.
11. Янюк С. Роль особистих підсобних господарств в системі колгоспного виробництва // Економіка Радянської України. – 1965. – № 8.
12. Вылцан М.А. Колхозный строй накануне Великой Отечественной войны // История СССР. – 1962. – № 1.
13. Марчук В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2007.

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО ТА ПАРТІЙНОГО КОНТРОЛЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ГОЛОДОМОРІ 1932-1933 РОКІВ

На сьогоднішній день дуже актуальним залишається питання голоду 1932-1933 рр., який винищив значну частину населення Південної України та, як пізніше з'ясувалося, був насправді голодомором, тобто геноцидом українського народу сталінським режимом. Голод 1932-1933 рр. був штучно спланований і проведений проти, перш за все, українського селянства Півдня, яке було дуже волелюбним.

По-перше, необхідно зробити наголос на тому, що відповідно до союзного договору про утворення СРСР від 1923 р., Українська СРР стала фактично складовою частиною унітарної, єдиної держави – Союзу РСР, і лише юридично, тобто згідно з союзними домовленостями, Українська СРР вважалася незалежним суб'єктом в складі СРСР (мала право на проведення самостійної внутрішньої та зовнішньої політики).

Виходячи з цього, слід зауважити, що лише номінально УСРР мала власні органи державного управління (верховний орган влади – Всеукраїнський з'їзд Рад, що обирав вищий законодавчий орган – Верховну Раду УСРР; виконавча влада – Рада Народних Комісарів УСРР та судова влада – Верховний Суд УСРР). Але фактично ж усіма сферами суспільно-політичного життя в СРСР, а отже, як ми зрозуміли, і в Українській СРР, керувала Комуністична партія – ВКП(б), територіальним представницьким органом якої в Україні була КП(б)У. Компартія робила призначення на всі головні посади до трьох гілок влади, зосередивши у своїх руках всі важелі управління як в СРСР, так і в Україні. Отже, Комуністична партія намагалася сконцентрувати в своїх руках контроль за політичною, соціально-економічною та культурною сферами життя суспільства.

З цією метою, згідно з рішеннями X з'їзду РКП(б), було створено дві гілки органів контролю: державна та партійна. До органів державного контролю належав Наркомат Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ), а до органів партійного контролю – Центральна контрольна комісія Комуністичної партії (ЦКК) [1, с.22-23].

Завданням органів РСІ були: 1) боротьба з порушеннями у сфері народного господарства; 2) боротьба з проявами бюрократизму та безгосподарності; 3) контроль режиму економії в промисловості та сільському господарстві; 4) боротьба з хабарництвом та службовими зловживаннями. Органи ж партійного контролю, тобто ЦКК, також виконували подібні завдання, але в лавах Компартії [2, с.74-76; 3, арк.15].

Особливістю органів контролю ЦКК-НК РСІ було те, що до фактичного входження України до складу СРСР вони були відносно незалежні від Центру, тобто від Москви [1, с.72].

Але після відходу від влади В.І. Леніна, який був “батьком” органів народного та партійного контролю, Компартія намагається сконцентрувати, по-перше, обидві гілки органів контролю, а по-друге, отримати контроль над українськими органами державно-партійного контролю. І цей план вищій партійній еліті вдався. Згідно з рішеннями та постановами XII з'їзду РКП(б), що відбувся у 1924 р., органи державно-партійного контролю були об'єднані у єдину систему контрольно-ревізійних органів ЦКК-НК РСІ. У результаті цього ЦКК отримало повноваження з перевірки та контролю органів НК РСІ, як у центрі, так і на місцях [4, с.383-388; 5, с.389-406; 6].

Специфічною рисою органів ЦКК-НК РСІ в Україні було те, що вони до 1925-1926 рр. залишалися незалежними одна від одної контрольно-ревізійними структурами, управління та відділення яких, як на центральному, так і на місцевому рівнях, функціонували окремо. Також органи ЦКК-НК РСІ Української СРР позбавлялися більшості своїх функцій. За ними залишалося право контролю та ревізії установ та організацій у сфері культури та комунальних послуг [6, с.263].

Слід зауважити, що органи контролю, які діяли на місцях, виконували рішення центральних установ ЦКК-НК РСІ СРСР, але фактично були підконтрольні ЦК Компартії. Наприклад, у Запоріжжі та його повіті у 1920 – на поч. 1930-х рр. функціонувало Запорізьке окружне управління КК-РСІ, до штату якого постійно входило 10 службовців-контролерів. Серед них були: 1) голова окр. КК та окр. РСІ; 2) 6 інспекторів РСІ; 3) 2 секретарі Президії окр. РСІ та окр. КК; 4) партійний слідчий [7, арк.14]. Подібними були й всі інші округові управління КК-РСІ Південної України, а саме – на території сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської областей.

Таким чином, ми висвітлили процес становлення органів державно-партійного контролю ЦКК Компартії та НК РСІ. Але для чого? Та для того, щоб краще зрозуміти, яку роль вони могли відіграти в ході індустріалізації та колективізації, що й стали справжніми передумовами та причинами голодомору 1932-1933 рр., адже всі ресурси українського села йшли на потреби розвитку промисловості. Прийшовши до одноосібної влади наприкінці 1920-х рр., Й.В. Сталін поставив за мету вихід СРСР на індустріальний рівень розвитку, для чого була проведена індустріалізація (перша (1928-1932 рр.) та друга (1933-1937 рр.) п'ятирічки), яка фінансувалася за рахунок пограбування українського селянства.

У чому полягала роль та місце органів контролю ЦКК та НК РСІ у голодоморі 1932-1933 рр.? Органи ЦКК-НК РСІ займалися контролем та перевіркою таких загальнодержавних процесів, як то: хлібозаготівлі та конфіскації зерна на селі; експортування конфіскованого зерна за кордон; використання отриманих від продажу експортованого зерна коштів у розбудові нових промислових підприємств, а також забезпечення міських мешканців продуктами харчування. Фактично це й стало основною причиною повного зубожіння та пограбування українського селянства, що й призвело до голоду 1932-1933 рр., який, по суті, був штучним [8, с.698-701].

Насправді роль органів ЦКК-РСІ під час хлібозаготівель, індустріалізації і колективізації, які були одними з передумов голодомору, полягала у наступному:

1) на вищому, центральному, загальнодержавному рівні ЦКК-НК РСІ проводили:

- при ЦКК була створена особлива комісія, що слідкувала за виконанням плану з хлібозаготівель і яка визначила Південну Україну головним районом зернових конфіскацій;
- ЦКК визначила, що центром експорту хліба повинен бути Одеський порт, де було створено єдиний центр з операцій з вилученим зерном;
- НК РСІ СРСР спільно з ЦКК ВКП(б) проводили обстеження всіх державних організацій, що проводили хлібозаготівлі на селі: “Укреспортхліб”, ЦСУ (Центральне статистичне управління), Держторг та регіональні комісії з хлібозаготівель [6]

2) на місцевому, районно-окружному та обласному рівні:

- контроль процесів конфіскації зерна та його вивозу з хлібозаготівельних районів;
- створення та ревізія місцевих зсипних пунктів для конфіскованого зерна;
- контроль штатної структури всіх місцевих комісій та робітничих загонів з хлібозаготівель;
- ревізія діяльності партійних організацій, що повинні були ідеологічно підтримувати процеси індустріалізації та колективізації, а відповідно – й хлібозаготівлі (конфіскації зерна);
- перевірка участі колгоспного керівництва в колективізації.

Необхідно розглянути роль органів КК-РСІ у хлібозаготівлях, які й стали основною причиною голоду 1932-1933 рр. Хлібозаготівлі були лише частиною загальносоюзного процесу заготівель всіх матеріальних благ і послуг. І, як ми вже вказували, всі внутрішньодержавні процеси контролювалися органами КК-РСІ, які, однак, маючи на районному рівні обмежений штат інспекторів (від 10-15 до 20 осіб), не могли контролювати всі сфери життя суспільства [7, арк.14-15].

Слід також зазначити, що дуже важливу роль у контрольно-ревізійній діяльності органів ЦКК-РСІ Південної України відіграли допоміжні народні контрольно-ревізійні організації, які функціонували на вільній виборній основі і до яких міг бути обраний будь-хто бажавчий. До такого роду органів народного контролю належали *секції РСІ та групи допомоги та сприяння РСІ*, що функціонували при всіх без винятку колгоспах, радгоспах, МТС та МТМ. При цьому вони вважалися позаштатними допоміжними органами, які займалися допомогою КК-РСІ на місцях, але при цьому були підзвітні їм та підпорядковувались районним та міським управлінням КК-РСІ.

Наприклад, у Запорізькому районі, який до 1939 р. входив до складу Дніпропетровської області, окрім самого районного та міського управління КК-НК РСІ, до складу якого штатно входило 15-20 інспекторів, існувала ще

одна, позаштатна структура, що займалася контролем, ревізіями та перевіркою.

У Запорізькому районі станом на грудень 1932 – січень 1933 рр. діяли секції та групи з допомоги РСІ, загальна кількість яких становила 258 одиниць [9, арк.12]. При цьому у самому місті Запоріжжі, допомагаючи міському управлінню КК-РСІ, функціонувало 115 секцій та груп сприяння РСІ [9, арк.12], які діяли на заводах, підприємствах та при всіх інших організаціях і установах. До їх складу входило 708 позаштатних або тимчасових інспекторів РСІ, серед яких нараховувалося 590 робітників та 118 службовців (чиновників). 178 з них були членами ВКП(б). Серед інспекторів було лише 96 жінок [9, арк.12].

Також у Запорізькому районі діяло 143 секції й групи сприяння діяльності РСІ. Але слід зазначити, що з вищевказаних 143 секції сприяння діяльності РСІ 62 діяло при сільських Радах (секції РСІ діяли тільки при сільських Радах), а 81 група сприяння РСІ – при колгоспах, радгоспах, МТС та МТМ [9, арк.12]. До складу 62 секцій РСІ входило 424 особи, а до 81 групи сприяння РСІ – 439 осіб, разом – 863 людини [10, арк.12].

Всього до складу органів партійно-державного контролю Запорізького округу входило 1571 позаштатних інспекторів РСІ, серед яких було: 708 робітників, 669 селян та 195 державних службовців [9, арк.12].

Але для того, щоб уявити собі склад такого роду органів, як секції РСІ та групи допомоги та сприяння РСІ, необхідно обов'язково проаналізувати особовий склад окремо взятого органу із вищеперерахованих. Наприклад, при артїлі “Шевченко” (Запорізький район, Софіївська сільрада) функціонувала власна група сприяння секції РСІ, до складу якої входило 18 обраних односельчанами інспекторів (17 селян: 15 бідняків та 2 середняки, а також 1 робітник). Ця секція РСІ мала й власну організаційну структуру: керівний дорадчий орган – Бюро (5 осіб), та контрольно-ревізійні органи на місцях – *контрольно-сигнальні пости*, які знаходились при бригадах № 1-3 (13 осіб) [9, арк.6].

Секції РСІ та групи сприяння РСІ мали свої, досить специфічні обов'язки, які були дуже серйозно розширені через фактичний провал заготівельної кампанії осені-зими 1932 р.

До функцій та повноважень секцій РСІ та групи сприяння РСІ належали:

- 1) перевірка своєчасного та повного утворення посівних фондів у колгоспах, радгоспах, МТС та при селищних радах;
- 2) перевірка своєчасного закінчення ремонту сільгоспмашин та якості реманенту;
- 3) перевірка стану готовності живої тяглової сили до весняної посівної 1933 року;
- 4) контроль стану організації роботи керівництва колгоспів, радгоспів, МТС, МТМ та селищних Рад;
- 5) перевірка стану умов праці селян та робітників;
- 6) забезпечення належного стану сховищ для посівного матеріалу;

- 7) проведення контрольно-ревізійних рейдів з метою поповнення посівних фондів [9, арк.31].

Таким чином, фактично органи народного контролю, перш за все, займалися контролем ходу заготівельної кампанії, тобто контролювали місцеві установи з різних заготівель. Але ми б хотіли зауважити, що під час кампанії із заготівлі різноманітної продукції, велика кількість товарів здавалася голодним сільським населенням державі за дуже заниженими цінами, що й стало однією з причин голодомору.

До таких заготівель, що контролювалися КК-РСІ, належали:

- 1) заготівля хліба [10, с.81-82];
- 2) заготівля курячих яєць;
- 3) заготівля пушнини ховрахів і пацюків;
- 4) заготівля харчових відходів;
- 5) заготівля соняшникової олії та макухи;
- 6) заготівля овечої вовни та хутра;
- 7) заготівля рибної продукції;
- 8) заготівля молочної продукції [11, арк. 5-5зв.,10,12-14,18,46,68,84];
- 9) заготівля м'ясної продукції та тяглової сили (коні та воли) [9, арк.4];
- 10) заготівля картоплі та інших овочів;
- 11) заготівля медичних та цілющих рослин [11, арк.39,74].

Така широка сфера заготівель, які підлягали контролю з боку Робітничо-селянської інспекції, свідчать про велику увагу, яку держава приділяла цим заходам. Увага держави до заготівель не віщувала нічого доброго українському селянству, оскільки у 1932 році головним інтересом влади було отримання коштів за рахунок знекровлення села.

Але слід зауважити, що діяльність місцевих груп сприяння та секцій РСІ завжди контролювалася районними та обласними управліннями КК-РСІ, які відсилали на місце своїх штатних інспекторів з метою покращення продуктивності сільського господарства та промисловості [9, арк.32].

Якщо говорити конкретно про участь КК-РСІ у голодоморі 1932-1933 рр., то восени 1932 року інспектори РСІ виявили, наприклад, в артїлі “Алера” (Хортицька сільрада Запорізького р-ну) були виявлені такі недостачі у посівному фонді: пшениці ярової не вистачало – 92,3%, ячменю – 91%, вівса – 80%, проса – 53%, кукурудзи – 60% [9, арк.11].

Отже, можна лише уявити, як відповідні органи могли зайнятися надолуженням недостач у посівному фонді, що й стало, по суті, однією з цілої низки причин, що спричинили виникнення голоду.

Фактично органи партійно-державного контролю ЦКК ВКП(б) та НК РСІ СРСР зайняли одне з центральних місць у процесі хлібозаготівель, що й стало головною причиною голодомору, адже зерно забиралося майже на всі 100%. Голод, таким чином, був викликаний фанатичною роботою ЦКК та РСІ з контролю рівня хлібозаготівель спеціалізованими органами, і, таким чином, став штучно спричиненим, фактично геноцидом проти українського народу.

Вище радянське керівництво своєї мети таки досягло, тому що, по-перше, було знищено волелюбність українського селянства, а по-друге, селянство остаточно було загнано в колгоспи.

Для сталінського режиму органи державно-партійного контролю ЦКК-НК РСІ реалізували на практиці плани з індустріалізації та колективізації, при цьому, однак, залишаючись у тіні. Органи ЦКК-РСІ були таким собі “сірим кардиналом”, що впроваджував у життя політику режиму.

Але після цього, виконавши у повній мірі свою місію з розбудови індустріальної країни та встановлення необмеженої влади Комуністичної партії, згідно з постановою XVII з'їзду ВКП(б), що відбувся восени 1934 р., органи державно-партійного контролю ЦКК ВКП(б) та НК РСІ СРСР було реорганізовано, а фактично – вони були позбавлені більшості своїх необмежених функцій, прав та повноважень.

Джерела та література

1. Иконников С.Н. Организация и деятельность РКК в 1920-1925 гг. – М., 1960.
2. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле, 20-е – нач. 30-х гг. – М., 1978.
3. Документи о деятельности окр. РКК в селах округа: протоколы и сведения (5 октября 1925 – 18 декабря 1926 года) // Государственный архив Запорыжской области. – Ф.Р-664. – Оп. 1. – Спр. 22.
4. Ленин В.И. Как нам реорганизовать Рабкрин (предложение XII съезду) // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т.45. (март 1922 – март 1923 гг.). – М., 1964.
5. Ленин В.И. Лучше меньше, да лучше // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т.45. (март 1922 – март 1923 гг.). – М., 1964.
6. Приказы, циркуляры, инструкции НК РКК УСРР о составе коллегии НК РКК УСРР, деятельности за 1925/26 год, учете, о борьбе с бюрократизмом (6 декабря 1925-11 ноября 1926 гг.) // ДАЗО. – Ф.Р-664. – Оп. 1. – Спр. 8.
7. О задачах РКК и ЦКК // РКП(б). Съезд, 12-й. Москва. 1923 г.: Стенографический отчет. – М., 1968.
8. Рейд по посевной // ДАЗО. – Ф.Р-989. – Оп. 1. – Спр. 93.
9. Кульчицкий С.В. Голод 1932 р. в затінку голодомору-33 // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
10. Різні заготівлі (риба, насіння і т.д.) // ДАЗО. – Ф.Р-989. – Оп. 1. – Спр. 99.

Л. В. Олененко
вчитель історії

ГОЛОДНЕ ЛИХОЛІТТЯ 1932-1933 РОКІВ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОГО КАМ'ЯНСЬКО-ДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Питання голодомору на сьогодні є надзвичайно актуальним, необхідним і нагальним для нашого суспільства, адже відомо, що навіть велика трагедія, усвідомлена нацією, спроможна об'єднати народ, чого, на жаль, так не вистачає нам сьогодні.

Зараз ми вже багато знаємо про події тих літ в Україні – вони вражають, але ще більше вражає нас те, що відбувалося з конкретними людьми, у

конкретній місцевості. Події, що відбувались у 1932-1933 рр. на території Кам'янсько-Дніпровського району, з одного боку, були типовими для загальної картини голодомору, який був в Україні; з іншого – мали і свої особливості.

Джерелами вивчення історії голодомору на території сучасного Кам'янсько-Дніпровського району, є, перш за все, архівні матеріали Державного архіву Запорізької області, які складають комплекс офіційних документів, наприклад, протоколи засідань Кам'янсько-Дніпровського районного партійного комітету. Другим великим комплексом для дослідження голодомору є спогади безпосередніх учасників тих подій та їхніх нащадків.

З офіційних документів видно, що основними питаннями, які розглядались на засіданнях бюро Кам'янсько-Дніпровського РПК восени 1932-1933 рр. були питання про виконання чи, точніше, про невиконання плану хлібозаготівель колгоспами, артілями, селянами-односібниками району. До 15-ї річниці Жовтня виконання річного плану 17 артілями становило від 0,3% в артілі “Перемога” до 40% в артілі “Красный Лиман”, односібники виконали його на 43,3% [1, арк.66-67]. Надлишки ж хліба вони, за документами, “розбазарювали для необмежених норм харчування і спекулятивної наживи” [1, арк.67].

Причинами невиконання хлібозаготівель, їх саботаж – так в офіційних документах називалось примусове вилучення зерна – були:

– комуністи з числа куркульських, антирадянських елементів, що пролізли в партію і колгоспи з метою зриву колгоспного будівництва;

– куркулі, опортуністи, які перебували в колгоспах [1, арк.77].

Джерелами виконання плану партійний комітет вважав:

– негайне вивезення на зсипункти зерна, що зберігається у вигляді різних фондів у колгоспах, зокрема страхових [1, арк.77];

– повернення розкраденого і захованого хліба – “організувати роботу серед активу по виявленню куркульського хліба в ямах і т.д.” [1, арк.68];

– повернення хліба, який отримали колгоспники, зверх 10-15% авансування [1, арк.73,77];

– організація обмолоту, переобмолоту соломи, перевіювання половин, очищення відвіюк, причому, план переобмолоту доводився до кожної молотарки МТС. Директор МТС Баюл повинен був провести цю роботу до 10 грудня 1932 року і все здобуте таким чином зерно направляти щоденно на зсипункти [1, арк.73].

Незважаючи на зниження плану поставок хліба державі, виконати його у Кам'янсько-Дніпровському районі було, через об'єктивні та суб'єктивні причини, як і по всій Україні, неможливо. Але, щоб досягти виконання цих нереальних планів, партійним комітетом, судовими органами застосовувались різноманітні засоби впливу та покарань як селян, так і керівників. Зокрема, селян-односібників у районі позбавляли права користування наділеною землею включно із присадибною, висилали за межі району, змушували до примусових робіт та ін. [1, арк.68]. 9 листопада 1932

року до артілей “Большевик”, “Новая Жизнь”, “Правда”, “День Урожая”, “Красный Лиман” та інших – усього 17 артілей 8 сільрад, які призупинили здачу хліба, було вжито такий захід: “негайно призупинити завезення нових товарів, а також вивезти із лавок цих сільрад раніше завезені товари, перекинувши цю групу товарів у сільради, які успішно виконують план хлібозаготівель” [1, арк.68].

Ще існувала заборона на перемелювання зерна тим колгоспам і одноосібникам, які не виконали план, особливо це стосувалось пшениці. Треба було взяти в сільраді спеціальну довідку на перемелювання, потім проводився суворий облік такого хліба, адже це розцінювалось як переховування [1, арк.68]. Карались голови артілей, рахівники, комірники, члени правління. “За явно куркульський саботаж у виконанні зниженого майже на 30% плану хлібозаготівель...голову комуні ім. Блюхера Кравчука з роботи звільнити, з партії виключити, притягти до судової відповідальності” (1 грудня 1932 р.) [1, арк.74]. “За куркульський саботаж в хлібозаготівлях, зрощення з куркульством, підрив трудової дисципліни в колгоспі “Красный Маяк” (Нововодяне), навмисне заплутування бухгалтерії ... правління розпустити і разом із рахівником і комірником притягти до жорсткої судової відповідальності. Голову артілі Косинського з партії виключити, притягти до суду, секретаря партосередка Бея з партії виключити, притягти до судової відповідальності”, “уповноваженому РПК Печуріну і голові сільради Савушкіну оголосити сувору догану” – такими висловами рясніють партійні документи району в ті роки [1, арк.74].

Звільнили з роботи, притягли до судової відповідальності редактора районної газети “За коллективизацию” Тайнова за політичні помилки, як зазначено в документах. Вони полягали в тому, що в газеті не були опубліковані постанови ЦК і ЦКК КП(б)У “Про чистку 5 районних організацій України”, лист Молотова Чубарівському району, а сама газета не стала органом керівництва хлібозаготівлями і т.д. [1, арк.79]. Звільнили народного суддю Івченка – за звільнення засудженого на 3 роки з ізоляцією за крадіжку хліба голови артілі “Прогрес” Корабльова (с. Дніпровка), що дало можливість йому втекти зі зброєю, а також за направлення куркуля Ястребова, що відбував примусові роботи, який мав власної землі 84 га, для роботи машиністом молотарки в одному із колгоспів с. Дніпровки [1, арк.79]. Звільнили голову райвиконкому Несторова та інших керівників, одночасно звертаючись до вищих органів з проханням прислати на місце, що звільнилось, нового працівника [1, арк.79]. Очевидно, що всі ці посади обіймали не тільки, чи не стільки місцеві кадри, скільки прислані з обласного центру чи іншого міста “справжні комуністи”.

Цікавим, на наш погляд, є рішення бюро РПК від 1 грудня 1932 р. про доручення уповноваженому обкому Плескачу написати доповідну записку про те, що до членів партії, які дезертирували з Кам'янсько-Дніпровського району з хлібозаготівель, не вживаються ніякі заходи, і вони залишаються безкарними. До речі, прислав їх Нікопольський РПК. Зазначається також, що присилаючи в район такі бригади, партійні комітети не приділяють уваги

“якісному підбору комуністів” [1, арк.74]. Виникає питання – чому ж дезертирували ті комуністи, не могли, чи не хотіли виконувати плани хлібозаготівель у районі? Для їх заміни РПК просить обком КП(б)У допомогти району, прислати 10-15 людей “стійких комуністів, які вміють побільшовицьки боротись за хліб” [1, арк.74].

Всі заходи загальнодержавного, обласного, районного рівнів призвели до найтрагічнішого – серед українського селянства, хліборобів з діда-прадіда, що завжди вміли прогледувати себе й інших, почався голод. Поступово він охоплював величезні території і мільйони людей, досягши апогею навесні 1933 р. На жаль, торкнулось це лихо і наших земляків. Про це свідчать і спогади, і документи тих часів. Так, 3 квітня 1933 року бюро Кам'янсько-Дніпровського РПК, розглядаючи перше питання “Про організацію куркульського саботажу в артілі ім. Воровського”, другим питанням ставить: “Про факти голодування колгоспників в артілі ім. Калініна (с. Водяне)”. Доповідав з цього питання секретар РПК Ющенко, який виклав загальнопартійну точку зору з цього питання. У документі зазначено, що Водянський сільпартосередок (секретар Кришко) і голова сільради Самарець проявили неухвалне ставлення до потреб колгоспників, і з їхнього боку було відсутнє повсякденне керівництво колгоспом, внаслідок чого по Водянській сільраді є неприпустимі факти голодування і смертей одноосібних селян – бідняків, середняків і чесних колгоспників від недоїдання, при наявності достатнього фонду в колгоспах для продуктової позички” [2, арк.58].

Особливо неприпустимий стан склався в артілі ім. Калініна, де ряд колгоспників померло з голоду. Незважаючи на ці факти, голова артілі Охріменко і його заступник з організації праці Белік не вживали рішучих заходів щодо недопущення випадків голодування членів артілі [2, арк.59].

“За грубе і неухвалне ставлення до прохань колгоспників про надання продовольчої допомоги – тов. Самарцю оголосити догану, за невживання своєчасних заходів для надання допомоги колгоспникам секретарю партосередку Кришку і голові артілі Охріменку поставити на вид. Тов. Белік – кандидат партії – заступник голови артілі, на якого було покладено розподіл продуктової позички на час перебування в полі голови артілі Охріменка, замість правильного розподілу продпозички, виходячи із обліку роботи як поточної сівби, так і в минулому році, звернувши особливу увагу на чесних трудових колгоспників, поставився до дорученої справи бюрократично, допустив голодування кращих чесних колгоспників, зокрема Ходзюка Митрофана, не видавши нічого за вироблені трудовні в поточну сівбу, і одночасно, перекучуючи авансування окремих колгоспників, видаючи їм позику без розбору, не враховуючи потреби і якості роботи колгоспників, які брали безпосередньо участь у польових роботах, а також допустив злочинне видавання авансу без трудовнів своїм родичам, які тільки були прийняті в колгосп. За це його із партії виключити і з посади заступника голови артілі звільнити” [2, арк.59].

Здавалося б, причини викрито, винуватців знайдено, пояснення дано, лист про недопущення подібного в інших артілях написано і розіслано на

місяця [2, арк.60]. Але 12 квітня 1933 року в резолюції на інформацію про стан дитячих закладів Кам'янсько-Дніпровського району читаємо такі тривожні дані: “Дитячі установи мають виключне значення у справі проведення всіх господарських політичних кампаній, а також для надання дітям колгоспників організованої продовольчої допомоги, що сприяє втягненню жіночої праці в колгоспне виробництво (це особливо важливо для Кам'янського району як інтенсивного). Незважаючи на це, з боку РВК відсутнє належне керівництво цим процесом. З боку секретарів партійних осередків і голів колгоспів деяких сільрад (Іванівка, Благовіщенка, Нововодяне та ін.) цьому питанню не приділялось належної уваги. Вони своєчасно не займались питанням поповнення внутрішніх ресурсів як своїх, так і окремих колгоспників, не звертались до вищих організацій про відпуск продовольчої позички для артилей, що знаходились у тяжкому продовольчому стані. Це збільшило смертність і обезсилення дітей через недоїдання (Водяне, Нововодяне). Таке положення також погрожує зривом пропалочної кампанії. З боку інспекторів Райздороввідділу та РВНО було формальне, бездушне ставлення до дітей колгоспників. Вони зовсім не знають стану артилей і це не враховувалось при розподілі продовольчих фондів. Вийшло, що установи, які найбільше потребували продовольчої позички, її не отримували і це слугувало гальмом для їх організації (Іванівка, Благовіщенка, Нововодяне), а ті артилі, що мали дитячі установи і могли їх утримувати за рахунок своїх ресурсів, були включені в план і отримували продукти (артіль ім. Ворошилова (Новодніпровка), “Реконструкція” (Олексіївка) та ін.). Артіль “Перемога” (Водяне) за два місяці має 40 смертельних випадків, харчування в яслях дуже погане, своїх харчів зовсім немає, а ці яслі не включені в план” [2, арк.75; 3, с.106].

Щоб виправити ситуацію, РПК постановив:

“1. Зобов'язати фракцію РВК на черговому засіданні заслухати звіт Райздоровінспекції і РВНО про стан дитячих установ.

2. Запропонувати фракції РВК повторно запросити Облздоров і ОблВНО про відпуск додаткових продовольчих фондів для дитячих установ, що гостро потребують продуктів.

3. При розподілі продовольчих фондів фракції РВК врахувати дійсне положення дитячих установ на місцях” [2, арк.75].

В особливій папці читаємо:

“Враховуючи винятково тяжкий продовольчий стан колгоспників с. Водяне і відсутність ресурсів у колгоспах с. Водяного, допомогу на місці надати немає можливості. Просити обком КП(б)У відпустити додаткову проддопомогу для дітей колгоспників с. Водяне в кількості 1000 осіб – до нового врожаю, для організації дитячих ясел і майданчиків” [2, арк.64а].

Як бачимо, навіть в офіційних партійних документах ідеться про голодну смерть дітей і дорослих, хоча, зрозуміло, наскільки “адекватно” вони відображають ті події.

Доповнюють картину тих років спогади сучасників або їхніх рідних. За інформацією жителів району, зібраною у вересні-жовтні цього року учнями

одинадцятих класів Кам'янсько-Дніпровської районної гімназії “Скіфія”, трагічні події відбувалися і в нашому краї.

Так, за свідченнями Кладової Зінаїди Семенівни із с. Велика Знам'янка (1919 р.н.), кожна родина переживала той час по-своєму. Її родина відчула лихо відразу після арешту батька, якого зарахували до так званих “ворогів народу” і кинули до Кам'янської в'язниці. Тільки через три місяці суд визнав його невинним і він повернувся додому. Проте жити краще сім'я не стала, тому що з арештом батька активісти з продзагону вигребли з будинку буквально все їстівне, зерно, птицю. Добре, що хоч корову залишили. За порадою добрих людей, відвели її спочатку в Карай-дубину, а потім до рідні в Нікополь. Так родина – батько, мати і п'ятеро дітей – залишилися голодувати.

Картина голоду в селі була жахливою. У боротьбі за життя діти і дорослі намагались хоч чимось заповнити порожні шлунки, йшли в плавні, кучугури, лісосмуги. Збирали трави, коріння, насіння – усе, що хоч трохи годилося в їжу. Їли товчений подорожник із шовковицею, ловили ховрашків.

Щодня можна було бачити, як чоловіки, жінки, діти, люди різного віку, йшли вулицями, чіпляючись за стовпи, паркани, знесилені падали на землю і вмирили. Ходили по дворах, ледве тягнувши ноги, просили під вікнами: “Подайте, Христа заради”, а подавати не було кому і нічого. У будинках залишалися лише немічні старі і хворі. Знесилені, опухлі, вони лежали в ліжку, постійно благаючи дати хоч щось поїсти. Так, постійно плачучи, просила і наймолодша, грудна сестричка Зінаїди Семенівни – Шурочка. Коли в мами не стало молока, вона затихла і вмерла [Записано зі слів Кладової Зінаїди Семенівни, 1919 р.н., с. Велика Знам'янка].

У ті страшні дні багато родин втрачали своїх рідних. Умирало щодня по кілька людей. А такі родини, як Корягіни, Голенишеви, Толстови, Кудинови та інші – вимерли повністю. Вимирали цілі вулиці. В Ільїнці, наприклад, на “кабанині” (зараз це вулиця Бувина) померло більше ста людей. Вимерла майже половина жителів вулиці Нижньої. Дуже помітно зрідли вулиці Червона, Четверта, Цукрова, Лиманна, Степова й інші. Жертв могло бути ще більше.

Але на щастя, серед керівників села були люди, що приймали близько до серця біль і страждання селян, своїх односельчан, і зробили все можливе для того, щоб полегшити їм страждання. Це голова колгоспу імені Карла Маркса Тимофій Іванович Кваша, бригадир рілльничої бригади Іван Миколайович Лизогубов, бригадир Василь Михайлович Точилін. Всупереч квазівкам вищого керівництва, вони нерідко відпускали колгоспникам по два-три кілограми борошна, картоплі, капусти. Ці продукти люди змішували з жолудями, лободою і їли.

Під час весняних польових робіт 33-го року в усіх знам'янських колгоспах працівників два рази в день годували. Варили на обіди рибний борщ, юшку, кукурудзяну кашу із соняшниковою олією, узвар із сухофруктів, смажили рибу. Чимало дітей врятували від вірної смерті завідуюча дитячим садком Марія Іванівна Пенькова і робітниця колгоспу

Анастасія Карпівна Іванова. Вони будь-якими шляхами намагалися виписати для садка побільше борошна, молока, обрату. Їх “затірки” і “мамаліги”, зварені на обраті, уберегли тоді багатьох малят. Рятували селян і члени комсомольської організації. Вони створили спеціальні добровільні вуличні бригади. Володимир Калугін, Василиса Пенькова, Степан Кружнов, Ксенія Друшлякова, Яків Зувє, Уляна Миронова, Павло Марков, Василиса Баранова і багато інших розносили по будинках старим, хворим, німечим потроху каші, рибу, маслини, гриби, що збирали в плавнях, ліки [4, с.3].

Плахотник Василь Аврамович (1918 р.н.) із Кам’янки-Дніпровської згадував, що змушений був навесні 1933 року покинути школу і піти пасти колгоспних коней, щоб якось вижити. Разом зі своїм братом він ходив смітниками, збирав шкурки з картоплі, кістки з риби. Мати їх сушила, потім перетирала на борошно, додавала висівки і пекла з того всього оладки. Жителів Кам’янки, особливо тих, хто жив на вулицях поблизу Білозерського лиману – це сучасні вулиці ім. Держинського, ім. Калініна, Комсомольська – він дуже рятував, адже там була риба [Записано зі слів Плахотника Василя Аврамовича, 1918 р.н., м. Кам’янка-Дніпровська].

А ще допомагали плавні. Там після весняної повені, коли Дніпро, Конка повертались у свої русла, селянам видавали ділянки землі для вирощування городини. У народі їх називали “капусники”. Земля була дуже родючою і це давало змогу вирощувати там овочі, які потім теж допомагали вижити – у багатьох спогадах є згадки про буряки, гарбузи, моркву з тих капусників. “Вмирили ледачі, ті, хто опустив руки, а хто намагався щось зробити – виживав”, – згадувала, за словами Алли Сергіївни Коренькової, її бабуся Загребнева Єлизавета Петрівна (1903 р.н.), мешканка м. Кам’янка-Дніпровська. А ще говорила, що сільські активісти упереджено ставились до працьовитих селян і, в основному, “розоряли” середняків. Тому всі, хто мав якісь запаси, намагався їх приховати [Записано зі слів Коренькової Алли Сергіївни., 1940 р.н., м. Кам’янка-Дніпровська].

Улюбленими ласощами дітей, якщо можна так сказати, навесні 1933 року були квіти акації, пасльон і макуха. А щоденною їжею був, за спогадами Чижевської Лідії Кононівни (1928 р.н.), уродженки Кам’янки-Дніпровської, смердючий суп із гнилих буряків, які якимось дивом невідомо де знаходила її мати. Їхня сім’я вижила завдяки тітці Катерині, маминій сестрі, яка, працюючи в колгоспі, мала можливість, крадучись, приносити додому жменьку зерна в хустині, яку протягом дня ховала в навозі. Дехто з тих, хто вижив у найскрутніші часи, помирало через деякий час, очевидно через тривале вживання, по суті, сміття, вважає Лідія Кононівна [Записано зі слів Чижевської Лідії Кононівни, 1928 р.н., м. Кам’янка-Дніпровська].

Пришко Наталія Миколаївна зі слів своєї бабусі Єлизавети Яківни Грязевої (1909 р.н., м. Кам’янка-Дніпровська) розповідає, що у 1932 році був великий урожай абрикосу, плоди були розміром “з кулак”. Весь урожай зібрали, висушили. Восени її мама Лукеря Данилівна поїхала на Херсонщину “до хохлів”, як говорили в Кам’янці-Дніпровській, і обміняли ту “сушку” на пшеницю. Вночі привезла мішки, велику дерев’яну бочку опустили в

покинуту криницю, висипали туди зерно і потім цілий місяць засипали ту криницю сміттям. А взимку потихенько діставали те зерно, перетирали на крупорушці, варили кашу, добавляючи розпарений абрикос. Виходила добра солодка каша, яка й допомагала вижити сім’ї, що складалася з шести людей [Записано зі слів Пришко Наталії Миколаївни, 1961 р.н., м. Кам’янка-Дніпровська].

Яковлев Микола Лукич (1925 р.н., м. Кам’янка-Дніпровська) згадував, що рятувалися різними способами. Його батько був іздовим у колгоспі і приносив додому дерть, з якої робили хлібці. Сестра Ніна ходила до школи, там учням давали макуху. А сам Микола Лукич з однолітками ловив горобців, ворон, ловив рибу, розшукував у полях мерзлу картоплю, намагався навіть красти макуху на олійниці, де господарювала Ольга Голда. За це йому часто перепадало від батька [Записано зі слів Яковлева Миколи Лукича, 1925 р.н., м. Кам’янка-Дніпровська].

Все, що довелось пережити цим людям, вражає. У спогадах багато спільного, видно, що прагнення людей вижити в тих нелюдських умовах брало гору, примушувало знаходити будь-які способи виживання: і новопридумані “рецепти” їжі, і виїзд до міст, і спроби крадіжок, і взаємодопомога людей. На жаль, сьогодні ми не можемо назвати навіть приблизну цифру втрат у нашому районі за період голодомору.

Отже, вивчення подій 1932-1933 рр. в Україні в цілому, і в Кам’янсько-Дніпровському районі, зокрема, дають право стверджувати, що це була трагедія нашого народу. Про події тих років треба знати і пам’ятати. Завдання нас, вчителів історії, донести правду про голодомор до наших учнів, виховувати їх патріотами, справжніми громадянами України, щоб вони не допустили геноциду свого народу в майбутньому.

Джерела та література

1. ДАЗО. – Ф.П-210. – Оп. 1. – Спр. 106.
2. ДАЗО. – Ф.П-210. – Оп. 1. – Спр. 110.
3. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004.
4. Не вычеркнутъ из памяти // Новини Дня. – 2002. – 22 листопада.

Г. Г. Тюркеджи
вчитель історії

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Голодомор 1932-1933 років належить до найтрагічніших сторінок історії України. У зверненні учасників спеціального засідання Верховної Ради України ця подія визначається як національна катастрофа, акт геноциду українського народу. Його наслідками були підрив національного духу українства, винищення його еліти, ліквідація економічної незалежності селянства [Див.: 1].

Історіографію проблеми можна поділити на декілька етапів. З 1930-х до другої половини 1950-х років у радянській історіографії такої проблеми нібито не існувало. Замовчування голодомору було наслідком сталінсько-тоталітарної системи, яка повністю контролювала історичну науку. Друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років – період, коли ця проблема була чи не найголовнішою у працях радянських істориків. Це було пов'язано з крахом сталінської епохи. Період застою (1960-ті – перша половина 1980-х років), як в цілому з усіх суперечних історичних питань, був періодом реставрації, хоч і не в таких масштабах, старої ідеології.

На новітньому етапі історіографії (етап перебудови 1985-1991 рр. та з 1991 р. по сьогодні) проблема голодомору 1932-1933 рр. висвітлюється з суто наукових позицій і має багато фактичного матеріалу, який з'явився у зв'язку з доступом до архівних матеріалів.

Однак, слід відзначити, що за межами СРСР знали і ніколи не забували про цю трагічну сторінку в історії українського народу. Як твердить канадський дослідник Роман Сербин, – “Голодомор займав особливе місце в колективній пам'яті української діаспори Канади” [2].

Навколо цього питання в західній літературі тривалий час точаться жваві дискусії. Одні вважають голод непередбачуваним результатом економічної катастрофи, а інші твердять, що це не побічний наслідок, а кінцева мета певних дій на урядовому рівні. Вони вважають голод знаряддям ретельно розпланованого й холоднокрівно здійсненого геноциду. В українській діаспорі поширене уявлення ще й про те, що Сталін за допомогою штучно створеного голоду винищував саме українське селянство – чи то на Кубані, чи в Північному Казахстані.

Наша мета полягає у спробі розглянути та проаналізувати стрижневі моменти проблеми, вивчення теми голодомору в українській та закордонній історіографії.

Аналіз основних публікацій з проблем голодомору переконливо свідчить, що за кордоном і в Україні ведеться велика робота в цьому напрямку. Але слід зазначити, що наявна література ще не вичерпує повною мірою проблеми трагедії українського народу в 1932-1933 рр., потрібні подальші наукові розробки з метою уточнення чисельності жертв голодомору, його масштабів, специфіки в різних районах України та його наслідків.

Одними з перших про голод в Україні та кількість жертв повідомили світовій громадськості ще в березні-травні 1933 року зарубіжні дипломати та кореспонденти. Ці повідомлення містять конкретний фактичний матеріал, в якому дається оцінка й аналіз тих трагічних подій, тому їх слід розглядати і як джерела, і як наукові дослідження. Причиною голоду автори повідомлень називали поспішні темпи переведення сільського господарства на соціалістичні рейки, інформували про антинародні методи проведення колективізації, великий дефіцит хліба, називали райони і розмах голоду, масштаби поширення злочинності, звинувачували радянську владу в бездіяльності і небажанні вести боротьбу з голодом. У донесеннях своїм

урядам і матеріалах у газетах, дипломати та кореспонденти називають і перші цифри жертв – від 1 до 4 млн. Доповідаючи уряду про масштаби голоду в Україні, італійський консул у Москві Сержіо Граденіго в травні 1933 року стверджував, що уряд Москви заздалегідь і штучно підготував голод за допомогою жорсткої реквізиції для того, щоб “провчити селян” і, що метою політики Москви є прагнення “покласти край українській проблемі за кілька місяців коштом 10-15 мільйонів душ” [3].

Проте, були й такі, які твердили про відсутність голоду в СРСР, зокрема в Україні. Шляхом влаштування маскарадних засобів та відвезення іноземців у заздалегідь визначені і приготовлені села та домівки, владі вдалося обманути відомого політичного діяча, у минулому прем'єр-міністра Франції Е. Ерріо, американських журналістів Е. Шервуда та У. Дюранті, які у своїх заявах та публікаціях заперечували голод в Україні. Правда, У. Дюранті за те, що він, єдиний із західних журналістів, брав інтерв'ю у Сталіна, змушений був, проявляючи лояльність до Москви, писати одне, а в бесідах з керівниками англійського посольства – говорити інше. Саме він, у бесіді з ними, навіть вражаючи цифри жертв – загальна кількість померлих в СРСР 10 млн, з них в Україні – 4-5 млн. [3, с.57-58].

Одними з перших тему голодомору в Україні почали досліджувати канадські вчені з української діаспори. Уже під час перших відомостей про голодомор, діаспора прагнула подати харчову допомогу і постійно інформувала світову громадськість про перебіг та наслідки голоду, друкувала до річниць голодомору спогади очевидців та різноманітні науково-популярні збірники.

Серед публікацій, присвячених 20-річчю трагедії, вирізняється двотомний довідник “Чорні справи Кремля: Біла книга” [4], збірник “Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства” [5], і праця Д. Солов'я “Стежками на Голготу” [6]. Ці видання є надійним історичним джерелом для розкриття питань голоду 1932-1933 рр. в Україні, оскільки побудовані на спогадах свідків трагедії.

Особливо пошквалилась така дослідницька робота у 70-80-х роках, коли в Канаді та США проводилася широка кампанія у зв'язку з 50-річчям голоду в Україні. У пресі, на Міжнародних наукових конференціях у Монреалі, Торонто, Вашингтоні та інших містах проти сталінського керівництва СРСР було висунуто звинувачення в тому, що голод був спровокований для знищення селянства – бази українського націоналізму, надруковані матеріали дипломатичних архівів зарубіжних країн, свідчення очевидців [7].

Для інформування широких кіл громадськості в 1984 р. у Монреалі виходить 55-хвилинний документальний фільм “Жнива скорботи”, знятий С. Новицьким та І. Луговим.

На прохання української діаспори, спеціаліст у галузі радянської історії Роберт Конквест взявся за працю про голод 1932-1933 рр., яка вийшла під назвою “Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом” [8]. З'ясовуючи причину голодомору, Р. Конквест вказує на його штучний, цілеспрямований та свідомий характер.

Для обґрунтування версії про навмисну організацію сталінським керівництвом голодомору в Україні, в США затвердили у 1984 р. науковий проект, а через два роки створили спеціальну комісію Конгресу США під загальним керівництвом Д. Хертеля. Науково-дослідну роботу очолив професор Джеймс Мейс – історик, співробітник Українського дослідницького інституту Гарвардського університету.

Ця комісія не лише опитувала свідків, але й аналізувала документи Смоленського обкому ВКП(б), Криничанського державного архіву Дніпропетровської області й архіву НКВС райцентру Чернухи Полтавської області, які були захоплені гітлерівцями й у повоєнні роки перевезені до США.

Було видано кілька томів документів та зроблено детальний аналіз історіографії та художньої літератури. У підсумковому рапорті комісії голодомор, за своїм характером, розмахом і наслідками, визначався рівнозначним Голокосту й етноциду. У 1990 р. зусиллям комісії був виданий 3-х томник свідчень 206 людей, які пережили голодомор.

За ініціативою української діаспори була створена і спеціальна Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні у 1932-1933 рр. з відомих юристів та вчених, яка в 1990 році у своєму остаточному звіті, направленому до ООН, дійшла до тих же висновків, що і комісія Конгресу США. Вивчивши причини, тривалість, географію, кількість жертв та наслідки голоду, Міжнародна комісія довела, що радянське керівництво знало про голод, але не робило спроб його відвернути або своєчасно полегшити, навпаки, відмовилось від пропонуваної із Заходу допомоги, сприяло загибелі мільйонів людей голодною смертю. Згідно з нормами міжнародного права, голод в Україні визнавався комісією як геноцид. У 1992 році підсумковий документ Міжнародної комісії був опублікований в Україні [9].

Слід зазначити, що на старання української діаспори переконати світ у визнанні голоду 1932-1933 рр. геноцидом проти української нації, великий вплив мала успішна активна діяльність єврейської діаспори щодо досягнення світового визнання Голокосту проти євреїв.

Ставши однією з центральних тем в українській діаспорі, голодомор відіграв ключову роль і в національному відродженні України в кінці 80-х років. Саме в цей час про голод 1932-1933 рр. в Україні заговорили і в столиці СРСР, у Москві. Історик-аграрник В.П. Данилов у жовтні 1987 р. у статті “У колхозного начала” в газеті “Советская Россия” заявив, що взимку і навесні 1933 р. голод забрав велику кількість людей на півдні Росії, але найбільших втрат зазнали кілька областей в Україні [10]. Згадав про голод і демограф Марк Тольц, який в грудневому номері журналу “Огонек” (№ 51) в матеріалі “Сколько же нас тогда было?”, розповів про репресований Всесоюзний перепис населення 1937 р. Перепис 1937 р. не був надрукований у зв’язку з “недообліком” населення. Причиною недообліку М. Тольц назвав голод 1932-1933 рр. в СРСР і репресії, що розпочалися в Радянському Союзі вже в 1936 році.

З метою координації зусиль і активізації роботи дослідників, які займаються проблемами голоду, В. Маняком і Л. Коваленком у 1992 р. була створена Асоціація “Голод-1933”, яка в 1999 році була реорганізована в Міжнародну асоціацію дослідників голодомору в Україні на чолі з Л. Лук’яненком. Саме завдяки активній діяльності членів цієї Асоціації і фінансовій підтримці представника Ради Асоціації в США Мар’яна Коця з’явилися “Чорні жнива. Голод 1932-1933 років у Вальківському та Коломацькому районах Харківщини” [11], двотомник документів і свідчень спогадів людей, що пережили трагедію.

Професори А. Жуковський та О. Субтельний належать до того покоління, яке в умовах повоєнної еміграції, працюючи у провідних західних наукових центрах, зробило чимало для осмислення української історії у широкому європейському та загальносвітовому контексті. Авторське розуміння окремих історичних подій багато в чому відрізняється від трактування їх не лише в радянській, але й в українській дорадянській історіографії.

У кінці 80-х років минулого століття в Україні з’явилась книга цих авторів: “Нарис історії України”. У розділі “Україна між двома світовими війнами (1918-1939 рр.)” А. Жуковський пише: “Наприкінці 1920-х років Сталін, покінчивши з внутрішньою опозицією “правих” почав встановлення диктатури із зміцненням бюрократичної системи партії. У грудні 1927 р. XV з’їзд ВКП(б) ухвалив перехід до колективізації і прискорення індустріалізації народного господарства. Розкуркулення і примусова колективізація 1927-1932 рр. викликали на Україні стихійний опір селянства, для придушення якого Москва вислала 30 тисяч “активістів”. Їхнім завданням було відбирати у селян усі запаси врожаю та примушувати працювати в колгоспах. Представники Москви В. Молотов і Л. Каганович звинуватили керівників КП(б)У у провалі сільського господарства і колективізації (6-9 липня 1932 р.). ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР видали 7 серпня 1932 р. закон “Про охорону соціалістичної власності”, який за “присвоєння” селянами навіть жмені зерна з колгоспного поля карав розстрілом або концтабором. Після збору врожаю 1932 р. спеціальна бригада активістів забрала у селян весь хліб. Внаслідок цих репресій на Україні до нового урожаю 1933 р. лютував штучно створений більшовицькою владою голод, в результаті якого по селах і малих містах України вимерло від 6 до 8 мільйонів людей. Це була найбільша катастрофа України за більшовицької окупації, злочин, вчинений Москвою з метою зламати волю українського народу. Наслідки цієї катастрофи колосальні як на демографічному, так і культурному відтинку: традиційне українське село зі своїми звичаями перестало існувати” [12].

Слід зазначити, що про цю трагедію українського народу писали також історики майже всіх країн Європи.

Уже в 1937 р. у Варшаві виходить книга В. Садовського “Національна політика Советів на Україні”, де крім національного питання йдеться і про

трагедію голоду в сусідній країні [13]. У Мюнхені в 1956 році виходить книга В. Дмитричука “Москва в Україні 1918-1953”.

В останні роки надруковані різноманітні дослідження істориків, економістів, політологів, соціологів, психологів, культурологів, у яких досліджуються всі сторони цього страшного геноциду.

Особливо слід визначити міжнародні й регіональні науково-теоретичні конференції та симпозиуми, що проводяться з ініціативи Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Бібліографічний покажчик “Голодомор в Україні 1932-1933 рр.” містить 6384 назви публікацій, надрукованих у багатьох країнах світу впродовж 1932-2003 рр. [14]. Покажчик складається з декількох розділів: перший охоплює публікації офіційних документів та архівних матеріалів; другий – книги й статті загального характеру, наукові дослідження, спогади і свідчення очевидців; третій присвячено вшануванню в Україні та діаспорах закордонних країн пам’яті жертв голодомору.

Дослідники голодомору сходяться, в основному, до думки, що він носив штучний, свідомо спрямований характер; був наслідком як колективізації, так і катастрофічно зростаючих заготівель хліба та інших продуктів; найжорстокішим методом розправи з національно-патріотичними силами, котрі підносили державницьку свідомість українців та чинили опір насильницькій колективізації.

Вивчаючи історіографію теми голодомору, слід звернути увагу що серед українських істориків дуже багато сил вивченню цієї трагічної теми в історії нашої країни доклав видатний український вчений – історик С.В. Кульчицький.

Одне з перших його досліджень було надруковано в 1988 році, коли Україна ще не здобула незалежності. Невеличка брошура під назвою “1933: трагедія голоду” набула великої популярності серед читачів [15]. Станіслав Кульчицький, одним з перших, чесно і відкрито писав про злочинницькі дії радянського уряду проти українського селянства, української нації взагалі. У 1991 році виходить ще одна книга С.В. Кульчицького під назвою “Ціна великого перелому”, у якій вчений надає сотні свідочств про страшне лихо, що коїлося на українській землі [16].

Серед аграрних регіонів України, населення яких зазнало найбільших страждань в роки голодомору, знаходиться Східне Поділля.

Вперше матеріали про ці трагічні події з’явилися в місцевій пресі в 1989 р. За відомостями бібліографічного покажчика, у 1989-2000 рр. побачили світ 165 публікацій з цієї тематики, спогади тих, хто пережив це лихоліття, публіцистичні виступи. Також надруковано окремі наукові та красномовні праці, статті, тези доповідей на наукових конференціях.

Вагомий внесок у вивчення проблеми зробив відомий український вчений І.Г. Шульга. Йому належить перша спроба комплексного дослідження проблеми. Він – автор 10 статей та монографії, яка двічі видавалася під назвами: “Людомор на Поділлі” та “Голод на Поділлі” [17].

І.Г. Шульга детально зображує динаміку голодомору, прояви голодомору. Прояви голоду, що спричиняли опухання людей та їх смерть,

розпочалися в регіоні в лютому-березні 1932 р. Найжахливіший період розпочався в грудні 1932 р., а в лютому 1933 р. голодомор охопив всю територію Поділля. Пік страждань настав улітку 1933 р.

Автор вказує на соціальну приналежність жертв голодомору. Страждання та смерті зазнали всі ті, хто жив у селах – селяни-хлібороби, вчителі, медичні та поштові працівники тощо. Однакова доля була у селян-одноосібників та передовиків-колгоспників, а також тих, хто працював на підприємствах, в невеликих містах. З особливою гіркою зображується трагічна доля дітей. Показано безвихідне становище селян, які були позбавлені можливості змінити місце проживання.

У книзі І.Г. Шульги зображена широка панорама подій, насичена архівними документами, насамперед інформаціями ДПУ та партійних комітетів. Чимало з них фіксують прояви канібалізму, вживання в їжу трупів людей, хворих тварин, собак, котів, жаб, їжаків, слимаків тощо.

Автор цитує документи, які свідчать, що правляча верхівка країни, представники влади на місцях володіли інформацією про голодомор. Зокрема, про це свідчить постанова уряду Української РСР від 2 листопада 1932 р. “Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників”. Документ передбачав, окрім іншого, створення закритих їдалень для певних категорій чиновників.

У працях І.Г. Шульги наводяться численні факти терору, різноманітних форм репресій проти селян, що мали на меті не лише витискувати продовольство, але й зламати волю, руйнування людської гідності селянина. Серед них – брутальне ставлення, побиття селян, розпродаж житлових приміщень за невиконання хлібзаготівель, економічна блокада сіл шляхом занесення на “чорну дошку”.

Нацьковуванню деморалізованих, доведених голодом до відчаю, до межі людської подоби селян один на одного, слугувала постанова республіканського уряду від 17 лютого 1933 р. про передачу частини знайденого збіжжя особі, яка вкаже на місце його зберігання.

Виконуючи волю Сталіна, партійні функціонери не вживали у відкритих виступах слова “голод”, називали вмираючих селян – “неробами, ледарями, прихильниками куркульської агітації”.

Дослідник наводить таблиці голодуючих та смертності населення регіону, складені працівниками партійних та радянських установ. І.Г. Шульга вказує на різноманітні дії партійно-радянського керівництва, спрямовані на приховування наслідків голодомору. На підставі власних розрахунків, вчений наводить число людських жертв в регіоні – понад мільйон чоловік .

Голодомор 1932-1933 років І.Г. Шульга розглядає як “злочин партійно-радянської влади та соціалістичного господарювання”. Його наслідками було знищення справжнього господаря на селі, людської гідності селянина, примирення колгоспника із набуттям нового суспільного статусу. Свідченням останнього була відсутність права колгоспників на паспорт громадянина СРСР у часи сталінського та хрущовського правління.

Важливе місце у висвітленні проблеми займає видання “Голод 1932-1933, 1946-47. Вінницька область; Документи і матеріали”, у якому опубліковано документи держархіву Вінницької області, що зберігалися в так званих “закритих теках” та статті упорядників.

Ф. Винокурова причиною трагедії українського села називає сталінську політику і вказує на повну поінформованість вищого політичного керівництва України про стан справ у подільських селах з повідомлень партійних керівників обласної та районної ланки.

Автор наголошує, що жертвами голодомору були люди різних національностей. Висвітлюється перебіг голодомору та жертви серед єврейського населення подільських містечок.

Дослідниця привертає увагу до документів про настрої населення в часи лихоліття, вказує, що люди чітко визначали причину голоду – вивіз хліба за кордон. Відображено настрої безвиході, звертання з проханнями про допомогу до посадових осіб різного рівня, прояви протесту.

Також проаналізовано спогади про голодомор, що зберігаються в архіві. Ф. Винокурова вважає, що число жертв голодомору обчислюється сотнями тисяч, але точну кількість визначити неможливо [18].

Р. Подкур проаналізував документи ДПУ як джерело дослідження колективізації та голодомору. Вказано на ступінь їх правдивості, об’єктивності висвітлення становища в тогочасному селі, суті сталінської аграрної політики.

Дослідник привертає увагу до ролі органів ДПУ у колективізації, зокрема у проведенні розкуркулення. Наведено відомості про кількість розкуркулених господарств, соціальний стан їх господарів, причини розкуркулення, зокрема за невиконання хлібозаготівель, несплату податків, штрафи, за опір діям влади тощо. Змальовано яскраву картину беззаконня, яке творилося на селі, зловживання представників влади на місцях. Особлива цінність цих документів полягає в тому, що оцінки та висновки зроблені самими працівниками ДПУ.

Р. Подкур вказує на форми протидії владі – зростання релігійності населення як форми протесту, вихід селян із колгоспів, страйки робітників. Документи ДПУ подають хроніку масової смертності, канібалізму, динаміку зміни настроїв серед міського населення: від невдоволення до втрати страху перед системою у частини людей та примирення із ситуацією в інших. Там же містяться матеріали про рівень смертності та зростання безпритульності серед дітей внаслідок голоду.

Цієї ж теми торкаються О. Воронцов та А. Кичак у брошурі “Подільські діти 1933-го”. Автори вважають, що політика, спрямована на знищення селянина-господаря, годувальника країни, була, свідомою, задалегідь спланованою. Сталін та його оточення вбачали в селянстві силу, здатну розхитати підвалини влади, що трималася на страхові, жорстокості, злиднях [19].

Нищення середняка здійснювалось руками сільського люмпен-пролетаріату. Насильницька колективізація перетворила хлібороба на

жебрака, покірного виконавця розпоряджень влади, призвела до занепаду землеробства і тваринництва, відбила в селянина любов до землі. Автори відзначають негативний вплив голоду на психіку людей. Початок голоду вони датують весною 1931 р. Вже тоді припинилося централізоване постачання продовольством дитячих установ у 180 районах України, де не було виконано план хлібозаготівель.

Всебічно висвітлюється становище дітей у роки голодомору, зростання смертності та безпритульності, наведено численні випадки, коли діти ставали жертвами канібалів, самосуду за крадіжку їжі у приватних осіб, жорстоких покарань за зрізання колосків на колгоспних полях весною 1933 р.

Охарактеризовано заходи влади, спрямовані на нормалізацію становища, зокрема постанови ЦК КП(б)У, Вінницького обкому партії з цього приводу, а також спроби надання продовольчої допомоги дітям та її розкрадання. Відображено умови існування в дитячих будинках, новостворених спеціальних колоніях для безпритульних, а також тих дітей-сиріт, які перебували під патронатом колгоспів. У 1933 р. Поділля втратило 200 тисяч дітей. Дослідження цієї проблеми відображено в низці статей науковців.

Серед них помітне місце займає стаття В. Петренка “Трагедія українського селянства (1932-1934 рр.)”, яка відзначається насиченістю, документальними матеріалами, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області [20].

Дослідник характеризує події голодомору як національну трагедію, геноцид, засіб репресій, терору в неоголошеній війні сталінського режиму проти селянства.

Голодомор став результатом провалу планів насильницької колективізації, засобом нищення непокірного селянства. Автор класифікує форми опору селян взимку та весною 1930 р. Лише за допомогою голодомору владі вдалося взяти ситуацію під контроль.

Дослідник висвітлює засоби, за допомогою яких влада прагнула зламати в 1930-1932 рр. опір селян, а саме: діяльність виїзних судово-слідчих бригад на селі, вилучення у селян жорен, брутальні знущання над селянами, впровадження системи внутрішніх паспортів. Останній захід був пов’язаний зі спробами селян врятуватися втечами до міст, на будови чи шахти Донбасу. Жителі прикордонних сіл намагалися переходити кордони з Румунією та Польщею. В. Петренко наводить директиву партійних органів відбирати у селян, крім продуктів харчування, засіяну землю.

Прийняття у листопаді 1932 р. закону про заборону видавати колгоспникам зароблений хліб до виконання плану державних заготівель сприяло досягненню у 1933 р. найбільших масштабів голоду. Дослідник уточнює причини, які позбавляли селян даху над головою, прирікали їх та їхніх дітей на жебрацтво і бродяжництво, розпродаж селянських господарств і виселення з хат сімей за невиконання хлібозаготівель.

В. Петренко вважає, що в грудні 1932 р. була можливість врятувати подільських селян від голодної смерті, адже працювали спиртзаводи, що

використовували хліб як сировину, також хліб знаходився на зсипних пунктах.

Окрім людських втрат, дослідник вказує на такі наслідки голодомору як зміни української ментальності – поява почуття страху, байдужості, недовіри, пасивності, духовного рабства, параліч національної свідомості.

Торкаючись питання про кількість жертв голодомору, автор вказує на складність підрахунків, викликану, крім вищезазначених причин, ще й змінами адміністративної межі області в 1932-1934 рр. Він називає число померлих від 781574 до 1112761 осіб і вважає, що на Поділлі загинуло не менше 1 млн осіб.

С. Гальчак, на відміну від авторів вказаних публікацій, які досліджували проблеми голодомору на регіональному матеріалі, у вступній статті до збірника документів “Голод 1932-33, 1946-47...” та в брошурі “Білі плями скорботи: причини голодомору 1932-33 та голоду 1946-47 років на Поділлі” висловлює власні міркування щодо логіки дій вищого радянського керівництва у зв’язку з голодомором. Автор оперує доступними йому документами та матеріалами [21]. Він вважає голодомор 1932-1933 років рівнозначним єврейському Голокосту чи різанині вірмен у 1915 р. На Вінниччині загинуло більше людей, ніж під час нацистської навали. Відзначаючи зацікавленість влади у причетності до злочину перед народом і спроби приховати справжні масштаби трагедії, С.Гальчак обчислює кількість жертв близько 800 тисяч осіб.

Вину за голодомор автор покладає на Й. Сталіна. Дуже точно вказана стратегічна мета Й.Сталіна – перетворити країну на сучасне індустріальне суспільство шляхом форсованого розвитку промисловості. Для досягнення мети Й. Сталін, який діяв “волюнтаристськими методами”, нехтував “об’єктивними законами розвитку суспільства”, не гребував ніякими засобами, зокрема витискуванням із селян надприбутку (вислів Сталіна цитований С.Гальчаком). Сталін порушив вказівки В.Леніна про неприпустимість примусовості та поспішності при переході селян від індивідуального до колективного господарства.

С. Гальчак засуджує керівних партійних та державних працівників за непослідовність їх дій, за те, що “голодомор, власне, творився безпосередньо їхніми руками”. Автор звинувачує їх у замовчуванні правди про реальний стан речей, що, на його думку, стало однією з причин голодомору. Завдяки цьому, у Сталіна та його найближчого оточення могла скластися думка, що йдеться не про жахливий голод, а лише про “продовольчі труднощі”. Такі міркування викликають заперечення щодо “доброго царя”. Й. Сталін отримував інформацію з різних джерел, зокрема від органів ДПУ. А значну частину архівних матеріалів про голодомор складають саме інформації органів ДПУ. Та й сам С. Гальчак наводить спогади колишнього секретаря ЦК КП(б)У і Харківського обкому партії Р. Терехова, як його висміяв Сталін за спробу розповісти про голод. Сам С. Гальчак пише: “Ставитися до масової голодної смерті як неіснуючого явища розпорядився ще Й.В. Сталін, лицемірство якого не знало меж”. Автор вважає, що однією з об’єктивних

причин, що спонукала Й. Сталіна до форсованої індустріалізації була конфронтація СРСР з більшістю країн світу. Проте не вказується, що винуватцем такої ситуації було радянське керівництво, яке офіційно проголосило метою своєї діяльності повалення існуючого ладу в усіх країнах тогочасного світу.

Свій внесок у дослідження проблеми зробили також краєзнавці. В. Рудий уклав збірник документів та матеріалів “Розп’ята Тиврівщина”. До збірника увійшли партійні документи, публікації районної газети за 1932-1933 роки, спогади тих, хто пережив голодомор [22]. У вступній статті “Всенародна трагедія” В. Рудий дає оцінку голодомору “як масовому сталінському геноциду, спрямованому на винищення українського народу”, звинувачує у ньому Сталіна та його оточення.

За таким же принципом укладена книга М. Дороша “Зламани колоски: Публіцистика. Документи”, присвячена подіям голодомору в Хмельницькому районі. Автор подає дві статті: “Більшовицька мітла” та “Факти сумніву не підлягають” [23]. Вони написані на основі широкого кола публікацій з даної проблеми, а також архівних матеріалів. У контексті книги І.Г. Шульги висвітлюється питання про причини голодомору, який розглядається як національна катастрофа, геноцид. Висвітлено перебіг подій, розшарування серед селян, некомпетентність районного керівництва, руйнацію усталених віками моральних цінностей, долю дітей. Особливу цінність становлять спогади про голодомор та списки померлих.

Аналізуючи дослідження українських і закордонних вчених-істориків, політологів, соціологів, які працювали над вивченням цієї проблеми, слід зазначити, що всі вони сходяться, в основному, до думки, що він носив штучний, свідомо спрямований характер, і був найжорстокішим методом розправи з національно-патріотичними силами, котрі чинили опір насильницькій колективізації.

Джерела та література

1. Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам’яті жертв голодомору 1932-1933 років // Голос України. – 2002. – 23 травня.
2. Сербин Р. За яку спадщину? – К., 2002.
3. Великий голод в Україні 1932-1933 рр.: Збірник свідчень, спогадів, доповідей та статей, виголошених та друківаних у пресі в 1983 році на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932-1933 рр. –Торонто, 1983.
4. Чорні справи Кремля: Біла книга. Збірник. – Торонто-Детройт, 1955.
5. Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства”. – Мюнхен, б.р.
6. Соловей Д. Стежками на Голготу. – Дрогобич, 1993.
7. Великий голод в Україні. – Монреаль, 1983.
8. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом. – К., 1993.
9. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. – К., 1992.
10. Данилов В. У колхозного начала // Советская Россия. – 1987. – октябрь.
11. Коць М. Чорні жнива. – Харків, 1993.

12. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – К., 1989.
13. Садовський В. Національна політика Советів в Україні. – К., 1993.
14. Міжнародний симпозиум “Голодомор 1932-1933 рр. на Україні”. – К., 1990.
15. Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
16. Кульчицький С. Ціна “великого перелому”. – К., 1991.
17. Шульга І. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993.
18. Винокурова Ф. Документи та спогади викривають. – К., 1993.
19. Воронцов О., Кичак А. Подільські діти 1933-го. – Вінниця, 1996.
20. Петренко В. Трагедія українського селянства (1932-1934). – Вінниця, 2003.
21. Гальчак С. “Білі плями” скорботи. – Вінниця, 1999.
22. Рудий В. Розп’ята Тиврівщина. – Тиврів, 1993.
23. Дорош М. Зламани колоски. – Вінниця, 2003.

О. Ф. Штейнле
аспірант

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ГОЛОДОМОРАХ 1932-1933 ТА 1946-1947 РОКІВ

Голодомори 1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947 рр. цілком заслужено вважаються однією з найважливіших проблем історії України ХХ ст. Дійсно, їх наслідки, незважаючи на дистанцію у часі, відчуються й досі: демографічні, економічні, культурні. Замовчування цієї трагедії українського народу у радянську добу є зрозумілим – визнання голодоморів, їх об’єктивне дослідження без контролю з боку держави означало б ідеологічний крах радянської влади. Або, як влучно висловився С.В. Кульчицький, об’єктивне переосмислення історії України означає для комуністів політичну смерть. Лише наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. проблема голодомору (чи, точніше, голодоморів) посіла своє заслужене місце в працях українських істориків. У численних монографіях і статтях С. Кульчицького, В. Марочко, Г. Капустян та багатьох інших дослідників, колективних працях було розкрито масштаби цих трагедій, показано їх руйнівний вплив на розвиток українського суспільства [1; 2; 3]. Однак, незважаючи на великий обсяг виконаної роботи, окремі питання голодоморів 1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947 рр. і до цього часу залишаються без чітких та аргументованих відповідей.

Одне з таких питань – роль політичної еліти УРСР у голодоморах. З огляду на те, що голодомори були не просто результатом неврожаю чи стихії, а втіленням конкретної людської волі (за що й отримали назву “голодомор”), то проблема винуватців та співучасників цієї трагедії постає особливо гостро. Статус політичної еліти Радянської України як регіональної ще більше додавав гостроти цій проблемі. Адже регіональна еліта, перебуваючи між Центром та масами, відіграє роль своєрідного стабілізатора суспільства, надаючи рішенням Центру більше здорового глузду і згладжуючи реакції мас на ці рішення [4; с.9-11]. Мета статті – розглянути особливості становища

політичної еліти УСРР-УРСР у 1932-1933 та 1946-1947 рр., її роль у голодоморах, організованих у роки сталінізму.

Лише нещодавно це питання було висвітлено у працях М. Дорошка [5; 6; 7], Г. Єфименка [8]. Як стверджує М. Дорошко, компартійно-радянська номенклатура УСРР (чи еліта, хоча для розгляду питання це не має принципового значення) виступала слухняним зряддям Сталіна та його оточення у проведенні політики геноциду голодом [6, с.160]. Однак, це можна вважати лише попереднім висновком, який ще потрібно ретельно перевірити.

Як переконливо було показано у численних дослідженнях українських і зарубіжних істориків, безпосередня відповідальність за організацію голоду 1932-1933 рр. лежить на Сталіні та його оточенні. Саме в Москві ініціювалися заходи, приймалися закони і постанови, що стали організаційною основою голодомору. Досить згадати лише закон 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, влучно прозваний у народі “законом про 5 колосків” [9, с.424-425], постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР “Про хлібозаготовки на Україні, Північному Кавказі та в Західній області” 14 грудня 1932 р. [10] тощо, які не потребують коментарів. Тобто, питання про організатора та головного винуватця голодомору 1932-1933 рр. має більш-менш чітку відповідь.

А от питання про роль політичної еліти УСРР, яка виступала виконавцем волі центру на місцях, не має такої чіткої та ясної відповіді. Якщо поглянути на рішення, які приймали в УСРР – як у столичному Харкові, так і на місцях, – то відповідь, здається, напрошується сама. Дійсно, протягом 1932-1933 рр. ЦК КП(б)У та РНК СРСР приймають постанови, які зробили свій внесок у початок голоду. 18 лютого 1932 р., наприклад, ЦК КП(б)У та РНК СРСР заборонили місцевим партійним комітетам надавати будь-яку допомогу колгоспам та радгоспам [11]. 20 листопада 1932 р. РНК УСРР видає постанову “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель” [12]. Цей список можна продовжувати досить довго і він свідчить про співучасть регіональної еліти УСРР у злочинах Сталіна та його оточення. Однак тоді постає інше питання: невже політична еліта була настільки цинічною, чи сліпою, чи заляканою, що не намагалася опиратися курсу партії на винищення власного народу, який межував з безумством?

Відповідь на це питання дають не офіційні акти, які приймали в Харкові, а ділова переписка (зокрема шифрограми) Харкова з Москвою. Як показує у своїй статті Г.Т. Капустян, керівництво Радянської України неодноразово зверталось безпосередньо до Сталіна з проханням надання допомоги голодуючим, або хоча б дозволу на використання резервів, які знаходилися в УСРР. Відповідь Сталіна була короткою: “Використання особливих державного фонду на потреби загального постачання населення вважаю недоцільним...” [13, с.245].

Сталін розумів ненадійність керівництва Радянської України у втіленні свого грандіозного за масштабами та злочинного за намірами плану. Тому паралельно з процесом втілення геноциду голодом в УСРР йшла активна чистка складу керівних партійних та радянських кадрів на всіх рівнях, а особливо – на республіканському. У січні 1933 р. в Україну з Москви був посланий Павло Постишев. Він обійняв посаду другого секретаря КП(б)У і водночас став головою столичної – харківської – партійної організації. Першого секретаря КП(б)У Станіслава Косіора, який перебував на цій посаді після від'їзду Кагановича у 1928 р., відтиснули на другий план. Постишев відверто ігнорував Косіора та хизувався тим, що відповідає тільки перед Сталіним і звітується особисто лише йому. Разом з Постишевим в Україну прибуло 3000 партійних працівників з Росії. Постишев і голова республіканського ДПУ Всеволод Балицький стали головними виконавцями “великої чистки” української державної і партійної еліти, звинуваченої у терпимості до “національного ухильництва”. З 1 червня 1932 р. до 1 жовтня 1933 р. було змінено 75% всіх чиновників у місцевих радах і 80% секретарів партійних організацій [14, с.254]. Тобто, ті несміливі поодинокі спроби опору втіленню політики геноциду з боку політичної еліти УСРР були розгромлені “на корені”.

1946-1947 рр. стали особливими у післявоєнній історії Радянської України, відобразивши характерні риси післявоєнного сталінізму. З одного боку, вони продемонстрували, що політична еліта СРСР на чолі зі Сталіним не змінили принципово методів управління суспільством, “перевічених” у 1930-х роках. Потребуючи ресурсів для швидкого відновлення зруйнованої промисловості, а також для утвердження впливу СРСР у країнах Центрально-Східної Європи, радянське керівництво вирішило звернутися до сільського господарства як джерела резервних коштів. Як зазначив Джеймс Мейс: “Третій голодомор – 1946-1947 рр. – відбувався в контексті післявоєнної реставрації системи викачок сільгосппродукції від селянства” [15, с.20]. З іншого боку, голодомор 1946-1947 рр. мав певні відмінності від своїх попередників, зумовлені еволюцією післявоєнного сталінізму. Якщо протягом 1921-1923 та 1932-1933 рр. в організації голоду велику роль відіграло намагання влади якомога повніше використати голод для придушення невдоволення в суспільстві (в 1921 р. – для придушення селянського повстанського руху, в 1932 р. – для подолання опору селян колективізації), то в 1946 р. на перший план, безумовно, виходить економічний інтерес (терор заради коштів, а не терор заради самого терору). Порівнюючи 3 голодомори, Станіслав Кульчицький відзначив, що в 1946-1947 рр. фактор терору, який спостерігався у попередніх геноцидах, не переважає [15, с.12].

Яку роль відіграла політична еліта УРСР у голодоморі 1946-1947 рр.? Проаналізувавши офіційні акти, прийняті республіканськими органами влади, в першу чергу ЦК КП(б)У, Радою Міністрів УРСР та Президією Верховної Ради УРСР, відзначимо, що політична еліта Радянської України, як і у 1932-1933 рр., виступає слухняною виконавицею, якщо не

співучасницею злочину центральної еліти. Однак офіційні документи відбивають вже кінцевий результат політичної боротьби, тоді як головна її частина проходить за лаштунками.

Серед слухняних виконавців знаходилися й ті, хто намагався чинити опір політиці Центру. Найбільш відомий приклад – відставка Микити Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У в березні 1947 р. Звернення Хрущова до Ради Міністрів СРСР з проханням зменшення розмірів хлібозаготівель або дозволу видавати їх іншими зерновими стало причиною його відставки. За спогадами самого Микити Хрущова, це звернення викликало різко негативну реакцію Сталіна, який надіслав до України Л. Кагановича (на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У) та М. Патолічева (на посаду секретаря ЦК з сільського господарства) [16, с.204-205]. Це мало “надати допомогу” УРСР у виконанні плану хлібозаготівель.

Приклад М. Хрущова – мабуть, найбільш відомий, але далеко не єдиний. Політична еліта Радянської України, виконуючи “чорнову” роботу з організації хлібозаготівель, мала справу безпосередньо з реаліями повоєнного українського села, а тому не дивно, що випадки опору політиці Центру на організацію голоду в УРСР були далеко не одинокі, на різних рівнях влади. У 1946 р. кожен 16-й з голів колгоспів України (найнижчого рівня еліти УРСР) був ув'язнений [17, с.10-11]. Тобто, політика Центру, що мало враховувала повоєнні реалії, вступила у протиріччя з інтересами регіональної еліти, яка мала на місцях втілювати цю політику. Тому й у 1946-1947 рр., як і у 1932-1933 рр., проходила кампанія з чистки партійно-державного апарату, щоб подолати опір регіональної еліти.

Голодомори 1932-1933 та 1946-1947 рр. проливають світло на особливості відносин керівництва Української РСР з центральною елітою. Політична еліта УРСР, залежна від Центру, все-таки намагалася чинити опір найбільш одіозним заходам Сталіна та його оточення. Тому одним із головних завдань кадрової політики у 1930-і було запобігання складанню стійких регіональних еліт у радянському суспільстві, які б стали виразниками місцевих інтересів на протигагу загальнодержавним. Цьому слугували формування розгалуженої системи номенклатури, постійні переміщення кадрів з місця на місце, репресії та чистки стосовно представників місцевої еліти [18, с.255-256]. До смерті Сталіна така політика більш-менш успішно запобігала формуванню регіональних еліт, але після 1953 р. вони звільняються від тотального контролю Центру і протягом другої половини 1950-х років остаточно формуються як активні діячі політичного життя в СРСР. На думку російського дослідника В. Мохова, 1957 рік – рубіж у виділенні регіональних еліт у радянському суспільстві [4, с.75-76].

Це дозволяє відповісти на запитання: чи міг відбутися четвертий голодомор після смерті Сталіна? Адже у повоєнній історії СРСР не раз виникали проблеми з постачанням населення продовольством (1954, 1962 рр. тощо). Але, спираючись на сучасний рівень дослідження радянської історії, можна стверджувати, що четвертий голодомор не міг відбутися. Однею з

причин цього було формування регіональних еліт в СРСР, які не були зацікавлені у втіленні настільки одіозних та масштабних акцій Центру.

Таким чином, проблема голодоморів 1932-1933 та 1946-1947 рр., незважаючи на велику кількість досліджень, має маловивчені, але важливі аспекти, які неможливо оминати. Один з них – роль політичної еліти Радянської України у голодоморах. Зображення її як слухняної виконавиці рішень Сталіна не розкриває всієї ролі, яку вона відіграла в подіях 1930-х – 1940-х рр. Однак її спроби опиратися політиці Сталіна та його оточення (безпосередніх винуватців голодомору) були поодинокими і несміливими, а чистки, що розпочалися майже одразу з голодоморами, припинили їх “на корені”.

Джерела та література

1. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
2. Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. – К., 2001.
3. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. – К., 2007.
4. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945-1991 гг.). Монография. – Пермь, 2003.
5. Дорошко М. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
6. Дорошко М. Компартійно-державна верхівка УСРР – зняряддя Кремля в реалізації політики геноциду українського селянства під час голодоморів 1920-х і 1930-х років // Голодомор 1932-1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення: Матеріали II міжнародної наукової конференції. Київ, 28 листопада 2003 р. – К., 2004.
7. Дорошко М. Комуністичний терор 1930-х років в Радянській Україні: причини і наслідки // Персонал. – 2007. – № 1.
8. Єфименко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УСРР (1932-1938 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 5.
9. Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической собственности) // Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927-1935. – М., 1967.
10. О хлебоготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области // Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Запоріжжя, 2004.
11. 3 телеграми ЦК КП(б)У та РНК УСРР всім обкомам, міськкомам та райкомам партії про заборону надавати насінневу допомогу колгоспам та радгоспам України // Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Запоріжжя, 2004.
12. 3 постанови Раднаркому УСРР “Про заходи по посиленню хлібоготівель” // Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Запоріжжя, 2004.
13. Капустян Г. Документи із фонду Сталіна про обставини великого голоду в Україні (1932-1933 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX.
14. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 1996.
15. Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. – К. – Нью-Йорк, 1996.

16. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997.
17. Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. – К. – Нью-Йорк, 1996.
18. Хлевнюк О. Система центр-регионы в 1930-1950-е годы. Предпосылки политизации “номенклатуры” // Cahiers du monde russe. – 2003. – № 44/2-3.

В. В. Мороко
здобувач

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИМИ ПАРТІЯМИ УКРАЇНИ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ У ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

На початок 2008 р. в Україні зареєстровано понад 140 політичних партій, що сповідують увесь спектр політичних поглядів від крайньоправих до ультралівих. Здавалось, українське суспільство завдяки такій багатоманітності та плюралізму думок, мало б вирішити всі суспільно-політичні питання розвитку країни. Однак, ні. Упродовж всього періоду сучасної історії незалежності країни незмінно конфліктними залишаються питання мови, зовнішньої політики та оцінки минулого. Є в цьому переліку і Голодомор 1932-1933 рр., оцінка якого, в першу чергу завдяки політичним силам, коливається від визнання його геноцидом українського народу [1] до прикрої “неприємності, внаслідок неврожаю” [2, с.583].

Стан перманентних виборчих кампаній і постійне намагання отримати високі електоральні дивіденди не залишає лідерам партій часу на озайомлення з науковою літературою з даного питання. Великим горем був той голодомор, а тому і “занадто” великий обсяг досліджень та джерел, як для “заклопотаних” політиків, накопичено історичною наукою.

І справді, за майже 20-річну історію вивчення Голодомору вітчизняними науковцями видано сотні томів не лише досліджень, а й знайдених та розсекречених документів.[3; 4; 5]. Від обережних праць кінця 80-х С. Кульчицького, А. Ковальчука, С. Діброва, М. Панчука, В. Савельєва, Р. Пирога до звинувачувальних творів 2000-х років В. Васильєва, Ю. Шаповала, В. Сергійчука, В. Марочки. Починаючи з відозви Світового конгресу українців і закінчуючи визнанням Голодомору геноцидом українського народу світовою спільнотою [6; 7]. Логічними в цьому ланцюгу стають Укази Президента України із вшанування пам’яті жертв Голодомору і постанови Верховної Ради України в 2002 р. щодо його 70-х роковин, рекомендацій парламентських слухань з цього питання 2003 р. [8; 9]. І, нарешті, закон 2006 р. “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”, у першій статті якого Голодомор визнано геноцидом українського народу в загальнолюдському визначенні [1; 10].

Проте час показав, що шлях до порозуміння політичних сил у цьому питанні буде дуже довгим. Так, уже на першій сесії парламенту шостого скликання за поданням В. Ющенка реєструється законопроект щодо відповідальності за публічне заперечення Голодомору [11]. І майже одночасно реєструється інший, автором якого є нардеп від Партії Регіонів

М. Комар, стосовно процедури голосування з даного проекту, в якому, наче знування над пам'яттю мільйонів померлих співвітчизників, йдеться про те, що “враховуючи суспільну важливість питання про ініціювання встановлення кримінальної відповідальності за публічне заперечення Голодомору ... встановити такий спосіб голосування... кожен народний депутат України, чие прізвище оголошено, в тому випадку, якщо він голосує “за” – піднімає руку, голосує “за” і каже “за”, якщо він голосує “проти” чи “утримався” – не піднімаючи руки, сидючи на своєму місці, оголошує про власне рішення” [12].

Втім, не чекаючи на таке політичне шоу, керівництво СПУ оголошує заяву, в якій, засудивши “...спекулятивні намагання В. Ющенко знайти винних у Голодоморі серед своїх опонентів”, виступає проти “спроб Президента переписувати історію, намагання відбілити одіозних фашистських прихвостнів, бездумно перейменувати вулиці, села і міста” [13]. Не залишилися осторонь і комуністи. Зайвий раз доводячи переважання матеріалізму у власному вченні, вони інформують суспільство, що “найтяжчі природні умови, що обумовлені 11-річним циклом сонячно-земних зв'язків та пов'язаних з цим посух, співпали з апогеєм класової боротьби Радянської держави на селі”, а тому “Голодомор – це їх [дисидентів – Авт.] ідеологічний термінологічний винахід” [14]. Не мала спокою з цього приводу і лідер ПСПУ Н. Вітренко, яка проголосила альтернативну Хресну ходу в пам'ять жертв Голодомору 1991-2007 рр., що мала відбутися саме 24 листопада 2007 р. [15].

Постає логічне питання: де корені такого блюзнірства? І знаходимо відповідь: у 1933 р., коли під час промови на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) 11 січня Й. Сталін не знаходив виправдання низькому рівневі хлібозаготівель: “Пояснити це поганим станом врожаю ніяк не можна”, – обурювався він, – “тому, що врожай у цьому році в нас був не гірше, а краще, ніж в попередньому...Дійсно, ми і в 1932 мали певні втрати врожаю внаслідок несприятливих кліматичних умов на Кубані та Тереку, а також в деяких районах України. Проте не може бути сумнівів в тому, що ці втрати не складають і половинної частки тих втрат, які були в 1931 році” [16, с.513]. Тобто, не загибель людей цікавила вождя, – про них не йшлося взагалі, – а план. І винні в цьому зриві “куркулі, нинішні антирадянські елементи, ...які сидять в самому колгоспі ...та ведуть таку саботажну та шкідницьку роботу, що колгоспам від них буде непереливки”[16, с.521]. Цю тезу з часом було закріплено на сторінках Короткого курсу історії ВКП(б) [17, с.290-298] і майже слово в слово відтворено в “науковій” праці Г. Ткаченко “Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием”, яку під час виборчої кампанії 2006 р. було поширено в Україні Компартією [18].

Проте члени КПУ не завжди були надто відвертими в показовому знуванні над трагічними сторінками історії України. Так, 26 січня 1990 р. Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову, завдяки якій і було надано можливість науковцям почати роботу з архівними документами, пов'язаними

з “голодом 1932-1933 рр. на Україні” [19, с.3]. На цьому, фактично, і закінчилась історія “внеску” в дослідження трагедії з боку комуністів. Заборонена 1991 і відновлена 1993 р. Компартія у перші роки свого існування не дуже переймалася питанням Голодомору. Найчастіше у відозвах ЦК до “прогресивного людуства” і громадян України, що стосувалися питань історії країни виписувалась стандартна фраза: “...ми проти переписування історії боротьби українського народу з царським поміщицько-буржуазним режимом, дискредитацію революційних подій 1917-1920 років, Великої Вітчизняної війни.” [20]. Як видно, лєнінці старанно обходили майже 20-річний період історії. Проте з другої половини 90-х в офіційних заявах партії з'являється стійке намагання підмінити суть Голодомору. Так народжується улюблена ними тема про голод в сучасній Україні та смерть п'яти [21] (одинадцяти [30]) мільйонів співгромадян, як доказ злочинності режиму Кучми (Кравчука, Ющенко – в залежності від часу заяви).

Вийти з “окопів забуття” комуністів примусила активна діяльність лідера УРП Л. Лук'яненка, який в 1998 р. створив Асоціацію дослідників голодоморів в Україні. Від імені останньої було подано позов у грудні того ж року на ім'я Генерального Прокурора з вимогою порушити справу за фактами примусової голодної смерті громадян України у 1932-1933 рр.[22]. Звичайно ж у відкритті справи було відмовлено, що не завадило лідеру УРП вести з цього приводу на шпальтах газети “Самостійна Україна” активну роз'яснювальну роботу, та ще й у період президентської кампанії 1999 р. [23]. Так, на думку Л. Лук'яненка, “Голодомор 1932-1933 рр. був директивно спланований” та вимагав міжнародного суду. Таке “зухвальство” призвело до ряду заяв у відповідь з боку КПУ [24, с.389-400].

Втім, показовими в сенсі використання пам'яті про Голодомор 30-х років як знаряддя політичної боротьби стали 2002-2007 рр., коли Верховною Радою було прийнято ряд постанов та відповідний закон.

21 листопада 2002 р., за ініціативою нардепів М. Зарубінського, П. Мовчана, І. Юхновського, Б. Олійника, І. Драча (фракції НДП, “Наша Україна”, КПУ) було внесено законопроект про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 р. [25]. 239 голосами (не голосували фракції КПУ, “Регіони України”, група “Європейський вибір”, частково фракції партій ППУ та “Трудова Україна”, СДПУ(о), СПУ, Аграрної партії) таке рішення було прийнято та обговорено 28 листопада того ж року на пленарному засіданні парламенту [26]. Під час дискусії саме комуністи мали можливість висловити власне ставлення до цього питання. Через те А. Мартинюк і обурювався тією обставиною, що це питання ініціював комітет з питань культури. Нардеп М. Радіонов стверджував, що ці слухання є наругою над пам'яттю українського народу, тому що на 40-і роки Україна була найбагатшою республікою в СРСР, стала країною-засновницею ООН та перемогла фашизм (!). Комуніст В. Мірошніченко був упевнений, що то була традиція – голодувати через певний проміжок часу, коріння якої слід шукати в царизмі. Законотворець

О. Грачов клявся, що ні І. Курас, ні Д. Табачник в архівних документах не знайшли ознак геноциду. І лише соціаліст О. Мороз, на всяк випадок, нагадав, що серед присутніх у залі винних щодо Голодомору немає, а тому треба слухання провести. І вже потім приймати постанову парламенту, якою і буде визнана трагедія геноцидом. Проте, рішення про слухання і постанову щодо визнання Голодомору геноцидом було проголосовано 308 та 283 голосами відповідно. З першого питання “проти” голосували комуністи, не голосували частково групи “Європейський вибір”, “Народовладдя”, та “Народний вибір”. З другого питання, крім вищезазначених, частково не голосували соціалісти та фракція “Регіони України” [27].

Наступного разу парламентарі повернулися до питання рекомендацій парламентських слухань щодо Голодомору 6 березня 2003 року. У документі, який мала прийняти Рада, знов давалося визначення – геноцид. Останній факт змусив вже лідера КПУ П. Симоненка висловити з цим незгоду, як завжди від імені народу. Одночасно з цим вождь українських комуністів висловив обурення “...відривом коштів на якісь-там меморіали і пам’ятники”. Проте 287 голосами (“Наша Україна” – 98; комуністів – 0; “Регіони України” – 4; Партія промисловців і підприємців і “Трудової України” – 40; соціал-демократи України (об’єднані) – 37; “Демократичні ініціативи” – 19; Соціалістична партія України – 13; “Європейський вибір” – 1; “Народовладдя” – 17; Блок Юлії Тимошенко – 13; Аграрна партія – 8; Народно-демократична партія – 16; “Народний вибір” – 10; позафракційні – 11” [28]) було прийнято і цю постанову. Фактично, це був приклад того, як, не використовуючи певне спірне питання в кон’юктурних цілях, різні політичні сили все ж таки можуть знайти порозуміння. І додатковим прикладом цього може бути той факт, що в цей же період, відкинувши позірну обов’язковість лівих бути проти всього, що не вкладається в радянське розуміння історії України, СДПУ(О) на засіданні Політбюро 29 грудня 2002 р. прийняло Постанову „Про підсумки проведення у 2002 р. заходів із вшанування Героїв Радянського Союзу, вояків УПА та заходів з подальшого розвитку проекту “Ми про Вас пам’ятаємо”. У документі йшлося про те, що не лише потрібно надавати грошову допомогу, а й на майбутнє (2003 р.) “проводити постійний моніторинг проблем Героїв Радянського Союзу, вояків УПА...з метою зібрання пропозицій для їх захисту через законодавчу роботу” [29, с.88]

Однак події 2004-2006 рр. не додали толерантності в суспільстві. А тому процедура прийняття вже Закону України про Голодомор не відрізнялась терпимістю. Засідання з цього питання, яке відбулось 28 листопада 2006 р., фактично стало тестовим для розуміння настроїв та позицій тих чи інших політичних партій, як у парламенті, так і за його межами. Обговорення відбувалось у період гострого протистояння на тлі неприйняття бюджету на 2007 р., обговорення відставок міністрів внутрішніх справ і оборони та нової редакції закону про Кабмін, прийняття врешті-решт закону про опозицію і взаємних дорікань у невиконанні Універсалу національної єдності.

Все це і призвело до фронтального зіткнення політичних сил вже на темі Голодомору 1932-1933 рр. Обговорення вказало на те що, у парламенті є декілька діаметрально протилежних думок. Перша, яку виголосив нардеп В.Коваль (НРУ, фракція “Наша Україна”), полягала в законодавчому визнанні Голодомору геноцидом української нації, за заперечення якого передбачалось адміністративне покарання. Цю позицію підтримали і представники фракції БЮТ. Друга точка зору відрізнялась від попередньої в головному – невизнанні факту геноцидом виключно української нації і проголошувався представниками Партії Регіонів. Третя, – певною мірою компромісна, – була виголошена О. Морозом від імені соціалістів. Полягала вона в тому, що пропонувалось “націю” замінити на “народ”, а в преамбулі закону висловити співчуття всім народам колишнього СРСР, які потерпіли від Великого терору 30-х років. І четверта позиція, власне комуністів, полягала у невизнанні ні геноциду, ні голодомору – “це був страшний голод, та трагедія мільйонів людей: українців, казахів, євреїв, росіян, поляків, інших націй і народностей” [30]. Полеміка протягом дня не внесла порозуміння в парламенті. Незважаючи на декілька перерв, консультацій, складалась патова ситуація, вирішення якої стало можливим завдяки голосуванню в той день фракції СПУ солідарно з колишніми союзниками НСНУ та БЮТ. За закон віддали голоси 233 нардепи. Не голосували за нього комуністи та ПРУ. Проте, виступи народних обранців щодо прийняття документа – з мотивів голосування, вказували – примирення з цією темою не буде. І, якщо представники фракцій НУ, БЮТ та СПУ вбачали в голосуванні історичний момент, то лідер КПУ вважав закон не прийнятним взагалі. Однак ще далі пішов представник Партії Регіонів у парламенті Ю. Болдирев, який оприлюднив наступну думку: “Якщо ми засуджуємо Сталіна в цілому, то, мабуть, варто розглянути питання про нове, легітимне входження до складу України цих [Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська – Авт.] областей, які були приєднані внаслідок зговору з Гітлерівським режимом?” [30].

Тому, чи варто дивуватися тим оцінкам, які давали в цей же період позапарламентські політичні сили, які, не маючи можливості висловити власне ставлення до Голодомору, використовували для цього партійні друковані органи та Інтернет- сторінки.

Так, на думку А. Лозинського, Президента Світового конгресу українців, “Росія не лише писала нашу історію триста п’ятдесят літ, вона її влаштувала. Влаштувала нам Голодомор та закрила перед світом власним населенням” [31, с.5]. У цьому ж напрямку міркують і члени Проводу ОУН, які впевнені, що, північна сусідка влаштувала в Україні Голодомор, ставлячи на меті знищення української нації через знищення носія національної ідентичності – селянства й інтелігенції [32]. Згоден з цим і лідер ВО “Свобода” О. Тягнибок, який проголосив акцію з гучним гаслом “Москва, покайся!” [33].

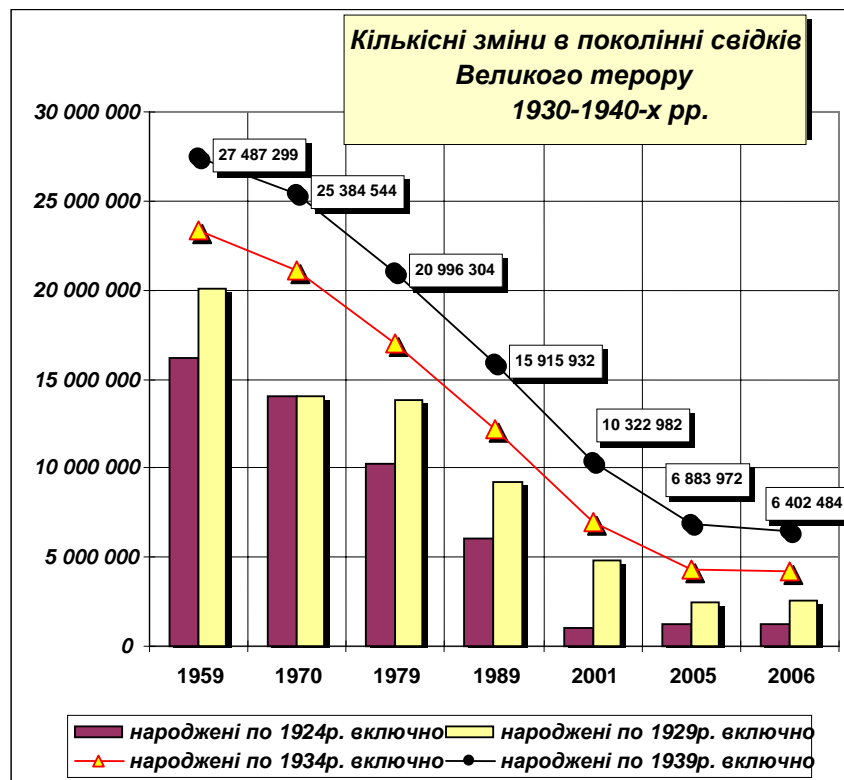
Чим далі від центру політичного спектру, тим гучніші заяви партій. Яскравим прикладом є УКП та ПСПУ. Споріднює ці сили єдине – вигаданий ворог, який, на думку лідерів цих об'єднань, і організував, або ж намудрував Голодомор.

Так, 24 листопада 2006 р. під егідою УКП у Києві на території МАУП відбулась міжнародна конференція на тему “Каральні органи єврейсько-більшовицького режиму” [34]. З промовою, яка мала назву “Проти доктрини єврейського расизму”, виступив лідер партії Г. Щокін. А в зверненні по закінченню “наукової” акції була й така вимога до парламенту країни: “змінити назви вулиць, площ, селищ та міст України, що названі іменами верховод єврейсько-більшовицького режиму” [34, с.2]. Не додала толерантності в суспільстві і лідер прогресивних соціалістів, яка через рік, оприлюднила заяву “Спецоперація – геноцид”. У ній Н. Вітренко вкотре “відкрила очі” суспільству, коли заявила, що “голод, який вразив СРСР у 30-ті роки” і забрав життя лише 1,5 млн. громадян країни, “половина з яких мешкала на території України”, ніколи не був керованим геноцидом. Остання теза, на думку “академіка” Вітренко, – це підступний план Бзежинського, кінцевою метою якого є “повне відторгнення України від Росії”. А тому будь-яка розмова про Голодомор, це є “вигадки Ющенко та помаранчевого НАТОвсько-бандерівського альянсу” [35]. Фактично ця теза і слугувала виправданням для представників “Євразійського союзу молоді” під час погрому в Москві. До речі, ця організація є постійним партнером в антиукраїнських акціях молодіжних організацій прогресивних соціалістів “Молода Гвардія” та “Прорив”.

Таким чином, тема Голодомору є не лише трагічною сторінкою історії України. На ній всі політичні сили намагалися і намагаються підвищити власний виборчий рейтинг. Тому всі знакові події, пов'язані з цим питанням, відбувалися або напередодні виборів, або в період політичних конфліктів. Остання теза викликає питання: яким чином політичні сили, в першу чергу ліві, що заперечують саме існування геноциду та голоду, отримують високі відсотки саме в тих регіонах, що чи не найбільше постраждали в 1932-1933 рр.? Однією з відповідей може бути те, що голод, який дійсно був геноцидом, знищував сім'ї повністю, а тому не залишили вони нащадків, які б покарали за відверте плондрування пам'яті дідів та батьків.

З іншого боку, шукаючи відповідь на питання – скільки ж залишилось в країні свідків Великого терору 1930-1940-х років, ми переглянули динаміку демографічних процесів в Україні з 1959 по 2001 рр. І знайшли інше. Підтвердження безпідставності торочення комуністів про сучасний геноцид українського народу.

В основу нижченаведеної діаграми було покладено кількісні, протягом років, зміни населення України, яким на момент перепису 1959 р. було 20 і більше років.[36; 37, с.39]

Вочевидь стає зрозумілим, що саме це покоління і дає ті страшні цифри, які наводяться керівництвом КПУ, як доказ “злочинних намірів режиму”. На жаль, це є природний рух населення і ті, котрі вижили під час Голодомору і війни та мають власну правду, на сьогодні старші за 80, і з кожним роком їх стає менше. А спекуляції лівих на цій темі зайвий раз показують, хто є хто в сучасній українській політиці.

Джерела та література

1. Закон України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 50. – ст. 504.
2. Заява президії ЦК КПУ у зв'язку з 70-ю річницею голоду 1932-1933 років в Україні від 4 лютого 2003 р.// Комуніст. – 7 лютого 2003 р. – № 10.
3. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. Відп. ред.: Кульчицький С.В. – К., 1992.
4. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. – К., 2007.
5. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К., 2007.

6. Сорок років СКВУ/СКУ. Доповідь Президента СКУ. // Бюлетень Світового Конгресу Українців. – весна 2007. – №1(8); Звернення СКУ. Голодомор в Україні 1932-1933 років. // Бюлетень Світового Конгресу Українців.– зима 2007. – №2(9).
7. Спільна заява делегації держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-33 рр. // http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_g07.
8. Постанова Верховної Ради України “Про 70-ті роковини голодомору в Україні” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2002. – № 51. – ст. 377.
9. Постанова Верховної Ради України “Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 26. – ст. 201.
10. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года // Международная защита прав и свобод человека. – М., 1990.
11. Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні) // http://zakon.rada.gov.ua/webproc4_1?id=&pf3511=31354.
12. Проект Постанови про визначення виду і способу голосування при розгляді проекту Закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні)”, внесеного Президентом України // http://zakon.rada.gov.ua/webproc4_1?id=&pf3511=30993.
13. Заява Секретаріату Соціалістичної партії України від 26 листопада 2007 року // <http://www.spu.in.ua>.
14. Соломатин Ю. Как фальсифицировали миф о голодоморе на уровне документов ООН // <http://www.kpu.net.ua/kak-falsifitsirovali-mif-o-golodomore-na-urovne-dokumentov-oon>.
15. Витренко почит память жертв альтернативного голодомора. 23 ноября 2007 // <http://www.vitrenko.org/start.php?lang=1>.
16. Сталин И. Вопросы ленинизма. – Л., 1939.
17. История ВКП(б). Краткий курс. Под редакцией Комиссии ЦК ВКП(б). – Л., 1945.
18. Ткаченко Г. Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием. – К., 2006.
19. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., 1990.
20. “Зупинити націонал-екстремізм і фашизм”. Заява об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КПУ від 26.11.1994 р. // Комуніст. – 1994. – грудень (№ 37-38).
21. Звернення ЦК КПУ до політичних партій, профспілок, ветеранських, жіночих, молодіжних та інших громадських організацій “Вступайте до лав народної опозиції!” // Комуніст. – 1998. – листопад (№ 48).
22. За геноцид – до суду: [Лист на ім'я Ген. Прокурора М. Потебенька з проханням про порушення кримінальної справи за фактами примусової смерті під час голодомору, організованого комуністичною владою] // Січеславський край. – 1999. – № 3.
23. Лук'яненко Л.Г. Клопотання про порушення кримінальної справи за статтею 93, п. “е” КК України: [За фактами примусової голодної смерті громадян України в 1932-1933 роках] // Самостійна Україна. – 1999. – Ч. 25-26. (Жнива скорботи / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; № 5); [Відповідь прокуратури Києва на звернення Асоц. дослідників голодоморів про притягнення до кримінальної відповідальності винних у геноциді] // Самостійна Україна. – 1999. – Ч. 11-12. (Жнива скорботи / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; № 2).
24. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992-2005 / Редкол.: П.М. Симоненко (голова) та ін. – К.: Б.в., – 2005.
25. Верховна Рада України. Засідання двадцять друге. 21.11.2002 р. // <http://www.rada.gov.ua/zakon/skl5/2session/STENOGR/index.htm>.
26. Верховна Рада України. Засідання тридцять сьоме. 28.11.2002 р. // <http://www.rada.gov.ua/zakon/skl5/2session/STENOGR/index.htm>.
27. Верховна Рада України. Поіменне голосування про Проект Постанови про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років (№ 2432) – в цілому // <http://zakon.rada.gov.ua>.
28. Верховна Рада України. Поіменне голосування про Проект Постанови про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років (№3132) – в цілому // <http://zakon.rada.gov.ua>.
29. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о) від 29 грудня 2002 року. – К., 2003.
30. Верховна Рада України. Засідання тридцять шосте. 28.11.2006 р. // <http://www.rada.gov.ua/zakon/skl5/2session/STENOGR/index.htm>.
31. З боєм про нашу церкву, мову, історію і хліб (з виступу Президента СКУ А. Лозинського на IV Всесвітньому форумі українців. 18-20 серпня 2006 р.) // Шлях перемоги. – 2006. – серпень (№ 38).
32. Гасюк І. День скорботи // Шлях перемоги. – 2006. – листопад (№ 45).
33. Свобода закликає визнати Голодомор геноцидом української нації // http://www.tiahnybok.info/diyalnist_podiya/dokument003220.html.
34. Персонал плюс. – 2006 р. – листопад (№ 49).
35. Спецоперація “Голодомор – геноцид”. Заявлення ПСПУ // http://www.vitrenko.org/news.php?lang=1&part_id=25&subpart_id=248&article_id=4695.
36. Держкомстат. Статистичний щорічник України. 2002 р. / За ред. Осауленко О.Г. Відп. за випуск Головки В.А. – К., 2003.
37. Держкомстат. Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2005 року. / Відп. за випуск Стельмах Л.М. – К., 2005.

Джерела

Матеріали інформаційного бюлетеня “Мелітополь. Меморіал” №5-6 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства “Меморіал” про Голодомор 1932-1933 років

Травень-червень 1990 р.

Від редакції

Тема голода 1932-1933 гг. десятилетиями замалчивалась у нас властями, историками, журналистами, писателями. Умирали миллионы, но делался вид, что ничего особенного не происходит.

Не с тех ли пор возникла у нас традиция молчать, когда надо кричать? Молчать об Афганистане и Чернобыле, землетрясениях и крушениях поездов... Молчать из страха или потому что “так надо”, чтобы этим не воспользовались “наши враги”.

А враги... В октябре 1984 г. Конгресс США провозгласил 4 ноября днем памяти о великом голоде на Украине в 1933 году. На Западе записывались воспоминания о нашей трагедии, публиковались книги, снимались фильмы.

Сегодня стена молчания, наконец, рушится. Мы должны написать полную историю этой суровой драмы, назвать всех ее организаторов и исполнителей, всех невинных жертв. Этого требует элементарная справедливость. Этого требует здравый смысл. Не там ли, в голодных 30-х истоки бедственного положения нашего нынешнего сельского хозяйства? Не усвоившие уроков истории обречены повторять их вновь и вновь.

Дождались...

В феврале 1990 года ЦК Компартии Украины принял постановление “О голоде 1932-1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов”. Ниже мы излагаем основные положения этого документа.

Насильственные методы коллективизации: массовое “раскулачивание”, низкая культура земледелия, слабая техническая база колхозов и другие причины привели к снижению валового сбора зерна.

Архивные материалы раскрывают, что непосредственной причиной голода в начале 30-х годов в республике стало принудительное, с широким применением репрессий, проведение пагубной для крестьянства, хлебозаготовительной политики.

Уже зимой 1931-1932 годов в украинском селе сложилось тяжелое положение с продовольствием. Весной в десятках сельских районов начался настоящий голод. Дальнейшая деградация сельскохозяйственного производства в течение 1932 года обусловила существенное сокращение объема государственных заготовок. Но сталинское руководство усиливает

давление на республиканские партийные и государственные органы с целью увеличения поставок хлеба. Документально прослеживается, что руководство республики не смогло противостоять диктату, фактически проводило политику, обернувшуюся для украинского народа многочисленными жертвами. ЦК КП(б)У и Совнарком УССР принимают постановления, в которых главная ставка в хлебозаготовках делается на административно-репрессивные методы. Срочно создаются разъездные судебные сессии, специальные комиссии – так называемые “четверки”. К делу хлебозаготовок привлекаются органы юстиции, прокуратуры, государственной безопасности.

За “попустительство кулацкому саботажу” были арестованы и осуждены тысячи председателей, членов правлений колхозов, специалистов, партийных и советских работников. Фабрируются “дела” наподобие Ореховского на Днепропетровщине, когда обвиненные в “злом саботаже хлебозаготовок” руководители района приговариваются к расстрелу, длительным срокам заключения. В КП(б)У началась чистка некоторых районных партийных организаций, усилился поиск “правооппортунистических элементов”, “перерожденцев” и т.п.

Несмотря на репрессивные меры, даже уменьшенные плановые задания республикой не выполняются. В этих условиях руководство прибегает к изъятию семенных, фуражных и продовольственных фондов в счет хлебозаготовок, что становится фатальным для населения республики. Архивные материалы дают трагическую картину массовой смертности от голода и эпидемий, особенно начиная с марта 1933 года. Такая же судьба постигла крестьянство Северного Кавказа, Поволжья, ряда других регионов.

Документы отражают и попытки партийных, государственных органов оказать продовольственную помощь голодающим районам. Но она оказалась запоздалой и недостаточной, чтобы предотвратить беду. ЦК Компартии Украины постановляет:

– признать, что голод 1932-1933 годов стал настоящей трагедией народа, следствием преступного курса Сталина и его ближайшего окружения (Молотов, Каганович) по отношению к крестьянству.

– осудить беспринципную политику тогдашнего руководства республики (Косиор, Чубарь) в проведении хлебозаготовок. Решительно отмежеваться от насильственных, репрессивных методов решения проблем общественного развития.

Документы. Цифры. Факты. Комментарии

Неурожай?

Еще в 1989 году, когда голод 1932-1933 гг. на Украине перестал замалчиваться, его основная причина приписывалась неурожаю. Чтобы разобраться, так ли это, обратимся к книге “Социально-экономические изменения в деревне (Мелітопольский район)” А.Е. Ариной, Г.Г. Котова, К.В. Лосева, изданной в 1939 г. (удивительный факт: в этом солидном

исследовании нет ни слова о голоде. А ведь авторский коллектив работал по свежим следам трагедии!).

Вот данные по урожайности на Мелитопольщине за 10-летний период (в центнерах с гектара):

	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Озимая пшеница	11,5	3,2	6,9	8,6	2,6	2,6	3,1	6,4	7,4	6,2	8,0
Яровая пшеница	4,8	2,8	11,7	3,3	4,5	2,8	6,4	4,6	2,6	4,5	10,5
В среднем все колосовые (пшеница, рожь, ячмень, овес)	7,7	2,8	8,1	6,9	7,4	3,4	5,8	6,6	7,1	6,1	8,9

Итак, самыми неурожайными были 1924 и 1928 годы. Низкие урожаи ржи были в 1926 и 1929 гг., пшеницы – в 1929 г. Урожай 1932 г. был ненамного выше, чем в неурожайном 1929 г. и ненамного ниже, чем в 1930 г. – годах, когда о голоде не было речи. Так что голод мог быть и не раз.

Дело, стало быть, не в неурожае. Важнейшая причина голода – совершенно нереальный, фантастически большой план хлебозаготовок и беспощадно жестокие, драконовские меры по его выполнению – любой ценой!

Постановлением бюро Мелитопольского райпарткома от 25 июля 1932 г. в качестве плана хлебозаготовок на 1932 г. подтверждалась цифра в “24 600 т, в том числе по пшенице 14 500 т, по фуражу 7000 т...” Много это или мало? Посильно или нет? Свидетельствует другой документ: “...Мелитопольский район в 1930 году имел задание по хлебозаготовкам 14 000 т, а выполнил 11 000 т. 1931 год – годовой план Наркомснаба ставил задачу 20 000 т...”

От единоличных хозяйств требовали сдавать хлеба с гектара не меньше, чем в соседнем колхозе. А ведь у них средняя урожайность была заметно ниже: в 1931 г. в Мелитопольском р-не зерновые давали в госсекторе 7,2 ц/га, в единоличных хозяйствах – 6,6 ц/га. Кулацкие хозяйства облагались твердыми заданиями по хлебосдаче, утвержденными райисполкомом и доведенными до кулаков через сельсоветы.

Бюро установило и сроки сдачи хлеба нового урожая: “Для колхозников – до XV годовщины Октябрьской Революции, т.е. до 7 ноября 1932 года. Для единоличных бедняцко-средняцких хозяйств до 1 сентября 1932 года. Для кулацких хозяйств... не более 3-5 дней после доведения задания...” Это постановление бюро приняло 1 августа.

Плану – нет!

Итак, “наверху” определили: кому, сколько и когда сдавать хлеба. (Приходила ли кому-нибудь из них в голову простая мысль о том, что все это

должны определять не те, кто хлеб потребляет, а те, кто его производит?). Несколько дней в районе шло обсуждение “спущенных” решений.

Практически в каждом селе Мелитопольщины находились здравомыслящие и смелые люди, которые аргументировано, с расчетами в руках пытались показать нереальность заданий, убедить в необходимости внести и притом немедленно коррективы, уменьшив план.

Вот строки из документов

с. Вознесенка. Бригадир 2-й бригады Полупан: “У нас пшеница в среднем даст не более 4-х центнеров с гектара”, бригадир 1-й бригады Ивга: “...Мы намолачиваем 4 ц с га. Давайте выполнять хлебозаготовки так: половину сдадим государству, а половину нам... некоторые женщины начали выкрикивать: “План принимать нельзя, мы снова останемся без хлеба, все заберут”.

с. Константиновка: “Бригадир Назаров среди колхозников вел разговоры о том, что “...нас обманывают, говорили, что можно хлеб продавать, а теперь запрещают, снова будем на зиму без хлеба, как и в прошлом году”.

с. Чехоград (ныне Новгородковка): председатель артели “Прукопник” Ваврин на закрытом заседании бюро партячейки говорит: “Если необходимо будет, мы вывезем весь хлеб, но делать этого нельзя” (О дальнейшей судьбе Ф.И. Ваврина – на 2-й странице нашего бюллетеня).

О том же говорили в селах Песчаное, Иоганесруе, Данило-Ивановке, Ново-Николаевке, Мордвиновке, Кизияре, Эйгенфельде. Собрание в колхозе Ташенак настоятельно потребовало провести пробный обмолот и убедиться в нереальности плана. Председатель правления Помасака и его зам. Скоробагатый выступили против плана: “урожай 3,5-4 ц/га, а план доведен из расчета 4,8 ц/га, что тем самым район доводит людей до голодной смерти”. Собрание с первого захода план не утвердило и приняло его лишь на следующий день.

Секретарь Мелитопольского окрпарткома Толстопят 12.08 информировал обком о ходе обсуждения и о явной нереальности плана. Никаких последствий это не имело. Если не считать того, что крестьянские прогнозы оправдались со страшной точностью.

В. М. Тимофеев,
научный сотрудник краеведческого музея

“Мы несомненно добились того, что материальное положение рабочих и крестьян улучшается у нас год от года. В этом могут сомневаться разве только заклятые враги Советской власти”.

И.В. Сталин, январь 1933 г.

На Украине даже квалифицированный городской рабочий (если он имел работу) жил в начале 30-х годов на черном хлебе, картошке и селедке. Все прочие покупки (одежда, обувь и т.п.) давались с большим трудом или были вовсе недоступны. Летом 1932 г. продовольственные пайки промышленных рабочих были урезаны с двух до полутора фунтов в день, служащих – с одного до полфунта (1 фунт = 400 г).

В огромных очередях за продуктами стояли, еле держась на ногах, цепляясь за ремень стоящего впереди. Сотням людей, замыкающим очередь, ничего не доставалось, кроме талона или номера на завтрашний день, записанного на ладони.

Т.Е. Дроздинская, бывшая студентка Мелитопольского института соцвоспитания: “Туго приходилось всем студентам, но особенно тяжело тем, кто из села. Как сейчас вижу их сидящими у нашей убогой студенческой столовой – с опухшими от голода руками, ногами, лицом, потрескавшейся землистой кожей, из трещин которой сочится прозрачная жидкость”.

Положение в селе было несравненно хуже. Почти весь выращенный хлеб был сдан государству. А ведь хлеб был фактически единственной едой, так как коллективизация привела к массовому падежу скота. В. Пахаренко вспоминает, как председатель сельсовета и уполномоченный из города, не найдя на дворе и в огороде спрятанного зерна (его и близко не было), ворвались в хату и забрали со стола сваренную в мундирах картошку и горшочек с семенами свеклы.

М. Пономаренко: “Когда начали умирать с голоду, то за село отвозили умерших и там закапывали. За такую работу давали паек. Однажды я пас там скот. Два дядьки привезли на возу мертвецов, стали их сбрасывать в яму. Некоторые, словно просыпались, приходили в себя, просили: “Не закапывай, мы еще живы!” А дядьки отвечали: “Мы сами пухнем, сами доходим, мы не можем за вами еще раз приезжать...” И закапывали...”

Говорит документ

Совершенно секретно

Информационная сводка о фактах голода, связанных с ним массовых заболеваниях и смертностей

“...Факты голода. Особенное проявление фактов голода имеет место по 8 районам области: Высокопольском – 1165 человек; Н.-Васильевском – 322 человека, Девненское – 112, Георгиевка – 90, Гирсовка – 70, Гамовка – 45, Межевской – 80; Мелитопольский – 312. 4 села: в одном лишь селе Песчаное – 84; Акимовский – 720 человек; Павлоградский – 58; Коларовский – 64; Апостоловский – 50. Необходимо отметить случаи людоедства по селу Заградовка Высокопольского района, когда у единоличницы Федошенко обнаружен труп умершего мальчика 12 лет, зарытый в хате, у которого вырублены: руки между кистей и плеч, ноги между ступней и бедер,

вырезаны уши и вырублены, а на туловище все части мяса, которые этой гражданкой употреблены в пищу.

...В ряде районов увеличивается количество случаев подкидывания детей, как в крупных городах области, так и в районах. Ежедневно в детские дома по области поступает группа детей: Мелитополь – 10-18, Запорожье – 10-12, Кривой Рог – 5-10...”

Пришел голод

...в Константиновку

Мне тогда было 20 лет. С отцом мы работали в колхозе за трудодни. Трудней выработали очень много, но на них ничего не давали – ни хлеба, ни денег. А ведь еще надо было платить налог. Осенью начали ходить комсомольцы – собирать хлеб с крестьян. Пришли искать и к нам, но ничего не нашли. К людям ходили даже ночью и если находили даже стакан зерна, все забирали. Люди стали ходить в город, менять одежду на хлеб и другие продукты. Но потом стало совсем плохо, и в городе тоже ничего не стало. Я поехал в северные области, взял с собой всю одежду, какая была. Приезжая в какой-либо город, нужно было опасаться выходить на станцию, чтобы не арестовали. Возвращался домой с выменным хлебом. Возле Бердянского моста стояли активисты и отбирали у людей все, что они могли продать. Поэтому старались пробираться быстро и незамеченными.

Однажды я вернулся домой и узнал, что мать умерла. Отец пытался ходить на заработки в город, но его отзывали назад в колхоз. И отец тоже погиб от голода. Было ему всего 45 лет.

Тогда я пошел в город и устроился на работу в небольшую ремконтору. Был очень рад. Но при мне позвонили в контору и сказали, что меня отзывают в колхоз. Но прораб Беляков Василий Матвеевич отстоял меня.

Ходил я на работу мимо пекарни. Как жадно вдыхали все запахи хлеба! И когда мне дали карточку на получение хлеба, это был самый счастливый день в моей жизни! Хлеб – это жизнь. Сколько молодых лишилось жизни, не имея хлеба!

Г.М. Михайлов (по просьбе автора фамилия изменена).

(Воспоминания записал В. Глушенко, ученик 10 кл. Константиновской СШ)

...в Астраханку

Летом 1932 г. по всему было видно, что назревал голод. В нашей семье было 7 детей. Четверых отправили к бабушке в Азербайджан. Голод начался осенью. Мать меняла все на питание. По дворам ходили комиссии, искавшие зерно. У нас никакого зерна не было. Отец в то время был уже арестован. Так мы дожили до января 1933 г. Продав все, что можно было продать, выехали на станцию Светлодолинск. А на почте в Азербайджане посылки на Украину в то время не принимали. В 1936 г. мы вернулись в Астраханку. Страшное

зрелище предстало перед нашими глазами. Сестра матери Мария Андреевна умерла с голоду, возвращаясь домой. Муж ее еще раньше был сослан на Соловки. Двое детей ее тоже поумирали. Кругом было запустение, продавали на слом дома, в которых поумирали целые семьи. На кладбище вырыли большую яму, в нее свозили мертвых сельчан. Для этого была специальная бригада, собиравшая трупы по домам, а нередко и на улице. Андрей Константинович Морозов, возглавлявший бригаду, посадил как-то умершего и оставил записку: “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!”

Мамонтов Петр Андреевич

...в Гирсовку

Родилась я в Гирсовке, в 1921 г. Голод 32-33-го годов помню очень хорошо. В нашей семье тогда за 5 месяцев умерло 5 человек: мама, два братика и две сестрички. А вообще умерло очень много народу. Только из 9 дворов вокруг нашего умерло 36 человек. Бывало, умирала вся семья и оставался пустой дом.

В нашей семье пухли с голоду отец, брат, сестра и я. Помню, весной возили в колхозе кукурузу на посев, а мы ходим по дороге и редко-редко, но все-таки находим зернышки и тут же их съедаем. А еще ели сырой буряк, были дни, когда за весь день съешь целую луковичку с солью, чтоб пилося много воды и не так сильно есть хотелось. Меняли на одежду семечки, жменьку семечек сгрызешь за день – вот и все. Щавель собирали, листья сворачивали, пекли и ели. Но это весной, а зимой... Страшно зиму вспоминать.

Ездил, помню, подвода, запряженная одной лошадкой, на подводе мужик. На подводе сваливали покойников. Как бревна. За раз подвода увозила человек 15-20. Трупы раздевали. Закапывали по несколько человек в одну яму, без гробов, конечно, просто в сырую землю.

Трудно описать, что я видела и перенесла...

Ефименко Мария Владимировна

Наказание без преступления

Справка: Ваврин Франц Иванович, 1899 г. Рождения, член КПСС с марта 1931 г. по ноябрь 1932 г., партбилет № 1526254 образца 1926 г. Чех. В 1932 г. – председатель колхоза “Прукопник” (ныне колхоз “Украина”, с. Новгородовка) Мелитопольского р-на. Постановлением бюро Мелитопольского РК от 23.11.1932 исключен из партии за связь с кулаками, допущение воровства, срыв хлебозаготовок. Приговором Днепропетровского облсуда от 27.12.1932 осужден к расстрелу. Решением судебной коллегии по уголовным делам верховного суда УССР от 12.01.1933 г. приговор оставлен без изменения.

“Отец был на курсах в Харькове, когда его оттуда вызвали и 5 декабря его забрали. Мать все время думала, что он вот-вот вернется. Но не вернулся.

12 января 1933 года в селе, состоялся суд. Мать на нем была. Об отце там спрашивали, но люди боялись сказать лишнее слово. По рассказу дяди и сообщениям сотрудников КГБ, отца обвиняли в укрытии от сдачи государству нескольких тонн колхозной пшеницы – “озадков”. Отец говорил, что оставили их для подкормки колхозных лошадей во время весенних полевых работ: ведь если бы лошади пали, на чем сеять? А для себя лично, знаю, отец ничего в колхозе не брал, своим служебным положением не пользовался.

Вместе с ним судили еще двоих. Всех присудили к высшей мере наказания.

У нас конфисковали все имущество. Забрали все, что только было, даже спички и два стакана риса, даже старое ведро, которое в последний момент оставили на пороге.

На время голода нас перевезли в Крым, потом мы вернулись. Жить перешли к бабушке, где и жили почти до начала войны.

Братья отца, во время Великой Отечественной войны воевали на фронте. И когда с нашей армией они дошли до Чехословакии, то назад в Союз они не вернулись: обида за смерть невинно погибшего брата была сильнее других чувств. Вскоре переехали к ним и их семьи. Я осталась, живу здесь. Из-за репрессированного отца меня не приняли в комсомол. Куда бы мы ни выезжали – на работу или учебу, в справке сельсовета обязательно нужно было указывать причину смерти отца.

Так вот и жили...

Ваврина Ярмила Францевна

Справка: По уголовному делу Ф.И. Ваврина в верховный суд УССР поступил протест зам. прокурора УССР о его отмене. 24 июня 1983 г. протест был удовлетворен, и дело прекращено за отсутствием состава преступления. Ф.И. Ваврин реабилитирован (в том числе и в партийном отношении) посмертно.

Мелитополь. Мемориал. – 1990. – №5-6. – Спецвыпуск. – Май-июнь.

С. М. Білівенко
асистент

МЕТОДИКА ЗБИРАННЯ УСНИХ СВДЧЕНЬ З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Методика збирання усних свідчень з історії голодомору 1932-1933 рр. базується на декількох складових. По-перше, потрібно враховувати вік людини, що пережила голодомор 1932-1933 рр. На сьогодні основний контингент опитуваних належить до покоління, яке на момент голодомору було в дитячому віці. Тому і їх особисті враження були дитячими, і більшість не могла досягнути всієї повноти трагічної ситуації, в якій перебувала сім'я та

громада в цілому. Лише доросла людина, що була безпосередньо зайнята пошуком їжі для всієї сім'ї, яка відчувала відповідальність за кожного члена родини, яка повинна була кожного дня робити вибір при перерозподілі наявних продуктів серед членів сім'ї, може повністю охарактеризувати становище певної сім'ї та сільської громади.

При проведенні опитування з приводу голоду 1932-1933 років потрібно обов'язково брати до уваги індивідуальність опитуваного, його культурні, особистісні та політичні орієнтації. Зазвичай, респонденти є "вихованцями" радянської ідеологічної машини, що дала збій в кінці 80-х років ХХ століття. Тому їх свідомість являє собою певний сплав власних спостережень, громадської думки (розповідей родичів, сусідів, односельців, випадкових співрозмовників), радянської ідеології та ідеології сучасної Української держави. При цьому, як показує аналіз результатів опитування, власні спостереження не завжди становлять основу оціночних суджень. Досить часто у відповіді присутні масмедійні штампи, випрацювані роками: наприклад "голод був, бо не вродило", "все вигоріло, неврожай, того і голодували". Або навпаки "Сталін організував голод", "Каганович організував голод". Зустрічається і заперечення загалом факту голодування та масової смертності серед населення України. З одного боку, це пояснюється небажанням згадувати той страшний період історії. А вже людині притаманно намагання забути, відкинути жакливі спогади. Тому часто при прямому запитанні про голодомор, опитуваний досить неохоче розповідав подробиці існування сім'ї в цей період, але при розповіді про інші події повертався до теми голоду та подавав цілий пласт інформації набагато змістовніший ніж при прямому запитанні.

У запитальнику, складеному для проведення етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького разом з історичним факультетом Запорізького національного університету, тема голодомору 1932-1933 рр. в Україні визначається в розділі "Головні події історії" під загальним титулом "Голод 1933 року". Студентам пропонується визначити причини голоду, боротьбу з голодом, роль керівництва села, та, власне, як виживала сім'я опитуваного респондента. Проте в розділі "Їжа та харчування" свідомо допущений дубляж теми, але вже без уточнення дати голоду. Винесено наступні запитання: Як харчувалися під час голодомору? Як рятувалися від голоду? Що вживали в їжу? Це зроблено з метою, поперше, перевірити дані отримані раніше, а також виявити особливості харчування саме в період голоду, адже в процесі інтерв'ювання в свідомості респондента відновлюються події минулого поступово. Дублювання запитань дозволяє респондентові надати інформацію, яка прийшла на згадку лише в процесі обговорення повсякденного та святкового харчування.

При розробці методики опитування очевидців голодомору 1932-1933 рр. доцільним є використання такої літератури:

1. Мосолкина Т.В., Николаева Н.И. Курс лекций по источниковедению новой и новейшей истории. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2004. – С. 86-92.

2. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років / Центр дослідження усної історії та культури. – Київ.: Родовід, 1999.
3. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мищик. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 296 с.

Записано зі слів Маленкова Віктора Ніконовича 1925 р.н. в селі Чубарівка Пологівського району Запорізької області

Проживає у с.Чубарівка від народження.

Опитування провели Резніченко Дмитро, Глебова Анна, Халіманчук Олена.

4 липня 2006 року.

– *Кор.:* А ось після війни голод був, 47 рік...

– *В. Н. (перебиває)* Я переніс війну, тепер 33-й год, мені було десь 7 років, я переніс голод, тоді у 47-му році я теж переніс голод. 54-й рік, як вам сказати, це тоді при владі був Маленков, раніше не пускали ж нікуди. Щоб, припустим. поїхати куди, де щось продати, щось купити. І в 54- ім годі у нас була теличка. Одвезли у Ростов, виміняли хліба 800 кг. І так 54-й рік у нас, ну як вам сказати, на голод не показував. Того що Маленков дозволив кругом їздити, у кого що єсть ... ну а тоді ж колхози більш – менш почали зажиточно жити. Ну, я робив завскладом на МТС із 45-го года. А тоді нас купили, нашу мастерську і перейшли ми в колхоз ім. Чубаря. А тоді був, знаєте, був Черненко. Ну, то я не знаю з якого соображення Черненка, уже йому за 80 год. Коли його ставили на трон – його під руки вели. Потім був той, як його, з КГБ...Андропов. Ото був!!! І коли став Андропов, оце був у нас в Советском Союзе справжній порядок! Він ганяв всяких неробів, все. От при Сталіну було – 10 минут запізнився на роботу – наказували! Дисципліна була залізна! А що ж зараз?! Но, откровенно говоря, ми тільки при Брежневу пожили по-настоящему. Ми вже считали, що ми живем при комунізмі. Було у нас усе. Кормили всіх чорномазих, всім давали, і у нас все було. Всього вдоволь було ... ну а тепер... ми потеряли весь престиж. Отакі, дітки, дела.

– *Кор.:* А про голод 47-го що-небудь ще пам'ятаєте? Чому почалось? Хто винен? Як саме в Чубарівці це було?

– *В. Н.:* Ну... що я должен сказати в отношеніі і 33-го року, і 47-го года: все було зроблено іскусственно! Хліб вивозили, витруювали. І Україну зажали так... скільки погибло людей, і все по указанію Сталіна, там Берії, всієї цієї свити. Україну не считали за ето. Ну а тоді трошечки нормалізувалось.

– *Кор.:* А ви десь ховали хліб? Намагалися десь сховати?

– *В. Н.:* Ну лічно у нас хліба не було. У глечичку було 4 стакани квасолі, і ту забрали. Це було у 33-му році, приходили і забирали. Хліба не було, мати у мене хворіла. Старший брат приїхав з Запоріжжя, отут вчителював. А один робив на тракторі. І так ми 33-й год пережили. А вже 47-й наша Марія Федорівні пішки іде (*нерозбірливо*) на Мегедово, скупиться там, чи

кукурудзи чи що, принесе додому. В ступі потовчемо і лепшошечки. І так ми пережили оцей 47-й год.

– Кор.: Ви казали, що ходили, забирали. А хтос з односельців був серед них?

– В. Н.: Да. Це, откровенно говоря, їх називали комсомольцями. Ви знаєте, їм дали таке указаніє – витруювали до посліднього. Хто зумів заховать... но у нас, так як мати хворіла, у нас хліба не було. Ну чудом ми, як кажуть, вижили. Коровка у нас появилася і за счот коровки ми жили. І так ми вижили.

Записано зі слів Хмелівського Антона Антоновича 1919 р.н. в селі Чубарівка Пологівського району Запорізької області.

Опитування провели Халіманчук Олена, Проскурін Олександр 5 липня 2006 року

– Кор.: А скажіть, де і ким ви працювали?

– А.А.: Я з дитства значить у 33-м голодовка страшна. Батька немає. Батька не знав. У нас у матері 3 чи 4 осталося, от. Начав ходить у школу. Походив, морози. На піч. Я разів 3 чи 4 начинав ходить у школу, аж поки вроді трошки отамувалася, советська власть, та отаким біднякам, як я давали (*нерозбірливо*). Тоді вже міряли трохи те, і давай. Хоч і малі – давай! І так я начав ходить, ходить. І походив я.

– Кор.: А скажіть будь ласка, от я чула і багато людей казали що їли сурків під час голоду. Ви теж їли?

– А.А.: Я не понимаю. Шо їли?

– Кор.: Сурков.

– Кор.: Ховрахів. Ховрашків.

– Кор.: Гаврашків.

– А.А.: А-а-а. Гаврашків. Гаврашків, це ось сусід був. Гаврашок – це хороше м'ясо. Він траву тільки їсть, от. (*нерозбірливо*). Він ото капканів штук 30 ставив. І ото тими капканами приносе і 50 і 60. А тут учителі в череді стоять. У них гроші ж були, у учителів. І забирали те м'ясо в нього. Це було. Гаврашок – це м'ясо. Ніяк воно не те. Воно травяне. Їло тільки траву, пшениця, як уже є те зерно (*нерозбірливо*). Воно хороше м'ясо. Ну тільки його ж не прийнято їсти. І зараз їх не їдять. А як припікає, то нема чого, так їси й те, що не положено. (*нерозбірливо*).

– Кор.: При якій владі вам краще жилося?

– А.А.: Я не знаю цього питання. Хто-то знає, що був Брежнев. Но найхудше жилося при Сталіні. Оце голода всі чесно, це Сталін зробив. Зробив на Україні. Ото чоловік чоловіка їв. Було таке. Оце ж те, шось таке зібрали в глечик, та ще закопав (*нерозбірливо*) затопче. Оце таке було.

Записано зі слів Вінник Євдокії Миколаївни 1935 р.н. в селі Чубарівка Пологівського району Запорізької області.

Проживає у с. Чубарівка від народження.

Опитування провели Халіманчук Олена, Проскурін Олександр, Білівненко Сергій

6 липня 2006 року

– Кор.: А з ваших родичів хтос помер у голод?

– Є.М.: – Та не, якось і не те, не померли. Якось елі-елі повиживали.

Багато в мене і в батька рідні було: 5 сестрів і 3 брата. Да він третій. Ну, ранше дітей по багато було, а тепер, ну я ж кажу.

– Кор.: А не розказували за 32-й, 33-й нічого?

Є.М.: – Якось вони розказували шо голодовка, багато людей померло, і всьо. А як воно, шо було, не знаю. Не знаю я.

Записано зі слів Байбари Катерини Дмитрівни 1927 р.н. в с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області.

Проживає у с. Чубарівка від народження.

Опитування провели Терещенко Катерина, Сичевський В'ячеслав.

8 липня 2006 р.

– К.Д.: А в сім'ї було багато, нас було двоє, як мама умерла. А тоді, тато женився на другій. У неї було троє, четверо, забулась, четверо. А тоді прижили ще двоє. Читайте це скільки, яка у нас була сім'я. А в 37-мім годі, ні в 33-тім був голод. У 33-тім годі це така була сім'я здорова. І тато поїхав в Гуляйполе, десь устроївся робить, а нас усіх бросив тут, а тоді забрав туди, половину туди забрав, половину сюди. Мати ходила сюди-туди там батьку шось пайок давали, та елі вижили вобщем.

– Кор.: А як вобщем виживали?

– К.Д.: Одна вмерла, одна вмерла з голоду, пухлі були. Ну, а це ще я тоді мала була, ну а помню все оцего.

– Кор.: А ще шось можете розказать?

– К.Д.: Ну, шо ж. Батько принесе хліба трошки, ну трошки, трошки – отак ділили нам(на чотири частини). А тоді, ще тоді варили у воді, шоб більше було. Таку баланду варили. Це я знаю.

– Кор.: А ще шо ви їли?

– К.Д.: Тоді траву їли. Ну це так, зимою. А весною, вже ми всі сюди перейшли, і їли траву. Я знаю, шо ми ото підєм, отам технікум – там в нас сад був. Так отам за технікумом була така галявина, і там трави дуже багато (сміється), так ми понариваємо так, у пелени, посідаємо. Понариваємо всякої трави. Це ви не знаєте мабуть, яку траву даже можна їсти.

– Кор.: А яку ви їли?

– К.Д.: Козельки, грицики, вони називаються, як же ж по народному? Забула. Грицики, свиріпа. Ой, – заяче вухо. Ви знаєте заяче вухо? Такі білі, отакі листки здорові – заяче вухо. Ну, вобщем ми вижили травою.

– Кор.: А по селу шо було, ви не знаєте?

– К.Д.: Шо по селу було? Ну, по селу таке саме, такий голод був. Дуже багато людей померло. Ужас! Сама старша в нас умерла, ото вже це материна

дочка. Як ми вже приїхали сюди, так вона вже пухла була і вмерла. Ну, а тоді що, тоді вже 37-й, вже у школу ходила, ану сім'я яка, голодували, вобщем, так не дай Бог. Страшно, страшно вспоминать, тоді вже в 37-му році, це ж воно так налагодилося усе.

– *Кор.*: Минулого разу ви розповідали про голод 33-ого. А чого він почався?

– *К.Д.*: Тридцять третій?

– *Кор.*: Так?

– *К.Д.*: Ну, хто зна? Тридцять третій год це був голод, це був неврожай. Да, ну це ж я тоді мала була. Я даже не знаю чого він. Я знаю страшний голод був. Це ж мені було шість чи сім год! І я дуже знаю що батько приходив ото ж у Гуляйполе, я ж кажу що у Гуляйполі чим заведував, я точно не знаю. Ото він приносив додому хліба і ділив по кусочку, а ми той хліб ото розварювали, водою отой, ото ми і виживали якось, ото не знаю. От уже тридцять сьомий тоже був страшний голод, то був і сорок сьомий. Оце всі гола. Ану на мою жизнь перепали отакі годи я всі пережила.

– *Кор.*: А що ви можете сказати про тридцять сьомий рік, який він був?

– *К.Д.*: Ну, з чого він почався, хтозна. Як мені тоді було десять год, тридцять сьомий? Нічого я не знаю. Ще ж я в школу тоді ходила, я не знаю в четвертий чи в третій клас? Ходила як батька забрали, бо тоді ж це ми – діти “врага народа” були, а нас же було багато, а їсти ж нада, а ми жили отам, контори колхозної недалеко та наша хата, а тоді метрів через сто контора. Бувало іду у ту контору у батьковій куфайці, і стану в порозі і жду, поки мені щось дадуть. Бо дома нема їсти нічого, а нас кагала, а я сама менша, мене посилали. То там председатель, заміщав тоді батька, обмене мене й піде, тоді виходить хтось із бухгалтерії несуть мені бумажку, іду я на той на кладову, дають мені кусочок макухи. Знаєте що то макуха? Ну, кусок макухи, ну з кіло там я знаю, тепер ну кусок, він ж важе ото, дасть мені кусочок той дядько. Приходю додому і ото тоді ми варимо оту макуху, кип'ятимо і варимо. Це була весна я знаю, а тоді вже після весни, тоді ми вже пішли на траву, гуси в нас були, гусей пасла, мала була, за садок оце ви де ото були, до техникума. А тоді у нас отелилась корова, ще корова в нас була. Отелилася корова, так що ви думаете, ото телятко, ми може з тиждень чи скільки, його попоїли, бо оце ж нада було молоко, а нас багато отож тим молоком і вижили. А нас було багато так ми зарізали те теля і я помню, що ми його не обідрали... А ми його обскубли кип'ятком облили і обскубли. Ше оце ж кожа її їсти можна було. Із їли ту кожу і все теля те і може і от того може вижили. Повиживали, вже була весна, ми пішли на траву та повиживали. Отакий був тридцять сьомий. Це він мені заповнився оцим. А тоді запрягали корову та йшли орать. А на корову давали там трошки якось зернички чи крупців. І ото ми і вижили, отакий ото тридцять сьомий був.

– *Кор.*: А багато людей ще голодувало?

– *К.Д.*: Чи голодували? Ой, Боже, всі голодували. А скільки померло...

– *Кор.*: Теж померло багато?

– *К.Д.*: Скільки ж померло? У нас сама старша вмерла після того, як ми були у Гуляйполі, бо батько менших нас забрав у Гуляйполе, а старші тут осталися у Чубарівці.

– *Кор.*: У тридцять третьому?

– *К.Д.*: У тридцять третьому це було, да.

Записано зі слів Звіщик Федора Ілліча 1919 р.н. в селі Чубарівка Пологівського району Запорізької області.

Проживав с. Чубарівка з 2005 р. Народився та проживав в с. Білоцерківка Пологівського району.

Опитування провели Терещенко Катерина, Сичевський В'ячеслав.

2.07.06.р

– *Кор.*: Голод пам'ятаєте, 1933 голод?

– *Ф.І.*: А-а-а...! Так я ото з ботинок халяви їв. Варив і їв кожу. Такий був голод. Та вже не малі були. Корінці спориша рвали і їли, то абрикоси зелені, траву їли, що попало.

– *Кор.*: А в вашій сім'ї всі вижили?

.....(мовчить)

– *Кор.*: Розкажіть як в селі, коли голод був, як люди виживали?

– *Ф.І.*: Всюди були пухлі, то валялися, ніхто не обращав вніманія.

Страшний голод що людина людину їла.

– *Кор.*: І таке було?

– *Ф.І.*: І таке було, страшне.

(...)

– *Кор.*: У вас були брати чи може і сестра була?

– *Ф.І.*: Були.

– *Кор.*: А ну розкажіть про них.

– *Ф.І.*: Брат був. Тоді голодовка була, ходили просили, хто кусок бурячка, хто шо, а тоді ото з голоду і помер.

Записано зі слів Поради (Невпрями) Ганни Михайлівни, 1922 р.н. в с. Чубарівка, Пологівського району, Запорізької області. При опитуванні присутня невістка.

Проживав с. Чубарівка з 1932 р.

Опитування провели: Терещенко Катерина, Сичевський В'ячеслав

07. 07. 2006 р.

– *Кор.*: А ви памятаєте про голодомор тридцять третього?

– *Г.М.*: – Це помню, що не було чого їсти, абсолютно.

– *Кор.*: А що ви їли?

– Г.М.: Батько був у мене, горобців ловили, ми ото їли спасалися, ховрашки. А тоді почали якось піднімати, почали родить ото. Почали потрошку.

– А.Д.: В них сімя була велика дванадцять чоловік було. Багато їх було.

– Кор.: А із рідних ніхто не помер?

– А.Д.: Во время голодовки ніхто не помер.

І. В. Василенко

член Національної спілки художників України

ЩОБ НАШІ НАЩАДКИ НЕ ЗАБУЛИ І ПАМ'ЯТАЛИ ТРАГЕДІЮ ТРИДЦЯТИХ РОКІВ

Моє дитинство ще тільки відчуло радість життя, як прийшла трагедія голоду, котра поглинула мільйони людей. Помирали ті, хто спокон віку, ще від скіфів-хліборобів, ростили хліб і годували люд. Досконало знали своє землеробське ремесло. Безмежно любили землю. І ось, зараз, у тридцять роки двадцятого сторіччя, обкладені продподатками віддавали все до зернинки, самі помирали від голоду.

Смерть до них була жорстока і презирлива, тому що ці годувальники не були похоронені за християнською традицією. Кожен ще живим тікав на край світу від презирливого тавра –“кулак”, “підкулачник”, “куркуль”. Приховував своє походження, що він – українець, відмовлявся від рідної мови. Померлі лежали скрізь по селі, в полі, під тинном, на пристанях Дніпра, на станціях. Деякі, відчуваючи кінець, одягали святковий одяг, ішли на кладовище, лягали біля могил своїх батьків і помирали. Молились до Бога, але, на содіяне лихо деспотом земним, Бог не озивався. Світили лампадки, виносили ікони, але все це було спочатку. Потім уже ніхто нічого не просив, помирали тихо – покiрливо. І ховати померлих було нікому, бо дужі, здорові чоловіки були підкошені голодною смертю першими. Жінки – продовжувачі роду, ті, на чийх плечах лежав тягар тяжкої праці на селі, ті, що йшли в борозні, упряжені в плуга поряд з виснаженою худобою, хто вижив до перших колосків, – а це були переважно жінки, – виходили в поле, запах молодого хліба пробуджував надію на життя. І замість пісні, котру співав наш народ під час жнив, почувся один-другий голос тужіння, а потім затужило все поле страшним болем жіночих голосів. Тужило хлібне поле. Не чули криваві диригенти на верхах, не чули і на місцях. Так уже була відпрацьована ота кривава система, що своєю смертю люди не могли відкупити “свої провини” перед вождем народів – Сталіним. Мільйони кращих людей помирали. Із столиць грали бравурні марші, а ті жертви не визнавалися за дійсність. Я часто з болем думав, невже ота страшна трагедія 33-го року буде забута людством? Але ж серед тих мільйонів загиблих, у чийх устах вмирало рідне слово, неперевершена наша українська пісня, були Сенеки, Бетховени, Шевченки.

Село Кагарлик, де я народився у 1922 році, типове полтавське село з малоземельним селянством. У 1929 р. у нас у селі розкуркулили найзаможніших, – їх було 6 сімей. Все відібрали у них і вислали на Соловки. У селі організували СОЗ (спільна обробка землі). Назвали СОЗ – “Вільна праця”. Уже в 1930-1931 роках усе селянство пішло в СОЗ. Не робили навіть спроб чинити опір проти вступу в СОЗ. Але розкуркулювання набирало ще більшого розмаху, і переходило на середняків, а потім і на бідняків. Так, що в нашому селі на кінець цієї трагедії залишилось 20 процентів дворич не займаних.

Наше господарство складалося з одної коняки, корови, птиці. Дворище й будівлі під очеретом – дідівські, 3 десятини землі, з них 1,5 десятини “банківської”. Полтавщина – це густозаселений і малоземельний край, звідки постійно царський уряд вислав українців до Сибіру, Казахстану, на Далекий Схід. Імперська політика царату дуже позначилась на цьому краї, але ще з більшою жорстокістю цю політику проводив Сталін.

У СОЗі все очолювали “активісти”. Це та невелика частка нероб з агресивною і бандитською психологією, котрі своє особисте господарство не спроможні були вести. Приїжджає комісія з міста Кременчука, продзагони у військовій формі зі щупами і зброєю. Це ці люди, що принесли на село “громкий и страшный маг”. Матюкали бабусь і дітей-онуків. У нашому розумінні – в розумінні українця – це була тяжка наруга над людом. Адже ж ми від своїх батьків нічого подібного не чули. Це вже тоді почали роз’їдатись устої культури народу.

Приїжджі комісари опиралися на наш сільський актив-комсомол. Це ж були банди, узаконені владою, котра грабувала і винищувала невинних людей. А протягом 70 років у кіно, мистецтві, літературі ми цих злочинців возвели в ранг ангелів-спасителів, борців “за народное дело”. У 1930 роках у СОЗі почався падіж худоби, бо корм не був заготовлений. Мій дідусь Гречук бігав туди на спільну конюшню, носив сіно своєю жеребцю, щоб врятувати його, але діда Федосія звинуватили, що він хотів отруїти коней. Обробляти весною землю було майже нічим. Необроблені поля заростали перекотиполем. А обкладання продподатками все тривало і набирало все більшого розмаху. Якось до села приїхала продкомісія з Кременчука. Зібрали селян, хто не виконав продподатку. Оголосили, що вони і ще додатково обкладаються податками, бо вони “саботажники и кулачье”, зривають план хлібозаготівель. Це була весна 1932 року. Бідність і нестача хліба вже відчувалася. Віддавати було вже нічого. Один із селян вийшов із ладу і сказав, що все до зернятка він відніс у клунку. Тут же продзагонівці, озброєні залізними щупами і зброєю, зчинили гвалт. Селяни у відчай почали захищатись. Почулись постріли і той селянин повалився на землю. Решту селян – “злостных зачинщиков и контру” – при сільраді загнали в холодну. На другий день випустили і попередили, що підводи, куди треба принести хліб, чекають біля сільради. Чоловіки у відчай забирали останні зернятка від дітей, сім’ї. Несли, несли, а, можливо, це вже в останній раз. Несли просо, сорго, насіння. Забирали все. Це був час коли люди вже відчували, що

наближається страшний голод. Закопували кормовий буряк, картоплю. Але ці продзагонівці зі шупами прощупували кожен метр землі і знаходили. Заставляли відкопувати. Скликали селян. Глумилися, вивозили цей буряк і зсипали в гнилу яму біля конюшень. А діти вже відчували постійний голод. У цьому 1932 році продподаток, яким було обкладено наше село, був не виконаний. Розкуркулювали дворища, описували все майно. Забирали все, що здавалось їм непридатним: вузлики з насінням, макуха, паслін сушений – усе викидалось надвір, розтоптувалось отими військовими чобітьми в галіфе і приправлялось “одобрительным матом”. Чоловіка ж забирали. Засуджували і відправляли. Тут, у рідній хаті, не залишалось нічого для життя. Трусились, плакали діти, пригортаючись до безпорадної матері. Пройде час і на зиму 1932 року всі оці розкуркулені сім’ї позганяють до одної хати по десять сімей. Не випускатимуть з двору і, особливо, – на своє старе дворище. Щоб куркуль не відкопав, де сховане ним добро. Голодна смерть вже наближалася.

Коротенько напишу, як нас розкуркулили. У вересні 1932 року я навчався в школі. Оксана Еммануїлівна сказала, що батьки Василенка Вані, Литвина Сашка, Чухно Вані працюють у СОЗі добре і вони на “Красной доске”. Вперше я почув це слово, але за похвалу батька мене охопила радість. Додому я біг, підстрибуючи бочком, підспівував і був радісний. Я знав, що тато приходить пізно, бо коні в СОЗі худі, одні кістки, почали падати. Батькові, як і всім селянам було шкода худоби. Назустріч мені ішла тітка Олекса, вона з жалем сказала: “Ти ось радієш, а у вас у дворі все описують і забирають”. Мене охопив жах. У дворі я побачив багато людей. Я чую: плаче мама, щось просить – благас. Коло двору родичі, але їх до двору не впускають. Ці ж комісари за допомогою своїх сільських активістів чинять акт беззаконня в законі. Все забирають, скидають на підводи. Плачуча мати кинула мені пальто: “Надінь, у чому взимку будеш”, – сказала вона. Але ж пальтишко те вирвали в неї з рук. Брати у нас особливо нічого було. А тому почали витрушувати всі торбини. Мама, як і всі, передбачала холодну і голодну зиму. Сушила все: дикі груші, багато пасльону, насіння рижю, гірчиці, макуху й інше насіння. Все це посклала в торбинки. Як останню надію. Але всі ці торбинки було згреблено і винесено на двір. Почали, на очах у люду, різати ті торбинки, витрушувати на землю і топтати. Маму охопив жах, вона впала на коліна, тужила, просила і нас стати на коліна. Ми всі благали; щоб залишили нам оті злиденні пожитки, що їм були не потрібні. Але марно, все ногами потоптали. Сестричку Таню, котра хотіла зібрати в мисочку паслін ударив Іван Івович (це з місцевих пролетарів).

Поставили зверху на скарб нашу машинку “Зінгер”. Старенький подарунок діда. А де ж ножиці? – запитав рижий Хоб. Ми не знали. Знайшли ножиці. Хоб – вхопив мене за шию, струснув дужою рукою, наставив ножиці на очі і закричав: “Кулацкие ублюдки, всем выколо глаза”. Тягнув мене у двір. Мама, тьотя Настя плакали просили: “Він не ховав ножиць”, – кричали. У кутку в нас висіла велика ікона “Трійця”. Там завжди на Свят-вечір горіла

лампадка. Ікону викинули на двір. Підбігла дівчинка Маруся і почала тягти ікону, говорячи: “Та хіба можна Боженьку кидати під ноги. Гріх”.

Але в цей час, коли одні грабували і складали на підводи, другі шупами пронизували, простукували всі закутки нашої садиби – ями не знайшли. Коли дорослі щось із харчів ховали, то завжди робили це глухої темної ночі, щоб не бачили діти. Бо під час обшуку діти лякалися і все розказували. Я тільки потім збагнув, що ця страшна розправа над нами проводилася, коли тато був на роботі в СОЗі. Він поїхав по сіно у плавні. Привіз надвечір до созівської конюшні, де на нього чекав уповноважений. Забрав батька і привів додому. Хоб наставив вістря шупа і прохрипів: “Де хліб заховав?” Але у нас уже нічого не було.

Нас троє дітей і мама чекали милості, що тата відпустять. Але ні. Разом з іншими тата пригнали з Кременчука етапом на відкритий суд. Дали 58-му і 12 років “далеких таборів”. І так всі 10 чоловік були засуджені. Заповнений ешелон від Кременчука відправили на Далекий Схід. Виснаженість, дизентерія. До Владивостоку прибула половина. На вагонах написи: “Паразити”, “Смерть кулакам”. На станціях у Сибіру вагони закидали камінням підлітки. Із Владивостока пароплавом до Бухти Нагаєвської, на Охотському узбережжі. А потім – вглиб материка – етапом. Звідти повертались одиниці. Там знаходили смерть у вічній мерзлоті.

На Леваді були не викопані буряки. Вночі мама з дядьком Петром викопали яму в лозняку і закопали буряки, закривши хмизом яму. Настала зима, випав великий сніг. Із Святеликівки до нас у хату зігнали 10 сімей. Це великі сім’ї з дітьми, більшість з батьками. Із двору ходити не дозволялось. Але ж всі шукали спасіння, кожен щось добував: кишки, шлунок, шкіру з битої тварини, пріле просо із силосної ями, затхлі качани. У хаті тіснота, плач, сморід. Мама пришила нам з Васею на внутрішній стороні пальта кармани. Ми ходили на другий кінець села до тьоті Насті. Та клала нам по сухарю, картоплині і ми ішли в обхід села додому. Але нас спіймали. Привели до сільради, викликали туди і нашу тьотю Настю. Іван Івович допитував: “Ти що кулацьких дітей годуєш?” Було встановлено стеження за дворами, де були зігнані “розкуркулені. І вдень, і вночі стежили за нами.

Це була пора, коли люди бездомні, голодні бродили по селах, просили. Але прийшовши до села, бачили таких же голодних, як і вони самі. Станція Глоби не була забита бродячим людом. Там був цукровий завод, а це відходи – маляс, жом. Люди об’їдалися цього малясу, хворіли і помирали. Сергій, Ульян, Антон Василенки – померли молодими і маляс їх не врятував. Люди пухлі, мовчазні, покірливі. Це був кінець лютого. Скрізь почали помирати: у Глобиному, в Борисах, Кодинцівці, Пронозівці, Кагарлиці, Градизьку, Черепавівці, котрої на сьогодні зовсім не існує, – це село вимерло зовсім усе.

Епідемія на розкуркулювання поступово проходила. “Борці за народное дело” – зробили все, щоб у засніжених селах України 1933 року чорне покривало смерті накрило всіх. Так і сталось. Лютий, березень, квітень, травень, червень 1933-го року, – у ці місяці голодна смерть поглинула сотні, тисячі, а потім і мільйони людей.

Я бачив війну – фронт і поля побитого люду. Але смерть голодна – це страшна безвихідь. Це – коли батько не радий своєму синові, а мале дитя ще тримає в роті виснажені груди померлої матері. Так було в Градизьку на пристані, коли померла Святелик Марія. Ішов березень, танув сніг, тягло відлигою. Голод набирив свого апогею. Люди знаходили дохлу худобу на скотомогильниках: хто їв, а більше відмовлялись від цієї страви. У селі не було чутно собачого гавкання. Померли сусіди Василенко Петро Йосипович, дружина Марія і їх уже дорослі хлопці Грицько та Микола. Брат Василенко Павло Йосипович, його дружина Олена, діти Антон, Інна, Уляна. Помер Василенко Степан Прокопович і син Роман. Василенко Павло Михайлович, дружина і троє дітей. Тітка Мелашка, сестра батька, лишилась дітей – померли Грицько й Антоніна. Вже були дорослі, готувала їх до одруження. Відчувши смерть, вона одягла все святкове на себе, пішла лягла біля могили батьків і померла. Василенко Микита і Мирон – брати. Микита помер у в'язниці в Кременчуці, жінка і троє дітей померли вдома. Дядько Мирон був дужий, копав ями і хоронив своїх односельців. Але відчув, що сили покидають і його. Попросив дружину Мокрину взяти обручку, серги, платок і виміняти чорного хліба край. Що вона і зробила. Весь час він все залишав слабшим дітям і дружині. А зараз сів і сам мовчки з'їв той чорний наполовину з половиною просяною хліб, запив водою. Відчув судорожний біль у шлунку. Пішов на кладовище. Вкопав для себе уже окрему яму, але не глибоку, а довгу бо сам був майже двометрового зросту, ліг в яму і помер. Тепер на нашій Василенківці уже нікому було хоронити людей. Наближалось тепло, а смертність люду все збільшувалася.

Вранці у нас під дверми лежав мертвий чоловік у свитці і потертій смушевій шапці. Відтягли від дверей захололе тіло. На спині мішок, де були красиво вигаптувані жіночі сорочки і сукня. Бо ж, відправляючись у цю останню путь, люди брали з собою все найкраще в надії виміняти десь на щось. Адже за сирий буряк чи 10 солоних тюльок віддавали все.

Із 50-ти дворич на Василенківці залишилось 10-11. Все пішло, пішло в землю. Така ж доля спіткала всі частини великого села Запорожцівки, Святеликівки, Порохнівки, Козинцівки, Пронозівки. Через 28 років я приїхав в село Кагарлик: розвалені пустки, дворища громадились купами, порослі терном і буряком. Ніхто не поселявся на тих місцях. Колись квітуче козацьке поселення, де буяло життя, створювались українські пісні, думи, святкувались свята, зберігались звичаї народу. Де кожен тебе привітав чистою співучою мовою. Все це забрав той страшний голод.

Село було відбудовано, коли будували Кременчуцьку ГЕС. Але тих річок, гребель, луків, лісів уже не було, окрім зарослих диким лісом трьох цвинтарів.

Квітень: всіх людей охопив жах. Адже чекали теплу весну, що можна буде працювати. Але в тривозі багато поверталось люду назад. На роботу куркулів не приймали. Інших довідок на руки місцеві власті не видавали. У сільраді все робилось, щоб всі ці люди помирали. Але голодний люд шукав порятунку. Всі збирали майно, хто возиком, хто на спині, тяглися до пристані

Градизьк. А там пароплавом до Дніпробуду в Запоріжжя. Там важкі земляні роботи. Тисячі люду беруть, а це спасіння від голодної смерті. Ми покидали рідне село назавжди, де прожило не одне покоління наших предків. Все те, що складалось тисячоліттям – руйнувалось голодом за один рік. Там на верхах нової імперії все було продумано, щоб роздушити націю, знищити її генофонд.

У Градизьку ночували в покинутих холодних хатах. Набито люду, гамір, плач. Мишко, мій брат двоюрідний, нерухомий, мама молиться, хрестить його. Поклала біля порога, як порадили жінки. Але вранці, коли зібрались виходити, хлопчик раптом зарухався і промовив: “Мамо, я ще живий, а ви мене поклали на холодний поріг”. Прибув пароплав і ми всі з'юрмились, приготувавшись до посадки. Владний і грубий окрик пролунав з пароплава: “Посторонись”. З пароплава виносили декілька померлих на берег.

У Кременчуці нас зустрів окрик гучномовця, який кричав: “П'ятирічку виконаємо за чотири роки”. Тисячі приїжджого люду працювало на відбудові земляної дамби. По широкому плесі Дніпра пароплав просувався до Дніпропетровська. Ми на залізниці. До Дніпробуду поїдемо поїздом. Тьотя Маруся, що жила в Дніпропетровську, принесла нам пшонну кашу. Все вона робить обережно, щоб не знав чоловік, бо він працював в обкомі. Вона забрала всі наші довідки, видані сільрадою, і привезла надвечір. На тій довідці, що видавали, коли мама їздила в 1931 році вимінювати картоплю в Гомельську область, тьотя переправила рік і число. Бо тоді, у 1931 році, ми ще не були розкуркулені. У найскрутніший момент життя ця довідка врятувала нас.

І ось ми приїхали на Дніпробуд на станцію “Шлюзовая”, де зараз Критий ринок. Невеликі станційні приміщення і площа – пустир з базарчиком. Крик, суєта і безнадійно сидячий люд, який чекає роботи. У ту весну 1933 р. чорноробочі уже непотрібні були, а з довідкою, що в тебе все забрали і розкуркулили ні-іде не приймали. Всі, хто з нами їхав сюди: молоді з чоловіками сім'ї – всі тут на одній станції “Шлюзовая” найшли свій кінець. Щоранку тут гамір, маса безпритульних, облави. І забирали померлих за ніч, скидали на широкі шарабокні з їздовими циганами, котрі жваво кричали на коней. Гірка правда, але всі наші люди смирно, покійно віддавались смерті. Безправні, з розтоптаною гідністю, покійно йшли. Мама взяла Таню і поїхала влаштуватися на роботу, ми чекали її. Але відчули якийсь страх і раптом – облава, нас забрали і відправили в “Распределитель” – це тяжка картина, де різного віку воровський блатний світ. Бійки, крадіжки і майже голод. Бо ж та пайка ніколи тобі не дістанеться. Ця “неуправляемая” пересильна тюрма поповнювала організовані тоді “приюти”. Слово “приют” обнадіювало кожную матір. Жінки говорили мамі: “Гра віддай в “приют” дітей, бо помруть”. І більшість жінок не знали де, у якому “приюти”, їхні діти, чи живі самі, але з яким полегшенням зітхали, плекаючи надію, що діти їхні живі. Будинків для безпритульних було багато, але “Распределитель”, звідки відправляли цей різнобарвний конгломерат був один за ст. Катеринівкою, біля “острозаразной больницы”. Були там кріпкі будівлі, закритий двір, охорона.

Коли нас вели в баню, ми втекли в надії знайти маму. Ми приїхали на ст. Шлюзова, де знайшли знайому жінку з села і вона сповістила, що мама приходила, плакала за нами. Десь влаштувалась на роботу. Як потім з'ясувалось, мама поїхала на о. Хортицю, де з великими труднощами, як одну жінку з підлітком-дівчиною, її взяли на роботу. Таня як помічниця, але хлібну карточку поки що не видали на неї.

Ми довгі й довгі роки приховували, що у нас є батько. Адже в ті роки мама могла б лишитись роботи. Майже неймовірно, але ми випадково пізньої осені знайшли маму. Мама і Таня були виснажені і ще худіші. Але це тільки здавалось, вони вже були не пухлі. Постало питання, як нас залишити біля себе. Жінки знов радили здати в “приют”. Мама спочатку пішла до директора, котрий погодився залишити дітей, але хлібну “иждивенческую” карточку дали одну. І зобов'язали допомагати пастуху на полі. Відправили нас в ДЕКу – це південна частина о. Хортиці. Тут маса люду, ще відчувається голод. Відчуватися він буде і через рік, у 1934 році. Люди виснажені, недоїдають, їдять тухлу рибу, іржаві солоні бички. Часта дизентерія і майже постійна малярія, котра постійно, крім зимових місяців, трусила всіх. Кладовище, ще зовсім маленьке, – росло. На роботу і з роботи водили строем. Заставляли співати революційні пісні.

Весною 1944 року маму, безнадійну, відправили в лікарню. Покликали нас, це пливти через Дніпро. Воскова, нерухома людина лежить у коридорі на нарах.

“Ось вона, заберіть її простинку, а то завхоз требує”, – сказала нам жінка в халаті.

Але через півтора місяці нам сповістили, що мама воскресла; і залишилась жива, але ще не рухається. “Сильное воспаление мозгов” – як нам тоді сказали. Бог чи щастя, чи і те і друге повернули нам маму за наші муки. Всі пішли на роботу. Тьотя Дейнека – висока, красива жінка нездухає.

– Ваню, піди принеси водички, – просить вона. Я хутко біжу до крана. Приношу і, раптом, – висить тьотя у білій вишиваній сорочці і чорна коса звисає. Тут вона поховала дочку, троє хлопців – один другого менший, – десь у “приюті”. Про чоловіка нічого невідомо.

Ідемо в полі, по дорозі тітку Дейнегу відвозили. Все тим же громадним верблюдом, запряженим у двохколку. По дорозі Вася знайшов молодий свіжезламаний кукурудзяний качан. Але тут їде об'їждчик. Почав бити нагайкою Васю. Я прошу Васю покинути качан. А він не погоджується, плаче і стверджує, що він знайшов. Дуже побив його об'їждчик. Вуха розсік, щоку. У байрак я ледве привів Васю. Він захворів. Полежав два дні і почало йому викручувати тіло і ніжки, і помер у нас з Танею на очах. На ту велику “двохколку”, запряжену верблюдом, поклав дядько Науменко мале тільки брата Васі загорнуте в стару простинку. “Ідьмо, побачиш, у якій ямі покладу,” – сказав він. І поклав, трохи підривши, поряд з тіткою Дейнегою.

“Хай буде йому мамою”, – сказав дядько Науменко. Отак легендарна Хортиця приймала в свою землю не воїнів-скіфів, не синів хороброго Запорізького лицарства, що полягли від турецького ятагана. Ні. Це були

правнуки, що полягли покiрно голодною смертю 1933 року. Я часто буваю на “Критому ринку” у нас в Запорiжжi. Загальний гул люду, гамiр, смiх. Вся площа забита особистим автотранспортом. Ось тут шойно зруйнували останнє примiщення iз сiрої цегли. Зарослi дерева ще залишились, що вводять мою пам'ять в минуле. I нiхто нiколи не згадає, бо i не знав, про отi невиннi жертви. Чому ж так жорстоко ставиться людина до себе, до свого минулого. Але ж не всi. Та хiба ж дозволять таку наругу французи, нiмци чи тi ж чехи? I приходиться вiдповiдь. Голод, репресiї. Постiйне переслiдування нацiональної свiдомостi. Винищення минулого народу, нацiональної культури i мови привело народ до безпам'ятства, бездуховностi, жорстокостi.

*О. Г. Величко
архівіст*

*І. В. Козлова
архівіст*

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ

Однією з найжахливіших трагедій нашого краю у ХХ ст. був Голодомор 1932-1933 рр.

Завданням архівістів, усіх тих, хто серйозно цікавиться історичним минулим нашої країни, є ретельний пошук та зважений і об'єктивний аналіз історичних джерел, який дозволить із багатьох різноманітних частин скласти єдину достовірну картину того процесу, який ми зараз називаємо.

Що стосується джерельної бази для дослідження історії Голодомору та політичних репресій в Україні, вона має свої особливості, які ми спробуємо розкрити, зробивши короткий огляд фондів Державного архіву Запорізької області. І однією з основних особливостей є те, що всі ці документи розпорошені по багатьох різноманітних архівних фондах і їх виявлення вимагає від дослідників копiткою, напруженої наукової роботи.

Документи, які знаходяться на зберіганні в держархіві області, що дозволяють відтворити по можливості об'єктивну картину трагічних подій на Україні, викривають причини та передумови голоду 1932-1933 рр. і стосуються здійснення репресивних заходів більшовицькою владою, умовно можна поділити на кілька груп.

Перша велика група – документи вищих і місцевих партійних органів: центральних комітетів ВКП(б) та КП(б)У, обласних, окружних і районних комітетів компартії. Слід зазначити, що розпорядження ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, листи і вказівки за підписами секретарів ЦК надсилалися до місцевих комітетів партії (обласних, окружних, районних) тому і відклялися у фондах цих органів. Ці матеріали були раніше засекреченими і до них був обмежений доступ. Це пояснюється насамперед тим, що голодомори, масові

політичні репресії, в першу чергу, були результатом цілеспрямованої політики вищого партійного керівництва.

У цих фондах сконцентрований значний масив документальних свідчень про здійснення суцільної колективізації, розкуркулення і виселення за межі України т.зв. куркулів, насильницьке здійснення хлібозаготівель, коли у селян відбирали не тільки надлишки зерна, але й усі харчі, залишаючи людей помирати від голоду. Проте, слід мати на увазі, що документи, в яких була б вказана точна кількість голодуючих, померлих від голоду не виявлені. Серед документів відповідних партійних комітетів містяться постанови, рішення, директиви, закриті листи, доповіді та звіти про виконання тих чи інших рішень партійних органів, інформаційні зведення, доповіді та інформації місцевих відділів ДПУ (Державного політичного управління) відповідним парткомам, об'їзники, в яких перелічені методи колективізації, розкуркулення, листування з каральними органами ДПУ, листівки підпільного Українського Револьюційного Комітету про наближення голоду на Україні, що поширювались у 1930-1932 рр. і т. ін.

У документах є відомості про політичні настрої населення, випадки спротиву сільського та районного керівництва хлібозаготівлі та відмови уповноважених партійних працівників здійснювати вилучення збіжжя у колгоспників та одноосібників, вилучення у селян засобів для існування, їх виселення та інші репресивні акції влади (занесення на “чорні дошки”, покарання “за колоски”, прями репресії щодо сільського керівництва), конкретні факти голодування та випадки смерті від недоїдання із зазначенням в окремих випадках прізвищ та імен померлих.

Зокрема, у документах Якимівського райкому КП(б)У за 1933 р. були виявлені характеристики сільгоспартілей району, підписані секретарем районного комітету КП(б)У, райвиконкому та уповноваженим Дніпропетровського обкому КП(б)У і облвиконкому. Сільгоспартілі, які були занесені на “чорну дошку” за розбазарювання хліба та невиконання плану хлібозаготівлі: “Авангард” Іскрівської сільради, “Вільна праця” Горинівської сільради, “Зоря нового життя” Волконештівської сільради, “Коларово” Олександрівської сільради, “Степовий велетень” Іскрівської сільради, “Шлях до соціалізму” Якимівського району Дніпропетровської області (з 1939 р. – Запорізької області).

Про спротив політиці влади та застосування репресій свідчать характеристики та списки на членів та кандидатів КП(б)У, виключених з лав партії, які не підтримували методи проведення колективізації, хлібозаготівель. Збереглися постанови про виключення з членів партії як “організаторів саботажу хлібозаготівель” секретарів райкомів, голів виконкомів районних та сільських рад, сільськогосподарських артільей та інших. Так, постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. “Про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі й в Західній області” заарештованих “зрадників партії та Батьківщини” в Оріхівському районі – Головина, Пригоду, Паламарчука, Ордельяна, Луценка було віддано під суд,

який визначив їм від 5 до 10 років утримання в концтаборах; усіх виключених за саботаж хлібозаготівель та посіву комуністів наказано виселяти у північні райони разом з куркулями.

Слід виділити окремо архівно-слідчі справи на репресованих позасудовими органами на території нинішньої Запорізької області в 1919-1951 рр. громадян, які пізніше були реабілітовані. Серед них є справи на осіб, репресованих “за розповсюдження панічних слухів” про голод в Україні, “за агітацію проти радянської влади і колективізації”.

Інша важлива група документів – документи виконавчих комітетів радянської влади (окружних, районних, сільських), а також комітетів незamoжних селян (КНС) з аналогічною структурою. Саме ці органи безпосередньо приймали і затверджували рішення про розкуркулення та примусове виселення заможних селян. А КНС був ще й інструментом здійснення фіскальної та каральної політики влади на селі. Тобто незamoжники разом з партійним та комсомольським активом безпосередньо здійснювали вилучення хліба у селян, виселяли їх сім'ї з домівок, виявляли саботажників хлібозаготівель та ін.

У складі фондів – директиви, постанови вищих органів влади, доповідні записки, інформації місцевих партосередків, протоколи засідань виконкомів, сільськогосподарських артільей, інформаційні зведення про перебіг хлібозаготівель, листування.

Десятки документів характеризують методи хлібозаготівель взимку 1932-1933 рр. У протоколах президії сільрад містяться численні свідчення про голодування окремих громадян, їх відмову здавати хліб, невихід на роботу. Рішеннями сільрад проти цих громадян вживалися жорсткі заходи (затверджувалися рішення артільей про виключення з членів, накладення штрафів, вилучення всіх наявних у господарстві хлібопродуктів, позбавлення у користуванні присадибними ділянками, затверджувалися описи майна для продажу за несплату обов'язкових платежів). На норму перетворилася конфіскація не тільки хліба, а й будь-яких продуктів: картоплі, м'яса та ін., заготовлених селянами до нового врожаю: збереглися акти вилучення майна, продуктів, живності за невиконання планових завдань. Представниками сільрад складалися також акти обшуків та вилучення хліба щодо кожної окремої особи.

Протоколи нарад активів колгоспів, бригад, які проводили збирання збіжжя у селян, містять звіти про проведену роботу, рекомендації щодо проведення обшуків у підозрілих осіб.

Важливі статистичні відомості містяться в трьохденних зведеннях про заходи щодо посилення хлібозаготівель: кількість прийнятих та виключених з членів колгоспів, незаконно розданих та повернутих “натуравансів”, накладених та стягнутих штрафів, притягнутих до судової відповідальності голів сільрад, членів правління, рахівників, полеводів, засуджених за злісне невиконання хлібозаготівель, кількість відкритих ям та ін.

Одним з комплексів джерел, що допомагає з'ясувати обставини життя, є свідчення (заяви, листи, доповідні записки) громадян – учасників тих далеких трагічних подій – про голодування, листування радянських і партійних установ щодо з'ясування фактів, викладених у скаргах, роз'яснення за результатами їх розгляду відповідними структурами.

Доцільно виділити невелику, але важливу групу документів, що стосуються надання допомоги голодуючим. Циркулярні листи містять інструкції та інформації про порядок виявлення родин, які гостро потребують продовольчої допомоги, організацію та контроль за наданням допомоги. Наявні списки громадян із зазначенням кількості працездатних і непрацездатних членів родин (дітей, інвалідів, пенсіонерів), місця роботи, відомостей про отримання продовольчої допомоги. У протоколах сільрад є рішення про розгляд списків родин червоноармійців для надання допомоги.

Доповнити ці відомості можуть матеріали сільських і районних комітетів незаможних селян, у яких містяться схожі за тематикою та повнотою документи.

Треба зазначити, що значний шар документів, які висвітлюють передумови та перебіг подій 1932-1933 рр. в селах Запорізького краю, складають матеріали колективних сільськогосподарських артільей. У першу чергу слід відзначити протоколи засідань правління та загальних зборів членів артільей. На цих засіданнях розглядалися питання щодо проведення хлібозаготівлі та створення насінневого фонду, для виконання плану якого приймалися рішення про примусове вилучення у селян частини раніше виданого авансу за відпрацьований час, здавання зерна та іншої сільськогосподарської продукції з присадибних ділянок. На засіданнях створювалися спеціальні комісії (приведені списки членів комісій), до завдань яких входило виявлення та вилучення розкраденого та прихованого хліба, ям. У документах є приклади непоодиноких випадків, коли члени комісій відмовлялися проводити таку жорстку політику хлібозаготівлі. Так, члени комісії артільей “Альтенау” Молочанського району замість того, щоб виявляти “розкрадений хліб”, вилучати та здавати його державі, внесли себе в список осіб на здачу “розкраденого хліба”.

Приймалися рішення про репресивні заходи відносно як членів артільей так і одноосібників, які саботували хлібозаготівлі (виключення з членів артільей, клопотання до прокуратури щодо конфіскації майна та засудження). У документах за 1933 р. з'являються згадки про виступи окремих колгоспників про неможливість здачі хліба через його відсутність, списки осіб, які гостро потребували їжі, про організацію громадського харчування та надання допомоги окремим селянам.

Важливим джерелом, яке показує життя колгоспників напередодні найголоднішої зими 1932-1933 рр., є листи самих селян до родичів з інших місцевостей, переписка радянських установ з цього питання.

У документах колгоспів відклалися повідомлення райпарткомітетів, райвиконкомів, направлених головам сільгоспартільей, зі списками громадян,

яким необхідно негайно видати продовольчу допомогу борошном та відомості з видачі з підписами осіб, що її отримували.

Однією з найважливіших груп джерел, є книги реєстрації актів цивільного стану, які надійшли на зберігання до держархіву області у 2007 році. Їх вивчення дозволить з'ясувати кількість померлих у 1932-1933 рр., надати той незаперечний аргумент і приблизитися, можливо, до об'єктивної оцінки тих трагічних подій.

Необхідно зазначити, що такі книги збереглися частково. Зовсім відсутні книги реєстрації смерті за цей час по Кам'янсько-Дніпровському та Токмацькому районах Запорізької області.

В актових записках про смерть відбита інформація щодо біографічних даних про людину та її родину: дата смерті, вік і стать померлого, національність, сімейний і соціальний стан, місце проживання, роботи, місце смерті (лікарня, вдома) і причина смерті.

У графу “причина смерті” запис “від голоду” вносився не в кожному випадку. Найчастіше його заміняли на “виснаження”, “сильне” або “загальне послаблення організму”, “незадовільне харчування”, “недоїдання”, рідко “безбілкова недостатність”, або причину не вказували зовсім. Записані також лікарські діагнози захворювань, що стали причиною смерті, але захворювання теж могло виникнути через голодування чи прискорити смерть. У зв'язку з цим виникають труднощі щодо визначення померлих саме від голоду та підрахунку кількості жертв Голодомору 1932-1933 рр. Серед померлих від вищезазначених причин є не лише українці, але й громадяни інших національностей: росіяни, болгары, чехи, німці та ін. За приблизними підрахунками по окремих сільрадах області загальна кількість померлих у 1932-1933 рр. значно зросла. Так, по м. Оріхову у 1932 році зареєстровано 105 смертей, у 1933 році – 196; по Троїцькій сільраді Приазовського району у 1932 році – 26 смертей, у 1933 році – 44 смерті.

Серед більш дрібних фондів з точки зору наявності документів з цієї тематики певний інтерес викликають фонди планових відділів, районних відділів постачання, освіти, профспілкових організацій, у яких містяться списки голодуючих, протоколи, листи та доповідні записки про факти голодування та опухання, організацію дит'ясел та громадського харчування; статистичні відомості про врожаї сільськогосподарських культур у 1930-1933 рр.

Таким чином, у держархіві Запорізької області зберігається значний масив документальних матеріалів, що розкривають причини виникнення, перебіг та наслідки Голодомору 1932-1933 рр.

В. І. Мільчев
кандидат історичних наук

Ю. О. Іріоглу
аспірант

“УСНІ ІСТОРІЇ” ТАВРІЙСЬКИХ БОЛГАР ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРІВ 1932–1933 ТА 1946–1947 РОКІВ

Болгари, які проживають у сучасній Україні, в основній своїй масі є нащадками селян, які переселилися на південь Російської імперії наприкінці XVIII – у XIX ст., під час та після російсько-турецьких війн. Десятки тисяч болгарських родин, які активно допомагали російському війську під час війни, цілком слушно очікували репресій з боку турецького уряду, а тому й полишали масово рідні землі, спрямовуючи волові гарби, навантажені дітьми та нехитрим скарбом, на північ, за Дунай, до Буджаку, Таврії, Криму. До кінця XIX ст. на півдні сучасних України та Молдови існувало вже 104 селища-колонії, населених переважно болгарами. Частина, від загальної кількості, болгарських колоній була заснована в північно-західному Приазов'ї (територія, яка в другій половині XIX ст. входила до складу Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії, а нині Бердянського, Приазовського, Приморського та Якимівського районів Запорізької області). Тут нащадки болгарських колоністів мешкали у 30 селищах-колоніях, заснованих упродовж 1861-1862 рр. Нині болгари мешкають у тих же самих населених пунктах та становлять третю за чисельністю, після українців та росіян, етнічну групу в Запорізькій області.

Питання історії болгарського населення Північного Приазов'я (Таврії) вже тривалий час знаходяться у дослідницькому фокусі багатьох студій різного характеру. Перш за все, це визначається потребою детального та всебічного вивчення соціокультурних особливостей даної етнолокальної групи, що є невід'ємною частиною історичного розвитку Південної України другої половини XIX-XX століть. Розв'язання проблем соціально-економічного та культурного буття болгар Північного Приазов'я є одним з перших кроків до вивчення традиційної селянської культури Півдня України загалом.

Поставлена перед дослідниками проблема культурного та історико-антропологічного вивчення історії болгар Північного Приазов'я вимагає адекватного дослідницького інструментарію. Дослідження специфічних рис болгарського етноелементу, починаючи ще з кінця XIX століття та за радянської доби протягом 20-х років XX століття, характеризувалися археографічно-етнографічним спрямуванням із широким залученням методів інтерв'ювання та зверненням до особистісних форм прояву народної культури. Однак, згодом, жорстка схема радянської історичної науки переорієнтувала дослідників, майже, виключно на комплекс документальних джерел, загальмувавши попередні доробки. На сучасному етапі постає

необхідність залучення нових як за формою, так і за змістом джерел для розкриття глибинних конструктів соціумів. Саме вирішенню цього питання може допомогти один з напрямів соціально-історичних студій “усна історія”. Через дослідження механізмів продукування та подальшої трансляції соціально значимої інформації в середовищі певних колективів, відкривається можливість крізь призму суб'єктивного досвіду респондентів, вивчення структури суспільства та соціально-поведінкових сценаріїв, які визначають буття як окремої людини, так і всього загалу.

Таким чином, постає питання активного залучення усних історій як функціональної складової джерельної бази з історії болгарського населення Північного Приазов'я XX століття. Основною складовою усно-історичного дослідження, звісно ж, є людина, джерело спогадів та певного соціокультурного досвіду, із притаманними їй складними зв'язками з навколишнім світом. Отже, питання усної історії як методу, як типу історичного дослідження, варто розглядати ширше, виявляючи її особливості, переваги та недоліки.

Одним із засадничих елементів будь-якого усно-історичного проекту є інтерв'ю – безпосередньо процес фіксації історичної інформації. Намагаючись відійти від сухого переліку фактів, дослідники завжди шукали найбільш оптимальний сценарій бесіди з респондентом, аби отримати усне повідомлення сповнене не лише історико-тематичними кліше, але й особистісними переживаннями та мотивами оповідача, тобто суб'єктивним життєвим досвідом.

Залучення усно-історичного інструментарію до вивчення соціальної історії болгарських громад Північного Приазов'я не є лише наслідком браку архівних джерел. Певним чином, цей процес віддзеркалює докорінні парадигмальні зміни у вітчизняній історичній науці. Зростаючий інтерес до історії повсякденності та локалізації дослідницьких проблематик нерозривно пов'язаний із включенням ментальних структур до предмету дослідження та переорієнтацією пізнавального фокусу з макрорівня, де домінуюче становище займають держава та геополітичні процеси, на мікрорівень, у якому прерогатива належить людині як творцеві та безпосередньому учасникові тієї самої історії. Загалом, мікroісторичні студії, направлені на розкриття певних особливостей етносоціальних груп, вкладаються у сітку координат все більш поширеної, так званої, локальної історії, що тісно пов'язана з усною історією.

Суб'єктивний світ людини – це не тільки результат, але й учасник історії, а унікальна властивість пам'яті змінювати значення подій минулого робить можливим існування історії як форми життя. Ця теза є вельми важливою для нас, адже дослідження суб'єктивної пам'яті болгар Північного Приазов'я та особливостей відкладення в ній історико-культурного матеріалу дозволить визначити фактори, що детермінували цей процес. Таким чином, усно-історичні студії локальних груп, що об'єднані спільними етнічними, чи то соціокультурними елементами, мають для історичного дослідження

непересічне значення, оскільки допомагають, адекватно щодо об'єкта вивчення, підібрати дослідницькі методики.

Оскільки об'єктом дослідження виступають спогади окремих людей, то логічно постає питання надійності людської пам'яті, як механізму фіксації, зберігання та трансляції мнемонічного продукту. Людина являє собою складний біосоціальний організм, який утворився в результаті процесу еволюції і потребує задоволення як природніх, так і високоорганізованих емоційно-психологічних потреб. Розглядати сучасну людину поза соціумом не варто, оскільки майже всі фізіологічні та психологічні реакції обумовлені суспільними нормами, оскільки людина – це істота соціальна. У той же час, у процесі інтерв'ювання складається ситуація довіри між респондентом та інтерв'юєром і людина частково змінює свою поведінку виходячи з-під кайданів суспільної свідомості. І саме це вимагає вивчення поведінки респондента як індивіда, із властивими йому фізіолого-психологічними особливостями, оскільки виявлення можливостей та специфіки людської, в широкому розумінні цього слова, пам'яті дозволить не тільки результативно застосовувати метод інтерв'ю, а, взагалі, зрозуміти та визначити роль у науковому пізнанні усних історій, як продукту психічної діяльності соціального індивіда. Безумовно, при вирішенні такого складного питання постає необхідність звернення до досягнень психологів у галузі пам'яті та супутніх їй елементів людської психіки, фактично, ці праці складають четверту групу нашого огляду науково-методологічних студій.

Звертаючись до досліджуваного виду джерел варто відзначити, що багатогранність емоційного та фактологічного наповнення усно-історичних свідчень вимагає у процесі вивчення їхнього джерельного потенціалу звертатись до аналізу глибинної структури цього мнемонічного продукту. Це твердження обумовило склад групи джерел у вигляді підбірки інтерв'ю з мешканцями болгарських селищ Північного Приазов'я. Загалом, залучено до опрацювання матеріали інтерв'ювань, охоплюють спогади 389 осіб (с.мт. Якимівка та с. Олександрівка Якимівського району; с. Ботево, с. Федорівка, с. Богданівка, с. Гірсовка Приазовського району; с. Преслав, с. Гюнівка, с. Радолівка Приморського району Запорізької області), бесіди з якими були записані протягом 2001-2007 років в межах реалізації експедиційних програм Наукового товариства ім. Я. Новицького, діяльності Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та Лабораторії генеалогічних та біографічних досліджень Запорізького національного університету.

На даний момент вся колекція інтерв'ю зберігається в Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВЗВІУА), при Запорізькому національному університеті і відкрита для загального користування. Це усні історії мешканців болгарських селищ Приазовського, Приморського та Якимівського районів Запорізької області. Всі записи інтерв'ю згруповані у РВЗВІУА в фонді № 8 “Етнографічні експедиції”, що об'єднує 12 описів складених за хронологічним принципом – роком проведення інтерв'ювання.

Матеріали, що стосуються болгарських селищ Північного Приазов'я об'єднані в 5, 6 та 12 описах та відповідно до структури реєстру розподіляються наступним чином:

- в описі № 5 представлені 36 справами (з 235 до 271);
- в описі № 6 – 12 справами (з 54 до 66);
- в описі № 12 охоплено 33 справи (з 1 по 33).

Кожна справа являє собою аудіозапис інтерв'ю з певною особою у цифровому форматі MP 3 на матеріальному носії (компакт-диску), або на аналоговій плівці (роботи по переведенню у цифровий формат ще тривають через величезні обсяги матеріалів). До більшості записів додається транскрипція інтерв'ю на паперовому носії, або у вигляді електронного документа у форматі Word також на компакт-диску (процес транскрибування матеріалів інтерв'ювань також наповнений труднощами пов'язаними з кількістю записів, тому робота над ними продовжується).

У контексті дослідження історії голодоморів 1932-1933 та 1946-1947 років, зауважимо, що на Півдні України вони носили виключно “інтернаціональний” характер. Не існувало якихось винятків “за п'ятою графою” й для болгар Таврії. Механізм та методи викачування сільськогосподарської продукції з населення болгарського Преслава були такими ж самими, які і в сусідніх селах – російській Орловці, чи то українській Борисівці. Такими ж самими були й наслідки...

Брак, або й повна відсутність в “офіційних” архівних документах відомостей про хід голодомору в болгарському селі, демографічні втрати населення змушують дослідників переважно оперувати джерелами “усної історії” – свідченнями тих, хто вцілів.

З цією метою для публікації було відібрано відповідні тематичні фрагменти з 12 інтерв'ю, записаних влітку 2004 р. у селі Преслав Приморського району Запорізької області. Вибірка охоплює представників старшої вікової групи, від 1912 до 1928 року народження – болгар, росіян, українців, які на момент голодоморів мешкали в селі. Схожі оцінки голодомору можна почути як у будь-якому болгарському селі Таврії, так і в тисячах інших сіл по всій Україні, незалежно від того, до якої національності належать їх мешканці. Практично не було такої родини, в якій би хтось не помер від голоду. Розкуркулення, виселення, голодомор визначили приховано негативне ставлення основної маси болгарського населення Таврії до радянської системи. На їх фоні селянами скептично сприймалися й такі її досягнення, як культурна та мовна автономія 1920-1930-х років, загальна система освіти тощо.

Транскрибовані інтерв'ю подано дипломатичним способом, зі збереженням діалектологічних та орфоепічних особливостей мовлення респондентів. Мова інтерв'ю – російська (окрім рідної болгарської, старше покоління мешканців села володіє лише російською, яку вивчали в школах; українці та росіяни села (близько 30% населення) значною мірою є болгаризовані, добре володіють місцевим діалектом болгарської).

Публікатори сподіваються, що подані матеріали значною мірою розширять горизонти знання дослідників про особливості голоду 1932-1933 та 1946-1947 років на теренах болгарського села в приазовських районах Запорізької області.

№ 1

Стояновська Райса Охримівна, 1912 року народження. Село Преслав Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року. Опитування провели В. Мільчев та О. Старух.

...В коллективизацию у вас все забрали?

Р.О. О-хо-хо!!! Брали все, заразы, все брали, брали!!! Сразу лошади забрали, да...

А не хотели в колхоз идти?

Р.О. Не только мы, никто не хотел! Забирали у них со двора все, все. Ну, нас никто не тронул, потому что в 30-е годы, в 31-м, 32-м году, он пошел в армию, забрали его в армию, мой хозяин, но он пока дома был подал заявление, надо было заявление подавать в колхоз, как тебе не примут, вся семья. Земля отобрали, сидим дома, никуда не на работу, и как можно жить?! Забирали все, у Ивана две лошади были вот тут, но уже была бригада, хозяйва выгнали, сделали дом бригада, и там одвели, два лошади были. Коровки не брали, а барашки, это все забирали!!! А тогда начали... По горющу ходять шукають цепи, веревки, как бандиты, и все, ей Богу банда!!!

А кто ходил, кто по горющу ходил, искал, местные, комсомольцы?

Р.О. Комсомольцы!

А преславские все были или с других сел приезжали?

Р.О. И преславские были, и с других сел приходили! Щас ни один нету, они все поздыхали!!! Отак люди жили, кто не хотел в колхоз, его выгоняли с дому!!! И все, иди куда хочешь, и он если не умрет в степи, его никто не пускает в хату, если примешь и тебе накажут!!! Люди бедные плакали! И те родители что меня досматривали, поумирали с голоду! Забрали земля, не дают им работу нигде!

Это ж они уже старенькие были бабушка и дедушка? Или это свекр со свекрухой? Вы же за родителей мужа сейчас рассказываете?

Р.О. Нет! Те родители, что меня досматривали! Они все поумирали с голоду!

Это в каком? В 33-м году?

Р.О. Да-да! В 33-м! Да, страшный был тогда голод!!! А я была тогда, красноармейка, да, один ребенок у меня, я получала 16 руб. и пуд хлеба! Муж в армии! И свекр и свекруха в хати, наша семья была! Ну он в 33-м уже пришел. В 34-м он уже пошел трактористом работать в колхозе, выучился.

Так это получается вы с детьми и свекр со свекрухой жили на пуд хлеба месяц?

Р.О. Та свекр пошел на виноградник работать, собирали там такие старики, и он там работал! А что там зарабатываешь, палочку поставят, а что там на нее дадут, что ты получишь?! Ничего! Если килограмм, два получишь,

на пятидневку! Кукурузная мука, на каша варили, ну там коровка, ну мы то семья маленькая! Сразу маленькая, потом стали большая, вот так одно мученье!!!

А огород у вас тоже забрали?

Р.О. Нет! Огороды они не забирали, мы же там не пашем, ничего не сеем! Это сеешь и с этого кормишься! А тогда кто тебе даст пахать, чего ты там насеешь, ничего у тебя нет!

А до этого как огород был большой, вы ничего на продажу не производили?

Р.О. Не-не! Я ж говорю, нас никто не тронул, и Ваня был такой, его всегда все любили. Тогда ж раскулаченные ховали себе хлеба чтоб прожить, а их выгнали, а хлеб в домах остался! Приехал мой хозяин с армии, они позвали его, вот тут контора была, – “Идем, будем хлеб шукать! В этих домах, что выгнали, есть хлеб!” Мой хозяин, один день нашел, они ему подказали, нашел 80 пудов хлеба! Ой, колхоз рад, все властители накрали себе!!! Мешков по два, дали они мешок тоже, от! Шо он нашел такой хлеб! И мы прожили отак легко, ну не легко, но не опухали, никто не умер с наших, в семье.

А вот у соседей как переживали это, у многих, наверно, плохо было с питанием?

Р.О. Ой! Как переживали! Закрывается, что б никто не пришел, не видел как ты кушаешь! Они режут, в окно смотрят, дайте нам хоть одно зернышко!!! Падали, умирали с голоду!!! Страшно! Я не могу передать, как страшно! Там падали, там падали, и от возили, там в сельсовете, наверно, давали им паек хлеба, чтоб они собирали по селу и возили! Брычка, лошадь и собирали людей, как собаки!!! Вывозили их на кладбище...

На сельское кладбище?

Р.О. Да... Там выкопают там ямку, не такую как нормальную, или так покидают на кучу и все!

Рыба, море не помогало?

Р.О. Та, не! Никто не ходил у море! Это после войны тогда, много людей спасалось. А в 30-е года никто на море не ходил! Тогда и рыбаков не было, не помню такое! А уже после войне, тоже какие-то трудности были, тоже мученья, тогда дети уже были у меня, пять. А муж был в тротуарной, аж в Гурьеве был, а я то, хорошо старики, свекр хороший был, выйшов с колхоза, пошел тут в совхоз работать и взял там мальчика моего, старший, Павлика, 12 лет, пасли там коров, и нас спасли!

Там в Панской?

Р.О. Да! В Панской! И он тогда нас спасли, вот эта Маша, четыре года, взял себе, вот это Павлик, а я тут строю, осталася и бабушка. А я в колхозе работаю, а что ты работаешь, ничего тебе не дают, то коровку целый день запрягаешь, и отак работаешь, и если украдешь там ведро, там это в степу, молотим, если сможешь украсть если сможешь. Вот с этого и крутились, одежду с себя продавала за буряк! Буряк повывариваем, каждому по кусочку выкладываваю, и бедные детки кушают!!! Отак я их спасала, пока хозяин не

приехал с Гурьева! Как хозяин приехал с Гурьева, три года его не было, я тогда перехрестилась!!! И свекр все говорил: “Рая, давай, чтоб дети не пропали!”. Ну, он мне сильно помогал. Пока там Ваня не приедет, он и деньги получал и паек, и все домой мне – на! А в колхозе ничего не дают, а тогда тебе еще и засудят, за 300 грамм засудят на три года! А там детки умирают!

А был случай чтоб кого-то засудили?

Р.О. Были! Вот была женщина с нами в бригаде, не работали, дети такие как и у меня, муж, тоже там в Гурьеве! Ну никакой помощи ей, ничего, ну она что, а сахара нету, и она с буряка наварила самогон! Наварила самогон, такой буряк сахарный, а в то время милиция ходила у нас, такой Димерлеев, говорили ему, он татарин с Крыма, ходить ночью, смотрит кого поймать! Отак боялись! И она та жинка трое детей, они заснули и она себе тихо варит самогон! И он, паскуда (!), може подказал кто, вот он постучал, а она как раз варит, “Открой!”, а куда она не откроет, милиция! И все, забрали все, и ее забрали на три года! А те детки маленькие плачут! [*плаче*]. Ну, их родычи, Федина сестра, забрала детей, замкнута хата, а дети у ней, дали телеграмму, ну далеко ж, хозяину, Федя был, он был в колхозе амбарщиком была, хороший, добрый! Ну, что ж он приехал, а не может даже подойти, забрала милиция, а тут до детей, забрала двоюродна сестра, ну решили пусть она, двоюродна сестра будет смотреть до пока он приедет, а там он будет хлопотать, чтоб его пустили. Ну, приехал, через месяц чи два, приехал, нашел себе работу, он грамотный, продал дом, забрал свои детки и уехал там жить! А прошли года, пришла и она с тюрьмы, ну он и ее забрал конечно, там долго жили!

№ 2

**Сівашенко Петро Ілліч, 1925 року народження. Село Преслав
Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року.
Опитування провели Н. Сурева та І. Кучерков.**

...Ну, а край здесь... тут голод был?

Помните когда голод был?

П.І. Ну а чего ж?! Гоняли, когда колоски сам я.... Бо нечего ж было йисть! Надо ж было питаться, в школу ходил, ходил за колосками! Приносил, бабушка молотила, я собирал! Несколько раз плеткой получил по спине!

От кого?

П.І. От объездчика! И свои люди там были, гоняли, не давали собирать! Колоски!

Это местные?

П.І. Да, местные! Местные, на подобие полицаев! Это объездчик назывался! Ну, а когда он уезжал, мы прятались, это не только я один, а и ребята там... Потом он уезжал, и ждали пока он уступит, а мы снова выходили! Надо ж было что-то йисть! А потом мы молотили зерно, кашу варили, а так же... ну там супы всевозможные! А так же там что на огорожке было!

Много людей умерло?

П.І. Да! Много людей умерло! Да, особенно, в 33-й год! Как раз, брат учился в Приморской средней школе, пришел, а тут возле нас... так дорога а там переулочек и там [*Не розбірливо*] и всегда вода текла! И в колхозе, там от собрали коров, там все собрали! И что издохла лошадь и они там, и что загрузила лошадь... а людей сколько было, там и с топорами, чтоб разрубить эту конину, чтоб каждый себе брал! И люди кричали “Не трогайте! ...Сдохла, там в ушах клещи!” Санинструктор: “Это я ее привез!” Ну, не довезли, до это... ну не переехали... а уже тут начали разрубивать! Тут и вонь такая была! Тут пришел брат, с этой... со школы, бросил сумку и говорит: “Я уже больше туда не пойду!” А отец в это время, был же в это... приехали с этого, оттуда ж приехали, с голодовки! И рыбалил, это ж рыба уже была! Это 36-37-й год я попал уже сюда! Рыба – это ж доход, я ходил, и брат ходил за рыбой! Бабушке приходилось ходить, ей трудно, но что делать, это такое дело!

А почему вы считаете получился голод такой страшный?

П.І. Я, даже, конкретно не могу сказать, почему был голод! Потому что, геноцид, говорят! Ну и были не урожаи, не урожай! Сильная жара была! Мы... вот я колоски собирал, гоняли, не давали! Ну, чтобы в колхозы люди шли! Ну, не шли люди в колхоз, а кто шел, голодали там люди, ну там немного на день давали! Понимаете как! Ну, мы такого голода не ощущали, потому что отец рыбалил! И на рыбу, что там вылавливал, давали там муку, давали сахар, там немножко! Это ж его отец рыбалил, и отец рыбалил!

А как дед ваш рыбалил?

П.І. Ну я не помню! А тогда, как он уже заболел, он уже не рыбалил, а ходил помогал отцу! Ну отец помогал ему, ну, а потом, когда он умер, это по рассказам бабушки и отца, он сам же рыбалил, и ото добывали рыбу, разная рыба была! И там где нужно сети ставили, и там все... [*Не розбірливо*] ...и там уже бригаду нанимали, ну сообща! И рыбу ловили сообща! Ну, эти кто работал, рыбаки, рыбу ловили, они не голодали! А те кто не работал, не смог, там не было сети или что, они покупали сети! Бабушка заработала деньги, и покупали сети! А те, кто не покупали, кто ленился работать, те покупали ничего! Потому что где новые дома строились, богачи, она там вальковала! У нее пока были здоровые руки, и сама здоровая! И дед тоже был здоровый! И вот что там заработала, покупали сети, и с бригадою они там собирались! А остальные люди пухли, умирали! Каждый день отправляли их в этот... как его... и на кладбище и прочее, прочее! Где лошадь сдохла, все было, воровство было! Подбирали больших собак, чтоб не воровали! Была тяжелая жизнь!..

Г.І. Я вот уже большая девочка была, пойду утром на пункт, знаешь там у нас где пункт, аж за совхозом, отнесу там, говорю: “Дайте, а то нема что кушать!” Я пойду принесу рыбы домой и на огород, голодная, там немножко, похлебку похлебаем! Мама там сварила баланду! Так баланду похлебаем и все, она говорит: “Давайте ложиться спать!” А брат мой говорит: “Мама, я хочу кушать!” – “Ложитесь спать!” Все, уже баланду покушали, что вам еще дам! Буряк ели!

В.М. У бабушки моей умерло трое детей от голода, в то время! Она даже хотела в колодец кидаться! Уже детки были большие и умерли от голода, а их трое осталось еще! А сразу много детей было у бабушки, шесть детей! Трое умерли от голода, трое остались!

Г.І. Да! Остались только брат мой, вот я и сестра моя, она уже умерла!

А умерли старшие или младшие?

В.М. Старшие!

Г.І. Я с 28-го, а тетя Вера с 21-го! На семь лет я ее моложе!..

№ 3

**Стояновська Ганна Іванівна, 1928 року народження. Село Преслав
Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року.**

Опитування провів Р. Молдавський.

...Ну, а голод вы помните, 33-го?

Г.І. А да! Был голод, да! Кушали это... щавель кушали! Дикий щавель! Пойдем на море, наберем только! А мама столчет ее, вот обмакаешь в сковородке и кушаем! Хлеб совсем не видели, картошки вообще не было! Ходили по морю, у рыбаков, спасибо им! Пойдем утром, они нам дадут ведро бычки, вот судаки! А если б не было это моря, мы бы... Нема ничего в доме, что ты будешь кушать! Ни лошади, ни коровы! Тогда и картошка не уродилась! Амбары все пустые! Не знаю, как мы выжили! В колхозе я тогда работала, там на посевной, зерно, овес или ячмень, что у них! Его обжарим и кушаем!

Г.І. Да! Если б не было моря, мы бы... Это море нас спасло!

А на море все ходили?

Г.І. Ходили, конечно! Бабушки вечером, моя бабушка, пойдут на море, спят там! А рыбаки говорят, там лодку как фургон так делали и спали! А утром, рыбаки говорят: "А ну, бабушка, кто будет умываться тому рыбы дадим!" А я пойду там, маленькая еще, шо там есть, чи котлетки с той, солью, камсой, пойду, отнесу, а бабушка даст мне рыбы ведро! Я приду, бычки, обратно наловят, обратно несусь! Хорошие рыбаки были, спасали нас! И аж на план ходила, судаки давали нам! И на косу ходила, вон аж там!

Они давали рыбу?

Г.І. Ну да! Отнесу там... Мама купит две литры молочка, отнесу, а они нам судаки, только дают! Я пока однесу уже сплю! Меня мама пока встретила, я две сутки спала! Думали что я умерла! [сміється]. От усталости! И голодная! А там пошли, там эти... камушки, железки, рыбаки давали чтоб себе там нажарили! От там себе нажарим, покушаем! Щас эту только вообще не кушаю, так она мне обрыдла! Нажарила там себе в дорогу, в бетончик, но я и не ела! Все домой принесла! Молодцы рыбаки, спасли нас!

А они бесплатно раздавали рыбу или может меняли на что-то?

Г.І. Да! Ну, вот я однесу молочка, мама купила, ну и так давали! Там вот на косе!

А нам вот рассказывали люди, что они меняли на самогон, на одежду?

Г.І. Тогда не было самогона! Я знаю, что они и так нам давали! Я однесу два литра молока, пока дойду по косе, голодная, понад морем, возьму

черепашку, отолью, немножко покушаю, а то уже не могу идти! Пока дойду, прихожу плачу, они:

– Чего ты плачешь?

– А вот мама дала мне два литра молока...., – квашеное молоко, не свежее, как кефир сделанное.

– А, ничего нам будет!

Дали нам три ведра, и дали железку, там себе пожарила! Переночевали, а утром давай домой! Взяли это вот на спину, идем и плачем, идем и плачем!!! А брат меня встретил возле, на стану, я пришла домой, как лягла, две сутки спала! Сестра не может меня разбудить! И бьет и все, насилу разбудила!

Г.І. Отак и жили! Голод! Картошки те чего не родили, картошка та! Что ты будешь кушать! Когда уже выросла, ну, на город идешь, тоже голодная, там сварить какую-нибудь похлебку, без крупы, похлебаешь и все! А работаем! Люди есть и сусликов кушали! Такое животное, они только зерно кушали, они... такие как крысы! Ну, мы такое не кушали!

Это ж дети наверно, ловили?

Г.І. Ну, они ж там в поле нору себе выроет и кушает! А тогда наливают воду и они выскакивают! Ну, мы такое не кушали! Щавель кушали с рыбой, с тюлькой, мама натолчет в ступочку! Подмокает немножко с муки и на сковородку!

А людей много умерло?

Г.І. Ну было, много, конечно!

А с мертвыми что делали?

Г.І. А бричка едет собирает и везут туда... Люди так падали, идет бричка, они их кидают в бричку и на кладбище в общую могилу! Так что у нас есть на том кладбище, места как ото раньше, ну... Когда был голод, их хоронили старых людей! Та вообще и детей много поумирало! Ну, вот так рассказывали старожилы, что вот такой был голод!..

№ 4

**Фукльєва Зоя Антонівна, 1929 року народження. Село Преслав
Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року.**

Опитування провів Р. Молдавський.

А помните голод 33-го года?

З.А. Помню, конечно, помню! Я была маленькая, папа принесет семечки и поделит нам! Та мы с сестрой так кушаем... [плаче]. Было и хорошее, и плохое! Мы были еще девочки, еще маленькие!

Так, а чего голод был, если вы говорите, что все было?

З.А. А я знаю, чего был голод?! Не было и все! Был голод! Не знаю! Ну, мы так, чтоб голодовали, нет, папа на такой работе работал! Его вызывали, то частники вызывали, то корова, то там... то поросенок большой, то барашка там! И он ходил их там лечил, ему там дадут, что дадут! Он нам принесет, мы не так сильно голодовали, но все равно! Голод был! Умирали! Мама, мы не здесь жили, на той улице, на краю жили, и пришла там соседка, сын умирает,

голодный!!! Голод! Мама говорит: “Я взяла, подоила, – корова была у нас, – подоила корову! Отнесла ему, дала молочко, немножко хлебушка!” Ну, голодный, умирает от голода! Мама подняла этого мальчика, так ее благодарили, не дай Бог! Некоторые вообще умирали с голоду! Вот моя тетка, мамнина сестра, она от голода умерла, не было ничего, а детей было... шесть-семь! Ну и мама говорит, пошла она в колхоз, послали ее белить клуб! Ну не тот клуб, а там собиралась бригада! Она пошла побелила, это зимой было, а дома была посоленная капуста в кадушках, и замерзшая! Она пришла и ест вот эту капусту, другого нема ничего! И застудила желудок и заболела тифом! И умерла и оставила этих детей! Один живой, ему 80 лет уже, он в Приморске живет брат мой двоюродный! А те дети поумирали!

Это получается в голод люди работали точно также?

З.А. Работали, кто может работать, нехай выходит и работает! Хоть бы дали, хоть чуточку, детям! А шас все есть!

А в школу в голод ходили?

З.А. Некоторые ходили, но я была маленькая, еще не ходила в школу! Но вообще ходили! Мама, например, ходила, а тетка моя, она не ходила, она меньшая материна сестра, она не ходила, она не грамотная была, но на деньги ее не обдуришь! Неграмотная была, уже замужем, дети приходили ее учили, ихние дети, два мальчика было! Я их нянчила, они идут на работу, а я с ними! И ото хлеба немножко, сахара, сама пожую и ото в бинтике даю ему кушать! Отакое было! И вот тут мухи его облезут, и он сосет, голодное, и страшно и рассказывать!!!

А море помогало?

З.А. Море помогало, кто могли ходить на море, и рыбу ловили! Меняли, там тряпки у кого шо есть, какие-то меняли! Там те, кто не могут ловить рыбу! Папа на такой работе работал, что другой раз принесут ему там, бычки пять-шесть штук или раньше был судак, или не судак, а это.... чобак! А шас я и не помню, когда я чобака того видела!

А меняли они у кого, у рыбаков?

З.А. У рыбаков! Отнесут там что или лук, они дадут тебе немножко рыбы! Если есть квасоля, дашь там квасоли, они тебе немного рыбы! Ну, как-то люди выручались! Некоторые жили богато, а некоторые так!

А были такие, что не голодали абсолютно?

З.А. Как?

Ну, были в селе такие, что в голод были богатые и не голодали?

З.А. Ну, были богатые и не знали что это голод! У них все было! Когда уже их раскулачили, забрали и вывезли и все! Дома оставили, все забрали с собой и вывезли! Как нам рассказывали, я не видела этого, ну мама, бабушка!

... Ну, а после войны голод был?

З.А. После войны не было!

В 47-м голода не было?

З.А. Не было!..

№ 5

Малев Олексій Федорович, 1922 року народження. Гінова Марія Іванівна, 1924 року народження (подружжя). Село Преслав, Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року. Опитування провів В. Мільчев.

...Это получается вы с 22-го года, а вы с 24-го, наверно коллективизацию плохо помните, были маленькие, как раскулачивали?

О.Ф. Та ну, так больше от 33-й год. То голод, наверно и начался оттого, что раскулачивали. А отца в 24-м году парализовало, а хозяина нет, мне там было два года.

Ну, а в 33-м как ваша семья выживала, чем питалась?

О.Ф. Ничего ни ел, плохо было, потом там мать... там открыли детский дом какой-то, ну там не только мы, там масса было маленьких...

Так ваши родители умерли в 33-м от голода?

О.Ф. Нет. Ну, отец был парализованный, мать выжила, мы все выжили...

...А были у вас такие в селе в 20-30-е годы, что детей бросали?

О.Ф. В те времена, были! Особенно в голод, там спасались, кто как может!

Так их подбрасывали в детдом или просто бросали и уходили?

О.Ф. В детдом. Тогда детдомов было много...

А в детдоме детей кормили?

О.Ф. Ну да.

То есть это делали для спасения ребенка?

О.Ф. Да! В школе давали баланду! Я ходил в школу...

А потом после голода забирали детей?

О.Ф. Да!

То есть это на время, для спасения детей, сбрасывали на государство?

О.Ф. Да!...

№ 6

Палик Марія Олександрівна, 1927 року народження. Село Преслав Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року. Опитування провели С. Пачев та В. Пачева.

...Вы вот в 27-м году родились, а вот вы раскулачку не помните, наверно, вы еще маленькие были?

М.О. Я маленькая была, но помню! Как грабили! Как у людей... Хлеб... Сохранили свой хлеб, а они ходили с зондами! Это запомнила!

Зонд, это так тыкали?

М.О. Да, тыкали! И как найдут зерно... Эй, зерно! Убегают! Голодовка там!

...Значит вы запомнили раскулачку, что ходили с зондом...

М.О. Во-во! Это запомнила!

...А в ваш двор заходили?

М.О. Не-не! Отец, царство небесное, рыбалил! У нас никто не сгнил, не голодувал! А соседка наша, все забрали, выкопали яму, от запомнила! Запомнила, ходили смотрели, видимо, яму вскопали они так....

Ну, нашли яму, где зерно?

М.О. Да! Ну до вечера он и убил самого себе! ... Царство небесное!

Это вам было пять лет и вы помните?

М.О. А вот это запомнила, за соседку нашу, по-соседски жили....

... Рыбы раньше на море багато було!

М.О. О! Это рыба, раньше нас спасал! Кто держал корову, берут молоко, пекуть, пекуть – нарезают! Люди суслики ели! Такое – суслики ели, птички, били с рогатки!

№ 7

Соломонова Валентина Гаврилівна, 1930 року народження.

Село Преслав Приморського району Запорізької області.

Серпень 2004 року. Опитування провів В. Мільчев.

...А вот вы себя со сколько лет помните, как ребенком были?

В.Г. Ну вот как, это я... ну это хорошо запомнилось голод! 46-й год, голод тогда был! Потому что папа был огородником бригадиром, ну специалистом по огороду! И тогда ж позабирали кого в Гурьев, кого на фронт. “Валечка пойдй собери своих подружек, приведи к нам!” Ну и я собираю там своих подружек, и папа просил спросить, чтоб там пойти на огороде помогать полить лук, там перец! И то помню ходили в кладовую и давали там, только вот по сто грамм или по двести, и мы такие радые! И ото встанем ни свет, ни заря, и бежим на огород, чтоб нам хлебушка дали!

А море выручало?

В.Г. А! Очень, очень! Если б не море... Тогда много было бычков, судаков.... Очень много рыбы было, это нас и спасло!

А сами ловили или ходили там...?

В.Г. Не! Продавали рыбаки! Вот там судно было, как оно придет, вот од нас там молочко или что-нибудь, а то было там, какой хороший, дасть один черпак – “Бегите домой!” Ой, какие радые были, родители тоже!

Солили ее или пекли?

В.Г. Не! Кинешь там, сразу уха, а потом жарили, да и все! Ну, только море нас спасло, только море! [молчать]. А в трид... это в тридцать... третьем году! Да, мне было три годика! Мама мне рассказывала, что тоже был очень большой голод! Голод! Недостатки! Ну что ж так, не сладко пришлось, особенно война и колхозы!

№ 8

Фуклев Андрій Іванович, 1922 року народження. Село Преслав

Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року.

Опитування провів Р. Молдавський.

... А вот вы не помните коллективизация когда началась?

А.І. А вот тут лошадь у нас была, сеялка! Ну, когда уже коллективизация, они... комсомольские бригады, ходили по селу, забирали и

не спрашивали! Забирали все в колхоз! Силой в общем заставляли! Это я помню...

Ну, а комсомольцы известные были?

А.І. Ну, местных и не было, они присылали их! Местных я и не помню таких комсомольцев, чтоб были активистами! А присылали их, давали указания и....

А откуда их присылали?

А.І. Ну, кто его знает... Во власти были коммунисты...

А они тоже болгары были или может русские?

А.І. Русские! Да... Ну что, коллективизацию я запомнил! Потом как это их репрессировали! Прослойка кулаков проявилась! Этих кулаков уничтожали!

Это когда коллективизация была?

А.І. Да, коллективизация! А потом у бедного крестьянина ничего не было! А они ходили с такими.... щупами и искали зерно! Для революции, спасения революции! И искали ямы, где эти ямы, вот скрытые, зерно!!! Ну, находили, некоторые! И тут их репрессировали, забирали в сельский совет! И там комнатка была, помню, комнатка была, даже заходил туда! И туда их!!! Наберут их несколько человек – потом увозят! В Приморск, тогда ж это Ногайск! И там уже ... их отправляли, я знаю....?! Дед, потом дядя, двое их, не вернулись! И дед не вернулся! Увезли и погибли!!! [молчать]. Мол, враги советской власти!

А с семьями их что было?

А.І. Ну, у деда, это мама была, потом тетя Рая, и тетя Надя! Они остались как Петро увели, мама вышла замуж за бедняка! А эти помоложе, сестры мамины, они так и остались! Ну, а сейчас они уже и нет в живые, а дети есть!

Ну, а вот выгоняли из домов, вещи забирали?

А.І. Да, да, да!!! Забирали конечно!!! Даже тетя Рая, определенно время жила у нас, потому что отец был бедняк... Пас овец и все! Отакое! Ну а потом... во время голодовки еще, это я помню, опухшие! Был некий Семен, даже и не помню фамилии его, а его так представляю себе! На одной конячке, бриченке и по улице так едет, в каждом дворе, то в одном, то в другом, а там умершие! Они берт за ноги, там за руки, тянут и бросают в бриченку! И он увозит их туда!

Сильный голод был?

А.І. Очень даже!!! А уже, так где-то десять лет, ведро воды и на край села – сусликов выливали! Чтоб покушать! Детями собирались и шли выливать этих сусликов! Ну, ничего нет!!! Ничего!!! Голод был сумашедший! И было, когда такое время, что я опухший, сестра опухшая, вторая сестра, нас трое было, тоже самое! И, значит, что, отец бросил эту работу и пошел на море! А там на море рыбаки, и нет-нет, и выходят с баркасов на берег! А мы тут же идем туда, дадут эту рыбку и на жуть, значит, жарили и кушали! А как-то, и матери дома не было и отца, а я зашел

посмотреть в печку, на улице, и уже совсем туда залез, и еле-еле вылез, не мог уже, так мать пришла и достала меня! Чего я полез в ту печку?! Ну, и отец нас спас, отетой рыбой! Благо рыбы много было!

А людей много умерло?

А.І. Да!!! Людей...!!! Каждый день, он этой подводой, ездил по улицам и всегда полно было... и там, значит, сваливали в одну яму и все... Очень много! Очень много! Особенно, ну трудолюбивый народ! Болгары! И не считались ни с чем, забирали их, уводили, как изменники советской власти!

Это когда голод был?

А.І. Да, когда голод был!

А за что их забирали?

А.І. Ну за что?! За что он... ну как национальность! Национализм проявился во время голодовки! И они, значит, считали, что болгары изменники, против советской власти! Вот за это и репрессировали! На Калыму отправили! Многие! В Крыму много болгар, и тут по нашему району, села... Где-то, я вот недавно прочитал, 27 тысяч болгар проживало здесь на юге... Таврии! На юге Украины! Ну, а сейчас может быть и больше!

То есть, не смотря на то, что была голодовка, приходили и арестовывали?

А.І. Да, да! Все равно! Ну, это была искусственная голодовка! Вывозили зерно за границу, но не давали людям! Вот так жить при советской власти! Бандитизм....

А вот голодовка когда была, не пытались в город уйти, на заводы?

А.І. Мы нет! Мы тут оставались!

Ну, а вот односельчане, знаете примеры, когда уходили семьями?

А.І. Не! Я не слышал, чтоб уходили даже семьями! Они оставались здесь на месте! Они боялись даже и двигаться! Чтоб их там не... Было много таких что долаживали органам советской власти! Приходят забирают и все! Не спрашивают, ничего! А кто ты, почему?! Это никого не волновало, все делали так, как им благорассудится! Это ужас!!! Там сейчас вроде памятник сделали – Голодомор!!!

А почему так много людей умерло, море ж рядом?

А.І. Да, море рядом! Но все равно... кто выжил, кто... Ну не было заинтересованности, кто как поступал! А я знаю, что отец мой только на море! Даже там и ночевал и помогал рыбакам! Там они что-то сеть перебирали! Вот это придет, принесет рыбку, и на этом мы выжили!

А в школу вы ходили?

А.І. Да!

Здесь, в Преславе?

А.І. Да! До четвертого класса я учился на болгарском языке! А потом закрыли болгарские школы и ввели русские!

№ 9

**Хоменко Тамара Іванівна, 1926 року народження. Село Преслав
Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року. Опитування
провели Н. Сурева та І. Кучерков**

... А вы голод помните?

Т.І. Как раз у голод училась!!! Как раз у голод училась! Я сразу поступила в общеобразовательный в Приморске, а там был и сельскохозяйственный техникум, там давали стипендии и 500 грамм хлеба! И когда моя мама пошла искать мне квартиру, щоб я пошла!

У нас и общежитие, у нас и столовая! Ну, мы конечно платили..., ну, не сильно дорогая! Ну, 500 грамм хлеба! Покупали, ну, конечно, они давали! А так очень трудно было, очень трудно! Еще у нас была такая семья, ну двоих не было, были в Германии или, мне кажется, уже приехали! Приехали! При немцах же забирали старших моих сестер! И так мама пришла домой: “Слушай, а чего ты там будешь мучиться! А мы тебе будем там, а ты там сама себе и стипендия и хлеб и все?!” Не! Не стала сопротивляться, хотелось мне в сельскохозяйственный! Ну, как мне не хотелось, ну надо было...

А коллективизация?

...Ну, не хотели люди, не отдавали коров своих, так они не пошли, это очень болезненно прошло! Даже некоторые были и не сдались, чуть-чуть было, уже сколько, уже и колхозы сколько, они все никак не рискнули сдаться!

Что с ними делали?

Т.І. Ниче, просто работали, они просто работали, их не трогали, да и все! Они и в колхозе не были, земли не имели, земля перешла в колхоз. В колхозе трудодни были, одни терялись, как на трудодни будем работать! А тут 32-й и 33-й год не урожайный! Голод был очень страшный! Я этот голод помню.

Расскажите?

Т.І. Голод был. Ну, не урожайный год и нигде, ниоткуда! Отец мой получал паёк, хоть какой-то, детям там понемножку, он работал учителем, он получал. А-а, которые нигде, нигде, люди... Кроме того, нас спасала та рыба! В то время даже очень много умирало людей! Умирало! Везут мертвых, хоронить, как... Уже родственники не могли похоронить! Они все больные, ну как истощенные, они не похоронят! Так были люди, что подбирали, по семьям где кто умрет, и в брочку их и в братские могилы...

А что это были за люди?

Т.І. Ну преславские люди! Такие что могли... Каждый может идти и подбирать мертвых, правильно?! Но и такие люди нужны были, я так считаю! Если нет таких людей, то как оно умирают, совсем мертвые будут, и что оно будет?! Такие люди были, что выносили вот эту все! Вот это нельзя его передать, вот это как подбираешь, как бревно человека подбираешь, черный, опухших, страшный, грязный! Еще голодные! И в брочку их поскидают и там братская могила! Выкопают и вместе все! Людей надо определять где-то!

Надо определять! Я помню мы так пашем: “А что там повезли?” А он: “Та бревна повезли!” А думаю, чего они так висят! А оно ж людей повезли! А папа говорит: “То бревна повезли! Вам надо что то повезли!” и не хотелось, что б знали как мертвых везут, это ж дети! Это ж страшно! Даже был такой случай! Отец говорит: “Пошел я зимой на охоту, на кладбище, а там была часовня!” Отец говорит: “Слышу я, дите плачет! Я туда сюда, туда сюда, ну плачет ребенок! Я пошел туда, и вижу мальчик, еще не умер, а мама уже его отнесла туда! Он хочет кушать, а она не знает что ему! А нету! Все равно, говорит, умрет! Тоже не могла переживать, как он тут плачет, она взяла его отнесла, пусть умирает!” Отец посмотрел и узнал этого ребенка, взял его, пошел к ней, говорит: “Ты что, совсем уже?!” Она говорит: “Ты знаешь, Иван Иванович, я просто уже не могу! Он разрывается у меня, просится, кушать хочет! Хочет! Хочет! А я ничего не могу ему дать!” Так отец принес и дите у нее дома умерло! Потом отнесла хоронить таки... Голод это страшно!!! В 47-м году голода такого не было!..

А почему в 32-м году такой голод был?

Т.І. Неурожайный год, ну не откуда!!!

Только из-за урожая, да?

Т.І. Ну так, не урожайный год! А откуда, чего?! Не урожайный год!

А если бы у людей осталась земля, был бы голод?

Т.І. А как бы... был бы голод, если б совсем не уродило! Ну, земля была бы, а она не дала урожая, тоже самое! Может, если бы кто имели запасы! Это другое дело! А если без запасов, то... У некоторых людей были и запасы, и отбирали те запасы, раздавали этим, которые... ну это ж считается, что... грубое нарушение – у того отбирать, тому давать!

А кто отбирал?

Т.І. Отбирали! Вот активные люди... тоже такие активные люди, которые помогали уже этим! Они уже отбирали, которые более-менее что-то имели, искали...

А вы считаете так можно отбирать?

Т.І. А что делать?! Может и нельзя, а иначе что делать?!

Ну, это грубое нарушение?

Т.І. Нарушение! Да, нарушение! Но, вот это и было нарушение! Но был голод, выживать как-то надо было! А иначе как?! Те спасутся, а те пусть умирают! Значит они хотели, чтоб ... а мало еще кому.... Нужно было хлеб, зерно... Надо ж было! А отбирали! Мой отец не ходил отбирать! Он не мог переживать когда дети плачу! Он говорит: “Вот мы отбираем, а они, эти самые, дети плачу!” Отец говорит: “Я учитель, детей учу! Значит, отбирай!... Ребенок не виноватый, что у того есть зерно, у того нет зерна! Ребенок того не понимает!” Они только знают, что родители не дают! Что вот делать с ними, что они плачут – держутся за эти вот мешочки?! “Я, – говорит, – этого делать не могу!” Вот от этого, что он не мог это делать! От не мог...

А ему это надо было делать?

Т.І. Нет, не надо было!!! Просто приглашали! Приглашали!

А кто его приглашал?

Т.І. Ну как, актив какой-то в селе, который и должен спасать! Вот так они и рассуждали, что нужна такая операция или не так... ну, Сталин, сделал, в коллективизацию перегибы большие! Вот из-за этого же...

А в селе какие перегибы были?

Т.І. Ну, вот это ж быстро... Надо было коллективизацию сделать медленно – внедрить там, там! Потихоньку! Что бы люди видели, что там колхозы, все, все окупает себя, хорошо! А если здесь сделать за два года, с 31-го, 2-го, 3-го, вот это они по селу сделали коллективизацию! Так это ж... конечно, это ж слишком быстро! Ну, так он считал нужно...

...А вот вы говорили, в голод спасались рыбой! Кто ходил, каждый сам по себе ходил ловить там в море рыбу?

Т.І. И каждый ходил, и артель была. Артель организована была, они подплывали сюда к берегу, к берегу и ходили... и каждый... А что могли им дать, а вот это я не могла знать, вот это в 33-м году я не поняла... Уже... вот он когда в 47-м, в сорок... знаю что таки приезжали и... на что меняли, когда у них ничего не было... А! Табак давали! Табак рыбакам дадут, они рыбки подбросят...

А откуда табак?

Т.І. В магазине ж был табак! Был табак...

А деньги были?

Т.І. Были, ну, а как же!? Конечно были! Все было! 46-й, 7-й год все, было! Я училась в техникуме, нам деньги давали, паек, хлеба давали! Отец паек зерном... зерном, мукой получал! Спасали! Ну, в 46-м году... мертвых... такого не было... Карабкались, мы хорошо выкарабкались! А в тридцать... Сразу!!! Новая власть! Неурожай! Что ты... [*не розбірливо*] люди все расселялись... это ж очень трудно. А власть меняется – оно ж и все меняется! Все меняется! Сейчас же тоже власть поменялась! И мы не знаем, какая наша власть! Демократия, правильно?!

№ 10

**Пенчева Ганна Пилипівна, 1919 року народження. Село Преслав
Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року.
Опитування провів Р. Молдавський.**

...**Г.Ф.** Индивидуально! Индивидуально! Я помню все как индивидуально жили!

А где вы до колхозов были?

Г.Ф. Ну дома в селе!

Ну, вы говорите здесь и там?

Г.Ф. То как начали уже собирать колхозы, тогда одни зашли в колхозы, другие нет! А тогда как забрали лошадки, тогда уже все.... Все было, лошадки, огород, все было!

Охотно пошли в колхоз?

Г.Ф. Ну конечно, а что ж, все пошли!

Ну, вы охотно в колхоз пошли?

Г.Ф. Я не помню, я тогда еще в школу не ходила! Маленькая была! Дедушка сдал лошадок, у нас было выездные два лошадки, такие хорошие! Все-все сдали в колхоз, а потом кто работает! Кто работает, тот лучше живет! А кто дома сидел, лодырь, тот плохо и жил!

А вот вы говорили, лошадки выездные, а куда ездили?

Г.Ф. В колхозы! Все сдали!

А до колхозов, куда ездили?

Г.Ф. А то работа! Семья ж у нас была...

На землю выезжали?

Г.Ф. Деньги зарабатывали! Семечку возили, все-все! Гектары... Щас сдали наши гектары, видишь как! Кругом! Там вот в дом престарелых сдали! А на аренду взяли! Щас в колхозе совсем мало земля!

А вот там когда в колхозы сгоняли, там репрессировали кого-то?

Г.Ф. А-а! Мужчин репрессировали! Я уже работала в шестой бригаде, и в нашей бригаде взяли четыре мужчина! Четыре мужчина, ночью! Всех забрали и не слышно было ни грамочки! Може поумирали или что там делали, я не знаю!

А за что забрали?

Г.Ф. Ночью! Утром уже идем на работу, уже плачут женщины – что случилось?! Вот, забрали ночью! Там один и родыч наш был, ну папкин! И до сих пор не знаем!

А за что их?

Г.Ф. И никто не знает! За что забрали! И до сих пор! В 37 году забрали, по-моему так! Если не ошибаюсь! Ночью, ночью пришли... пришли с работы, отдыхали и их забрали! Они в нашей бригаде были, и забрали их, и не писем не было, ничего не было! И до сих пор ничего не знаем!

А коллективизация когда была, раскулачивали?

Г.Ф. Раскулачивали! Ночью тоже забирали! Я помню, ночью, на бричке, мы дети, плачем!

А много раскулачивали? Кого?

Г.Ф. Много! Ну богатые!

А фамилии не помните?

Г.Ф. Та я ж тогда дите была! Гуляли, слышали – там забрали, там забрали людей! Дети без понятия... Ну много... Ну помню, приходил в гости, а щас уже не приходит, ну може поумирали или что! Ну, хлопцы, живут хорошо, опять хорошо живут! А кто работает, плохо живет! А тогда кто не работает, тот живет плохо... А сейчас денег не дают на колхозники!

А голодовку 33-го помните?

Г.Ф. Помню! Я сама голодовала! Уже была готовая! И сестричка, и брат, и папка... мамка уже умерла!... И папка идет продает, продает! А что, одежда дешевая... а харчи дорогие! Ну, потом работали, начали давать нам пятидневки! Сколько там, два-три килограмма дадут... И варим болтушку! Что там, вода и мука! Даже страшно вспоминать, как жила!

Что такое пятидневки? Вы сказали, что давали пятидневки?

Г.Ф. Вот, пять дней и давали!

Паёк, да?

Г.Ф. Паёк! Там дают, что б не сдохли! А от того голоду столько людей поумерало, больше чем наше село, наверно, поумерало! Ну если б не одежда, тоже бы поумирали, уже готовы были! Уже сестричка, уже братик, лежали на кровати! Они больные, голодные! Уже не могли ходить! И отцу говорят – не умирайте... а то как вы умрете и мы умрем! Такие хитрые, голодные, но хитрые! [*смиётся*]. А я как вдруг вспоминаю, сами себе вспоминаем! Что мы пережили! От как мы мучились! Одежи нет! Вытираешь, латаешь, стираешь целый день! Латаешь, латаешь – целый день! Ну не только я! Еще кто был богатый, знаешь, все в них есть! Они не так мучились! А мы мучились! А много поумерало! Страшно! Так в одну яму, закрывают, без сундук, страшно, как собак кидают! Со с фермы там была, пустырь, такая не большая, и там кидают! Мертвые! Страшно! Так...А не кому было копать! Там вызывают двое мужчин, такие были! И ото копают и кидают всех в одну яму! Сколько там их было?! Пятнадцать человек, десять! Вот такой был страшный 33-й год!

Так у вас же море рядом, почему не ловили рыбу?

Г.Ф. А рыба! Рыба рядом, а-а!... Было, знаешь как – 15 рублей десятком! Бычки! Принесет, вот и радуются вот такие большие, а они... Лед на них! А мы радуемся: “Папа! Они такие большие!” Бывало нарежешь, небольшие они, а лед на них! Ну, а что купишь?! Так кто пойдет голодный на море! Голодный не пойдет! Тот, кто может! Вот они и рыбу продают! Ну, это хоть море было, а если б не море – все село наверно б умерло!

А до того как вы обессилели, почему сразу не ходили, вот как только продукты позабыли? Почему сразу уже не начали рыбачить?

Г.Ф. А, ну это, я не знаю! Как оно получалось! Это весна была, наверно, когда мы умирали! Не помню! Я знаю, сколько папа одежды отдал – и не черта! Десяток! Сколько там в том десятке, что ты наешься! Бросили – подавились...

Много тогда это было 15 рублей?

Г.Ф. Ну, это тогда такие деньги были!

Ну вот что можно было тогда купить на 15 рублей? Хлеба сколько можно было купить?

Г.Ф. А где ты его купишь, если его нет!

Ну, вот хлеб сколько стоил?

Г.Ф. Ну так хлеб не было! В магазине не было ни черта!!!

Ну, а когда...

Г.Ф. А я помню! Папка, все... Если что принесет, то будешь кушать! Не принесет, ничего нету! Сидим, одна вода, вода только была! Колодец во дворе! ...Больше ничего нет!... Ну а как!...Одна собачка была живая, и та потом умерла от голода! Ничего не было! Потом весной, папка уже начал работать, начали давать пятидневку! Скоко там придется! И вот понемножечку, понемножечку! Потом, дядька мой, молодой, начал трактористом работать, учился, и начали давать муки! И начали, то бабушка, дедушка получать! Нам приносить, то муку, то мамалыгу сварим! И вот так

варим, начал дядя помогать нам! Так начали жить... А так трудно было, очень трудно... [молчать]. А щас, то ничего не было в комнате, а щас, телевизоры, все есть, а тогда ничего не было!..

...А после войны голодовка была?

Г.Ф. Это после войны? Это кончилась в 45-й год! 47-й год! Я вот не помню – шестой и седьмой, было плохо! Ну, мы не голодовали, Ваня был тракторист! У нас в печке всегда было полно, буханок пять-шесть! А есть люди... совсем плохо...

Ну, умирали?

Г.Ф. Не, не умирали! Ну, так знаешь, чтоб вволю наелся, не было! На паёк! Ну, я даже смеялась, говорю: “Ваня! Чего ты не забрал меня в голодовку!” Он не голодовал, это в 33-й год, у них было – мама пекла хлеб, корова была у нас, было молоко! Все! Он работал всю жизнь трактористом! Вообще не было хлеба, я мучилась, чуть не умерла! А он: “А я тебе вообще тогда не знал!” он так смеялся! “А я тебе не знала!”.

Г.Ф. Бабушка рассказывала за голодовку в 21-м году! Она мне рассказывает, я смеюсь! А тогда в 46 и 47 году, два года тоже голодовка! Ну, я рассказывала, мы тогда не голодовали! На работу меня брали в Запорожье!

№ 11

**Савова Марія Михайлівна, 1927 року народження. Село Преслав
Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року.
Опитування провів Р. Молдавський.**

...Марія Михайловна, как звали ваших родителей?

М.М. Моих родителей... Ой! Я уже забыла, они еще в 33 году умерли! Отца звали, ну, Михаил, я ж Михайловна! А маму как звать... забыла! ...

...Это они в 33-м умерли от голода?

М.М. Да! Можно сказать, что от голода! Отца я вообще не помню, матери тоже, сколько там мне было... в 33 году?! Пять или шесть лет!

А сколько вас детей было в семье?

М.М. Детей... Мы с братом были! Были... Все поумерали! Две сестры были еще...старше меня! И брат был тоже старше меня, тоже умер!

Ну, а потом вы с кем жить стали?

М.М. С бабушкой жила! Бабушка, дедушка, потом брат старший, он женился был с женой и с невесткой! Побиралась, то там, то там!..

№ 12

**Соломонова Надія Пилипівна, 1928 року народження. Село Преслав
Приморського району Запорізької області. Серпень 2004 року.
Опитування провів Р. Молдавський.**

...Ну, а голод 33-го помните?

Н.П. Ну, как не помнить! Помню! Мы еще тогда, жили вот тут в центре... Нет денег, ничего, здесь люди мерли, не могли с этого колхоза клятого, не пробиться, ничего! Это интересно, пусть расскажет! Вот отец бы

порассказывал, там жили возле кладбища! Люди живут, там заходят, а они еще живут, но ни ходить ничего не могут! Он говорит: “Ну, ладно! Шоб я завтра не приходил за вами, раз, за ногу, на бричку и все!” И там в могилу всех кидали, там стоит часовник, и всю ночь там стонут люди!!! Да...

Н.П. Ну, 33-й... ну, правда они там все равно зерна давали, отец бригадиром был, собирали там колос! А есть люди голодовали, как этот вот.... Питки [болг. коржі] делали кушали! С щавеля питки делали, там щавеля немножко нарежут!

Умирали много?

Н.П. Ну, умирали... ну, кто мог ходил, собирали, просил рыбу! Давали им рыбу! Тут у меня, стала, золовку, она без отца, отец был в армии, и они ходили по морю и вот это рыбой спаслись! Если бы не рыба...

А далеко они ходили?

Н.П. Та, ну вот это ж где жили!... Умерло сколько с голоду!

Ну, а были такие, что не голодали?

Н.П. Ну, только начальники! Им там давали пайки!

Начальники, это председатель?

Н.П. Ну, да!

А кто тогда председателем был?

Н.П. А я не помню уже! Тогда их много было... Тодорский и там...

Тогда было два колхоза, не один, а два!

А продукты перед этим не забирали?

Н.П. С дому?

Да?

Н.П. Та, говорили, что ходили там собирали...

А вот не помните, может родители там, зерно закапывали где-то?

Н.П. Это еще раньше! Это деды наши все закапывали!

А они чего закапывали?

Н.П. Ну, чтоб не раскулачивали их, чтоб не брали! Они все ховали в земле... ну, в некоторых найдут, заберут!

Ну, а вот в голод, вы говорили, бричкой их забирали?

Н.П. Да! Еще он не умер, а они его на бричку тащат и все!

Так, вот эти, они наверно не голодные были, которые собирали?

Н.П. Та, это мать моя рассказывала, как они таскали, а я была еще маленькая! Ну, он еще не умер, его уже тащат на бричку, давай, там умрешь!

А кто это забирал? Местные?

Н.П. Местные!

Это ж наверно мужчины, взрослые?

Н.П. Мужчины, да, взрослые! Они поумирали тоже! Даже, когда он умер, вот это что тащил, бричкой, они его в одеяло замотали и отвезли так тоже! Закопали так тоже...

Так, это кто, его близкие или кто?

Н.П. А я уже не помню! Чи близкие так его хоронили, та близкие наверно не... дети ж были у них маленькие...

А когда он умер?

Н.П. Ну, после войны!
Ну а тогда хлеб ели?
Н.П. Хлеб! Там, если у тебя зерно есть то... щас хоть в магазинах продают хлеб, а раньше ж не продавали!

А, вот раньше, когда голодовка была, дети в школу ходили?
Н.П. Ходили там, бедно одетые!
А вот вам не рассказывали, как там спрашивали у детей в школе, что они ели сегодня?

Н.П. Нет, не знаю! ...
Спасла людей рыба, рыбы было много! Много бычка ловился! И от идуть, кто остался, рыбаки выезжают на пункт сдавать, а Паша работал засольщиком, заведующим и приемщиком! А в море, и лодки подходят, баркасы с бычком! А стоят же, ближние села, Орловка, Райновка, Паша выйдет, посмотрит на них всех: “Стойте все тут! Не уходите никуда! Щас придут баркасы, я дам вам бычка!” И тут начали баркасы подходить полные бычка и, говорит, я каждому по ведру, по два ведра – “Кормите детей! Покушайте, приходите еще!” И так он спас всю Райновку и Орловку от голода! Отак... 33-й год! И в 47-м году тоже!

А в 47-м году как спасались?
Н.П. А в 47-м году, это ж уже война кончилась! (мовчить) ну, я познакомилась, он только с армии пришел! Он как пошел на действительную в 39-м году, у него мать умерла! В 39-м году он пошел на действительную службу, и служил он, там еще двое наших преславских, служили они в Ленинграде, в Кронштадте, а тогда флот служил 5 лет! Он 5 лет служил! И вот только у них дембель, и тут началась отечественная война и их вернули назад! И вот это он пришел аж в 47-м году... это мой кавалер! И меня взял сразу, поженились, ни кола, ни двора! От голода поопухали! Мы сразу получали военную, у него много наград было, они щас у меня! По наградам он, как щас помню, получал 260 рублей! И до Нового года он получал военный паек! Колхоз давал ему, три килограмма крупы, три килограмма муки, три килограмма сахара, отак! А уже кончился военный паек, все голодовка! Ну что, пошел он на море, просили! Ходили на море просили военные, молодые, только с армии пришли! а будет лед! Три дня дома не было, ходили туда, аж на косу, просил рыбу! И вот это попросят рыбу, и так спасались от голода! А когда начал... сеяли кутьму, так напротив нас, ходили со стаканчиками, и зернышки по одому отрывали, по зернышку! Там стаканчик наберем, какую кутюрку наберем, там какой-то супчик сварим! И так спасались от голода!

ДО ІСТОРІЇ ПОЯВИ “НЕГОЛОШЕНОЇ ВІЙНИ”

До переїзду до м. Мелітополь Запорізької області взимку 1988 року, а саме тоді я перевівся до Мелітопольського міського краєзнавчого музею з Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця, коло моїх наукових інтересів жодного разу не торкалося проблем історії України минулого століття. Адже впродовж дев'яти “з гаком” років роботи на легендарній Хортиці, у заповіднику доводилося працювати і художником-реставратором, і завідувачем відділу історії дорадянського періоду, і головним зберігачем фондів, і, нарешті останні три роки заступником директора заповідника (з наукової роботи). А це були часи проведення археологічних розкопок літописного давньоруського поселення X-XIV ст. у південній частині острова, одного з поселень доби бронзи, спорядження етнографічних експедицій до різних регіонів Російської Федерації, участь у створенні першої експозиції музею історії Запоріжжя, у якому тоді дозволили лише один із розділів присвятити історії запорозького козацтва. Саме в ті роки, набуваючи практичного досвіду в музейній справі, досліджуючи численні пам'ятки археології, приймаючи відвідувачів з усього світу, колектив Хортицького заповідника робив перші кроки аби від імені держави захищати національну святиню, дбаючи про збереження її безцінних скарбів.

Специфіка ж роботи науковим співробітником відділу історії радянського періоду краєзнавчого музею, з чітко визначеним хронологічним діапазоном: від часів встановлення радянської влади на Мелітопольщині до третьої української революції кінця 80-х початку 90-х рр. XX ст., безперечно, відбилася на колі нових наукових інтересів. Внаслідок цього, впродовж першого року роботи в Мелітопольському міському краєзнавчому музеї, я зосередив свою увагу на розробці кількох, на мій погляд перспективних наукових тем. Насамперед йшлося про масові політичні репресії 1930-х – 1950-х рр., голодомор на Мелітопольщині 1932-1933 рр.

Щодо першої із зазначених вище наукових тем, тобто, масові політичні репресії 1930-х – 1950-х рр., автор цих рядків розглядав тоді і з точки зору музезнавства. Зокрема, публікуючи розвідки про роль музею в руйнуванні стереотипів політичного мислення тоталітарного режиму і створенні передумов для формування особистості громадянського суспільства. Адже саме тоді, наприкінці 80-х рр. минулого століття, колишні “Ідеологічні заповідники комуністичного режиму”, тобто, перш за все, музеї історичного профілю; збираючи та експонуючи матеріали, які “компрометували радянський лад”, робили й свій внесок у руйнування колишньої імперії – Радянського Союзу.

Проте, попри різноманітність проблематики, пріоритетним упродовж 1989-1993 рр. залишався напрямок щодо дослідження теми голоду 1930-х

років. Підкреслю також, що керівництво краєзнавчого музею в особі його директора Петрової Л.О. проведенню цих досліджень не заважало.

Згідно з планом наукової роботи було окреслено коло архівних установ, підприємств та організацій, а також осіб для історичних джерел. При цьому наголос робився насамперед для виявлення та аналізу відкритих 1990 року партійних архівів, спеціальні фонди яких вперше стали доступними для дослідників. Ось чому перші наукові відрядження до архівних установ були саме до Дніпропетровського обласного партійного архіву та до Запорізького партархіву нашої області.

Щодо перебігу подій, пов'язаних із хлібозаготівельною кампанією на Дніпропетровщині загалом та безпосередньо у Мелітопольському районі, то опорними джерелами стали, перш за все, щоденні інформаційні повідомлення (листи), постанови бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У, облвиконкому, доповідні записки, а також телеграми до центральних партійних і радянських органів. У партійному архіві Запорізької області найбільш значущими документами для дослідження виявилися постанови бюро Мелітопольського районного партійного комітету. Насамперед щодо планів хлібозаготівель по Мелітопольському району на 1932 рік у порівнянні з попереднім. При цьому варто зазначити в контексті подій, про які йдеться, ще один документ, виявлений у тодішньому Центральному державному архіві Жовтневої революції (м. Київ). А саме, про постанову № 1200 від 2 серпня 1932 року “Про збирання врожаю та план хлібозаготівель на серпень 1932 року”, в якій на УСРР “розкинули” також завдання, як на Північній Кавказ, Середню Волгу, Казахстан і Середню Азію... разом узяті. Тобто, 100 млн пудів.

У полі зору дослідження опинилися й періодичні видання того часу, головним чином орган Дніпропетровського обкому КП(б)У та облвиконкому газета “Зоря”. Адже саме на шпальтах цього „органу” публікувалися відомості про окремі господарства і “чорнодошкові” райони, у тому числі й Мелітопольський, де лютували комуністичні інквізитори.

Зазначу також, що окрему увагу необхідно було приділити пошуку історичних джерел, які б дали можливість об'єктивно змалювати, відтворити життя і побут городян, які працювали і мешкали у м. Мелітополь, вже на околицях якого взимку та навесні 1932-1933 рр. люди вмирили від голоду. Однак, у масивах опрацьованих джерел такі відомості носили лише спорадичний характер. Тобто життя городян у південних районах України, на прикладі Мелітополя, по суті справи, було лише схематично окреслене поодинокими документами.

Через обмеженість джерельної бази для визначення масштабів втрат населення району внаслідок голодомору, одне з ключових питань, на превеликий жаль, так і залишилося нез'ясованим. Тоді, наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. минулого століття, коли із здобуттям незалежності країна перманентно переходила з однієї кризи в іншу, не вдалося організувати збирання від населення поіменних відомостей про померлих внаслідок голодомору по кожному з населених пунктів. Це, по-перше. По-друге,

вочевидь внаслідок замітання слідів злочину, є єдине офіційне джерело відомостей про померлих – свідчення очевидців. Актові записи книг реєстрації смерті по більшості населених пунктів Мелітопольського району “не збереглися”. Проте навіть ті крихти, що якимось дивом збереглися, красномовно свідчили про масштаби тих жахливих подій. Так, наприклад, з 50 записів у книзі реєстрації смерті у с. Вознесенка Мелітопольського району за квітень 1933 року в графі „причина смерті” – “від виснаження” реєстратор зробив 37 (!) офіційних записів. Тобто, в селі з 50 осіб щонайменше 37 померли голодною смертю.

Робота з документами в архівних установах була не єдиним напрямком під час наукових досліджень. Неабияка увага приділялася також записам усної історії від безпосередніх свідків тих подій, які мешкали на початку 1930-х років на теренах нашого краю. Причому, не лише у Мелітопольському чи прилеглих до нього сусідніх районах, але й не відкидалися ті з них, які стосувалися інших регіонів України.

Таким чином, упродовж майже п'яти років, з 1989 по 1993 рік, мені вдалося накопити певний обсяг історичних джерел – від записів усної історії до архівних джерел-документів, які певною мірою заповнювали лакуну в історії краю 30-х років минулого століття. І цілком можливо, що введення в науковий обіг тих чи інших відомостей обмежилось б лише кількома статтями у наукових збірках музейного профілю, якби на початку 90-х років за Промислом Божим мені не довелося зустрітися з однією людиною.

Ця людина – мелітопольський підприємець Олександр Миколайович Іотко. Тож, зрозуміло, справді не випадковою була і моя перша зустріч з ним, подальша співпраця з президентом фірми “ОМІСТ”. Меценат і спонсор Іотко без вагань вкладав тоді кошти в увічнення пам'яті нашого славетного земляка Дмитра Донцова, видавав україномовну газету “Мелітопольщина і сьогодення” демократичного спрямування, робив безліч корисних і важливих справ у ті часи, коли Україна стала вільною і незалежною. Пригадую, як десь на початку 1993 року завітав якимось до офісу Олександра Миколайовича в готелі “Мелітополь”. Того дня приніс до нього для ознайомлення перспективний план видань з краєзнавчої тематики, до якого увійшло з десяток найменувань. Причому той план був розрахований років на п'ять-вісім. Між іншим поділився з ним тоді й тим, що за останні кілька років накопичився неабиякий за обсягом матеріал про голодомор 1932-1933 років. І ось тут О.М. Іотко, як грім серед ясного неба, повідомив про те, що профінансує видання... книги. Відверто кажучи, такий розвиток подій став для мене повною несподіванкою. Адже ви розумієте, мати матеріал – це одна справа, і зовсім інша – впродовж кількох місяців (до 60-річчя Великого Голоду 30-х років в Україні) – підготувати рукопис книги до видання. Однак, як кажуть, потяг вже рушив з місця...

Усвідомлюючи, що упродовж наступних кількох місяців лівову частку часу необхідно буде присвятити цій справі, вирішив звернутися до керівника музейної установи з проханням саме через ці обставини перевести мене на неповний робочий день, тобто на “пів-ставки”. Однак у відповідь почув:

“або” – “або”. Тобто, або ви пане Тимофеев, працюєте, як і до цього, в режимі повної зайнятості, або... звільняєтесь з музею за власним бажанням.

...Упродовж останніх 15 років я подумки неодноразово повертався до тих подій, котрі передували запису в моїй трудовій книжці: “...1993.05.04 – звільнений за власним бажанням”. І кожного разу, з огляду на те, що сталося потім, розумію, що той рішучий крок був свідомим. Усвідомлення того, що збереження пам’яті про моїх краян, безневинно загиблих у тій неоголошеній війні, варте ще й не таких випробувань. Десь через місяць після звільнення з Мелітопольського міського музею дехто із мешканців гуртожитку Мелітопольського автотранспортного технікуму, напевно, з подивом поглядав на дивакуватого вахтера. Кожного разу чолов’яга років сорока, чимчикуючи на роботу, тягнув із собою на вахту портативну друкарську машинку “Москва” і, сидючи на варті, одним оком пильно контролював “всяк сюда входящих”, а другим слідкував за текстом, котрий з’являвся на аркуші, закладеному у машинку. Ось так і на роботі, і вдома працював над рукописом, вирішивши весь фактичний матеріал розподілити по чотирьох розділах.

До першого розділу увійшли спогади свідків, до другого – документи з архівів, у тому числі і з наукових бібліотек, до третього – відомості з деяких книг реєстрації смерті по селах району, і, нарешті, останній розділ, до якого увійшла коротка хроніка тих трагічних подій, а також висновки щодо їх трактування.

Поставивши в рукописі останню крапку над “і”, приніс його О.М. Іотку. При цьому доклав рецензії на книгу двох істориків: кандидата історичних наук О.І. Латуна із Запорізького державного університету і кандидата історичних наук В.В. Гудзя із Мелітопольського державного педагогічного університету. Обидва рецензенти були однакові в тому, що зібраний матеріал має значну цінність і може бути рекомендований до оприлюднення. Насамперед через те, що до сумного ювілею залишалося не так багато часу [у 1993 році Україна відзначала 60-річчя Великого Голоду – В.Т.], а видавництва в південних та східних регіонах за таку роботу не взялися б, спонсор знайшов можливість домовитися про це на Тернопільщині, на орендному підприємстві Тернопільський видавничо-поліграфічний комбінат “Збруч”. Зазначу, вклавши у цей проект значні на той час кошти. На превеликий жаль, сигнальний примірник книги, котра дістала назву “Неоголошена війна”, попри всі мої сподівання, так і не потрапив до Мелітополя. Що, безумовно, призвело до помилок під час набору авторського тексту і численних “ляпів” з боку коректури. І це прикро.

З часу, коли “Неоголошена війна” побачила світ, пройшло вже майже 15 років. Мить в історії, чи не так? Проте, як на мене, важливо, що впродовж всього цього часу книга не припадала пилом на полицях громадських чи шкільних бібліотек. В усякому разі на Мелітопольщині.

Березень 2008 року. м. Мелітополь

В. А. Чабаненко
доктор філологічних наук

ЩОБ НЕ ОБІРВАЛАСЬ НИТКА ПАМ’ЯТІ...

Спогади, спогади... З них неможливо витерти ті трагічні сторінки в історії України. Голодомор 1932-1933 років... Про те, як це відбувалось, професор В.А.Чабаненко наводить спогади свого батька Чабаненка Антона Яковича, який пережив Голод 1932-1932 рр., та ще кількох людей, на долю яких припало те страшне лихоліття.

ГОЛОДОМОР

То був страшний час. Дуже страшний! Особливо весна тридцять третього року... Люди їли все підряд, що траплялося, а найбільше – лободу, всяке коріння, ховрашків і пацюків. Ну воно ж не помагало, бо од цього не будеш ситий. Пухлих було повно: і свої, больбатівці, і чужі. прохожі всякі. Оце, було, вранці ідеш вулицею, а мертвяки так і лежать попід лісами. Прибрати їх було нікому, бо в кожній хаті – свій покійник. Уже років там через скільки у нас і приказку приклали: “В тридцять третьому году люди їли лободу”. Так ото таке, значить, коїлось...

Переказують про всякі страшні случаи і по других селах. Страшно і сумно, кажу ж, усе те згадувать. У кожній хаті мертві лежать, а ховать, на гробки щоб винести – нема кому. Умер чоловік чи там дитина., чи там хто – і лежить, було, на долівці днів три або й чотири.

Швидко не розкладалися, бо самі кістки були... Ото так. Ну а оце я та Олекса Худолій, та, може, там ще парубків двое-трое тільки й не пухли. Ми, значить, спасалися чим? Одержували на станції Поповій суржик для колгоспу і возили каюком аж у нашу слободу. Весною ж у нас тоді вода прибувала. Дніпро й Кінська плавні затоплять. Так ми ото, було, по дорозі і варили зерно та спасалися і були способні ями копать. Пристанемо, було, до якої гряди, наваримо, наїмося і гайда далі...

І од близьких, і од далеких сусідів одбою не було. Приходять, плачуть, просять, щоб заховали покійника. А яка там і в нас сила? Голова паморочиться, в очах жовто, ну а одказуватися не можна. Так ми з хлопцями прямо замучилися і ледь самі не повмирили. А ховали без трун. Міленьку ямку викопасмо, покладемо мертвяка, загребемо – і все...

Од власті спасу не було ніякого. Присилали у кожне село уповноваженого з району, а він уже підбирав собі тут таку начебто бригаду чи що і починав викачку. Боже сохрани не послухатися того уповноваженого! Він був при нагані: міг кого хочеш і коли хочеш застрілити. А помагали йому хто? Ну, значить, у його бригаду ішов хто? Якщо в нас, то це всякі дурачки, п’янички й ледарі. Їм, було, викачувать – як дурному з гори котиться.

Забирали все, що найдуть. У кожного такі, значить, залізні щупи, і оце скрізь тими щупами штрикають: і в сіно, і в піч, і в грубу, і в долівку, і в стіни. А як найдуть хоч грамину чого-небудь, – чи там гороху, чи там проса з блюдце, – зараз кричать:

– Ага! Ось де воно те, що незаконно роздане! Ось де куркуляка заховав! А кажуть, що нема чого їсти!..

Пам'ятаю, як мати заховала жменю квасолі. Насипала в глечик і поставила в мисник. Найшли й там! Забрали та ще ледь матір і не арештували. Ну а що ото таке – “незаконно роздане”? Це вважалось те, що видали на трудовні без дозволу уповноваженого. І мій тесть Малиш Федір, будучи тоді головою колгоспу, роздав своїм колгоспникам по скількись там кілограмів хліба, так його за це арештували і посадили в холодну аж у районі, в Василівці. Місяців три сидів, а тоді, слава Богу, якось випустили... Як ото викачали у нас геть усе чисто, мати взяла таку-сяку лахматину і подалась аж у Малу Білозірку мінять. Пам'ятаю, що виміняла за гарну-гарну, ще нову, сорочку два блюдця борошна із сорга. Так ми ото те борошно та курай, та картоплю мішали і потроху вживали. Казали тоді: “кураяники”, “картопляники”, “бураяники”... Ну, оце ще в нашій сім'ї було, вважай, благополучно. Опух тільки Михайло – мій старший грат. Та вже пухлим подався десь у Крим і там урятувався, а то б йому, козакові, була вірна смерть. Отак само в Криму врятувалася і моя старша сестра Лисовета із своїм чоловіком Олексою Швецем. Вони теж од голоду втекли, а маленьку дочку Ліду на деякий час у нас залишили. То вона оце, було, вийде на перелаз і жалібно-жалібно гукає:

– Мамо, йди додому! Нащо ти мене покинула?..

Я ж кажу, що нашу сім'ю якось Бог милував. І Михайло, і Лисовета з чоловіком живі zostалися, а багато большебівців, котрі з дому пішли, так і не вернулися. Отак десь і Федір Артемович Бондаренко загинув. Цього я добре знав.

У нашого сусіда Германа так майже всі діти вимерли. Страждав чоловік – ледь з ума не зійшов! То я йому нишком трохи зерна з колгоспної комори дав. Я тоді був комірником. І хтось виказав!.. Так мене уповноважений із Василівки як запер у Желябиній хаті (там у той час містилася колгоспна контора) та як почав мучить!

– Незаконно роздайош! – кричить і наган до лоба тикає. – В тюрму пайдьош!

Ну не посадили... Видно, через те, що тоді б нікому було суржик американський із Попової возить. А може, ще чого? Бог його знає...

Люди, кажу, їли що трапиться. Навіть дохлятину! Оце здохне віл чи коняка колгоспна, викинуть її в кручу, а через хвилину, дивись, – уже немає: хтось забрав на м'ясо. Та що там дохлятину! Мертвяків їли – он що! Мені в помку, як Оксентій Величко і його жінка Оришка своїх мертвих двох дітей поїли. А було так, значить: дітки померли, Велички взяли їх і заховали під поміст у конюшню, а тоді потроху витягували трупи, варили і їли. Ну доїлися до того, що похворіли і самі померли.

Особливо, кажу, трудною була весна тридцять третього. Треба було орать, а нікому й нічим: люди вимерли та воли пропали. Тоді було таке розпорядження, щоб кожен працездатний скопав за день не менше п'яти соток колгоспного поля. Чому п'ять? Бо як скопаєш п'ять соток, то дадуть

двісті грамів сорга. А як же його копать, коли люди которі zostалися, пухли і ні на що не здатні? То так багато землі й zostалося необробленою. Все бур'янами такими позаростало, що й вовкам можна було ховаться!

Котре, було, долізе у поле на роботу, то працює недовго. Упаде й лежить, як колода. Пам'ятаю, як Федір Жук умирав... Виривали ми бур'ян поміж молодою пшеницею біля Розкопаної могили. Ну, рвемо, значить, коли бачимо – Федька присів. Ми до нього, а він і простягся! Щось шепоче, шепоче, ну розібрать не розбереш. Ми тоді з Гаврилом Романиченком поклали його на букер і повезли самотужки додому, в слободу Веземо, а Гречаний Пархвен біжить слідом та приказує:

– Ага! Так тобі й треба, куркуль! Так тобі й треба!..

Притягли ми ото Жука якось додому, а він дивиться на небо нетутешніми очима і все щось шепоче. Вийшла з хати його жінка, доковилася до букера, нахилилась до Федора і почала плакати. А неї питаємо:

– Тітко Ганно, що дядько шепоче?

– Молока просить, – каже тітка.

А де ж його в Бога взять, того молока?! Ну, ото він, бідолаший, отак шепотів-шепотів та й умер на наших очах...

А то ще ледь не вмер Іван Худолій. Це вже було аж літом, бо пшениця стояла майже спіла. Працювали ми тоді за Відновжиною балкою. Ну, так він натер колосків і наївся сирого зерна. Так його як схопило! Кричав криком, мовби його ріжуть. Ото, значить, йому так дуже в шлункові боліло. Попомучився, ну оклигав.

Не доведи, Господи, ще таке пережить! Я ж кажу: люди мерли, як мухи, і ходили, которі ще живі були, якісь наче чмеленні. Щоб там хтось обижався чи власті супротивлявся – ні. Таке, що ніби нікому нчого не потрібне. Як, було, казали: наче всім пороблено...

В останню війну із кожного двору большебівського когось та вбито, а в той голод людей померла нещотна сила! Ото воно тому так і мало zostалося большебівців. Та й слобода, бач, пропала, як Дніпро біля Каховки загатили.

(Записано В.А. Чабаненком восени 1991 р. від Антона Чабаненка в смт. Кушугумі Запорізького р-ну Запорізької обл.)

ЗАБИРАЛИ ВСЕ ДО ЗЕРНИНКИ

Голод був силенний. Їли все, що очима бачили. Ховрахів ловили на полях, борсуків, горобців, їжаків, коней різали, трави різні одварювали. Курай товкли і пекли з нього коржі. Рвали корінці рогозу, висушували, подібне до галушок варили.

Це був урожайний 1933 рік, коли Сталін зробив штучну голодовку. Люди з голоду на вулицях падали й помирали. Побачити мертву людину на вулиці – це не було дивом на той час. Їх потім збирали на підводі, вивозили за село, заривали у ями. Навіть закопували тих, хто ще дихав, але розпух від голоду. У деяких селах були випадки людоїдства. Під Мишуриним Рогом у невеличкому селі послала жінка дівчинку до сусідки по сито, – курай

пересіять, а її нема та й нема. Пішла жінка сама до них. Заходить у хату, а вони вже їдять м'ясо із дівчинки.

Люди божеволіли від голоду, не в змозі були контролювати себе. Так у селі Яковлівка П'ятихатського району старі люди запам'ятали такий випадок. Ішла жінка по дорозі, побачила дівчинку мертву на обочині, схопила її і потягла до себе у погрібник. Люди здогадалися, що ця божевільна жінка зібралася, мабуть, їсти дитину і кинулись занею. Відібрали дівчинку та закопали в землю.

Спочатку було як? Панів розігнали. Хто багато жив, у тих землю обирали. Селянам наділяли по гектару на душу. Та розкуркулювали не тільки панів і куркулів, а серед них були й селяни-середняки. Раніше були сім'ї великі: і по сім і по чотирнадцять чоловік у сім'ї. І треба було їх чимось прокормити. Ну й держали: то підсвинка, то курочку, коня... А їх за це ще й куркулями назвали та відібрали те, що було.

Забирали все в людей і на день харчів не залишали.

Одного разу мати зварила дітям (сім чоловік) по дві картоплинки у "кожушках", які залишила на посів. Прийшли комсомольці, витягли бутилку самогону, поїли картоплю, а шкуринки викидали на піч до дітей.

Забирали у людей все до зернинки, до насінинки. Якщо жменька квасольки була на посів, то й те забирали. А хто з комуністів заступався за бідних селян, то їх репресували.

У степу всі роботи виконувалися коровами. То й не диво, що вона давала на день 2,5 л. молока, це в наш час стільки ж на день дає коза. Селяни тікали у місто, бо там хоч пайки видавали. Хто робив, той і жив. А на роботу влаштуватися було дуже важко. У колгосп бригадир приймав на роботу тільки при умові, що, переночувавши у нього в коморі ніч, людина не опухла від голоду.

Якщо із сім'ї хтось ішов десь далеко в інше село, його благали, щоб обов'язково повернувся додому, не впав серед дороги, краще вдома вмерти. Бо ніхто ж не піде його розшукувати в такому немічному стані, що ледве ноги пересували.

Землю у селян відбирали, а у кого залишалась земля, то відбирали хліб. А скільки того хліба було? У 1934 році була велика засуха. А хліб вивозили за кордон. Налоги були силенні. Люди не знали, для чого це, а платили, бо заставляли, казали: "Так треба... для країни". Для країни? Хіба не ті ж самі селяни живуть у цій країні? Люди вирубували садки, щоб не платити налоги за яблука, груші... Якщо корова була, треба було здати молоко, а як не молоко, то гроші. І якимось виходили із положення. Наприклад, огірки вирощували, возили на базар.

Був ще й такий випадок. Сім'я з чотирнадцяти чоловік мала млин і двох коней. Люди придуть молоть – якихось дві пригоршні борошна чи якогось зерна дадуть. Тим і жили. Та й їх розкуркулили, відправили в Сибір. Багато людей не доїхали до місця – подушилися у переповнених вагонах поїздів. А хто доїхав – поселили у церкві.

Холодно, голодно, всякі болячки приставали, помирали люди, як мухи.

Раптом прийшов наказ – відправити дітей назад додому. А де той дім? Не було вже дому. Деяких відправляли у дитячі будинки, дехто по дорозі тікав. Рідних до сих пір не знають. Да, були часи... Що тільки люди пережили...

*(Записано Т. Ручкою в липні 1989 р.
від Семена Петрушка в с. Лихівці на Дніпропетровщині)*

ВІДЧАЙ

Була в нас велика сім'я: батько, мати, нас – три сестри і два брати. Держали ми корівчину, мали свій плуг. Через це і об'явили нас "кулаками". Забрали у нас все хазяйство, а нас вислали до Сибіру. Брати ліс рубали, а мене забрали у сім'ю вчителів, я в них малу дитину гляділа. Чого тільки мені не довелося пережити за той час! І на лісорубах була, тяжко працювала. Тато захворіли і вмерли, так додому і не повернулися.

А перед цим, як мене і мою сім'ю вислали до Сибіру, то надивилася я тих жахів.

Жила у нашому селі вдова з малими дітьми. Почали діти з голоду пухнуть, вмирати. Дивилася вона на горе, а потім, щоб врятувати останніх двох дітей від голодної смерті, зробила страшне. Вкинула в казан варити руки й ноги сина, який помер раніше. Сидить перед ним, опухла, страшна і, казали люди, щось шептала: чи молилася, чи пісню співала. Що з нею сталося потім – не знаю, але запам'ятала цей епізод на все життя.

І ще казали люди, що в нашому селі немає жодної хати, в якій би не помер хтось з родини від голоду.

*(Записано Л. Давиденко на початку 90-х років ХХ ст.
від Горьової в с. Петрове Софіївського району Дніпропетровської обл.)*

ЗІ СЛЬОЗАМИ НА ОЧАХ

У роки колективізації та розкуркулення добряче дісталось моєму дідові Харитонові Максименку. Хоч мав 13 дітей, але вигнали з хати, все забрали (навіть ящик із цвяхами). Вивезти людей на Соловки не було чим, тож їх полишили в балці за Маячкою зі словами: "Отут і подохнете".

Дід не чекав смерті: разом із дітьми вирив землянку, а потім пішов по селах заробляти шматок хліба. Руки мав золоті, тож робив людям печі, груби, копав колодязі. Отож і сам вижив, і дітям не дав померти.

...А в нашій хаті зробили клуб – агітували за совітську владу. Двір і садок сплюндрували. Дід часто приходив туди, приголомшено дивився на все те і казав: "Такі "господарі" прийшли до влади, що навіть якщо колосок вродить аж від кореня до верху – однак хліба не зуміють зібрати". Зі сльозами на очах і помер.

...Покійна мама розповідали, як під час голодомору в кожній сім'ї (а їх було 80) вмирало одне-двоє людей. І в нашій сім'ї померли шестирічна сестричка та братик чотирьох років. А ми – вижили завдяки мамі-рятівниці, яка все вміла робити, а найчастіше людям хустки в'язала, мазала хати...

(Записано від О. Вовка із м. Запоріжжя 1993 р.)

Літературознавство

Н. В. Горбач
кандидат філологічних наук

“МОВЧИТЬ БІЛИЙ СВІТ”: ТЕМА ГОЛОДУ В ПОВІСТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА “ГОЛОДОМОР”

Голод не зникав з лиця землі від початку часів, він існував упродовж усієї історії людства. Зворушливу картину голоду подає старозаповітна “Книга пророка Єремії”: “Язык від спраги в немовлятка до піднебіння прилипає; маленькі дітки просять хліба, та нікому їм дати ... Обличчя їхне (князів – Н.Г.) стало чорніше за вугіль, на вулиці їх не впізнати; шкіра в них до кісток прилипла, засохла, немов задеревіла. Ліпше тим, що від меча полягли, ніж тим, що з голоду загинули” [1, Книга пророка Єремії 4:4-9]. В алегоричному образі апокаліптичного коня і вершника з вагами в руці постає голод і в Новому заповіті. Позбавлені, на відміну від попереднього епізоду, найменшого натуралізму, рядки “Одкровення Іоана” вражають не менше: “мірка пшениці за динарій, і три мірки ячменю за динарій” [1, Одкр. Іоанна 6:5]. За цими словами стоїть примарна надія на порятунок від голодної смерті, бо за динарій – одноденну плату найманого робітника – можна було, виходить, купити одну мірку пшениці або три мірки найдешевшого в Римі зерна – ячменю (в той час, як у дорідні роки за цю ціну можна було придбати 16 мірок пшениці, необхідних для прожитку однієї сім’ї). Отже, навіть замінивши в неврожайні роки пшеницю ячменем, можна було забезпечити прохарчування лише однієї людини, членам же її родини не залишалося нічого. Апокаліптична алегорія голоду стала одним із застережень духовно zdeградованого світу, що стоїть на межі загибелі.

Українська література, мабуть, як жодна література світу, присвятила багато уваги темі голоду – злидням, недоїданню як наслідку посухи або неврожаю. До цієї теми, з-поміж інших, зверталися Г. Квітка-Основ’яненко, Т. Шевченко, І. Франко, Панас Мирний, М. Коцюбинський, В. Стефаник. Говорячи ж про літературу подальшого часу, було б доречним, за визначенням О. Ольжича, підходити до теми голоду “за ознакою легальності: голод часів воєнного комунізму та Непу, про який можна писати, звалюючи вину на сонце, куркульню, автокефалію і спекуляцію, та голод нелегальний, “доби рішучого соціалістичного наступу”, голод, що до нього можна займати тільки два становища: як К.Поліщук на Соловках або як Хвильовий, стріляючи собі в голову” [2, с.145].

Зміни кінця 80-х років ХХ ст. відкрили можливість звернення митців слова до цієї теми в умовах позатоталітарного суспільства. Одним із перших порушив замовчувану в радянському суспільстві тему голоду 1932-1933 рр. Є. Гуцало в повісті “Голодомор”, що вийшла друком у 1990 році. Цей твір –

спроба проникнути в психологію українського суспільства крізь призму голоду як межової ситуації.

Метою цього дослідження є аналіз психологічного моделювання образної системи твору, особливостей художнього відображення трагедії голодомору. Звертання до повісті Є. Гуцала, крім її ідейно-художньої вартості, зумовлене й відсутністю до цього часу, крім принагідних згадок у контексті творчості автора чи художнього масиву творів про голодне лихоліття, літературознавчого аналізу.

Уже з першої сторінки твору безпомилково визначаємо час дії твору. Указують на це стислі, проте достатньо чіткі історично марковані деталі. Зокрема, це зникнення одного дня сільського батюшки: “ось сьогодні був, бачили його сусіди, а на ранок не стало, неначе вознісся на небо. І начебто ніяка чорна машина по батюшку не приїжджала, й начебто ніхто нікуди не забирив батюшку” [3, с.4]. За авторськими неозначено-особовими займенниками в свідомості читача постають цілком окреслені реалії 30-х років ХХ століття. З цим періодом вітчизняної історії співвідносяться і причини штучного голоду, сумнівів щодо яких у читача не залишається: родина Павла Музики, історія якої поставлена автором у центр твору, неодноразово згадує “червону валку”, після якої їм доводиться рятуватися від голодної смерті бур’янами, уцілілими дикими тваринами, птахами.

Письменник свідомий масштабів цього нелюдського експерименту над українським народом, тому й не дає селу, в якому відбувається дія повісті, власної назви і жодних топонімічних вказівок на його місце знаходження, за винятком назви сусіднього села Петрівки. Зрозуміло, що за цією деталлю не тільки соціально-історичні, політичні чинники голодомору, а й анатомія людської душі, втрата одними і збереження іншими духовних чеснот у цих драматичних обставинах.

На сприйняття повісті крізь призму особистісної вартості героїв спрямовує як увесь зміст твору, так і назва збірки, в якій повість уперше вийшла в світ – “Сльози Божої Матері”. Божа Мати, яка є однією з центральних постатей духовної культури світу і символізує милосердя, терпіння, вічну материнську любов, могутню силу, що вічно захищає християн, у повісті стає ще й символом докору окремим представникам українського народу.

Так, виявивши пограбування церкви, Павло Музика, розпалений гнівом на злодіїв, що “покрали богів”, підбурює людей і веде натовп на околицю села, підозрюючи в крадіжці церковного начиння злидаря і конокрада Василя Гнойового. Автор тонко передає психологію натовпу: “людське безумне перекотиполе”, на яке перетворилися селяни, вчиняє розправу над дитиною, що трапилася їм на дорозі. За пазухою хлопчика була захована ікона Богоматері з немовлям, і хоча він твердив, що знайшов ікону в бур’янах, “хвиля людського божевілля закипіла, завирувала, руки простяглися – і вп’ялися в дитину” [3, с.6]. Далі люди, охоплені масовим безумством, уже не зважали ні на ікону, ні на малолітнього “безбожника” і “христородавця”.

Натовп опам'ятовується, коли під коліном Павла Музики тріснула ікона, але вже було пізно: “Купою непорушного, зжужманого ганчір'я, скоцюрбивши ноги, заюшений кров'ю, лежав на шляху чужий хлопчина. З вищиреними зубами, з висолопленим язиком, з видертим оком, він був страшним. Здавався самою смертю” [3, с.6]. Ікона, що за православною традицією є не просто твором живопису, а символом присутності святого, не зупиняє кровопролиття.

Якщо в картині підпалу священницького будинку, який ніхто не став гасити, лише вгадувався намір автора здійснити обсервацію людської душі як вмістилища протилежних начал, то після жакливого сцени розправи над дитиною постає переконання, що трагедія голодомору як наслідку злочинної національної політики радянської влади прочитується автором із точки зору її впливу на духовну руйнацію суспільства. Цей епізод твору змушує задуматися, чи все гаразд у суспільстві з моральним здоров'ям.

Слушними, з першого погляду, видаються нарікання Павла Музики, що люди “пустилися берега”, хвилюють щирі слова молитви його дружини до Бога з проханням зцілити єдину доньку, яка потьмарилася розумом. “За чії гріхи кара така...”, – ставить запитання вустами Марії автор, але риторичним воно видається лише спочатку. Увесь подальший зміст твору є відповіддю на нього. Павло Музика беззпідставно винним у голодуванні своєї родини вважає сусіда Гаркушу, що разом з іншими активістами – Василем Гнойовим та Миколою Хашуватим – спустошив усі продовольчі запаси Музик. Але, немов за іронією долі, Гаркуша теж опиняється перед загрозою голодної смерті і з жалю до дітей, яких живими залишилися троє з п'яти, приходиться по милостині до Музик. Відмова Павла допомогти своєму кривдникові спершу здається психологічно вмотивованою і виправданою. Та Павло починає упиватися своєю образою і трагедією Гаркушиної сім'ї – по одному на очах Музики помирає решта сусідових дітей і він з “ритуальною” послідовністю тричі приходиться до Гаркуші, який уже розкався, щоб вкотре потішитися в глибині душі батьківським горем: “Про тих бахурів Гаркуша від кого почув? Почув від мене. То про цього хай теж почув від мене, а я подивлюся на нього, подивлюся” [3, с.81].

“Вісником смерті” називає Музику автор і подає ступенювання його гріхопадіння: першу дитину Павло знаходить уже мертвою і, вважаючи це милістю зі свого боку, показує Гаркуші місце смерті; за другою, яка об'ївшись проса, помирає в бузині, з цікавістю спостерігає; до смерті третьої, який дав з'їсти стару несмалену шкіру теляти, Музика стає причетним своєю злочинною байдужістю. Музика навіть зумів “поживитися”, забравши в помираючої дитини торбину з недоїденим просом, як, до речі, і шматок телячої шкіри. Смерть Гаркушиних дітей не викликає у нього жалю, для Павла вони лише “Гаркушині вилупки”, “злодійчуки”. “Не залишилося від нього насіння на землі, і його скоро самого не залишиться. Та не я буду, коли не звезу зі світу. Бо що? Бо надумав людей зводити зі світу? А коли тебе й твоє коріння? Бо гріх таким жити, великий гріх” [3, с.81-82], – вирішує Музика. Символіка числа три в християнстві, з-поміж інших значень, відповідає потрійній організації людини, що включає в себе тіло, душу і дух.

Це початок, середина і кінець; минуле теперішнє і майбутнє [див.:4, с.48-49]. Вчинки голови родини Музик входять у конфлікт із християнськими уявленнями про мораль: “якщо ворог твій голодний, нагодуй його; якщо спраглий, напої його: бо, роблячи це, ти збереш на його голову палаюче вугілля” [1, Рим 12:20]. Павло, переступаючи людський і Божий закон, перебирає на себе право карати винних, чим внутрішньо спустошує себе.

На сторінках повісті голод співіснує з достатком (до речі, на споконвічність цієї ситуації вказує і Біблія: голос в “Одкровенні Іоанна”, звернений до вершника з вагами для зважування зерна, застерігає: “слею ж і вина не пошкоджуй” [1, Одкр. 6:6]). Кричуща порочність ситуації, коли ті, хто має достаток, залишаються байдужими до голодної смерті односельців, у повісті підсилюється злочинною позицією представників сільської влади. Вони продовжують зганяти опухлих від голоду людей на роботу в колгосп, а самі, ситі і здорові, розважаються грою в шахи. Трагічної абсурдності подіям твору надає сцена з патефоном, який голова колгоспу Яремний та голова сільради Шпитальник привозять під час обіду колгоспників у поле. Оптимістично-маршеві радянські мелодії, що вириваються з червоного ящика патефону, видаються наругою над опухлими від голоду людьми, але представники сільської влади занепокоєні лише тим, чи здатні люди оцінити таку культурну акцію, чи “ім кандьор заступив красу співу, красу мистецтва” [3, с.33]. Матвій Шпитальник ударом чобота вибиває миску кандьору з рук старої Юстини, яка не здатна працювати на полі. Таких, як вона, що затримались на межі життя і смерті, Шпитальник вважає саботажниками. Ганебна поведінка представників сільської влади не лише поглиблює конфлікт твору, але й свідчить про спланованість голодомору як засобу боротьби з українським селянством. Певно, не випадковими є і прізвиська голів колгоспу та сільради. Прізвисько першого асоціюється з ярмом як символом утисків, поневолення, гніту, а прізвисько другого – з шпиталем як місцем пристанища хворих, на який, не без його участі, перетворюється підвладне йому село. Промовистими видаються і прізвиська сільських активістів Гнойового і Хашуватого, які в контексті драматичних подій твору набувають негативних емоційних вимірів.

Тотальна неповага державної системи до людської особистості, людського життя взагалі призводить до корозійних процесів у свідомості самих селян. Драматизм цієї ситуації підкреслюється у повісті тим, що порушником основ християнської моралі, гармонії світобудови виступає представник старшого покоління дід Гнилоквас. Сільська влада платить дідові по півфунта (близько 200 грам) хліба за кожне привезене ним до спільної ями тіло померлої людини, замість того, щоб запобігти цим хлібом чийсь смерті. З граничним утилітаризмом ставиться Гнилоквас до виконання своїх обов'язків: ціна людського життя сприймається ним лише в перерахунку на хліб. Дід, щоб скоріше отримати плату і не їздити по кілька разів по селу, відвозить до ями ще живих людей. “Півфунта хліба пропало” [3, с.41], – приказує він, коли не вдається притомну ще людину спроводити на віз-грабарку.

Утіленням невданого християнсько-етичного мислення в повісті є образ баби Юстини. Протягом твору читацьке сприйняття цього образу еволюціонує: попри те, що бабу вважають у селі людиюдою, вона виявляє справжню людяність, коли, на протигагу Музикам, дає притулок матері з дитиною, підготовує сільську малечу. Спорідненим є образ баби Химки, в якій побували всі сільські діти: “якщо не тиждень тому, то два, три тижні тому: добрішої і ласкавішої баби в їхньому селі нема. Щось та знайде, щось та вділить” [3, с.48]. Навіть про її смерть читач дізнається тоді, коли гнані голодом діти, не дочекавшись ніякого гостинця від головики, приходять до Химки. Дітлахи тихенько, щоб не розбудити її, нишпорять по хаті в пошуках чогось їстівного, не розуміючи, що господиня вже спить вічним сном. І хоч Юстина залишається до кінця твору живою, їхня з Химкою поведінка – це добровільна самопожертва літніх людей, добровільне самоприречення на голодну смерть заради того, щоб врятувати чуже молоде життя. Символічного значення набувають імена обох жінок: Юстина – справедлива, Химка – благочестива, священна.

Послідовною в дотриманні народно-релігійної моралі залишається Юстина не лише в питаннях життя, але і в питанні смерті. “Нема людського суду, то божий буде”, – говорить вона Карпові Гнилоквасу і, відавши тому смажену рибу, сподівається завершити свій земний шлях не в спільній ямі, а на цвинтарі, поблизу своєї рідні: “Були разом на світі цьому, то й на світі тому хочеться бути разом, з ріднею, бо з ріднею скрізь легше. Бо в тій ямі – як у колгоспі, а я до колгоспу не хочу, я ж одноосібниця...” [3, с.74].

У повісті знаходимо ще безліч не менш трагічних свідчень голодомору. Так, автор не обходить увагою психічно-аномальні прояви канібалізму: Андрій Синиця позбавляє життя рідну матір, щоб було чим частувати гостей на його весіллі з Галею Музикою. Мотив весілля, обряд якого має багато спільного з поховальним обрядом, в таких обставинах набуває фольклорно-міфологічної символіки смерті. Вражає сюрреалістична картина сну Галі Музики, в якому відгризена собаками голова її хрещеної матері починає “жити” окремим життям. Цей сон, повторюючи бачене дівчиною наяву, підкреслює її важкий психічний стан.

Одне із свідчень трагедії 1932-1933 рр. – фінальний епізод повісті, який вселяє віру в здатність людини вистояти в будь-яких життєвих обставинах. Цей оптимізм досягається автором як завдяки пейзажному опису весняного лісу, відродженням природи до життя, так і з перемогою здорової людської моралі вчителя Пилипа над блонірським, утилітарним світоглядом Карпа Гнилокваса. Знайшовши в лісі немовля, Пилип починає боротьбу за життя маленької людини, від якої, більш за все, відцуралася мати. І хоча пошуки рідні дитини не дають результатів, та можна бути впевненим, що Пилип не покладе немовля на грабарку діда Карпа, не залишить помирати з голоду. І хоча білий світ ще мовчить, та сигнали людяності, небайдужості до чужого горя, самопожертви обов’язково мають змінити його.

“Мене ще й на світі не було тоді, та я навіч бачу...” [3, с.4] – такими словами розпочинається повість, майже без змін повторюються вони і далі,

вказуючи як на те, що оповідач не був свідком описаних ним подій, так і на те, що наступні покоління не залишилися байдужими до трагедії нашого народу. Можна припустити, що саме з урятованого немовляти і виросте майбутній оповідач повісті “Голодомор” як свідчення невмирущості людяного в людині.

Джерела та література

1. Біблія.
2. Ольжич О. Голод і сучасна українська література // Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. – К., 1994.
3. Гуцало Є. Голодомор // Гуцало Є. Сльози божої матері: Повісті. – К., 1990.
4. Енциклопедія символів / Сост. В. Рошаль. – М., СПб., 2006.

И. Т. Куприянов
кандидат филологических наук

ТЕЧЕНИЕ НЕОТВРАТИМО

*“Все течет, ничто не пребывает
и никогда не остается”.*

Гераклит

Летом 1962-го, через 24 года, после пребывания в сталинском лагере, после скитаний, как говорят, по городам и весям, я и моя мама – Анна Федоровна Ковальчук – возвратились в Винницу. Стали посещать маминих старых знакомых. Воспоминания, тревоги, радости...

Часто мы приходили к учительнице музыки Ирине Аполлоновне Мазур. Она жила с дочерью Люси в частном доме на улице М.Лысенко, совсем близко от Музея М. Коцюбинского и реки Южный Буг. Ирина Аполлоновна и мама словно испытывали необходимость встреч, им было о чем поговорить... Они были знакомы с 1929 года, когда мои тогда молодые мама и папа приехали жить и работать в Винницу и до получения квартиры снимали комнату у Мазуров – родителей Ирины Аполлоновны.

– В то время, – рассказывала мне мама, – Ирэн была девушкой, красивой, стройной, изящной, как сейчас Люси, училась в музыкальном училище, бегала на берег Буга на первые свидания со своим будущим мужем, была несказанно счастлива.

При встречах Ирина Аполлоновна и мама, обнимались, целовались, удобно усаживались и начинали бесконечные беседы. Люси, тогда студентка, со дня нашего знакомства относилась ко мне как к старшему брату. При последующих встречах она бросалась ко мне и тащила меня за пианино. Мы играли в четыре руки. Но не долго. С какого-то аккорда Люси начинала исполнять другую пьесу, а я продолжал играть прежнюю. Некоторое время длилась какофония. Вскоре уже я следовал примеру Люси. Так повторялось несколько раз. Ужасающее неблагозвучие раздражало наших мам. Ирина Аполлоновна называла наши упражнения хулиганством. По ее решительному

настоянию музыкальные “уроки” заканчивались. Начиналось спокойное чаепитие.

За чаем мамы тепло вспоминали многих знакомых, например, доброго, всегда отзывчивого Хому Михайловича Коцюбинского, который возглавлял работу музея своего знаменитого брата и с которым дружил мой отец, его крохотную дочурку Михайлинку, не по возрасту любознательную – “почемучку”. Мама рассказывала о приезде к Хоме Михайловичу Павла Григорьевича Тычины, вспоминала, что Хома Михайлович, Павел Григорьевич и мой отец любили уединяться, катались на лодке, а содержание их бесед было известно только им. Разговоры всегда сводились к рассказам о трагических страницах истории наших и других семей.

На одной из первых встреч Ирина Аполлоновна поведала об отце и муже.

– В конце 1937 года папу арестовали. За что? Наверно потому, что поляк – Аполлон Мазур. Ни на один вопрос ответов от органов не услышали. Узнали о его смерти только во время войны, когда немцы раскопали массовые захоронения “врагов народа”. Мама узнала папу по сорочке, которую сама когда-то вышивала. Вернее даже не его, а вышиванку. Мы горько плакали. А как возвращались домой – не помню. Запомнила только, что мама пыталась меня успокоить, со своей благодушной наивностью говорила: “Не плачь, доченька. Хорошо хотя бы то, что папа покоится не в холодных краях, а в родной земле, которую любил”.

У меня прошла дрожь по телу. Я посмотрел на маму. Она плакала. Губы дрожали. Пыталась что-то сказать, но не могла. А Ирина Аполлоновна после небольшой паузы уже возмущенно продолжала:

– Какой враг? Простой паркетчик! Он знал только одно – хорошо работать и честно жить.

Ирина Аполлоновна взяла чашку. Сделала глоток. Чуть не захлебнулась. Откашлялась.

– А муж не возвратился с фронта. Ушел на войну перед самым рождением дочери.

Люси склонила голову на мое плечо. Она не плакала. С какой-то непередаваемой словами грустью в голосе сказала:

– Я не видела ни папу, ни дедушку. Смутно помню только бабушку.

– Мама умерла от душевного горя в 1945 году, – дополнила Ирина Аполлоновна.

На такие вечера к Ирине Аполлоновне приходили многие друзья ее молодости. Среди них бывали и в прошлом студенты моего отца – до 6 сентября 1937 года работавшего директором Винницкого педагогического института. Но о его аресте и смерти не говорили, не хотели расстраивать маму. Иногда, правда, проговаривались: “до сих пор помню лекции Терентия Емельяновича”, “какая светлая личность”, “никогда, его не забуду”. Не спрашивали и маму о ее восьмилетнем пребывании на сталинском холодном курорте, куда она угодила как жена изменника родины 26 марта 1938 года со мной – пятимесячным ребенком.

Все это знали, о подробностях догадывались. Говорили о многих других, не возвратившихся из лагерей и с войны.

Постоянный участник вечеров-встреч, бывший школьный учитель истории, “враг народа”, чудом уцелевший в тюрьмах и лагерях Анатолий Львович Тартаковский однажды рассказывал о том, как, по его словам, нежился под полярным солнцем вместе с сыновьями поэтессы Анны Ахматовой и историка-академика Милицы Нечкиной, о каторжном труде заключенных, о страданиях врачей, которые помнили клятву Гиппократу, но не могли помочь многим умирающим.

Бывший преподаватель литературы Винницкого пединститута, репрессированный в 1937 году Илья Лазаревич Белграй однажды, заикаясь, растерянно констатировал: “К-к-кажется и-из н-наших общих з-знакомых в-в лаг-герях п-погибло б-б-больше, ч-ч-чем н-на в-войне”.

Учительница русского языка и литературы Ольга Васильевна Ермакова, с которой моя мама до ареста работала в средней школе № 2, говорила, что в годы репрессий постоянно была в тревоге за своего мужа, Дмитрия Петровича – преподавателя латыни Винницкого мединститута, у которого было “что на уме, то и на языке”. Она была уверена:

– Его не посадили только благодаря тому, что его плохо понимали. Он по своей рассеянности говорил одновременно вперемежку на нескольких языках.

Все и я ей верили, потому что хорошо знали милейшего интеллигента Дмитрия Петровича. Он был “не от мира сего”: мог опоздать на занятие, забыть позавтракать, купить сигарет, читал сутками, регулярно слушал иностранные радиостанции, никогда не отказывал себе в удовольствии наслаждаться длительным разговором с интересным ему человеком, в подтверждение своих суждений цитировал строки Гомера на древнегреческом, Катулла на латыне, Мицкевича на польском, Малларме на французском, при этом даже не предполагал, что его собеседник мог не знать этих языков.

Говоря о многих погибших и чудом уцелевших, участники встреч часто сводили разговоры и к общим темам. Их память будоражила беспримерная в истории человечества трагедия украинского народа в 30-е годы. Пытались выяснить причины не только репрессий, но и предшествовавшего им массового голода 1932-1933 годов. Вспоминали, как во время голода телегами круглосуточно вывозили из города трупы умерших на улицах людей... Конечно, разговоры велись на эмоциональном уровне. Ведь подлинных целей и масштабов ни голода, ни репрессий никто не знал. Терминов “голодомор” и “геноцид” не употребляли.

– Господи! Большого издевательства над украинским народом невозможно даже себе представить, – однажды молитвенно подвела итог разговоров Елена Михайловна Буглова.

В конце таких встреч, чтобы снять нервное напряжение у присутствующих, Ирина Аполлоновна садилась за пианино и неповторимо что-нибудь пела, например, “Букет цветов из Ниццы навевал сны...”

У меня, тогда молодого историка и литератора, было достаточно оптимистическое настроение. Мне казалось, что вскоре хрущевская “оттепель” положительно воздействует на все сферы общественной жизни, что мрачная идеологическая атмосфера, созданная группировками коммунофашистской диктатуры, постепенно развеется (“после мрака появляется свет”), что эпоха торжества недобросовестных историков и классиков социалистического реализма закончится. Я даже наивно думал, что люди получают полное право свободно мыслить. Правда, для появления и укрепления таких надежд были некоторые веские основания. Люди запоем читали роман О. Гончара “Людина і зброя”, повесть А. Солженицына “Один день Ивана Денисовича”, очерки В. Некрасова “По обе стороны океана”, поэму А. Твардовского “Теркин на том свете”, произведения разных жанров других писателей.

...Но кратковременная “оттепель” сменилась не ожидаемым теплом, а продолжительным холодом, морозившим “империю зла” до ее саморазрушения.

В короткий период “оттепели” многие писатели-гуманисты не успели опубликовать свои художественные произведения. В их числе, например, Василий Семенович Гроссман (1905-1964), повесть которого “Все течет” была запрещена цензурой. Она увидела свет спустя четверть века после смерти автора. Почему же скрыли это произведение от любознательного читателя? Но прежде – несколько слов о ее создателе.

Василий Гроссман родился в украинском городе Бердичеве, где под впечатлениями событий Первой мировой войны, социальных потрясений революционных лет, смен правительств, страданий людей протекало его гражданское становление. После окончания Московского университета (1929) он возвратился в Украину, работал на Донбассе, где проходило его литературное развитие и где он получил прививку литературной известности: в 1934 году в журнале “Литературный Донбасс” была опубликована его повесть “Глюкауф”, которую вскоре в новой редакции напечатал М. Горький в альманахе “Год XVII” (1934). В последующие годы он писал рассказы, повести, романы, пьесы, статьи и очерки. Во время Второй мировой войны и в послевоенный период, закорювшись в Москве, он продолжал плодотворно работать. Отклики о его произведениях были преимущественно доброжелательные, хотя не обходилось и без резких несправедливых выпадов.

Общий контекст художественного творчества В. Гроссмана дает основание утверждать, что в нем широко представлена украинская тематика: показаны жизнь, труд, быт, обычаи и нравы обитателей Бердичева, шахтеров, рабочих, инженеров Донбасса, крестьян востока Украины...

Четко обозначена украинская тема в повести “Все течет”, над которой писатель работал в последние годы жизни. Это произведение многоплановое. Можно говорить о его художественных достоинствах и просчетах. А восхищает, прежде всего, гражданское мужество и писательская смелость автора, который в неустойчивую, кратковременную эпоху “оттепели” один из

первых в русской литературе предпринял успешную попытку обосновать причины, побудившие антинародное коммуно-большевистское правительство совершить массовый террор – насильственное уничтожение крестьян голодом в 1932-1933 годах, интеллигенции расстрелами, тюрьмами и лагерями в 1936-1938 годах.

Рассмотрение целостной, сложной и противоречивой социально-философской проблематики повести не входит в мою задачу. Ограничусь лишь реалистическим показом автором трагедии украинского села.

Свои живые впечатления, почерпнутые в Донецком крае, В. Гроссман вкладывает в уста одному из персонажей повести – Анне Сергеевне. Она испытывает неодолимую необходимость “все вспомнить, что было”, и об этом рассказать Ивану Григорьевичу, бывшему узнику сталинских тюрем и лагерей, на которого смотрит, “как на Христа”. В своей искренней исповеди она рассказывает, что ее “как активистку послали на Украину для укрепления колхоза”, где она стала “в правлении ихнем счетоводом”. В 1932 году колхозу план хлебозаготовки довели такой, что “и за десять лет не выполнить”. И не выполнили. Тогда поступило указание “забрать и семенной фонд весь”. Но и этим не ограничились: вытрусил все из крестьянских изб. В результате – “забрали хлеб у деревни до последнего зерна”. “Пошел по селу сплошной мор”. “Умерла вся деревня”. Выжившие направились в город: “из деревни ползет крестьянство”. А на дорогах “всюду заставы – войска, энкаведе”. Поэтому немногие добрались. “Но это счастливые доползли, один на десять тысяч. И все равно им спасения нет – лежит голодный на земле, шипит, просит, а кушать он не может, краюшка рядом, а он уже ничего не видит, доходит”. Таких вместе с мертвыми укладывали на платформы, пока довели их до места захоронения, они “притихали”.

Честно и правдиво показал В. Гроссман бесчеловечное отношение государства к украинскому крестьянству. Повесть пронизана чувством сострадания и любви к людям, лишенным права свободно жить и трудиться на своей земле. Она – художественная иллюстрация к одной из трагичнейших страниц истории Украины.

Владимир Винниченко утверждал, что историю Украины нельзя читать без брома. А писать? Какими лекарствами пользовался В. Гроссман? Изображать судьбу обреченных людей, среди которых в молодости жил и работал, писать, страдая и любя, можно только в страшных творческих муках. Не потому ли сравнительно рано писатель ушел из жизни? Как поляк Аполлон Мазур, еврей Василий Гроссман любил свою многострадальную Украину. Он умер от безысходной любви.

А “все течет”... Ничто не находится в состоянии покоя. Происходят изменения в биосфере. Обогащается ноосфера, Человеку доступна разнохарактерная информация. Нам известны подлинные причины голода 1932-1933 годов, точнее – голодомора-геноцида. Мы знаем приблизительное число его жертв, как и жертв репрессий 1936-38 годов. Но до сих пор за издевательство над украинским народом никто не ответил и не покаялся,

хотя виновник известен. Это коммунистическая партия – вдохновитель и организатор всех антигуманных, безжалостных, ужасающих насильств.

“Все течет...” Во всем мире умные люди парадигму марксизма-ленинизма уже давно отбросили. Умнеет и наш народ. Приближается время, когда украинцы всех регионов страны осознают свое этническое единство и духовную идентичность, станут единым сплоченным народом, который будет достойно выполнять свою миссию в создании счастливой жизни всего мирового сообщества.

А в текущий момент нашему постгеноцидному народу предстоит позаботиться о своем собственном развитии в пределах своих государственных границ, иначе говоря, четко определить цель, включающую увеличение благосостояния, достижение высокого уровня образования, науки и культуры, улучшения здоровья, рост населения. Сейчас нам нужна новая модель государственного управления, демократия, а не охлократия.

Национальные приоритеты, функции Верховной Рады, права и обязанности Президента страны и Председателя контрольной палаты должны быть зафиксированы в новой Конституции, принятой народом всего государства.

Верховная Рада, избираемая всем народом, должна состоять из национальной интеллектуальной элиты, быть законотворческим органом, разрабатывающим законы стратегии для достижения определенной народом цели, а не политической биржей. Она не должна выполнять контрольных функций.

Президент страны (авторитарный лидер, а не тиран) избирается всенародно. Он имеет собственную стратегию достижения стремлений, надежд и чаяний граждан страны, наделен единоличным правом подписывать или отвергать законы, принимаемые Верховной Радой, определять внутреннюю и внешнюю политику государства. Президент несет персональную ответственность перед народом за результаты работы всего государственного механизма.

Председатель контрольной палаты, как и Президент, избирается всенародно. Он никому не подчинен. Его обязанность контролировать деятельность всех ветвей власти, анализировать степень выполнения норм Конституции, давать глубоко обоснованные рекомендации (не указания), при необходимости проводить всенародные референдумы, результаты которых обязательны для всех.

Такая общая модель управления страной обеспечит экономический, социальный и культурный прогресс нашего народа.

Течение неотвратимо!

Б. В. Назаров
кандидат філологічних наук

ТЕМА ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ І ПРОЗІ

75 років від трагічних подій, коли чорні крила голодомору обійняли багаті чорноземи України, змусивши одних помирати страшною голодною смертю, інших – з потьмареним розумом – піддатись жорстоким канібальським звичаям.

Схиляючи голови перед тими, хто помер, і перед тими, хто вижив на глевкому хлібі з кори та глини, хочеться нагадати, що репетиція цієї диявольської вистави відбувалась ще на початку двадцятих років, коли червоноармійські загони оточили всю Наддніпрянщину, прирікши її на вимирання.

Таким чином більшовики помстилися за ще не забуті часи національного піднесення в Україні. І одним з перших сказав гіркі слова правди молодий Павло Тичина, сонячний кларнет якого був налаштований на оспівування українського відродження. В його поемі “Чистила мати картоплю...” проста українська жінка, стурбована за майбутнє своїх дітей, прорікає:

Ленін-антихрист явився, мій сину, а ти проти мене.

Треба боротись: ворог явився.

Бодем і скорботою проникнута поезія “Загупало в двері прикладом...”, котру лише в останньому томі 12-томника Тичини опубліковано повністю, без скорочень. [1]

Загупало в двері прикладом, заграло, зашкрябало в шибку.

– А-ну, одчиняй, молодиця, чого ти там криєшся в хаті.

Застукало в серці, різнуло: ой горе! Це ж гості до мене.

Та чим же я буду вітати – іще ж не зварився синочок.

На одну збожеволілу молодицю аж п'ятеро озброєних чоловіків... І лише один співчуває нещасній.

– Синочку, дитя моє любе! Ой що ж я з тобою зробила!

А писар все пише, все пише – та сльози писать заважають.

Що ж трапилось потім, чому в апогей голодомору з'являється сумнозвісний вірш “Партія веде”, опублікований в самій більшовицькій “Правді”?

Зважаючи на абсолютну нехудожність з точки зору поетичної естетики автора “Сонячних кларнетів”, можна цілком погодитися із твердженням Остапа Тарнавського, українського літературознавця з-за рубежу, чия дослідження оприлюднив журнал “Всесвіт”. “Іронія, що він (Тичина) висунув як засіб вислову, була сприйнята як вірне служіння, і поетова (іронічна) творчість стала частиною сталінської пропаганди, іронічна поетова поза коментувалася всерйоз” [2].

Доводити зараз, що “Партія веде” – нісенітниця, набагато легше, ніж раніше було вивчати “художні особливості”. Якщо навіть абстрагуватися від

“панів” та “буржуїв”, які вже давно були скинуті до “одної ями”, то й неозброєне око помітить примітивні рими, якими грішать поети-початківці, набрані без логічного зв'язку тогочасні атрибути: комсомол, МТС, повітряний флот... Відвертим глумом над партійними планами звучить обіцянка “в МТС пошлемо друкарні”, а “мур” і “мол” виступають в значенні “перешкода”. А назвати цей час “неповторним”, “невмирущим”, коли голодна смерть косила мільйони, можна було тільки саркастично.

Всім відомо, що П. Тичина перебував у своєрідній еміграції, відмежувавшись від реального життя, але бодай символами спілкувався із тими, хто міг його зрозуміти. Тому завжди наполягав, щоб під цією приснопам'ятною поезією завжди стояла дата – 1933 рік.

На відміну від П. Тичини, інший поет, який також символізував національне відродження України, Є. Маланюк змушений був скуштувати гіркого хліба еміграції справжньої. Та ніяка “залізна завіса” не змогла приховати від нього смертельного посидинку між владою та народом. “Року Божого 1933” – так названа одна із поезій Є. Маланюка [3], в якій вчуваються ремінісценції “Скорбної матері” П. Тичини:

*Вже нема хуторів і держав,
Тільки трупи в житах, тільки трупи
Та від хрипу крива іржа,
Що замкнула посинілі губи.*

Через кілька літ, в 1938-му, Є. Маланюк знову повертається до цієї теми, але на цей раз його поетичне бачення окремими деталями як би уточнює картину, змальовану в поезії “Року Божого...”. Порівняймо:

*Поміж ребрами хат, по дорогах
Диким зіллям здійснюється степ
І регочеться з неба і з Бога...
 (“Року Божого...”)
Господь забув і одвернув обличчя,
І от земля запалась як труна, й
Над пустою її удвох владичать
Антихрист і неситий Адонай.
 (“Там висхла жінка кулями прошита”)*

Кілька десятиліть про два великі голодомори не згадували, в підручниках з історії плутано мовилося про неврожай, хоча ще було багато очевидців, які розповідали про згноєне зерно на залізничних станціях та елеваторах, що охоронялися “людьми з рушницями”. В зовні благополучні 70-ті, коли дисидентський рух набрав обертів, за мурами київської психлікарні була написана поема “Хрест” [4]. Її автор – Микола Руденко. Колись, ще підлітком, він потерпав від голоду в донбаському краї, а по війні був чи не найбільш відомим поетом і прозаїком. Та не змирився з облудою партійних планів щасливого майбутнього і став поруч із тими, хто посмів протестувати. І ось тоді, коли продажні лікарі намагалися довести, що всі його ідеї – божевільна маячня, поет пише і присвячує свій твір генералові

П. Григоренкові. Центральний персонаж поеми – незламний, твердокам'яний більшовик Мирон, який повертається в Україну, до рідного села після довгих років розлуки. Він переконаний в тому, що ворожі голоси розносять брехні про голодомор, а насправді там розквітнув колгоспний рай. Але побачивши мертве село, в якому знімають фільм про багатство і добробут колгоспників, Мирон усвідомлює свою трагедію і трагедію своїх земляків. Він шукає могилу матері, а до нього озивається з-під землі Україна. І Христос-кобзар переконає:

*Лукавий заспівав осанну,
щоб вшанувати п'ятирічку, план.
Тим часом він заради чину й сану
готовий матір кинути в казан.*

Ми знаємо, що мав на увазі поет-дисидент, кидаючи докір сонячному кларнетистові. До речі, і Є. Маланюк з гіркотою зазначав: “Від кларнета твого пофарбована дудка зосталась”. Але дивна річ – образ жінки-вдови, яка змушена була з'їсти власних дітей, як би перегукується у Руденка із тою трагічною картиною, що її так пристрасно-болісно змалював Тичина у поезії “Загупало в двері”...

*Там, де комора артільна,
вибігли вранці на танок,
Христя, вдова божевільна,
йде в канібальський танок.
А я діточок побила,
до схід сонця поварила,
трактористу-молодцю
наварила холодицю.
Їж, коханий, не барися,
виплюнь пальчики Орисі.
Від синів та дочок
тільки жменька кісточок.*

І ще одна деталь поеми: знову згадка про хрестоматійну поезію Тичини:

*...рупор голосом спесивим
комусь кричав про шлях новий.
Та ще словами, мов киями,
поет відомий в зубну мить
людей зганяв до одної ями:
– Будем, будем бити!*

Нас довго переконували в тому, що блоківський Христос освятив діяння революційних матросів. А, може, вони просто вели його на розстріл... В поемі М. Руденка “Хрест” більшовик Мирон і Син божий гинуть разом – в катівні НКВС.

М. Руденко – великий провидець, який бачив майбутню катастрофу. Воїстину народний поет, він з гіркотою думав про минуле і з болем – про

пройде. Тому багато його поезій торкаються теми елементарного людського виживання в епоху глобальних екологічних катастроф, в часи недовір'я влади до людини-робітника, людини-селянина, які на своїх плечах тримають всю ідеологічну надбудову. “Хліб тридцять третього”, “Кропива”, “Содом” – вже самі назви говорять до читача мовою космічної катастрофи.

В цьому короткому огляді згадані лише три поети, оскільки у поезіях кожного з них відбилися окремі спільні риси відгуку-зоїку на події, підступно спровоковані більшовицькою владою проти власного народу. Тому хочеться завершити уривком із поезії Є. Маланюка “Друге посланіє” (1944):

*Та ти – не виграшка природи,
не примха лиш земних стихій -
ти не загинеш, мій народе,
пісняр, мудрець і гречкосій.
Бо вірю: судні дні не даром
твій чорний рай зняли по жаром
і пломінь слупами росте,
сполучуючи з небом степ.
І небо сходить на країну
крізь зойк заліз, крізь звіра рик,
крізь дим руїни – Україну
новий узріє чоловік.*

Тричі “шугав безчолоий голод” Україною: 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр. Найнемилосердніший, найстрашніший був, безперечно – 1932-1933 рр. Це був справжній голодокіс, мор, що забрав життя мільйонів українців (учені ще й досі не визначили число його жертв). А скільки дітей не народилося в Україні? Вони ж могли побачити світ, коли б не голод... Штучний, запланований у Москві, він прийшов разом з більшовиками, разом з колективізацією. Нова влада з її класовою ненавистю, богохульством, безкультур'ям порушила усталений сільський уклад з його християнськими заповідями, вірою у Бога. Людям здавалося, що прийшов страшний звір, антихрист – Ящур, і все руйнує, знищує, випалює, виморює.

Але годі було говорити це вголос, серед чужих. Страх, який принесла більшовицька влада, скував усім уста, наклав на них печать мовчазних мук... Тільки зараз, офіційно Президентом України осуджено тоталітарний сталінський режим з його голодоморами та Гулагами, який ініціює і домагається визнати трагедії голодомору геноцидом.

Першим, хто сказав світові правду про 1933 рік, його причини і наслідки, став автор роману “Марія” Улас Самчук [5]. Написаний у високому стилі хроніки життя жінки-селянки, роман підносить її образ до символу України, багатостраждальної нашої землі.

Як син і виразник інтересів українського селянства, письменник зразу ж вловив увесь розмах нашої національної трагедії. Високо трагедійного звучання твір набуває поступово. З перших сторінок іде навіть трохи ідилічний опис життя і побуту українських селян з їх буднями і святами,

радощами і клопатами. Зовсім інше, моторошне враження справляють останні розділи роману. Автор підносить їх до рівня трагедійного національного епосу: всі головні герої – гинуть. Особиста трагедія жінки-матері стала трагедією всієї України. Образ Марії – найбільш смий і значущий. Автор продумав усе до деталей, починаючи з біблійного імені. Жодного разу ніхто в романі не назвав її Марійкою чи Марусею. Від коліски і до жахливої і голодної смерті вона – Марія. “Коли ж її тепла і радісна мати селянка Оксана виймала з довгої пазухи груди, Марія здалеку відчувала їх, моргала усточками й намагалася продерти свої майбутні оченята. Тридцять днів гаснула сама Марія – покинута, одинока”.

Жахи цієї смерті У. Самчук змальовує з такою документальною точністю, що ми спізнали лише в останні роки зі спогадів очевидців та жертв голодомору, які залишилися живими і змогли “заговорити” лише у незалежній Україні.

Роман “Марія” – роман-спалах, роман-реквієм, роман-набат. Надрукований 1934 р. у Львові, він дуже довго йшов до своїх читачів. Постефанівськи коротко, сильно і страшно” описує У. Самчук голодний 1933 рік. До зображення життя своїх героїв автор підходить з мірою українського вітаїзму – життєствердження.

“Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі”.

Попри трагічну тональність останніх розділів твору, роман У. Самчука сповнений життєстверджуючим пафосом: український народ безсмертний, і він має своє майбутнє. Тому так актуально звучить заклик Гната до учіллівих від голоду односельців, скомпонований у біблійному стилі: “Запам'ятайте ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, витравлені голодом, мором! Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе!... Кажу вам правду велику: краще буде Содомові і Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою!...” [5].

Утіливши у своїй творчості гірку долю українського народу в ХХ столітті, письменник та його роман “Марія” тепер уже назавжди залишаться в історії української літератури.

Стоячи біля джерел теми голодомору 1933 р., твір Самчука як би окреслив проблематику повістей Тодося Осьмачки “План до двору” (1951), “Ротонда душоубців” (1956); йому співзвучні п'єса “Чий злочин” (1952) Василя Чаплєнка, повість “Ім дзвони не дзвонили” (1987) Олекси Гай-Головка, твори Олекси Веретниченка та Ігоря Качуровського. Всі вони з суворю правдивістю розповідають про геноцид та етноцид, що їх проводила в Україні комуністична московська кліка.

В материковій українській літературі тема ця була суворо заборонена, хоча письменникам України вона боліла, мабуть, найбільше. Завуальовано до неї наслідки звернутися Михайло Стельмах у романі “Чотири броди”.

Спочатку не зауважили, “пропустили”, а коли схаменулися, наклали заборону – 10 років не друкували...

Василеві Земляку не поталанило відразу: “крамольні сторонки” вилучили з тексту без будь-яких пояснень. Лише уже в наш час “Літературна Україна” оприлюднила цей факт. Встиг створити свій “Голодомор” Євген Гуцало. Останнім часом звертались до цієї теми В. Захарченко (його твір “Пришли люди” удостоєно Шевченківської премії), А. Лисивець, А. Мацевич.

Чи не найповніше трагічні картини розп’яття української душі на Голгофі 1933 року зобразив Василь Барка (США). Свою оповідь він гармонізує Святим Письмом, усією християнською культурою, українським фольклором. Митець болісно дошукується причин такої катастрофи: чому зміг запанувати червоний звір, реалізуючи давнє пророцтво і міф про світовий голод у реальний голод в Україні.

Роману В. Барки “Жовтий князь” [6] передує слово “Від автора”, в якому письменник знайомить читачів з фактологічними основами свого твору.

Переживши всі жахіття страшного голодокосту на Кубані та Полтавщині (у брата), “виснажений до краю, весь у ранах... з опухлими і водянистими ногами, вже не надіявся вижити, пізнавши муки голоду аж до передсмертної межі”, Василь Барка 25 років збирав свідчення очевидців голодомору 1933 року. В кінці 50-х років, вже у Нью-Йорку, письменникові довелося ще раз у житті пережити моторошне відчуття голоду: 25-35 центів на тиждень вистачало лише на дешевий рис і раз на два дні можна було дозволити собі купити банку рибних консервів. Напівголодне існування, за свідченням Барки, відновило в його пам’яті 1933 рік на Кубані. І він взявся до роботи, нелегкої, виснажливої. Про створення роману автор говорить: “Там у мене було більше плачів, ніж писанини. Я дотримувався правила нічого не вигадувати... Автор у своєму творі – не суддя, але, як колись визначив Чехов, свідок для суду: розповідати, що сталося в житті”.

Напевне, не буде великим гріхом, коли ми слова професора Юрія Шевельова з його виступу з нагоди вручення 13 лютого 1982 р. Василеві Барці літературної нагороди фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів за строфічний роман “Свідок для сонця шестикрилий”, де він назвав цей твір “підсумком і звітом автора, свідченням перед людьми і Богом”, перенесемо на роман “Жовтий князь”.

Головні події, зображені у творі, відбуваються в с. Кленотичі. А за цим селом – уся замордована Україна. В центрі розповіді – хліборобська родина Катранників: батько Мирон Данилович, його мати Харитина Григорівна, дружина Дарія Олександрівна і троє їхніх дітей: Миколка, Андрійко й Оленка. Поряд з ними односельчани, такі ж хлібороби – “гурт худих дядьків”. По інший бік – Григорій Отходін, столичний партпрацівник, його помічник Шкрятов, “партійці й сільрадівці з револьверами в кишнях, і також міліціонери з револьверами на поясах”.

Доля сім’ї Катранників – це доля України. Василь Барка психологічно послідовно відтворює ту розгубленість і страх, що їх породило в думках та

настроях селян виморювання голодом власного народу. Вони не вірять, що політика їх винищення здійснюється за вказівкою згори. Перестрашені люди в усьому бачать знак біди: в біблійному числі 666, у завершенні XIX століття, яке повинне було, хай пізніше, але заявити про свій кінець якимось пекельством, в падінні з неба мертвих птахів, у червоному прапорі, що набухає й чорніє від пролітої крові.

“То тільки здається, що їх прапори червоні, вони темні”, – говорить Мирон Данилович.

Автор як би нагадує своїм читачам про дві форми вияву вічності – добро і зло. На початку роману він робить наголос на силі добра: сонячний ранок, мати одягає малу Оленку до церкви. Вічне почуття материнства у цьому епізоді заступає все як конкретний вияв добра. Саме це почуття допомагатиме людям лишатися людьми, боротися з неблаганними обставинами, не скоритися “жовтому князеві”. Але скоро, дуже скоро скрізь запанував “жовтий князь” – чорною буряною хмарою провисла над Клинотичами кампанія викачування хліба. Повисіла, затьмаривши людям сонце, та й покотилася далі Україною. А тут залишилася руїна, смерть, перше відчуття голоду. В душах людей – таке ж спустошення, як і по дворах, страх перед невідомістю.

Змальовані Барком докладні, часом вражаючі натуралізмом картини смерті селян та їх дітей, реалістичні описи голодних мук, пошуків їжі на зимових полях розкривають світові страшну правду про істинну сутність “процвітаючого суспільства”, розвінчують радянський тоталітарний режим, який так цинічно штовхнув у голодну прірву своїх громадян, селян-хліборобів. Є в романі метафорична сцена і конкретний образ прірви, де палає вогонь, наче в пеклі, і куди скидають із поїздів людей, які рушають розжитися на хліб до Вороніжчини.

Викривальність “Жовтого князя” не лише в таких алегоричних схемах. Вона супроводжує весь текст твору. З особливою силою стримує викривальний пафос через зображення трагедії родини Мирона Катранника, у якій вимерли всі, лишився тільки наймолодший пагінець – Андрійко.

Спочатку до неспізнання була спустошена хата Катранників, хата-святиня, де ікони споконвіку освячували хліб на столі. Не лише хати, а й цілі села перетворювалися в пустку, згарище, руїну. “Сади скрізь вирубано, самі пеньки де-не-де стирчать по дворищах, серед бур’янів. Все, що цвіло до сонця, пропало, ніби знесене бурею, пожаром, потопом, пошестю... Все зруйноване! Зграї гайвороння кружать скрізь, над всенародною пустокою, і через шляхи відлітають геть: на степи, обернені в океан бур’янів” [6]. Під колесо, яке самі розкрутили, потрапляють і самі партійці, пристосованці (Гудина, Лук’ян), бо були рабами, слухняними гвинтиками людиноненависницької системи.

Конкретним носієм зла, його невід’ємною частиною у творі Барки є “рудий”, “золотозубий” жовтий князь – представник високої партійної верхівки. Це він – той звір, “який вилазить із багна в образі компартії” у напівфантастичній оповіді діда Прокопа.

Вдається автор і до містичних видінь, символіки, казкових образів, щоб підсилити викривальний пафос твору. Всі негативні персонажі твору – це запроданці своїх душ нечистому – жовтому князю.

Викриваючи та розвінчуючи, Василь Барка не береться судити.

Проблема духовності, людяності, як одна із основних, розкривається через символічний образ церковної чаші, яку, ризикуючи життям, селяни врятували і зберегли. До речі, про цю схованку знає Андрійко. Може, тому й залишився він єдиним із усієї родини живим, щоб віднайти цю чашу, – нехай вона знову у свій час засіяє в церкві.

Такий обнадійливий символічний фінал роману “Жовтий князь”. Духовне його наповнення спонукає нас до гордості за українську націю, в дітей якої навіть голодна смерть не може вбити найголовнішого – людяності і любові.

Джерела та література

1. Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – К., 1983.
2. Всесвіт. – 1990. – № 7.
3. Маланюк Є. Поезії. – К., 1992.
4. Руденко М. Хрест: Поема. – К., 1996.
5. Самчук У. Марія: Український історичний роман. – К., 1997.
6. Барка В. Жовтий князь: Український історичний роман. – К., 1997.

О. А. Проценко
кандидат філологічних наук

ВЕЛИКА НАРОДНА ТРАГЕДІЯ 1933 РОКУ В ХУДОЖНЬОМУ ОСМИСЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Історії потрібні були десятиліття, щоб наблизитись до теми Великого Голоду. Письменники, навпаки, зреагували відразу, однак їхні твори були заборонені, й, отже, протягом довгого часу не могли дістатися до читача. Навіть за короткий сезон хрущовської відлиги згадувати про велику трагедію українського народу заборонялося. Потрібно було чекати півстоліття, щоб знову постало питання про голодомор.

Сучасне літературознавство ще не осмислило повною мірою художній внесок українських письменників у інтерпретацію цієї проблеми. Серйозного наукового дослідження потребує кожне художнє явище, присвячене темі голодомору. Твори У. Самчука “Марія” (1933), М. Понеділка “Чорна хустка” (1947), В. Барки “Жовтий князь” (1961) ставали об’єктом вивчення літературознавців М. Жулинського, Т. Конончук, М. Кудрявцева, Р. Мовчан, О. Пахльовської, М. Слабошпицького та інших. Н. Тимошук визначала проблематику голодомору та особливості її художньої реалізації в прозі двоколінійної літератури.

Мета статті – осмислити й проаналізувати літературні набутки українських письменників, насамперед Ю. Клена (“Мандрівка до сонця”),

“Прокляті роки”, “Попіл імперій”), П. Загребельного (“Тисячолітній Миколай”) у моделюванні штучного голоду 30-х років.

Варто зазначити, що голодомор 1921-1923 років згадувався у поодиноких творах новітньої літератури. Так, у “Антистрофах” (1920), образку “Кукіль” (1920), поемах “Голод” (1921), “Чистила мати картоплю” (1925) П. Тичини проблема голоду осмислена точно й сильно.

У прозі В. Підмогильного “Собака”, “Син” (1923), “Проблема хліба” (1927) голодний побут теж змодельовано правдиво й вражаюче, “з протокольною художністю”.

У драмі М. Куліша “97” (1924) знаходимо сувору правду про українське село під час голоду 1921 року, колоритні сільські типи, сповнену трагізму колізію на зламі історичних епох.

У художній літературі 30-х років, коли необхідно було писати твори із “реконструктивною тематикою”, на задані теми, все ж прохоплювалися згадки про голод уже 1933 року.

Для оповідання В. Підмогильного “З життя Будинку” (1933) характерне уникнення художніх подробиць голоду, спостерігаємо лише натяк: “...страва з людськими кістками, а Ви її їсте...” [1, с.237]. Письменник творить у межах доступного, а тема голоду в оповіданні використана задля дослідження психології людини, внутрішнього стану героїв у межових ситуаціях.

Драма М. Куліша “Маклена Граса” (1933) [2] створена на “іноземному” ґрунті. На фоні польського колориту – економічна катастрофа, зубожіння селян – проступає образ молодшої сестри головної героїні Маклени Граси – Христинки, яка від голоду постійно спить і навіть не має реплік. Зі спогадів А. Куліш (дружини) дізнаємося, що після відвідин рідного села в 1933 році М. Куліш був “сумний та пригнічений”, “ходив, як божевільний”: “якби ти знала, якби бачила, що робиться по селах – це жах! Це страшний жах! Уяви собі – по дорогах лежать пухлі й мертві люди, по селах тихо, люди не ходять, бо не мають сил рухатися. Біля матері лежать мертві діти, бо вона сама впала через поріг і конає. Навіть псів по селах не стало... вмирає з голоду цілий народ, вся Україна. Микола плакав, стогнав і захворів. Він зривався і кричав: “Про це не лише писати треба, а кричати, бити у дзвони на сполох” [3, с.738-739]. Писати з примусу він не міг. “Маклена Граса” – остання драма М. Куліша. З кінця 1934 року й літературна діяльність драматурга припиняється, й життєва доля обривається (арешт, розстріл).

З-поміж творів, написаних поза межами України в 30-ті роки, значним явищем стали поеми Ю. Клена про голод. На радянській Україні про митця згадували лише як про “злісного ворога соціалістичного ладу”, “співця буржуазно-націоналістичної української еміграції”, а його поезії та поеми трактувалися як ворожі.

У поемі “Мандрівка до сонця” (1934) повнометражно й багаторакурсно відтворено страшні події “чорної меси, що правиться по всій Україні”. Трагічне рельєфно виявляє себе через систему мотивів, образів і реалізується в лінії пошуку їжі:

*З рогу рясного прокляття
Сипле розбецений голод.
В дірки подертого шмаття
Голубом лащиться холод.
Хоч би надибати песького падла, –
Мріє біляве хлопча п'яти літ:
“А як помре оцей дід,
Буде він нам на обід” [4, с.81].*

В автобіографічній поемі “Прокляті роки” (1937) Ю. Клен подає широку панораму нищення (фізичного і морального) українського народу:

*Хто знав, хто вів смертям і страдам лік?
Де фільм, який нам показав би голод,
Отой проклятий 33-й рік?
Який співець поему склав про холод,
Чи розповів, як то людей в наш вік
Крутив і чавив пролетарський молот? [5, с.115].*

Осмислюючи жахливу реальність страшного “двадцятого віку”, тоталітарної системи (репресії, безправ'я, розстріли) Ю. Клен нагадує й про великий голодомор. “Зерно у купах пріло під дощем” – лаконічно-виразна, достеменна фіксація голоду. У селах, “дурні Грицьки і Опанаси”:

*“Вмирили, як у зливу комарі.
Тоді по селах їлось людське м'ясо,
І хліб пекли з розтертої кори.
Дивилися голодні діти ласо
На спухле тіло вмерлої сестри
Так ми, хоч і покинули печери,
В двадцятім віці стали людоджері...” [5, с.116].*

Незавершений твір “Попіл імперій” (1947) Ю. Клена – це “пророча епопея”, ще один художній документ грізної епохи. Твір написано в конкретно-історичній розповідній манері:

*В низьких житах, не торкнутих серпом,
блакитні трупи брякли і чорніли.
Той степ дримав глибоким скитським сном [6, с.208].*

Для увиразнення ситуації штучного голоду автор вдається до натуралістичних подробиць:

*А на вогні обід варила мати.
Я підійшов, і глянув у казан,
і скам'янів, у жасі, мов проклятий.*

...
*В воді, яка кипіла й клекотіла
і де варивсь посічений бур'ян,*

...

*догледів я куски людського тіла.
В окропі тім дитяча голова,
волоссячком оплутана, біліла,
неначе б то була якась трава,
а в ній нерізаний качан капусти,
і ворушилась ручка, мов жива... [6, с.208].*

Граничний, страшний реалізм. Вражають докладні картини смерті селян, дітей, реалістичні описи голодних мук і пошуку їжі.

Зумисне прихований глум є визначальним для загальної тональності твору Ю. Клена:

*Село наробить із людського м'яса
таке, на що позазорить і салон:
котлети, фляки, гуляш і ковбаси, –
московську, краківську і сальцесон [6, с.181]*

і це в часи, коли “голод гучно дмухає в трубу”. Із іронією вихваляє поет і “вождів премудрих”, які “навчили з моркви пити чай!” [6, с.182]. Глузування перетворюється на засіб звинувачення антигуманних суспільних явищ, тоталітарної політики Московського уряду.

Метафоричний ряд, порівняння образно розкривають потворні, антигуманні явища: голод, репресії, ідеологічну цензуру.

У художньому моделюванні правди про тоталітарний режим у вільній країні, голоду, Ю. Клен уміло поєднав високу емоційну напругу з глибоким аналізом зображуваних подій.

Написані в позацензурних умовах західного світу роман “Марія” (1933) У. Самчука, повісті “План до двору” (1951), “Ротонда душолюбців” (1956) Т. Осьмачки, роман “Жовтий князь” В. Барки (1958-1961) художньо узагальнюють документальний матеріал страшного злочину. Письменники подають широку панораму нищення – фізичного і морального – українського села, залучаючи власні враження, спогади співвітчизників. Так, В. Барка у передмові до роману зазначає: “З милостивої волі Божої мені пощастило вижити, можливо, для свідчення: що сталося... Автор у своєму творі – не суддя, але, як колись визначив Чехов, свідок для суду: розповідати, що сталося в житті” [7, с.28-29].

У творах тоталітарної доби, наприклад О. Гончара “Людина і зброя” (1960), М. Стельмаха “Чотири броди” (1979), “Дума про тебе” (1962), звичайно, в межах дозволеного, голод 1933 року постає в ретроспективних спогадах героїв.

З кінця 80-х – початку 90-х років тема голодомору вже не є забороненою. Багато матеріалів, як художніх, так і документальних [8; 9] з'явилося в роки 60-ї річниці голодомору – 1993 року.

Художня література кінця ХХ століття ознаменована новою хвилею творів про голодомор. Про голод заговорили як про штучно організований геноцид. Спостерігаємо прагнення українських письменників Ю. Збанацького “Кандьор” (1989), А. Дімарова “Тридцяті” (1988), “Самосуд”

(1991), Є. Гуцала “Голодомор” (1990), Яра Славутича “Моя доба” (1993), П. Загребельного “Тисячолітній Миколай” (1994) та інших, якнайповніше відобразити українську трагедію. Часом автори вдаються до цитування офіційних документів, подають тексти деяких постанов. У цих творах змінено співвідношення художнього вимислу та достовірності на користь останньої, а зміст пройнято непідробною історичною трагедійністю.

У спектрі прозових творів, присвячених історичному минулому України, вирізняється роман П. Загребельного “Тисячолітній Миколай”. Тема голодомору хоча й епізодично, але досить зримо постає у розділі “Вік ХХ. Введення третє”. Письменник описав ситуацію голоду і в образній формі, і в конкретних життєвих реаліях: “Голод на Україні завжди має колір снігу. Блідий, холодний, нещадимий мор приходив на цю землю однаково і за князів, і за гетьманів, і за царів, а тепер уже вкотре і за нової влади, яка самою своєю суттю заперечувала існування голоду, страждань і нещастя, бо звалася народною владою ... тяжко ступаючи, приходила в нашу державу голодна смерть і – всупереч усім законам відкритим і невідкритим – саме на ті землі, які могли б прогодувати не тільки своїх мешканців, а й увесь світ: на Україну, на Кубань, в Поволжя, Воронеж, Білгород, Курськ” [10, с.53-54]. Немало й деталей ужито на означення голоду. Так, у тридцять третьому: “стояли пустокою хати”, “із нетоплених печей тягло мертвим духом холодної сажі”, “ні кішки, ні собаки на обійсті, не співають пташки”, “в 33 і 34 на Україні діти не народжувалися зовсім”, “колгоспний конюх Іван на хурі вивозив у плавні мертвих людей і сам невдовзі вмер”. Автор подає безліч трагічних картин голодного апокаліпсису: “люди вмирали мовчки, покірливо і якось непомітно...”, “люди гинули сім'ями”, а з приходом зими “вмирали цілі кутки” – “газети про голод не повідомляли...”. Страшна й невідступна трагедія призвела до того, що в селян повикачували “не тільки хліб і пшоно (на кашу для диктатури пролетаріату), горох і квасолу (для зміцнення Червоної Армії), картоплю (для всіх пригноблених і бідних), буряки й гарбузи (для зміцнення колгоспного тваринництва), звичайно ж, соняшники і навіть насіння кавунів, динь, огірків” [11, с.143]. Гостра іронія увиразнює трагізм зображуваних подій. Саме тоді, коли енкаведисти з комсомольцями витрушували в зашмакківців останні зернинки, над вмираючими селянами “гриміло залізне гасло далекого вождя”, що сидів у своєму кремлі мовби вище од Бога: “Зробимо всі колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними” (сталінський лозунг 1932 року) [11, с.154-155].

Майстерно виписані П. Загребельним і сталінські посіпаки: Хабло та “буксири” – троє комсомольців “з ненажерливо роззявленими ротами, з завидющими очима і загребущими руками” [11, с.144], які “визорювали”, “винохували”, “внишпорювали”, а Хабло “знай штрикав довгим залізним шупом, щоб не сховалася й зернина...” [11, с.144]. Характеризуючи людей-гвинтиків, прозаїк зосереджує увагу на двох рисах: бездушність, жорстокість. Образи виконавців штучного режиму – втілення моральної сутності сталінських інквізиторів. Головні винуватці горя теж наявні в творі, хоча й незримо.

Новими смисловими відтінками збагачені спогади головного персонажа Миколая про своє голодне дитинство: “Батько знехтував розпорядженням начальства, він рятував тих, кого ще можна було врятувати, кожен одержував миску кандьору (нудотно-солодке вариво із суданського проса – О.П.) до нового хліба, до остаточного порятунку пливли по ньому ніби по вузькій червоній річечці, бо кандьор той був... червоний, як кров... І все закінчилося червоною кашею із суданки, щастя, що ми хоч вижили” [11, с.154].

Тож, загальна національна трагедія голодомору змодельована через конкретну людську долю Миколая Сміяна. П. Загребельний у романі “Тисячолітній Миколай” достатньо переконливо зобразив конаючу від голоду Україну.

Твори про геноцид народу 1933 року – вагомий внесок у розвій української літератури, духовності. Письменники художньо виразно репрезентували замовчувані протягом десятиліть факти та події і висвітлили голодомор як одне із закономірних явищ тоталітаризму.

Джерела та література

1. Підмогильний В. З життя будинку // Підмогильний В. Оповідання. Повесть. Романи. – К., 1991.
2. Куліш М. Маклена Граса // Куліш М. Твори: У 2-х томах. – Т. 2: П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади. – К., 1990.
3. Куліш А. Спогади про Миколу Куліша // Куліш М. Твори: У 2-х томах. – Т. 2: П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади. – К., 1990.
4. Клен Ю. Мандрівка до сонця // Клен Юрій (Освальд Бургардт): Вибране. – К., 1991.
5. Клен Ю. Прокляті роки // Клен Юрій (Освальд Бургардт): Вибране. – К., 1991.
6. Клен Ю. Попіл імперій // Клен Юрій (Освальд Бургардт): Вибране. – К., 1991.
7. Барка В. Від автора // Барка В. Жовтий князь. – Харків, 2003.
8. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упорядник Ю.Семенко. – Дніпропетровськ-Мюнхен, 1993.
9. Воля О. Мор: Книга буття України. – Канада-Україна, 1993.
10. Загребельний П. Тисячолітній Миколай: Роман: У 2 ч. – Харків, 2001. – Ч. 2: Залізні зуби.
11. Загребельний П. Тисячолітній Миколай: Роман: У 2 ч. – Харків, 2001. – Ч. 1: Полювання на хлястики.

В. Д. Семиряк
кандидат філологічних наук

МОВНІ ЗАСОБИ ЗОБРАЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В СПОГАДАХ “МІСЦЯМИ ЗАПОРОЗЬКИМИ” ЯРА СЛАВУТИЧА

Публіцистично-документальна спадщина Яра Славутича, окрім змістової цінності, є вдячним матеріалом для мовознавчих студій. Діаспорний письменник називав речі їх іменами, що було неможливо в СРСР. Так, у споминах “Голодомор 1932-1933 років у межах сільради. Спогади”, написаних у Філадельфії 1950 року та доповнених в Едмонтоні 1983 року, вміщених у збірці нарисів та спогадів “Місцями запорозькими”

[1, с.32-47], письменник подає назви й дефініції понять, які й сьогодні є предметом дискусій, а то й спекуляцій різних політичних сил як в Україні, так і за її межами.

Слова “голодомор” немає в нашому академічному тлумачному словнику [2]. Цензорам так здавалось простіше, а головне правильно: немає слова – немає і явища. Але чи й справді не було слова? Воно, мовляв, з’явилося в публіцистиці, зокрема з подачі Олекси Мусяненка, в 1988 році. Це слово *пробилося* тоді, а існувало, безперечно, давно – з часу осмислення народом штучно створеного голоду, та й не одного.

Свідченням правомірності такого припущення є вживання слова “голодомор” Яром Славутичем у його спогадах про трагедію 1932-1933 рр., яку він, Гриць Жученко, у неповних п’ятнадцять років пережив зі своєю родиною на хуторі Жученків Ново-Шевченківської сільської ради Дніпропетровської області.

Ми не можемо стверджувати напевне: в 1950 чи 1983 році письменник увів його у свої спогади. Та це й не суть важливо. Навряд, щоб сам Яр Славутич був і автором цього композита.

Мова завжди реагує на зміни в житті народу, тим паче на масштабні. Голод – це потрясіння сильніше за війну. Неприродність, штучність голоду, 1932-33 рр. усім його жертвам, як і організаторам, була очевидною. За таких умов в українській мові, якою послуговувалося знищене селянство, фразема *морити голодом* була як ніколи актуалізованою. А від фраземи до композита *голодомор* один крок (слово *мор* в українській мові також було – вживалося на позначення масового вимирання населення від різних епідемій). Таким чином, можна припустити, що слово *голодомор* виникло ще в час штучного великого голоду в Україні, але офіційно не використовувалося, бо несло в собі оцінку явища, зазначення його причини. Історія цього слова є прикладом маніпуляції мовними засобами в інтересах насадження певної ідеології при замовчуванні та спотворенні правди.

Спомини Яра Славутича про Голодомор 1932-33 рр. допомагають з’ясувати істину. Змістовий бік спогадів – це предмет дослідження істориків. І все ж відзначимо, що їх правдивість не викликає жодних сумнівів. Спогади про перебіг голоду в Згурівському районі тоді Полтавської, а нині Київської області, який пережили не всі члени родини автора цих рядків, повністю збігаються з описом письменника, причому не лише в найголовнішому, сутнісному, а й у деталях. Цей факт також говорить на користь спланованості геноциду.

Оцінку голоду в Україні 1932-1933 рр. Яр Славутич подає уже в назві споминів, яка починається словом “голодомор”, проте в самому тексті, окрім заключної частини, використовує слово “голод”. Робить це автор споминів навмисне: викладаючи факти, він поступово переконує читача в тому, що це була спланована акція, спрямована на нищення українського народу.

Лексема “голод” має три значення:

- 1) Гостре відчуття потреби в їжі, сильне бажання їсти / Тривале недоїдання через відсутність їжі;

- 2) Відсутність або гостра нестача хліба та інших продуктів харчування з певних причин у населеному пункті, районі, країні тощо;
- 3) на що, перен. Гостра нестача чого-небудь вкрай необхідного [3, с.113-114].

У споминах Яра Славутича вона фігурує переважно у другому значенні, яке включає дві семи: відсутність або гостра нестача хліба та інших харчових продуктів і наявність певної причини такої відсутності. Отже, скористаємось споминами і вдамося до компонентного аналізу лексеми “голод” з метою окреслення його характеру в 1932-33 роках і з’ясування правомірності вживання, усвідомлення за Яром Славутичем, конкретнішої назви трагедії – слова *голодомор*.

Про відсутність та гостру нестачу продуктів свідчать перелічені письменником назви на позначення “харчів”, якими доводилося задовольнятися хліборобам України в урожайний, за свідченням підлітка, що брав участь у збиранні врожаю, 1932 рік. Після виконання “першого плану до двору” (“крім високого грошового податку, треба було віддати величезну кількість зерна, двоє коней, дві корови..., як також астрономічну кількість м’яса і майже тисячу яєць. Із великою тривогою в серці, батько цей “план до двору” виконав. Та не минуло й двох тижнів, як прийшла нова повістка про додатковий “план до двору”). “Віддавати вже не було чого” [1, с.36-37]. У листопаді 1932 року у селах Ново-Шевченківської сільради мало місце “недоживлення, а потім справжній голод лютував до травня-червня наступного року” [1, с.38].

За велике щастя селяни вважали мати *окрасць хліба, картоплину*, торбиночку *пиона*, пляшку *молока*. Рятуючись від голодної смерті, люди “несвідомо блукали полями, в надії знайти *торішний колосок, качан кукурудзи, викапати мерзлу картоплину*” [1, с.41]. Коли вже масово “паслися” (за висловом автора споминів), споживали *гірчаки* (ласощі!), *лободу, козельці, просерени* та інші соковиті рослини. Окрім неживаних зазвичай у їжу зазначених бур’янів, голодні люди вживали трупне м’ясо коней, їли собак. Письменник засвідчує випадки людоїдства, відзначаючи таку деталь: збожеволівши від голоду, людина вбачала у своїй жертві велику гуску (влада таких розстрілювала, але швидше за прокльони на її адресу, до яких вдавалися винуватці, прийшовши до тями).

Голодний стан людини (слово “голод” у першому значенні) Яр Славутич передає досить скупко, описуючи власний фізичний стан через голод упродовж кількох днів: *дуже охляв*; цілком занемігти, сів під тином; не міг рухатись; (був) блідий і виснажений [1, с.44]. Діти й старі не витримували такого стану й помирили першими. Для передачі масової загибелі людей від голоду використовується дієслово **вимерли**. При наведенні статичних даних добираються скупі на експресію слова: *втрачено* (осіб), *не дожив* до..., *унав*, а також стилістично виразніші фраземи: *спустив дух, відійшов з цього життя*.

Вразливий підліток – автор споминів – на власні очі “часто бачив на дорозі трупи. Підбирали їх рідко” [1, с.40]. Юнак зауважив: “Сморід

наповнював усю околицю. Тоді, на запах трупів, появлялися вовки..., яких давно не було в степовій Україні. Побільшало і тхорів, які смакували людськими трупами також” [1, с.40].

Про масштабність голоду говорить і спосіб поховання його жертв: “Тоді в одну яму на поширеному кладовищі ховали не по 3-5, а по 10 і більше трупів” [1, с.38-39].

У 1943 році Яр Славутич побував у Благодатному та інших селах з такими ж несумісними зі штучним голодом назвами – Утішному, Братолюбівці – і склав список померлих від голоду (на жаль, список втрачено). За його даними, в Ново-Шевченківській сільраді 23 хліборобські родини цілком вимерли, а в багатьох родинах померли окремі особи, переважно діти або старі. Із 1300 душ населення після виселення розкуркулених і голоду залишилась половина [1, с.40].

З’ясування семантичного компонента “з певних причин” у другому значенні лексеми “голод” виводить нас, услід за Яром Славутичем, на концепт “влада”. Він має свою структуру й складові, але обмежимося тут лише тими експонентами, які використовує письменник. “Влада” представлена ним такими метонімічними онімами, як Кремль, Москва, московський Молох, а також через антропоніми, що позначають очільників тієї влади: Сталін, Молотов, Каганович, Постишев. На місцях “кремлівський план” втілювали тисячі присланих “своїх людей, комуністів” [1, с.46].

Автор споминів переконливо доводить, що ментальність українського хлібороба не сприймала колективного господарювання на землі, що відображено в пареміях: гуртове – чортове; у колгоспі добре жити – один робить, сім лежить. Проте, провина влади не в тому, що вона не зважила на це. Все було значно жорстокіше. Зміцнілий за роки непу селянин в Україні з його національною свідомістю становив небезпеку для комуністичного режиму, оскільки не віддавав би добровільно *всього* заробленого тяжкою працею. Тому господаровитих вирішено було знищити – “розкуркулити як клас”. Інших можна було “схилити” до колгоспів.

Колективізацію письменник описує як *нещастя, яке нагрнуло, підкралося; хлібозаготівля* – це *пограбування зерна й худоби*. Проводилась колективізація через руйнацію: батька й мене *заарештували*; матір з п’ятьма дітьми *вигнали* з хутора; хутір – суцільна *руїна*: покрівлю *знято*, вікна *повибивано*, стайню, корівник *зруйновано*, дерев’яний саж *розібрано*, клуню *спалено*, колодязь засипано землею [1, с.37].

Виконавців політики партії з колективізації письменник представив лексикою негативної семантики: *згряя* комсомольців; забране все учасники *грабунку* вивезли до клубу й поділили між собою; хати комсомольців *руйнували*; ... *застрелили* на місці, хто не віддавав майно [1, с.38].

Владу красномовно характеризує також опис відправки “розкуркулених”, серед яких був і Гриць Жученко. Ось деякі деталі: товарні вагони; без їжі; воду брали на станціях під охороною міліції; “плачі жінок і дітей”; постріли міліціонерів, крики людей у переповнених вагонах – усе це

творило страшну картину. Стало моторошно [1, с.37]. Ще одна деталь: “дитячі юрби облягали залізниці, ними ніхто не опікувався” [1, с.38].

Таким чином, аналіз причин голоду в Україні в 1932-1933 роках та його наслідків засвідчує, що він був зумовлений діями влади, спланованим актом більшовицько-тоталітарного режиму, який за рахунок селянства, зокрема українського, здійснював індустріалізацію в СРСР. Чіткіше позначає цей голод слово *голодомор*. Композит утворено від фраземи: *голодом морити*.

Яр Славутич не використовує слово геноцид, натомість висловлюється ще зрозуміліше: “*народовбивчий голодомор*” був запланований у Москві – для України, Кубані, Дону й неросійської людності уздовж нижньої та середньої Волги. У самій Росії ніякого голоду не було. Колективізація там проходила без труднощів. Звиклі до життя в общинах російські селяни сприймали чергове усупільнення як щось природне й закономірне. Навпаки, на українських землях, де кожен селянин мав прикмети виразного індивідуалізму, хлібороби ставили рішучий опір, передусім суспільний, що переростав і в національний [1, с.46].

Таким чином, компонентний аналіз лексеми “голод” на позначення трагедії 1932-1933 років на матеріалі споминів Яра Славутича підтверджує правомірність використання більш точної назви “голодомор” і кваліфікацію його як прояв геноциду українського народу.

Джерела та література

1. Місцями запорозькими. – П’яте видання. – Запоріжжя, 2002.
2. Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1970-1980 рр.
3. СУМ, II.

О. О. Стадніченко
кандидат філологічних наук

ФІЛОСОФСЬКО-АЛЕГОРИЧНА ВІЗІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ У ПРОЗІ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ

Тодось Осьмачка – талановитий український письменник, слово якого звучало в українській літературі на початку 20-х років ХХ ст. Живе, нереволуційне, воно не било в унісон з тими, хто, зриваючи голос, славив більшовицький переворот і творення комуністичного світу.

Голодомор – тільки один із тематичних аспектів творчості Т. Осьмачки, який виступає не лише спостережливим письменником, а й історіософом сучасності.

Письменник відтворив широку панораму нищення українського села під час і після штучного голоду 1932-1933 рр. у романі “План до двору” (1950) та “Ротонді душогубців” (1956). Це міфологічно-символічні полотна про глобальну катастрофу людства – загибель української селянської цивілізації під тиском комуністичного режиму, який дощенту грабував і нищив Україну.

Автор пише не стільки про сам голодомор, як дає широку панораму нищення українського села (фізичного і морального), власне розтрощування його залишків під час і після голодомору 1932-1933 років. Він показує, що виконання формули більшовицької політики “план до двору” не могло ні до чого іншого призвести, як до голоду. “Це був удар по хазяїнові, який мало чим різнився від наглої його смерті” [1, с.48].

Досягнення гармонії з навколишнім світом і найперше із самим собою – головна мета існування героїв Годося Осьмачки. Світогляд белетриста багато в чому сформований на засадах традиційного для української філософської думки кордоцентризму з його настановою на домінування чуттєвої сфери та прагненням охопити в обмеженому безмежне, у відносному – абсолютне.

Іван Брус (“Ротонда душоубців”) прагне досягнути абсолюту шляхом вирішення цілого ряду складних філософських проблем: сенсу людського буття, екзистенційного вибору між життям і смертю, цілісності людської особистості. Поняття особистості для Осьмачки є невіддільним від поняття свободи.

У прозі Осьмачки питання національної належності постає ракурсом всебічного відображення суспільних і моральних катаклізмів, що їх спричинила сталінська диктатура. Трагедія “сім’ї народів” подана у “Ротонді душоубців”. Іван Брус, прототипом якого є сам автор повісті, усвідомлює, що не лише для України готують у Москві смерть. У СРСР “кожна нація і кожен гурт душаться в чаду безвихіддя і приреченості...” [2, с.311].

Тему повісті “План до двору”, виданого 1951 року в Торонто, підказав Т. Осьмачці В. Винниченко. В одному з листів (автор наводить його у передмові до твору) він радив розповісти “формою повісті або роману про штучний голод на Україні, викликаний більшовицькою владою та верхівкою комуністичної партії” [1, с.10].

Літератор подав життя українського села у трьох ракурсах: автобіографічному, історичному та публіцистичному. Останній представлений у формі авторських зауважень та оцінки політичної, економічної, моральної ситуації на Україні. Осьмачка часто не втримується в мистецьких рамках, ідейність домінує над художністю: у текст, незалежно від художньої доцільності, втручається з відповідним оціночним аспектом оповідач або трапляється руйнівний для композиції перехід до публіцистики. У спогадах Осьмачка визнав: багатозначність його образів не в останню чергу зумовлена соціально-політичними обставинами – “мова символів та алегорій” покликана нагадувати про реальну ситуацію в Україні. Тож у семантичних полях деяких образів-символів виразно проступає соціально-політичний аспект.

Складниками образу України виступають зорі та місяць, сонце, степ, гаї, луки, журавлі, утворюючи традиційний сентиментально-пейзажний образ. Та це лише одна його частина. Другу, контрастно “зчеплену” з першою, складають кров, кістки, вовки, свист, пожежі, сплюндровані церкви й збужалі селянські оселі.

Отже, перша Україна – стала, статична, описово-пейзажна. Друга – подієва, вона сприймається як тимчасова, помилкова, неприродна характеристика “справжньої України”. “Це не Україна, це чуже лихо на Україні. Справжня Україна у наших серцях” [1, с.103], – каже Іван Нерадько.

Часто нове в художньому світі Осьмачки виявляється принаймні чудернацьким (а тому наповненим додатковими значеннями), як “картуз форми гепеви” [3, с.159] чи “московський славний батюшка кашкет” [1, с.130] – порівняно зі звичними солом’яними брилями й шапками селян, – або як інші, детально фіксовані елементи одягу, взуття, зачісок. У прозових творах важливу ідейно-композиційну роль відіграє близький тут до протиставлення мотив переодягання. Він покликаний унаочнити духовне перелицювання персонажів – усебічне зубожіння селян, одягнених знову (після того, як уже одягалися в крамовий одяг) у саморобні вбрання. Ці фарбовані бузиною старенькі піджачки, подерті червоноармійські шинелі відбили небезпечність, підступність тих, що подалися до влади. Свою роль грає еkleктичність поєднання реманенту і “туалетів”: “озброєні московськими рушницями, але одягнені в селянську одягу” [1, с.102].

Однією з важливих структурних одиниць міфологічного мислення у творі стає символічна казка, в якій “закодовується” минуле й майбутнє України. Перед смертю край вимучена голодом і стражданнями Шияниха розповідає своїй доньці казку-надію, яка нагадує пророцтво: тепер в Україні – час біди, “але кажуть, що Україною буде обладувати... одна гетьманша сирота. І людям буде добре ...” [1, с.171].

Розгорнуті символічні образи пісень, як і вставна авторська казка, прояснюють і увиразнюють пафос прозових творів митця, відіграють важливу роль у ідейно-композиційному вирішенні: зрадникам, представникам ворожого радянського світу українська пісня доступна лише поверхово, а її прихована енергетика таїть пастку для них. З ворожого табору тільки головний зверхник, званий у народі “червоним сатаною” (Сталін), прозирає затаєну могутність українського фольклору й тривожиться нею.

Трагічна дійсність виникає в авторських описах. Весь художній контекст, в якому персонажі спілкуються, дискутують, страждають, борються, виживають, помирають, дає відчуття трагічності. Приреченість світу передається у гнітючих людських образах. “Німотні”, “мовчазні” [3, с.105] похмурі істоти своїм фатальним виглядом нагадують “ще не позрізувані та не позламувані хрести на селянським кладовищі” [1, с.105].

Розвиток конфлікту роману “План до двору” відзначається такими особливостями: ядро конфлікту будується на основі суперечностей, що виражаються співвідношеннями: “людина – тоталітарний світ” – “людина – ситуація” й “ситуація – країна”. Конфлікт є багато пластовим, складним, охоплює зовнішню (типове – поляризація навколо антагоністичних центрів – “свій” – “чужий”) і внутрішню (індивідуальне), притаманне кожному окремо взятому персонажу (амбівалентність особистості, душевний мікроконфлікт героя з самим собою). Автор включив поступовий перехід із однієї

конфліктної ситуації в іншу; високий ступінь драматизму, який зумовлює трагічний розвиток подій і поліваріантність виходу з конфліктного зіткнення. Названі атрибути дозволяють визначити конфлікт роману як складний соціальний драматичний конфлікт.

У сюжеті повісті виділилася, власне, одна лінія – нескладна і характерна для того часу історія переслідування владою патріотично налаштованого сільського вчителя-українця Івана Нерадька. Трактований як неблагоннадійний за “націоналістичні переконання” [1, с.132] Нерадько був звільнений з посади та заарештований як “польський шпигун і буржуазний агент” [1, с.136]. Конфлікт головного героя з владою закінчився трагічно – Нерадько помстився начальникові ДПУ за вчинені на селі злочини. Це вбивство скероване на чужинця, що зазіхає на Україну, на її багатство, на її світло, на її жінок. Це, отже, національна помста. “Вбивство у повісті здійснюється як спільна помста дитини, у якої винищено всю родину, і чоловіка, який постає перед дитиною казковим месником-гетьманенком” [3, с.142]. Вбивство тут не тільки не засуджується, а й виправдовується. Насамперед на містичному рівні тексту: Тюрін видається Іванові тим чорним вішалником, котрий зайшов у церковну пустку і чекає других півнів. Також він нагадує дідове пророцтво, знаки якого вказують Іванові на диявольське походження Тюріна. Злочин виправдовується й на ідейно-політичному рівні твору: “Він відчув, що вбив, хоч і не по-лицарськи, ззаду, але так само вбив, як і комуністи вбивали непокірну Україну” [1, с.171]. Помста освячується в символічно-узагальненому авторському слові. Хочеться сподіватися, говорить автор, що наші герої подужають ката і “вкинуть його у тихий вогонь” [1, с.11]. “І вогнище ще раз бухне і полум’ям, і іскрами, які розлетяться знов по небу та й погаснуть у могутнім сьайві дня” [1, с.12].

Але образ Нерадька став у повісті і своєрідною авторською призмою, крізь яку переломлюються тогочасні події і передусім – шалене нагнітання “зверху” темпів колективізації, буквальне розорення села репресивними заходами влади. Через те письменник часто перемишує розповідь тужливими, нерадісними, а то й нестримно-гнівними роздумами головного героя та авторськими відступами-роздумами. Роздумами над тим, чому ж селянин так несамовито опирається, відбивається, коли його силоміць тягнуть до “колгоспного раю” [1, с.43], чому ж воля мільйонів “людей від плуга” [1, с.42] мала підкоритися волі однієї людини, котра ніколи не орала, не сіяла, не жала. Чому люди йдуть на роботу мовчки, без пісень?.. Чому?..

Аби дістати відповіді на ці питання, письменник веде читача до середовища тих, хто утверджував сталінську волю на місцях – “двадцятьп’ятитисячників” [1, с.137]. Сталін велів посилати на Україну таких партійців, які не були переобтяжені “пережитками капіталістичного минулого” [1, с.151] і позбавлені вірусу “українського буржуазного націоналізму” [1, с.153]. Перед нами два типи таких посланців – Хохлов і Тюрін.

Росіянин українського походження Єшка Хохлов, що сам себе називає “московським робітником” [1, с.161], який “пройшов усі фронти: колчаківський, врангелівський і денікінський... на Україні гасив контрреволюцію” [1, с.160], керує колгоспом. Над ним, як демон, нависає “районний комісар, голова міліції і начальник гелеви, все в одній особі” [1, с.160], Єрмил Тюрін. Просто, без недомовок висловлюється він перед головою колгоспу, що “во ім’я комуністичного побуту в цілому світі” [1, с.158] мають бути виправдані “всі засоби боротьби” [1, с.152]. Тюрін відверто, мотивуючись “настановами ЦК партії” [1, с.132], так формулює свою мету в дорученню йому району: “роз’єднання всіх місцевих зв’язків суспільного життя... диктаторські засоби для цього найпевніші”. Він сам робить і вимагає від своїх прислужників діяти так, щоб “усяке життя було перелякане і кожна людська байдужість була збуджена до найвищого неспокою, до жаху... Щоб життя стало і на полі і дома єдиною новою і всенародною тюрмою... тотальною безстінною в’язницею” [1, с.168].

Усім повинен володіти жах, єдиний керівник поведінки загнаних у колгосп селян! Отже, новітнє кріпацтво – як за Катерини II! Саме так, не називаючи цариці, завершує свою тираду Тюрін у розмові з Хохловим.

Унаслідок такого стану в спустошеній, без тинів і загород, Попівці все чують, все бачать, і всі мовчать. Найвідважніших чи тих, що десь проговоряться з розпуки, убивають, топлять у ставку під кручею або садовлять у льох під церквою і морять голодом. Дійшло до того, що Тюрін запропонував Хохлову створити в закріпаченому селі “бардак” [1, с.41], до якого вимагав віддати найгарнішу місцеву дівчину Марфу – її батьків розкуркулили й фізично знищили за невиконання “плану до двору” [1, с.44]. Яр Славутич вважає, що “спочатку цей план застосували для експропріації зерна, потім, уже за сколективізованого стану хліборобів, це значило вигнати з хати напризволяще або й просто знищити” [4, с.14]. Отже, на совісті Хохлова – зневажливе ставлення до людей, відверте знущання над ними. Тюрін – один із тих “солдатів революції” [1, с.150], які склали велику сталінську армію репресантів.

Трагедію українського села Т. Осьмачка вбачає ще й в тім, що його рвали на шмаття і власні “висуванці” [1, с.73] – ті сільські люмпени, старші і молоді, котрі віддано слугували владі і натворили чимало зла. Цими “помічниками” [1, с.77] виступають комсомольці-активісти, руками яких хохлови і тюріни руйнували храми, розкуркулювали тих, кому доводили “план до двору” (покарання неймовірно високими податками). Ці постаті переважно безіменні, “позбавлені індивідуальних характеристик і через це не розкривають глибини самого явища, характерного для більшовицько-тоталітарної системи...” [5, с.55].

Потужна більшовицька енергія руйнування персоніфікувалася в образі вождя народів. Зображення кремлівського володаря – “грузина з диявольською душею” [1, с.182] – сягає біологічно-релігійної містики.

Романний Сталін – “символ нового божища, жорстокішого від вавилонських, асирійських і єгипетських божищ” [1, с.128].

“План до двору” має все ж безнадійний кінець. Остання сцена – музей мистецтв, де зібрані ідоли великих грішників. Скульптурні постаті Леніна і Сталіна вкриваються білою шерстю, одягають звірячі шаги, хижо здіймають сокири над своїми кривавими жертвами. Чорні бронзові вожді здіймаються круками і ворущать за плечима “великими чорними крилами” [1, с.182]. Останній поетичний акорд цього твору звучить безпроглядно песимістично і однозначно, як перемога сил тьми:

*Темно надворі, зоря не зоріє,
Вітер холодний з півночі віє...
Виють вовки по ярах та болотах...* [1, с.183].

У руслі поставлених у “Плані до двору” проблем написана повість “Ротонда душоубців” (1956). Ідейним осердям твору, як і попереднього, є нищення Москвою української нації; письменник зобразив імперську політику головним джерелом, головною причиною бід українського села та всієї України. На думку Яра Славутича, “незначні публіцистичні елементи попереднього твору тут випуклено, однак уплетено в художню тканину так уміло, що вони не знебарвлюють повісті, а навпаки – додають гостроти сприйманню” [4, с.15].

Інший дослідник творчості письменника В. Шевчук дає таку характеристику повісті: “Складний і химерний твір; саме тут Осьмачка знайшов художній стрижень для осмислення сили, що переслідувала його все життя, позбавила здоров’я, не давала творчо працювати, ганяла по дорогах та світах, поки, зрештою, не вбила; сила, з якою він боровся квалістю своєю, але боротися ніколи не переставав” [6, с.109].

“У цій повісті найбільше відчувається злиття героя й автора – і не лише в ідейних позиціях, але й в головних етапах їх життєвого шляху, в методах боротьби” [4, с.56], – вважає Яр Славутич. Т. Осьмачка-письменник відверто не сприймав імперської політики Москви по відношенню до України, глибоко переживав трагедію колективізованого села, а в ньому й трагедію батьків та родичів, не “пускав” до своїх віршів ні романтики революції, ні романтики “соціалістичних буднів”. Над ним постійно висів дамоклів меч арешту і таки впав на його голову – довелося звідати катівень Лук’янівської тюрми. Саме тут почалася боротьба опального поета з чекістами за те, щоб, не зрадивши власних переконань, вижити й вибратися на волю. Такі ж стежки простелив автор і своєму героєві – інтелігенту-патріоту, письменнику Івану Брусу, якому теж немає місця в суспільстві тоталітарного режиму.

Час дії повісті – перша половина 30-х років. Але у відступах-спогадах про історію родини головного героя Івана Бруса та життя українського села автор переноситься у 20-ті роки. Ширшими стали географічні рамки твору – крім села Куцівки та Києва, у розповіді фігурує і Москва, бо саме там зав’язується дія твору. По суті письменник тут розвиває свій задум показати

московську імперську політику як головне джерело, головну причину бід українського села та всієї України.

У “Ротонді душоубців” історія розгорнулася справжньою кінцесвітньою панорамою, як душоубська містерія. Світ розколотий на Москву й Україну. Москва своєю гігантською чорною силою наступає на світло української душі. Ця душоубська зона представлена червоно-чорною колористикою. Позначене сатанинськими знаками кремлівське лігво. Попід його стінами шугають густі чорні тіні [2, с.129]. Червоний прапор нагадує чорну велику птицю на припоні, що “вибивається з останньої снаги” [2, с.130]. Червоний колір “з блиском багряності” [2, с.131] – головна барва цього “зачарованого місця”. Стежка до Кремля викладена червоною целою, дах нагадує “червону сітку ланцюгів” [2, с.131]. Внутрішній об’єм Кремля – це божевільна “стихія червоніння”, зі стінами “кольору кривавого терору”, з “червоними просторами”, “червоними туманами” [2, с.131] і навіть із тишею кривавого кольору” [2, с.135]. У червоних просторах Кремля, залитих електрикою, шелестять “чорні палітурки” [2, с.132] сатанинських доповідей.

У поемі “Поет” є така деталь: великодні дзвони співають про те, “що в пеклі сатана червоний закований у власну жагу...” [2, с.142]. Цей мотив справді розгорнутий у “Ротонді душоубців”. Кривава спрага сатани, який не може насититися, оця невтомлена диявольська пристрасть, оце пекло і є змістом цієї повісті. Надворі п’ятьма, кремлівські куранти “криком пугача” [2, с.278] відбивають години. Під “червоним осередком ротонди” [2, с.134] цар темряви скликає душоубців: “Я даю вам право над людьми цієї країни... Гляньте вгору і під ноги собі. Все червоне, і ви від нього червоні... Мене звать червоним сатаною... Ви, кати, а я між вами найбільший!” [2, с.140]. Осьмаччина міфологема побудована як бісівський план знищення української землі [2, с.143]. Сам вождь Комуністичної партії дає такі доручення: “Я вам даю право над людьми цієї країни, яких я вважаю ворогами її ... ваше завдання ... і здерти з їх усе добро, яким вони обросли, і нагородити ним себе...” [2, с.141]. Він посилає на Україну всіх катів, щоб зробити краще майбутнє лише для себе: “... і утворимо потрібне нам суспільство..., кого ми убиватимемо, то тільки для добра свого, своїх дітей і майбутнього наших дітей, що тоді буде зватися щастям свого людства” [2, с.142].

Апокаліптичний хронотоп набуває у “Ротонді душоубців” панорамної масштабності: гримлять сокири і молотки, навкруги – “кроваві оргії” [2, с.412], “різницький хаос” [2, с.412]; від різанини і масового убивання людей “стоять у повітрі стогони, крики, сморід і червоні тумани” [2, с.412]; з диким ревом, з потьмареним від кривавого дурману розумом, очманілі душоубці кидаються одне до одного; і кладовища закатованих людей, і погублені душі, і п’ятьма у людській свідомості; й осатанілі чоловіки з бляшаними зірками на будьонівках, і їх гвалтівницький рик жорстокості, нахрапник свист, тупіт ніг, демонічний регіт перемоги, від якої жах устає “ціничним і роз’юшеним гвалтом до зоряних небес”, і чорні, червоні, гарячі тумани котяться по всьому світу... У цей апокаліптичний час навіть біль уже

одурів і тіло не чує, як зривають шкіру на голові і як печуть рани і мозок. Головний герой повісті Іван Брус недаремно згадує кінцесвітнє пророцтво дельфійського оракула: “Краще тому, хто народився на світ, швидше умерти, а тому, хто не вродився, найкраще ніколи не з’являтися на світ” [2, с.305].

З колективного національного підсвідомого виринають архетипи ворогів. Український світ зусібіч оточений ворожим світом. Звідси “і оголенохвороблива ненависть до московського ката, і пристрасний антисемітизм повісті в душі романтичної традиції” [2, с.143]. “Україну зламали дві сили. Жидівська і московська... Ударом смерті ще володіють жида. У її руках ще все Чека. А отрутою задухи, військом і міліцією, володіють москалі. І усе передбачається, що жидівські сили підпорядкуються москалям. І відділя треба і почати боротьбу в тюрмі за своє життя, щоб настроєм зухвалості віддячити за ганьбу Батьківщини... Ця сила... є слабкість” [2, с.311]. Такий план помсти, план боротьби головного героя, який вирішує симулювати хворобу божевілья, захиститись маскою навіженого і відплатити ворогам словом гніву.

Панування чужинців над українським світом, які є однозначно носіями зла, пільми, варварства, – також одна з характерних особливостей аполікаптичного хронотопу: “Оця комуна, оця “народна власність” увійшла у стачку з пекельними силами і випустила на нашу землю із самого споду людської злоби найлюгіших собак у образі людей, щоб вони нас ость тут, на землі, домучити, не допустивши і до геєнни огненної...” [2, с.159]. Люди бояться “жидів і кацапів”, бо ходять страшні чутки, що це вони хочуть швидше загнати людей в комуни. Образ кацапа у личаках – варвара і дикуна – щоразу повторюється у повісті, а саме його демонічний танець з гупанням, гепанням, з приспівом: “Топор, рукавиці, рукавиці і топор...” [2, с.387], де чути “вимогу крові, яка лунає з віку в вік на “красних площадах” Москви” [2, с.340], варварську побожність людинозвіра “перед брутальністю деспота” [2, с.340].

На фоні розгортання колективізації Т.Осьмачка зробив спробу відтворити образ того, хто став її натхненником, хто, зрештою, виявився організатором винищення українського села, – створити образ Сталіна. Автор мав власне бачення цієї своєрідної історичної постаті, власне розуміння її місця і ролі в суспільному житті новоствореної держави – Радянського Союзу. Він добре відчував тони і півтони, світло і тіні, характер нового вождя народів, розумів далекий приціл його політики, проте не ставив перед собою завдання створити об’ємний, аналітичний художній образ. Звідси, на думку М.Скорського і “відвертий, прямолінійний шарж, навіть гротеск з відчутним виключно негативним авторським ставленням до персонажа” [5, с.55].

Сталін виступає в повісті у парі з Єжовим – тодішнім наркомом внутрішніх справ. Цей тандем тут не випадковий: генсек умів тягнути каштани з вогню руками своїх підлеглих. За його наказом, наголошує автор, Єжов відвідав для проведення колективізації на Україні катів – досвідчених

тюремних катів, які мали скласти кістяк армії посланих у села “тисячників”. Злорадно із понурою втіхою говорив диктатор про них: “Ви кати, ви мерзота і в очах людей старої культури, і в очах тих, які вас тепер проклинають. І вам відступати немає куди, хіба що під кулю у землиці чи під обух у селі... А поки ви ще живі, то ще можете інших туди посилати і за це мати можливість гвалтувати чужих жінок, пити горілку, їсти хліб і спати в теплі... Значить, вам є заробіток і нагорода, бо ж все, що мають ті люди, яких ви уб’єте, буде ваше...” [2, с.140]. Письменник вдався до надто прозорої метафори: примусова колективізація була нічим іншим, як своєрідним катуванням народу. На цій метафорі тримається і весь образ Сталіна, замислений автором як замаскований комуністичною ідеєю кат власного народу.

У сюжеті повісті образу Сталіна відведено порівняно небагато місця, тому й відчувається прагнення автора зосередитися якнайбільше на ідейних постулатах “вождя”. Хоча в певному нагромадженні автором сталінських ідей не все співвідноситься з історичною логікою, не все вкладається у свідомість нормальної людини; часом буває нелегко розібратися в тому, що відповідає дійсності, а що є, так би мовити, авторською медитацією на задану тему. Але маємо переконання в головному: Т.Осьмачка прагнув створити образ Сталіна саме таким, який би в уяві зарубіжного читача (в Україні повість не могла публікуватися), без ореолу “геніального вождя українського народу”.

Душу письменника чи не найбільше шматували ті людяні, які несли українському селянинові розцяцьковане сталінськими посулами ярмо нової кріпосницької неволі. З них Т.Осьмачка виліпив узагальнений образ чекіста Парціоні, колишнього ката харківської тюрми, присланого із Кремля на Україну в “найворохобніші місця поглиблювати революцію” [2, с.141] – колективізувати непокірне селянство.

Страшну кару вигадує він своєму братові і його родині: щоб вони не думали, що кращі за чекістів, щоб не залишилися їхні душі чистими у царстві пільми, наказує їм вчинити непростий гріх, намовляючи свого небожа такими жахливими словами: “Задави свою бабусю, тоді ми вас усіх повипускаємо... Але кажу, щоб і батько, і мати, і вся малеча після тебе підходили до задавленої баби і кожне щоб трошки подавило її горлянку...” [2, с.137].

Такі Парціоні були страшними для нормального суспільства своєю психологією зверхності керівної еліти над “масами”. На образі Парціоні автор прагнув створити образ-символ зла з його багатоліким політичним обличчям.

Протиставним до Парціоні є образ Овсія Юхимовича Бруса. Загалом, повість складається з двох частин: головним героєм першої стає батько, а другою – син Іван Брус, і це також недаремно, адже йдеться про геноцид нації, а батько і син головні її персоніфікації. Коли ж розкодувати цей символ простіше, то “знищення батька – це знищення доброносності селянства і взагалі народу у високому розумінні цього слова, а знищення сина – це

ліквідація інтелігенції (й божевільнення її), що з того народу вийшла” [6, с.110].

Овсій Брус списаний із реальної людини – батька Т. Осьмачки, а Іван Брус – із нього самого, відтак трагедія Брусів накладається на трагедію самого письменника, через що вона звучить удвічі жакливіше. Образ Овсія Бруса належить до найкращих у письменника – це вершина його любові. Сам персонаж є генетичним продовженням образу Дмитра Діяковського із “Старшого Боярина”, але виразніший, реальніший, яскравіший від Діяковського. За своєю гуманістичною наповненістю він стає в ряд кращих літературних образів ХХ століття в нашій літературі. Іван Овсійович так згадує батька: “...був завжди такий жорстокий і невмолимий, коли, на його погляд, була порушена людська правда... І всі знали, що Овсій Юхимович дурно не присікається і що він завжди за правдою стоїть... І люди шанували, і робітники просто раді були, коли бувало він до їх починав жартувати, бо він був не такий, як усі: він був правдивий і справедливий” [2, с.181].

В. Шевчук зазначав, що “коли ж подивитися глибше, то не можна не помітити, що історія життя та смерті Овсія Бруса – це ремінісценція життя Ісуса Христа, витворена через українську ментальність. Вона вищою мірою трагічна і прекрасна” [6, с.110]. Зрештою, сам Іван Брус заявляє, що його батько був схожий на Христа: “Я думаю за те, що був погожий на Христа... А Христос був жид, і любив усіх людей світа, і за те був розіп’ятий... А мій батько все своє життя віддав за своїх земляків...” [2, с.334]. Смерть Овсія Бруса в полях [2, с.235] – одна з найвищих точок таланту Т. Осьмачки як прозаїка.

Другий яскравий образ твору – Іван Брус. Всю увагу зосереджує на ньому автор у частині Другій, де висвітлюється національне питання. Дія твору знов переносить до Москви. У розмові з Молотовим, який подав план колективізації, Сталін шокує навіть свого найвірнішого помічника – після певних похвал на його адресу: “...наш план колективізації був успішний... Моя акція націлена вістря не тільки проти куркулів на Україні, а й проти незаможників. Я звелів за цей минулий рік по сьогоднішній день знищити приховано все видатне народне в народі українським... щоб не було кому очолити ворохобства, яке могло б повстати тепер...” [2, с.268]. Безкомпромісним борцем з цим злом і став у повісті Іван Брус – представник тієї частини української інтелігенції, яка віддавала свій розум і свої сили на здійснення ідеї закономірності власного шляху України в її історичному поступі. Образ Бруса митець розгортає у двох планах – у роздумах та конкретних діях героя, відповідно до ситуацій, що склалися в якісь періоди його життя.

Особливий інтерес викликають роздуми Бруса: в них часто відчутно проступає позиція самого автора в оцінці політичних, морально-етичних та інших гострих соціальних проблем (людина і право, становище України в умовах тоталітарного більшовицького режиму, доктрина комунізму та реалії життя [2, с.305].

Ми знаємо, що образ Івана Бруса автобіографічний – отже й перед ним простеляються безліч життєвих випробувань, яких зазнав сам автор. Іван Брус, відчуваючи неминучість арешту, вирішує готувати себе до того дня – використати проти “душогубських сил” [2, с.311] іншу, “не випробовану революціями” [2, с.311] силу – слабкість, хворобу, використати божевілья. У той важкий час йому лишалося шукати оперття тільки всередині себе.

Шляхи “утечі в себе” в малюванні Т. Осьмачки різні. Автор зобразив цілісний спектр способів рятівного самозанурення: сон, абстрагування й утеча в спогади, в марення – забуття, в меланхолію, в художній світ, у несвідоме – божевілья. Глибина роздвоєння персонажа Осьмачки уподібнюється до відокремлення душі від тіла, оскільки фізичне існування поступається місцем у край активізованій роботі психіки. Самота, замість стати найстрашнішим засобом тиску на головного героя, обертається на можливість відновлення, а лікарня для божевільних – на відпочинок свідомості.

Творчій манері Т. Осьмачки властиве узагальнення багатьох соціально-зумовлених людських якостей із акцентом на домінуючих у тій чи іншій сфері групових та індивідуальних психоповедінкових детермінантах. Поглиблюючи ракурс суспільно-психологічного зображення героїв твору, вони не лише стереотипують, увиразнюють, а й максимально “оживлюють” кожен образ-тип. Як наслідок, уся їх сукупність організовується в єдине образне ціле – філософськи осмислену й психологічно достовірну суспільну модель, за допомогою якої митець створив художньо-образну конфігурацію тоталітарного світу.

Важливим для письменника стає прийом художнього контрасту. Він помітний і в переході з площини емоцій у площину психологічного аналізу, і в переплітання картин природи, які зачаровують своєю оригінальною метафоричністю, із факторографічно зафіксованими сценами з життя в’язниці, психіатричної лікарні, з описом мертвого тіла Овсія Бруса.

Отже, автор, спираючись саме на власне розуміння історичних закономірностей, розповів про один із трагічних періодів історії України. У проаналізованих творах чітко простежуються дві паралельні теми: тема руйнації душі та тіла етносу і тема віри в можливість їхнього воскресіння у важких муках правдивої сповіді.

Джерела та література

1. Осьмачка Т. План до двору. – Торонто, 1951.
2. Осьмачка Т. Поезії. Повісті: Старший боярин; Ротонда душогубців. – К., 2002.
3. Боровська Н. На згадку спаленої душі. За прозою Т.Осьмачки // Сучасність. – 1997. – № 6.
4. Славутич Я. Голодомор в українській літературі Заходу // Слово і час. – 1991. – № 7.
5. Скотський М. Радості і болі рідної землі. Деякі аспекти прози Тодося Осьмачки // Дивослово. – 1995. – № 5-6.
6. Шевчук В. Людина між свідомістю і природою. Про прозаїчний триптих Тодося Осьмачки // Кур’єр Кривбасу. – 1998. – № 4.

М. В. Стасик
кандидат філологічних наук

“МАРІЯ” УЛАСА САМЧУКА – РОМАН-ДОКУМЕНТ ПРО ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Роман-спалах “Марія” – найсенсаційніший із усіх творів У. Самчука – є “першим в українській літературі художнім твором про колективізацію та голодомор 1933 року” [1, с.89-90]. Украї переповнене катаклізмами ХХ століття, постійні війни, розруха, революції, встановлення нових порядків, нищення українського народу і найстрашніше – голодомор – “змушують” письменника взятися за написання такого твору. Роман написаний з наміром подати на прикладі однієї людини, Марії, картину багатомільйонних людських трагедій і означити морально-психологічні та історико-філософські паралелі стосовно всієї України.

Автор не випадково ставить у центрі сюжету зворушливий образ жінки-матері Марії. Адже це милозвучне ім'я стало загальнолюдським символом всепермагаючої материнської любові, самопожертви і страждання в ім'я щастя всіх людей. Які б труднощі не існували, які б лиха не творилися на світі, “жінка має і буде жити, творити лише добро, хоча б задля кращої долі своєї дитини, бо це її поклонання”, – зазначає О. Фенько [2, с.202].

Письменник інтерпретує і трансформує в реалії ХХ століття євангельські мотиви та біблійні архетипи, які дозволили йому подати власне людинознавче та народознавче тлумачення біблійного тексту. За жанром “Марія” – роман-хроніка (від грецького слова *chronikos* – зв'язаний із часом). Дослідники творчості У. Самчука також відзначали, що написана книга “у високому стилі художньої агіографії” (С. Пінчук). У романі спостерігається спадковість ряду агіографічних формул: зображення життя героїні від народження до смерті, що виконує одну з центральних вимог життя, життєві мотиви згруповані навколо образу Марії, що посилює його сприйняття як близького до агіографічного. Письменник зосереджує увагу на тих фактах біографії, які демонструють і допомагають глибоко осягнути святість героїні.

Свій роман У. Самчук називає “хронікою одного життя”. Згідно з євангельською поетикою, жодних точних дат автор не подає, окрім однієї цифри – прожитих Марією днів: 26258. Це означає, що героїня Уласа Самчука прожила 71 рік 11 місяців. Отже, народження її припадає на 1861 рік. Можливо, це збіг, але пригадаймо, що в цей рік пішов із життя Тарас Шевченко (1814-1861рр.) – автор апокрифічної поеми “Марія”, де “вперше в історії українського письменства євангельський сюжет і сам образ Богородиці введено в національний контекст” [3, с.90].

Кожен поворот долі Самчукової Марії постає як інтерпретація відомого фольклорного чи літературного мотиву: раннє сирітство, дитинство в наймах, висока напруга й чистота першого кохання, розлука з милим, одруження з нелюбом, недовге щастя з коханою людиною тощо. Усе це виписано в У. Самчука у кращих традиціях національного письменництва. Усе, здається,

ніби на поверхні, усе зрозуміле й давно відоме. Тим часом, у цій видимій прозорості, нерідко ніби аж етнографічній простоті індивідуального стилю письменника потрібно шукати глибокого змісту.

Романна концепція буття в “Марії” була інноваційною щодо традиції українського реалістичного роману, будувалась на філософії екзистенціалізму. Самчук, подібно до представників цієї філософської системи, як-от М. Гайдеггера, А. Камю, Г. Марселя, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса та ін., намагався зрозуміти і дослідити людину як існування-екзистенцію, на що вказує і жанрове визначення твору. Людина для нього – трагічна істота, її призначення – страждати і вистояти, з піднесеною головою зустріти долю.

Документальність твору доповнюється біблійно-життєвим пафосом, який виявляється вже у назвах розділів – “Книга про народження Марії” [4, с.7], “Книга днів Марії” [4, с.59], “Книга про хліб” [4, с.104]. “Він присутній в піднесено-узагальнених описах життя Марії як конкретної селянки та жінки – українки взагалі, у міцному зімкненні цього образу з історією української землі” [5, с.293].

“Марія” – твір багатоаспектний і складний для аналізу. Насамперед своєю розгалуженою проблематикою: батьків і дітей, любові та сімейного щастя, моралі, достатку і праці на землі, мови, солдатчини, духовності та віри в Бога, голоду, геноциду та репресій, влади, національної свідомості та гідності, добра і зла.

Зазначені вище проблеми тісно переплітаються навколо життєпису “днів” головної героїні, яка, за влучним висловом В. Шевчука, “щосили буде в розбитому бурями світі своє гніздо, місце спокою, своє вічне місто, а дістає на завершення своїх сподівань і своєї будівничої діяльності цілковитий розгром з тотальним голодом” [6, с.31].

Однією з характерних жанрових рис твору є публіцистичність. Найпростішими словесними “формулами”, через які подається оцінка історичних подій, є одвічний мотив протистояння добра та зла, життя та смерті. Однією з форм варіювання мотивів є мікротеми. Так, мотив протистояння добра і зла, життя і смерті втілюється через такі мікротеми: етноцид як спланований акт фізичного та духовного нищення українського селянства, невмирущість людського в людині навіть за екстремальних обставин голодомору, любов до рідного краю та ін.

Впродовж усього роману, письменник використовує широко відомий в усній народній творчості принцип епічного паралелізму. У постійному співвідношенні, зіставленні життя людей і природи знаходить своє вираження одна із найважливіших і найсуттєвіших особливостей художнього мислення У. Самчука. Персоніфікація явищ природи, втручання природи в людські справи – прийом, що генетично пов'язаний з античністю, з міфологічним уявленням про світ. Але в літературі нового часу естетична функція цього прийому інша, ніж в античному мистецтві. Ні герої, які звертаються до природи, ні письменник не покладають надії на реальну допомогу з боку природних явищ. Звертання героїв до природи, втручання її в людські справи підкреслює саме грандіозність подій. Світ людей і світ

природи осмислюється художником як єдиний потік життя. Автор створює картини природи, органічно зв'язані з реальним світом. У нього дні – “трупні”, а ночі – “могильне підземелля”.

Пейзажне тло на початку роману “Марія” (до революції) лагідне, коли ж автор починає описувати голод, природа кардинально змінюється. Порівняймо: “...На полях рядами півкопи. Тяжкі зернисті снопи. Край золотий, край праці і хліба. Сонце любить його, опікає, огріває. Навколо сонячно і блакитно...” [4, с.63], і “Над землею морок і затьмарення, не життя і не смерть, глухими відлунками до посірілих міст входить і розглядається голод <...>. Смерть стоїть над землею, виразна, неминуча смерть. Ні неба, ні Бога, ні диявола, ні добра, ані зла. Люди зовсім злиняли, стерлись їх обличчя, гасли очі. Перший рік, другий, третій... і немає кінця, геть чисто зникає надія” [4, с.198].

Якщо на початку твору навколо сяє сонце, то в кінці – темнота. Важливою є зміна кольорів. Блакитний, золотий – сірий, темний. Передаючи динаміку кольорової та світлової гами і сповнюючи тим самим свідомість читача тривожними передчуттями, ці деталі відіграють важливу ідейно-мислову функцію.

Пейзажі в У. Самчука – не статичні, а динамічні, рухливі. Вони постійно змінюються. Природа, внутрішній стан людини – все зливається в одне органічне ціле, стає винятково вразливим. Перебування Корнія (“Марія”) в царській армії згубно позначилося на його характері. Однак здоровий устрій селянського життя, відшліфований віками, приводить у дію хліборобську традицію. Корній поволі стає на праведний шлях, душа його одужує, як після тяжкої хвороби, він повертається до людей і праці. Природа першою відчуває настрій Корнія, тому “сонце величне”, а “вітер, теплий і м'який, пливе і топчється по ланах, білі хмаринки, ніби лілеї блакитного велетенського ставу, підбарвлені легко сонцем, пливають і десь там западають за чорну стіну далекого дубового лісу.

І як не йти в таку годину в поле? Як не любити його? Скільки тих колосків... Боже, скільки їх тут!... Більше, ніж зір у небі... І хто дав їм життя? Он іде Корній з твердим поглядом і шорсткою долонею. Це він сіяв зерно. Це він...” [4, с.85-86].

Вибором образних засобів у картинах природи автор прагнув передати трагічність ситуації, аморальність нової влади загалом і деяких представників цієї влади зокрема. Таке пряме перенесення почуттів і настроїв людей на життя природи дещо огрублює пейзажні описи, наприклад, небо у нього “трупно замурзалось”, “повітря самочинно загнилось”, а “вітер небезпечно заразився” [4], весна у нього “агресивна” [7, с.109]. Пейзаж при цьому набуває самостійної естетичної цінності і в свою чергу посилено впливає на розуміння сутності подій.

Третя частина твору (“Книга про хліб”) розповідає про “початок кінця” – тотальне винищення українського села в 30-х роках новою владою. Сцена першого знайомства Марії з представниками цієї влади запам'ятовується надовго: “Спереду кілька кіннотників везуть червоний прапор. На возах

лежать і сидять люди. Розхристані сорочки, загорілі волохаті груди, немиті лица, чорні брудні руки... Сотня “ребят” сипнула на Маріїне поле і з галасом та метушнею рвали і розкидали покоси” [4, с.105]. Ці перші дії червоноармійців на Маріїній землі символізують дії більшовиків в Україні. Епітети: “розхристані”, “волохаті”, “немиті”, “брудні” символізують дике варварство, що наступає, бо на чолі його – червоний прапор; слово “червоний” на тлі портрета “прапороносців” набуває цинічного, зловісного підтексту.

Радянська дійсність принесла в Україну беззавдання, сваволю безкінечних орд “революціонерів”; “наплодила” таких перевертнів, як Максим, про якого навіть мати Марія зі страхом думала: “Ох, які у нього очі! Дитино, дитино!.. Червоні, а у батька твого сини були” [4, с.98]. Натомість вимагала від України “хліба! Давай хліба!” [4, с.119].

У. Самчук змальовує ціле покоління людей, яке випадає з усталених віками традицій, заперечує працю, не поважає батьків, насміхається над традиціями. Воно запрограмоване на руйнування. І Марія була матір'ю одного з представників цього проклятого Богом покоління – Максима. Автор влучно характеризує цього здеморалізованого “більшовика”: “На ньому френч і галіфе. Цегляної барви обличчя, покрите шорсткою щетиною. Під носом колоча пляма рудуватих вусиків. У кишені шестибічний наган. І що йому Бог-Савооф! Звів нагана, бацнув раз і дужий київський образ розсипався на скалки: “Ну, что ж, мать? Чево таращш глаза? Ідола тваєво разстрелял... і додав мерзотну лайку” [4, с.98].

Улас Самчук – майстер на такі короткі влучні характеристики, що синтетично відбивають нараз увесь моральний образ особи.

Максим – людина, що не знає ні жалю, ні сорому. Він не шанує ні батьків, ні їхніх моральних законів; знищує свою власну родину, виганяє з хати батька й матір, пише доноси на рідного брата, прирікаючи того на табори й загибель. Його закон – влада, якої дістав, скориставшись бурхливими подіями часу. Це його влада. Бо не вимагала від нього ні працьовитості, ні любові до землі, ні пошани до старших. Моральне звиродніння Максима найяскравіше виявляється в епізоді, коли він бенкетує з товаришами, а поряд від голодної смерті помирає його мати, божеволіє і накладає на себе руки сестра, яка від безвиході задушила власну дитину.

Не знаючи хліборобської справи, ніколи не працювавши, представники нової влади почали керувати тими, що з молоком матері впитували в себе любов до землі і вміння працювати. У. Самчук по-естетично “коротко, сильно і страшно” описує 1933 рік, посівну – за вказівкою зверху (вперше сіють в лід, вдруге – в болото, втретє – при гарній погоді, та запізно), передчасний збір врожаю [4, с.124], і злочинну діяльність “залізної червоної мітли”: “З кістлявих мужицьких рук, з занедбаной землі виривається зі скреготом зубів кусень хліба” [4, с.125]. Забирали у тих, хто його ростив, тих просто хотів їсти, тих чії діти вмирали від голоду. Так, Марія, стоячи над онукою, думає: “Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трішечки хліба...” [4, с.131]. Люди сновигають полями в пошуках хоч якоїсь

їжі: “У відгаліпй землі... можна гнилу бараболину знайти. Часом можна і не гнилу” [4, с.132]. “На селі глибокий спокій. Собаки не брешуть. Кажуть, нема. Поїли їх” [4, с.130].

Зображуючи страждання людей, У. Самчук вдається до досить символічної розгорнутої картини зображення долі коней-рисаків, закинутих війною і революцією у степи: “І коні – карі, гніді (переважно гніді) – розходяться на всі сторони, тремтять від холоду, витягують шиї... Один, другий, багато горбиків. То лежать і спочивають вічним сном незнані воїни великої війни” [4, с.97]. Доля нещасних коней схожа на долю людей, яких велика війна просто ламала, нищила, не залишаючи їй пам’яті.

Митець не абсолютизує ні страждань, ні трагічного, ні смерті. А тому Марія живе і діє в реальному, звичайному світі, що значно посилює враження від твору, оскільки паралелізм буденного, звичайного з “ірреальним” драматизує розповідь.

Підаючи аналізу українській феномен жіночої долі, прагнучи через нього збагнути трагедію України, понад те – прочитати і зрозуміти саму книгу народного життя, письменник підносить цей образ до символу. До речі, образи-символи характерні для більшості творів У. Самчука. Смерть Марії не виглядала б такою страшною, зважаючи на її вік, якби читач із кожною сторінкою твору все чіткіше не усвідомлював, що в цій літній жінці уособлена сама України.

Письменник поезизує і героїзує людину в смерті, мислячи її відхід як початок безсмертя. Загибель простої людини під дією жорстоких законів антигуманної системи в У. Самчука стає джерелом глибокого потрясіння читача. Тому смерть постає у письменника як катастрофа, як християнський апокаліпсис.

Попри трагізм і драматизм твору, у “Марії” втілена ідея євангельського воскресіння. Смерть набуває у творі прихованого сенсу і символічного розгалуження, оскільки є проявом кризи народу, який втрачає свою національну своєрідність, автентичність і тому деградує. А з іншого боку, смерть Марії є початком неодмінного відродження. Вона є необхідним моментом переоцінки пережитого, найважливішою умовою доступу до іншого рівня буття. Момент смерті усвідомлюється помираючим. Смерть – це момент істини, момент ініціації, після якого обов’язково настає відродження. Вона констатує перехід до чогось нового, що народжується. Людина звільняється від умовностей і набуває цілковитої свободи.

Здавалось би, помирає Марія, гине Лаврін, Надія, Демко. Вбивши Максима, іде з села і вже не повертається Корній. Але будь-яке зло не може тривати вічно. Добро неминуче перемаже. Такий закон життя. Тому пророчими є слова письменника, які він вкладає в уста Гната: “Слово моє до мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором..! Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе..! Кажу вам правду велику: краще буде Содомові

і Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою..!” [4, с.141].

Отже, У. Самчук перший, хто оприлюднив сенсаційну для свого часу тему – сувору правду про голодомор 1932-1933 рр., що виник внаслідок примусової колективізації й знищення більшовицькою владою справжніх господарів землі, споконвічних духовних і моральних традицій, які були основою менталітету українського народу і самого його існування. Однак життя України постає на сторінках роману не як сучасний літопис голоду, а як історія життя української жінки-селянки з іменем Божої Матері. Твір написано із винятковим емоційним напруженням як у зображенні самих подій, так і в психологічних характеристиках героїв. Катастрофічна кількість загиблих від голоду – це лише один із результатів етноциду. Другий можливо, набагато жахливіший – це психологічний злам, який відбувся в свідомості нації: психіка тих, хто вижив, лишилася ураженою на все життя, її вони передають своїм нащадкам.

Джерела та література

1. Конкретно-історичне та загальнолюдське в образі Марії (за романом У. Самчука “Марія”) // Твір з української мови та літератури. – К., 1996.
2. Фенько О. Відгомін архетипу великої матері у творчості Уласа Самчука // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 3.
3. Суліма В. Євангельські архетипи “Марії” Уласа Самчука // Біблія і культура: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2000. – Вип. 1.
4. Самчук У. Марія; Куди тече та річка. – К., 2003.
5. Солод Ю. Українська література ХХ ст. (погляд у кінці тисячоліття): Навч. посібник за програмою 11 класу. – К., 1997.
6. Шевчук В. Улас Самчук та його волинська сага // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 11.
7. Самчук У. Морозів хутір. – Регенсбург, 1948.

В. М. Ткачук
викладач

ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ГОЛОДУ 1932-1933 РОКІВ У РОМАНІ ВАСИЛЯ БАРКИ “ЖОВТИЙ КНЯЗЬ”

Ім’я письменника української діаспори Василя Барки (Очерет) стало відоме українському читачеві наприкінці 80-х рр. ХХ ст., коли в Україні з’явився друком його весвітньовідомий роман “Жовтий князь”. Уперше роман вийшов за кордоном у 1963 р. Над його текстом В. Барка працював упродовж двох років (1958-1959), уже перебуваючи в Нью-Йорку. То була наполеглива й дуже важка праця, бо вимагала, крім фізичних зусиль, глибоких емоційних переживань. Він хотів якнайточніше, найоб’єктивніше “увіковічити” страшні для його народу події, розказати світові болочу правду про голодомор. “Водночас послідовно дбав про те, щоб з-під пера з’явилася не документальна хроніка, – зазначає Р. Мовчан, – а художній,

великою мірою узагальнюючий, філософський твір-роздум про радянську тоталітарну систему, яка нищить усе світле на своєму шляху” [1, с.45].

В основу змісту роману лягли реальні події і явища голодомору 33-го року. Певною фактологічною основою послужили особисті спогади одного земляка, який описав долю близької йому родини і залишив письменникові на його розсуд. В. Барка дав цій родині прізвище Катранників, але все, що судилося уявою письменника пережити цій родині, він бачив на власні очі, пережив сам, чув від очевидців. У 1933 році В. Барка відвідав родину свого брата на Полтавщині і був вражений до глибини душі тим жахіттям, подібне до якого випаде на його долю на Кубані в 1934 році. Бачив він, як “гниють на станціях і біля елеваторів розкриті під дощем, підтоплені водою гори зерна, як божевільні від голоду люди поїдають рідних і чужих, як німотно мовчать хати, з яких доноситься солодкий трупний запах...” [2, с.649].

Семантика назви твору дає фактично ключ до осягнення змісту. Нам імпує думка Р. Мовчан, яка вважає: “Образ жовтого князя “входить” у твір через конкретну особу – Григорія Отроходіна” [3, с.17]. Використання таких назв, як “рудий”, “рудець”, є авторським підкресленням втрати істинного імені, а з ним і людського обличчя героя як носія символічної іпостасі Жовтого Князя.

Цікавою також є думка Н. Князева, який вважає, що заголовок має відношення і до Біблії. Де у 13 частині “Одкровення Іоанна” читаємо про антихриста і його пророка, що знищили світ. Тут ідеться про кінець світу, а саме морення голодом людей викликає такі асоціації [4, с.17].

“Назва твору – “Жовтий князь” – це не що інше, як персоніфікація голоду”, так зауважує Я. Орлюк [5, с.35]. Але на нашу думку, Жовтий Князь – не лише символічний образ голодомору, а й метафізичне втілення Зла, яке намагається розповсюдитись, заповонити людські душі, спустошити їх. Воно несе руйнацію, деградацію до тваринних меж, сіє муку та смерть, а голодомор – лише крихітна частка зі злодіянь Жовтого Князя. Жовтий – показник ненаситності, спустошеності, яка підсилюється тематичною лексеєю *князь*, що утверджує зверхність, могутність, непоборність і повновладдя.

Роман “Жовтий князь” відзначається складною композиційною схемою, розгалуженою багатолінійною сюжетністю. До такого висновку спонукають міркування самого автора, який надав критикам адекватний ключ до прочитання свого твору, поділеного на три ідейно-тематичні та структурні плани: “Реалістичне змалювання трагедії родини Мирона Катранника під час голодомору; передача внутрішнього психічного стану людини, яка гине від голоду; метафізично-духовний вимір; висвітлення декотрих явищ із іншої, вищої сфери, відкритих через церковне життя...” [1, с.44].

“Цілком правомірно, що за жанром “Жовтий князь” можна було б назвати традиційною сімейною хронікою: у творі розповідається про життя Мирона Катранника і його родини (матері, дружини, трьох дітей) від осені 1932 до жнив 1933 року”, – зазначає О. Забарний [6, с.32].

Переконаливою є думка О. Ковальчука, що “в силу нелюдських обставин життя сімейна хроніка невідворотно перетворюється в мартиролог. Причому цілком підходять обидва значення цього слова: збірник повістувань про мучеників і святих (мученики – всі члени родини Мирона Катранника); перелік жертв переслідування, гоніння, а також перенесених ними страждань” [7, с.3]. Немов на підтвердження цієї думки, автор створює свій календар: “Тепер місяці нові – грудень... трупень... січень... могилень вересень... розбоєнь, бо грабували всіх, жовтень – худень, а листопад – пухлень... Лютий – людоїдень, березень – пустирень, квітень – чумень...” [8, с.250]. Так світ, який завжди ніс радість хліборобу, що жив у одвічній гармонії із землею, перетворювався в зону смерті.

“Мої книжки застерігають від духовної сліпоти, блукань суспільної думки в світоглядницьких пошуках, – говорить В. Барка. – Допомагають кожній людині справити повеління з Святого письма: створити собі нове серце, щоб знайти найкращі ключі для вирішення життєвих проблем” [Цит. за: 9, с.2].

Не випадково зі сторінок роману “Жовтий князь” постають святі й праведні образи селян, яким віра допомогла не втратити людяності, високої порядності в найскрутніших змаганнях за життя з голодною смертю, на відміну від тих ситих розбещених кривдників, котрі сіяли руїну і знищували християнські закони.

Організуючи в Україні голодомор, більшовицькі ідеологи дуже точно визначили цілі, в які треба влучити, щоб вибити ґрунт з-під української нації. Найголовніше – понівечити вільнолюбну душу селянина-українця, в якій визначальне місце посідали віра в Бога, культ родини й матері, моральне єднання із землею, самовідданість у хліборобській праці. Більшовики прагнули відібрати віру, надію, любов, перетворити людину в бездушну, хижу тварину, що в агонії голодної смерті відбиратиме останній кусень хліба навіть у своїх рідних.

Удар розрахували безпомилково – це, безперечно, усвідомлював Барка. Уже на початку твору злу та його носіям – партійцям з револьверами – він протиставляє узагальнюючий образ – “гурт худих дядьків, із яких тільки в одного ціпок: тонкий, мов комишинка” [8, с.55]. Це зіставлення означає перевагу ідеї сили духу над ідеєю фізичної сили, що з кожною сторінкою набуває чіткіших обрисів. З наростанням відчуття трагічності критичнішою ставатиме та межова ситуація, у якій дух людини випробовуватиметься на міцність. Хтось у цій ситуації, безперечно, зламуватиметься, як “комишинка” на вітрі, – і таких більшість. В. Барка не ідеалізує реальність. Його твір саме і відзначається високою правдивістю змалювання тих страшних подій, у яких одночасно бере участь фізичне тіло людини і її духовне єство. Плоть, підпорядкована підсвідомим інстинктам, виявиться слабшою, легко досяжною для злої волі жовтого князя-тоталітаризму, жовтого князя-голоду, жовтого князя-диявола. Люди, позбавлені всього істинного, пухнутимуть з голоду, вимиратимуть цілими родинами, божеволітимуть, їстимуть трупи дохлих коней, воврахів, горобців, собак, навіть один одного, своїх дітей – на

все це письменник не закриває очі, а навпаки, показує критично-похмурі сцени з натуралістичними подробицями. “Але будуть і такі, – зауважує Р. Мовчан, – що всупереч усьому стійко витримають випробування свого людського духу, тоді як тіло згасатиме, наче свіча. З-посеред них – передовсім Катранники, усі разом, дружною великою родиною і кожен зокрема, є носіями певних ментальних рис характеру” [10, с.22].

В. Барка багато пережив у своєму житті, не раз випробувавши на собі жорстокість влади, зумівши волею Божою віднайти ті морально-етичні орієнтири, що допомогли йому долати зло, не допускати надлому особистісних світоглядних гуманістичних переконань. Віра в Бога допомагала й підтримувала письменника завжди. Тому він разом зі своїми героями, насамперед Катранниками, дедалі більше переконується в тому, що це лихо руйнації (а штучний голодомор в Україні – лише частина його, найжорстокіший вияв) починається з відречення, відвернення сучасної людини від Бога, Його заповідей, біблійної моралі, із заперечення вічних істин. Згадаймо недільну проповідь у церкві, де батюшка закликає людей не уподібнюватися до слуг антихриста, а мати в душі злагоду і мир, любов і прощення: “Забудьмо, хто кому винен. Обмиймо душі від злоби і станьмо, як одна сім’я, в імені Спасителя, що кров’ю і смертю викупив нас. Зверніть очі до Нього в день іспиту, бо вже приходить... Душі наші в руці Христовій” [8, с.66]. Цю проповідь слухає Харитина Григорівна, а в той час “партійці з револьверами” [8, с.73] нишпорять по її обійстю. Те, що каже священник, вона бере й на свій карб і карб своїх дітей: “... заповідь Його? Покинули! І понесли злобу. Без молитов, згорділи, що багато хліба було. Віднявся. Бо з пирогами забули скинію духовну. Одумаймося!” [8, с.65]. Страхється бабуся, згадуючи, що “тепер – в селі; так і є: розпились і розсобачились. Непоштиві ми, насмішкуваті і злі, і неширі; пліткуєм, як свині. Про кожного – нечисто. Живем без страху Божого. В неділю бійка на вулицях. Озвірили!” [8, с.66].

Радянське суспільство тридцятих років – світ перед апокаліпсисом. Цей наскрізний момент твору реалізується в багатьох художніх деталях. Це й докладні, до натуралістичних подробиць описи спустошених селянських подвір’їв [8, с.229], обезлюднених сіл [8, с.228], які спостерігають герої. Це й височезні бур’яни в гнітючому густому тумані, мороці, з якого герої, наче зі складного лабіринту, довго не можуть потрапити на рятівну стежку [8, с.258]. Це й символічно-містичне видіння на місяці – брат підняв на вила брата [8, с.82], що означає розбрат між людьми, підозрілість, люту помсту, підміну істинних цінностей хибними. Та найточніше – напружену, протиприродну атмосферу у суспільстві передає символічне пророкуюче видіння, що спостерігають над Кленотичами селяни: падіння з неба мертвих птахів [8, с.84].

Селяни не могли сприйняти абсурдної логіки винищення своєю владою своїх же громадян, тому були охоплені містичним страхом і вірили в прихід антихриста, в наближення кінця світу: “Чи не кінець світу? – хтозна... Кажуть, час злого і знаки... біда близько” [8, с.85]. Перелякані люди у всьому вбачали знаки цієї біди: у біблійному числі 666, у завершенні

XIX століття, яке повинно було, хай пізніше, але заявити про свій кінець якимось пекельством [8, с.76]. У їхніх розмовах все частіше можна почути згадування про звіра і жовтий одяг в якому він князює: “Виліз він з багна в образі компартії, – зразу кинувся на сім’ї людські: розриває їх, бо сказано – звір. І він не останній; будуть зліші...” [8, с.121].

Голод, неначе страшна повінь, неначе жаклива чума, поступово входить в життя кожної української родини. Він руйнує таке звичне для селянина життя, сповнене праці й радості. Так на перших сторінках роману Дарія Олександрівна одягає малу Оленку і в душі відчуває велику радість: “Наряджає доню: здається, то власне серце, вийняте з грудей, окремо радіє” [8, с.47]. Але радість уже затьмарюється неясною поки що тривогою за чоловіка, якого для чогось покликали до сільради. Цей епізод не випадковий у романі. Він показує всеперемагаючу силу батьківської любові, яка протягом страшних випробувань допомагає героям зберегти людське обличчя.

Святковий недільний ранок, святий для селянина час відпочинку, затьмарюється появою “рудого промовця” [8, с.52] – Григорія Отроходіна, який повідомляє про необхідність здати хліб державі. І саме з цього моменту життя селян перетворюється на перебіг жахливих апокаліптичних картин, що абсолютно суперечать нормальній людській логіці. Втрачається цілісність і сенс селянського життя, втрачається здоровий глузд у вчинках і думках, руйнуються родини. Ми спостерігаємо, як поступово вмирають усі члени родини Катранників.

День за днем автор розповідає про подальше мученицьке життя родини, яка потрапила, як і інші сім’ї в Україні – під безжалісне колесо голоду. Як і всі голодні, родина їла вночі кашу із ще поки що схованого пшона, а голод ставав ще сильнішим; потім їли усе, що залишилось в полі – буряки, соняхи, мерзлу конину, зерно, відловлених Мироном та Андрієм ховрахів, горобців, шпаків. Але порятунку немає. Смерть голодна по черзі хапає у свої обійми родину. За бабусяю помирає старший син Миколка. Це він дає влучні назви людям і нелюдям, залежно від того, як вони заробляють свій хліб на прожиття: “Хліботруди, хлібокуси, хлібопроси, хлібокрази, хлібодари...” [8, с.59]. Старший син – це та дитина, яка повинна за звичаєм стати спадкоємцем батькового імені, продовжувачем роду Катранників. Але він гине одним з перших, бо жовтий князь вбачав у його загибелі одне з головних своїх завдань – знищити основу роду.

Особливо багато уваги приділено головному героєві – Мирону Катраннику, бо саме він втілює у собі ідеал українського селянина-трудівника, національний характер і є носієм авторської ідеї нескореності духу українця. Він успадкував від свого народу найголовніше: людинолюбство, глибоку емоційність, повагу до праці, до землі, самостійність, патріотизм. Мирона поважають люди. До нього йдуть за порадою, відкривають найпотаємніші думки. Йому передають церковну святиню – чашу, бо довіряють. У найскрутніші години життя Мирон Данилович не зраджує інтересів свого народу. Готовий поділитися навіть

замерзлою калиною зі старцем. І з таким багатим внутрішнім світом Катранник не міг лишитися осторонь проблем села, пов'язаних зі збереженням церковної чаші, а відтак традиційних вірувань народу, які навіть за умов тоталітарного нищення не зміліли.

Партійці змушують його зізнатися, де захована чаша, спокушають мішком з борошном, на який Мирон Данилович “дивиться безвиразно” [8, с.162]. А в голові пронизлива, застерігаючи думка: “Щоб так, за зерно – продати? А тоді куди? Від неба кара буде, мені і дітям... і хто виживе в селі, прокляне Катранників; місця собі не знайду, краще вмерти” [8, с.162].

Честь для нього понад усе. Певно, тому В. Барка розгортає ситуацію далі: партійці на чолі з Отроходіним розкривають перед Катранником ще один мішок з борошном. Він не стримується: дивиться на нього й насолоджується чарівним видом. Письменник зазирає в душу героя, передає найтоншими мазками чуттєві порухи згасаючої свідомості: “Ще ніколи за життя таким диким зойком, нікому не чутним, проте безмірно пекучим, не рвалася в душі жадоба...” [8, с.162]. Але йдеться не про фізичне відчуття, а душевне: з’їсти хліба! Це була лише мить.

Смерть головного героя страшна і символічна – помирає на порозі рідного дому із хлібиною в торбі і з думкою про дітей: “Якби на дітей глянути” [8, с.262]. Він жертвує собою, своїм життям заради близьких людей, при цьому залишається твердим у своїй вірі і своїх моральних принципах.

Після смерті самого Мирона Катранника, здається, повинна вмерти вся надія на виживання, але Дарія Олександрівна не розгубилася, бо вона – мати, від неї тепер залежить доля ще двох її дітей. Смерть доньки Оленки стає останнім ударом долі, якого вже бідна жінка не може знести: “Тепер нам без тебе, зірочко, життя немає” [8, с.268]. Але вона не помирає. Лише материнські почуття, обов’язок перед останньою дитиною змушують її жити й боротися далі.

З сином Андрієм Дарія Олександрівна їде в місто виміняти хліб. Коли вони додому, на вокзалі натовп людей розлучив їх назавжди. І саме на станції смерть здолала бідлашну матір, серед чужих їй людей, знесилена не стільки голодом, а більше розпачем, що не вберегла, не догляділа останню свою надію, свого синочка Андрійка.

За всього трагізму подій роман все ж закінчується оптимістично. Один із Катранників, наймолодший Андрійко, вижив. Саме йому В. Барка присвячує останні сторінки роману, як символів майбутнього. Духовно щедрі, багаті і щирі Катранники зуміли передати ці риси синові. І хоч як не намагався дикий звір “жовтий князь” знищити в людині духовність, але навіть голодом, приниженням, смертю найрідніших людей не зміг вбити в дитині почуття людяності. Андрійко ділиться заробленим хлібом із знесиленими від голоду знайомими і незнайомими людьми, бо жити за законом голодного часу: “кожен – собі” – Андрійко не може: “Вернувся хлопець до пригаслої вагри; відділивши частину ховраха і поклавши на папір, простягнув жінці: “Тітко, візьміть!” [8, с.296]. Надзвичайно скромний і делікатний, він прагне допомогти знесиленому дядькові Петруну обмолотити сніпок, але не хоче,

щоб люди подумали, що він прийшов їх об’їдати; і тут дитяча розсудливість і розважливість бере верх – не кожний дорослий здатен на таке. І це захоплює, бо батьківська наука, мамина школа, бабусин життєвий досвід дали прекрасні сходи в Андрієвому серці. Ось чому хлопчина, вирушаючи на пошуки матері, потай відвідує ту місцину, де була захована святиня – церковна чаша, і стоїть коло заповітного місця з пошаною – як у церкві [8, с.319].

Думається, що майбутнє хлопця з бажанням зберегти сховану батьком церковну чашу й повернутися у рідне село є головним показником стійких переконань самого автора, віри в духовне й фізичне відродження нації, адже саме таким оптимістичним акордом завершується роман.

У романі докладно змальовується діяння більшовицьких опричників, які, заповідливо вислужуючись перед вищими ешелонами влади та їхніми сатрапами в Україні, забирали в селянських багатодітних сімей останні крихти, свідомо прирікаючи дітей на мученицьку смерть. З-поміж них автор виділив виконавця партійних настанов Григорія Отроходіна. Він був з тієї армії чиновників, які прагнуть орденів, “путьовок”, абонементів на видовища, грошових конвертів [8, с.63], яких було послано на село для виконання хлібозаготівлі. На портрет Отроходін письменник не шкодує експресивно-насичених засобів. Символічний образ жовтого князя в романі пов’язаний саме з цим героєм.

“Отроходін – величний і жалюгідний водночас, бо намагається зруйнувати усталені форми духовного існування нації. Живучи в умовах покаліченої тоталітаризмом дійсності, він поступово деградує, конфліктує з селянами, стаючи на шлях вседозволеності” – так характеризує персонажа Н. Медвідь [11, с.28].

Власним ім’ям Отроходін називається лише вперше. Далі автор, щоб підкреслити втрату ним людського обличчя, дає різні назви: – “рудець” [8, с.52], “рудун” [8, с.91], “золотозубий” [8, с.55]. Говорить він, “мов крук на могилі віщує розор” [8, с.62]; гнів його “дужий і дикий” [8, с.56]; погляд “пронизливий” [8, с.55]; “його широкий золотий зуб, відтінений щербинкою поруч, аж жевріє, одночасно з товстими скельцями окулярів без оправ, при самих металічних зачіпцях” [8, с.54].

Для Отроходіна село чуже й незрозуміле, так само як і проблеми хліборобів. Він, справний виконавець партійної вказівки, прагне за будь-яку ціну піднятися по драбині партійної влади. Він з тих сталінських опричників, для яких поїздка на село стала нагодою “випнутись нагору”.

Отроходін і йому подібні – це людиноненависники, вони цинічні, дикі, жорстокі, бездушні і антигуманні, їм подобається принижувати і залякувати людей, ламати їхню волю. І це все не за інструкцією, а заради власного задоволення. Майже ніде письменник не називає представників влади людьми. Для нього вони “напасники” [8, с.71], “обтиральники” [8, с.117], “збройні круки” [8, с.172], “шуліки” [8, с.151], “харцизи” [8, с.142], “собацюги, чортова сила” [8, с.151], “татарщина” [8, с.118], “анахеми” [8, с.94], “не люди, а гаки – тягти хліб” [8, с.77]. Отже, це люди без імені, вони втратили людську подобу, а прийняли варварську, сатанинську. У них

єдина партійно-більшовицька віра в Сталіна, який ладен винищити цілий народ заради так званого “світлого майбутнього”. Так, без жодного перебільшення, змалював В.Барка в своєму романі “хліботрусів” [8, с.59] – слуг жовтого князя, і хочеться сподіватися, що вони більше ніколи не повернуться на нашу землю.

Джерела та література

1. Мовчан Р. “Жовтий князь” Василя Барки (Стаття перша) // Дивослово. – 2002. – № 3.
2. Барка В. Автобіографія // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 3-х кн. – Кн.2 / В. Яременко, Є. Федоренко. – К., 1994.
3. Мовчан Р. “Жовтий князь” Василя Барки // Слово і час. – 1998. – № 12.
4. Князев Н. Специфіка мови роману В.Барки “Жовтий князь” // Дивослово. – 1998. – № 3.
5. Орлюк Я. Василь Барка і його роман “Жовтий князь” // Дивослово. – 2000. – № 6.
6. Забарний О. Роман Василя Барки “Жовтий князь” (До проблеми сприйняття старшокласниками образу літературного героя) // Дивослово. – 1996. – № 10.
7. Ковальчук О. Література української діаспори. Життя у зоні смерті. – Ніжин, 1995.
8. Барка В. Жовтий князь: Роман. – К., 2003.
9. Логвиненко Н. Вони були серцем чисті, як квіти і сонце, незмірно кращі від зірок небесних (Роман Василя Барки “Жовтий князь”) // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. – № 3.
10. Мовчан Р. “Жовтий князь” Василя Барки (Стаття друга) // Дивослово. – 2002. – № 4.
11. Медвідь Н. “Жовтий князь” Василя Барки – “Жнива скорботи” Роберта Конквеста: порівняльний аналіз на ідейному рівні // Українська література в загальноосвітній школі. – 2004. – № 12.

Т. В. Хом'як
кандидат філологічних наук

“ЖИТТЯ, ЯК ВОНО Є”: ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Серед трьох голодоморів, які випало на долю перенести українському народу, голодомор 1932-1933 років називають Великим. З художніх творів читач про цей голодомор дізнатись довго не міг. Перші твори з'явилися відразу, та надруковано їх (більшість) було десь не раніше, ніж через 10 років. Далі художньо осмислювали проблему голодомору письменники-емігранти, які свого часу (переважно) були свідками цього голодомору в Україні. На материковій Україні лаконічними згадками прагнули хоч трохи відкрити завісу і показати народну трагедію (за допомогою ретроспективних спогадів героїв) Олесь Гончар (“Людина і зброя” – 1960), Михайло Стельмах (“Дума про тебе” – 1962; “Гуси-лебеді летять” – 1964; “Чотири броди” – 1974). Повніше цю проблему осмислено у творах “Люди не ангели” (1962) Івана Стаднюка, “Невмирущий хліб” (1981) Петра Лановенка, “Довгі

присмерки” (1987, 2002) Василя Захарченка, “Одеса-мама” (1988) Андрія М'ястківського, “Тридцять” (1966, 1988), “Самосуд” (1991) Анатолія Дімарова, “Голод” (1990) Євгена Гуцала, “Лозина труна” (1993) Павла Іваніва, “Кара без вини” (1993) Андрія Гудими, “У лабетах смерті” (1994) Михайла Потупейка та ін. Уже й літературознавцями зроблено спробу систематизувати й аналітично проаналізувати, як художньо осмислено письменниками проблему голоду на Україні 1932-1933 років. Варто назвати дослідження Т. Конончук, М. Кудрявцева, В. Марка, Яра Славутича, Н. Тимошук...

Григорій Косинка увесь час жив у важких матеріальних умовах. Йому не вистачало грошей на найнеобхідніше. Вони голодували обоє з дружиною, він ходив в обдертому одязі. Коли ж дружина, Тамара Мороз (Тамаранча, як він її ласкаво називав), нарікала, він заспокоював її в одному з листів так: “Але навіщо ж нарікати на київський голод? Адже голод той, як і всі страждання наші, не від нас з Тобою залежить, а має глибше коріння”.

В оповіданні “В степу” Г. Косинка передав тло, на якому відбувається дія, так, що відчувається по-новому, з величезною силою стогін віками закріпаченої нації: “Ми слухали журливу сагу Дніпра, який полоסקав нації ноги і плакав на білому піску: припаде, мов до грудей, до берега, задзвенить, і на камінцях бринять старечі сльози”. “Нелюдським болем дихає характеристика нації у цьому ж таки оповіданні: п'ятнадцять мільйонів поетів, десять – артистів, а решта сіють хліб і самі здихають з голоду”, – зауважує дослідник з діаспори Юрій Клиновий [1, с.231].

Можливо б, він написав і більше (а може, й було написано?), та за останні роки писав дуже мало, а в 1934 році був заарештований і розстріляний.

Твори про голод, написані в Україні, були за принципом “ad usum delphini”, тобто під кутом вимог “власть імущих” або в крайньому разі у межах дозволеного.

Оповідання Аркадія Любченка “Кострига” написане в радянській Україні у 1933 році саме за таким принципом. Тобто з причини самозахисту в обмежених умовах письменник порушує дуже важливу проблему голодомору, але акценти розставляє так, ніби винними у цій страшній трагедії є куркулі, підкуркульники, несвідомі селяни. Ніби саме вони своїми несвідомими діями і призводили до голоду. Матвій Кострига – головний герой твору – здав, що приписано, а має хліб, та він його заховав у дві ями (одна біля нещодавно висадженого береста, а друга – на городі), бо не хоче віддавати все до зернини, не хоче, щоб голодували його діти. Усім же він відповідає, що хліба в нього “нема” (“А тим часом на селі нуртувала невтомна чутка, що в Матвія Костриги хліб є” [2, с.147]). Слово-відповідь Матвія “незмінне, важке, як земля, рішуче, як з ножа, слово”. При цьому він “лише злегка розводив руками, просто дивився в очі і просто, переконливо казав: Нема!”. Кострига мав “круту й незабудькувату вдачу”, був спритним та кмітливим, сумлінно виконував громадське доручення та ще й “намагався виконувати його на своєму кутку так, щоб усі добре чули, бачили, знали. Так

само, щоб усі бачили, знали, говорив він при нагоді за радянську владу”. Матвій не міг лише сприйняти деяких заходів цієї влади.

У колектив Кострига йти не хотів, на пропозиції відповідав: “Ні! Я краще почекаю, коли ви звідти вийдете” [2, с.149]. Пишучи про такі серйозні проблеми, Аркадій Любченко вводить і гумористичні нотки, акцентуючи на розумові й кмітливості героя: “Коли до зривників взялися рішучіше, коли серед затайників поповзла тривога, коли уповноважений з району скликав їх до сільради, старанно перевіряючи цифри та домагаючись, щоб вони виконали хлібоздачу, – Кострига зважився на витівку. Протиснувся до столу, непомітно вийняв перо з ручки і раптом запропонував:

– От, будь ласка, товаришу, візьміть, напишіть. Той здивовано глянув на нього, на присутніх, відповів:

– Неможливо цією ручкою написати.

– Чому?

– Бо самі ж бачите, пера нема.

– Ха! Отож воно й причина. Як же вам на зсиппункт везти, коли везти чортма? Коли хліба нема?” [2, с.150].

Вражають своєю реалістичністю деталізовані описи картин пошуку хліба на обійстях: “Обшукали клуню, хату, горище – нема. Перевірили соломку, може обмолот поганий, у колосках застрягло, – нема. Подивились до половини, може, там помішано, – ні, нема” [2, с.151]. Кострига з родиною сидів на картоплі і, “своїм звичаєм, вівся так, щоб усі бачили, чули, знали, що сидить він на картоплі, бо хліба нема” [2, с.151].

Коли зі школи прибіг старшенький син Митрик, захекавшись, і сказав, звертаючись до батька, що “кажуть, що у вас хліб закопано! Мене питають, а я не знаю”, то той йому відповідає: “Скажи їм, що дурний їх піп христин. А хліба в мене нема. Чуєш?” [2, с.151].

Коли розкопки не дали нічого і вдруге, то забрали в Костриги картоплю, описали клуню, та це не могло покрити заборгованості. А Любченко акцентує увагу на внутрішньому стані героя, його психології: “Гнів тваринний, як жадова власності, пекучий, як отрута власності, чорний, як чорнозем, гнів спинив його істоту. Він готовий був, ухопивши сокиру, смертельно замахнутись. Він готовий був на темну помсту, на злочин. Однак схаменувся. Переборював себе. Приховав усе за галасливими скаргами, болісними наріканнями, тяжкими прокльонами” [2, с.152]. Кострига змарнів, “аж пригнувся”. Автор зауважує: “І якось, однієї хвилини, стало йому страшно. Не за себе. Сам він почував, певен був, що міг ще довго протриматись. А мучив жаль за дітей. Він не міг знайти собі місця, і вночі раз у раз його поштовхувало вийти з хати, наблизитись тихцем до береста, тихцем одкопати, взяти...” [2, с.153]. Та він не наважувався це зробити, боявся, що хтось із дітей може проговоритись, або Дарка, яку він після смерті дружини взяв “до дітей та на господарство” [2, с.153]. Тож у Костриги “відлягло від серця”, коли до хати прийшли люди і повідомили: “Ви собі там як хочете, Матвію, а дітей не можна мучити. Забираємо ваших хлопців до піонерської бази. Там їм буде краще і певніше” [2, с.154]. Матвій погодився.

У нього наче “важке жорно сповзло”. Коли його знову запитали про наявність хліба, то відповідь була звичною: “Нема”. Та в цю мить у хату вскочив Митрик і ще з порога повідомив, що на їхньому городі яму розрили. Реакція батька була такою: “Кострига підвівся і став, як камінний.

– Чи ти здурів? – вимовив він побілілими вустами. – На городі в мене ніякої ями, ніякого хліба нема” [2, с.154].

Оці слова – “Ви собі там як хочете” ніби як наштовхують на розуміння ситуації як такої, що Матвій Кострига сам спричиняв голод у родині і вина його і тільки його. Особиста. Надруковано твір було у збірці “Вертеп. Вибір новель і повістей” (Краків – Львів, 1943).

В оповіданні Михайла Івченка “Порваною дорогою” проблема голоду порушена мимохоть: “Корній похапливо й насуплено взявся до їжі, але швидко скривився і кинув виделку.

– Що з тобою? – злякано поспитала Галя.

– Я так не можу.

– А що?

– Я далі не можу оцих підошов їсти. Це ж убивство: – цілий день бігай, бігай, а ввечері нічого й з’їсти вдома [2, с.166]. Це – про місто. Оповідання із збірки “По той бік греблі” (Краків – Львів, 1942).

Аркадій Любченко в нарисі “Його тасмича” пише про голодомор відвертіше й сміливіше, бо сам перебуває за кордоном. “Це була весна 1933 року, пам’ятна весна голоду, ЦК комуністичної партії, висловлюючи казенно-департаментське співчуття знедоленому народові, обвинувачував у причинах голоду той же народ. Увесь агітаційно-пропагандистський апарат ретельно працював, щоб довести, ніби винен у всьому селянський консерватизм [3, с.90]. Багатьом хотілось розібратись у суті справи, „щільно наблизитись до явища, доторкнутись до нього власною рукою”. У містах голоду не було, хоч жились і не ситно, та уявити, що відбувається не селі, було нелегко. А Любченко наводить такий епізод: коли вони з Миколою Хвильовим хотіли потиснути один одному руки, простяглась третя рука – “довга й костява, жовта й тремтлива, як засохлий лист на галузці. Як той скрючений лист, жолобком трусилась долоня з гачкуватими, скоцюрбленими на холоді пальцями. Стиха прозвучав несміливий благальний голос.

– Згляньтеся, голубчики. Не на мене – на дітей. Просила молода ще жінка, яку горе, видно, передчасно постарило. З одягу, мови і недосвідченої поведінки зразу було знати, що це – звичайна селянка. Тут же стояло у доморобних свитках її двоє посинілих, ляжливо настрочених хлопчиків.

Таких голодуючих з’являлося в місті день-у-день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало... [3, с.93]. М. Хвильовий і А. Любченко віддали жінці з очима, які “горіли мукою”, усе, що було у них у гаманцях. М. Хвильовий сказав справедливі слова, коли жінка пішла: “Вона перша має право на хліб, бо сама його робить... А вона при соціалізмі шматочок хліба просить” [3, с.93].

Мету свого відрядження по селах М. Хвильовий, як зауважує автор нарису, висловив іронічно: “Їдемо, значить вивчати новий кардинальний

процес соціалістичного будівництва – голод” [3, с.95]. Поїздка була до Лохвицького району на Полтавщині: “Перед нами лежав потужний чорнозем Полтавщини, на якому пухли голодні люди” [3, с.102]. Після зустрічі і розмови з директором цукроварні ім. Сталіна Бичком і секретарем Лохвицького райкому партії Васильківським М. Хвильовий рішуче заявив: “Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну “сресь” і прошу в неї повірити. Голод – явище свідомо організоване. Голод і розруха – хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою” [3, с.105]. Дійсність у селах, зокрема Гамаліївці, перевершила навіть очікуване: на ланах “бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязоті. Візниця появив, що то голодні визбирують торішнє зерно, – хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно” [3, с.106]. З розмови із селянином в Гамаліївці, у якого письменники ночували, вони дізналися, що “вже три чверти села нема” [3, с.108], “давно зужито останню краплю гасу, давно з’їдено всіх кішок і собак”: “Не село бовваніло перед нами, а німотне гробовище, де частково ще затримались живі мерці” [3, с.108]. Побачене було жакливим. Вони бачили, як “людина благала в людини зернятко, одне лиш зернятко, щоб закропитися”, як “він і вона свідомо повагом лягали поруч на полу, або на печі, з понурим викликом заплющували очі, ждучи кінця”.

А. Любченко описує будень у селі: “Другого дня бачили ми, як ці тіні людей, що хиталися од вітру (переважно жінки), працювали в полі. Вони орали й сіяли, використовуючи здебільшого корів, таких же висохлих, нуждених, як і хазяї. Вони самі впрягались, заступаючи худобу, одбуваючи незаслужену каторгу, – і в цьому був несвідомий, але кричущий протест. Рештками зусиль мужньо хапались вони за життя, – і в цьому був своєрідний героїзм, дивовижна українська життєздатність” [3, с.108]. А. Любченко захворів у цій поїздки на тиф і залишився в лікарні. Це був кінець квітня 1933 року, а Миколи Хвильового через два тижні – 13 травня – не стало. Він застрелився, бо щиро вірив, що бувають випадки, “хоч і досить рідкі, коли смерть заслуговує на виправдання. Це – коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерті можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю в житті” [3, с.111]. На жаль, постріл так і не почули ті, кому варто було почути... і кому він був адресований. А хто й почув, то не так сприйняв, як хотів би того М. Хвильовий. Із промови І. Кириленка на похороні: “Ми засуджуємо самогубство як вияв легкодухости, зневіри, як брак належного клясового гарту” [3, с.142]. І названо промову – “Остання найприкріша помилка”.

У центрі новели “Тварина” Олекси Слісаренка цікава проблема, – констатує Юрій Клиновий, – турбота батьків за молоде покоління, показано двопляново, у людей і тварин. З великою майстерністю і знанням психології проводить автор рівнобіжно дві основні нитки сюжету; ... автор цікавими картинками показує не тільки близькість батьківських почувань у “людей і тварин, але навіть ідентичність” [1, с.542].

Герой оповідання Велетень жорстоко воює з рудим собакою (це була сучка, і у неї десь були цуценята). У голодний рік у дачному селищі влітку живуть герої твору – інтелігент, вчений Велетень і його дружина Тіна, яка повинна ось-ось народити дитину. Їсти по суті нічого, та ще й у Тіни сильний токсикоз, вона дуже реагує на запахи, особливо їжі, якої взагалі-то й немає. Тіна може їсти лише хліб. Їй дуже хочеться їсти, але навіть згадка „про гідку їжу” викликає у неї нудоту. Жінка дуже хвилюється, чи здоровою народиться дитина, чи не спричинить якоїсь фізичної вади тяжке голодування: “В той час, як її чоловік, стомлений за день незвичною важкою працею та систематичним недоїданням, спить важким сном каторжника, Тіна довгі ночі передумує свої тяжкі материні думки. То вона бачить свою майбутню дитину без пальців унаслідок голоду під час вагітності, то в уяві повстають тупі очі рахітичного ідіота, що цілими роками буде мучити її молоде життя...” [2, с.183].

Велетень вирощує овочі на городі, та вони ще не достигли. Немає хліба, солі, а він, як ботанік, “знає, що в помідорах соли вистачить”, бо “маляті сіль потрібна”, “молода ж картопля, хоч і несмачна без соли, зате має багато крохмалю”. Батьки хвилюються за маля, люблять його ще й ненародженого. Є у них кролик Королівна. Тіна уявляє, як Королівною буде гратись їхній маленький. Чоловік збирається по хліб, а жінка просить дати їй Королівну. І тут трапилось нещастя: чоловік не зачинив за собою двері, кролик вискочив, і його схопив собака (“... в даліні садової стежки біг великий рудий собака, а в зубах його теліпалося пухнасте тільце Королівни” [2, с.186]. Рятувати її було нікому. Тіна дуже боляче сприйняла цю подію. Через годину повернувся чоловік. Вона розповіла йому про нещастя. Потім Велетень побачив, що „дня була погрижена собачими зубами [2, с.189], і “серце його забилося люттю до руді, кудлатої тварини. Він ладен був бігти за собакою, щоб жорстоко побити його...” [2, с.189]. А згодом собака з’їв майже цілу буханку хліба. “Велетень розлючено ходив по кімнаті, нервово розмахував руками і ляв усіх собак на світі. Він ніколи ще не був у такому збудженому стані і справляв кумедне вражіння, як всі добродушні люди, гніваючись” [2, с.192]. Хоча ще залишалось дві буханки, та прощати злочин чоловік не збирається. Він зловороже налаштований проти собаки і вирішує його вбити. О. Слісаренко в авторському відступі робить дуже слушний висновок: “Тоненька плівка тисячолітньої культури, що обволікала інтелект і чуття велетня, раптом спала, і він тільки перкалевою сорочкою різнився від свого печерного предка” [2, 193]. Велетень “спалахнув мисливською радістю”, коли знову побачив собаку біля ганку. “Тепер він добре роздивися: то була сучка, з одвислими пипками, така кудлата, що шерсть її спадала з боків і звисала неохайними патлами. Вуха її стриміли, як у вовка, а очі ляжливо нишпорили” [2, с.196].

Велетень не подумав тоді, що і в сучки, певно, десь є діти, коли вона, ризикуючи життям, постійно приходять до їх дворища за поживою. Мисливський інстинкт гнав його до звершення правосуддя. О. Слісаренко дуже реалістично, навіть з елементами натуралізму описує цей акт помсти й

покари. Та цього разу собаці пощастило: “Собака несамовито зойкнув і стрибнув у маленьке вікно, що було нарівні з головою людини. Посипалися склянки, і мужчина широко розплющеними очима дивився на вікно, в яке, здавалося, ніяк не міг вискочити собака” [2, с.195]. Картини ці в новелі надзвичайно психологічно насажені.

Після втечі собаки чоловікові ніби легше стало. Він подумав: “Як хороше, що так обійшлося, і він не вбив собаки! Налякав – і досить з нього... Більше не прийде...” [2, с.194]. І знову авторський відступ-узагальнення: “Мужчині неприємно було, що він, культурна людина, міг дійти до такої розправи, а ще більше, що причиною її була хлібина, з’їджена голодною собакою. Мусів же той собака шукати собі їжі!” [2, с.194]. Здавалось би, конфлікт вичерпано, а вже на другий день собака прийшов по дині знову. Велетень прогнав його грудкою землі, а через кілька днів дині було зовсім знівечено. І нова хвиля образ знову викликала почуття помсти: “Мстивість була підігрита новою шкодою і потроху охоплювала Велетня, і його культурний інтелект не в силі був боротися з каламутними почуттями” [2, с.195]. А ще через кілька днів знову “кілька достиглих днів з’їджено на городі”. Врешті собаку було загнано в глухий кут. Велетень був налаштований серйозно: “Він тепер уже справить своє криваве діло! Він уб’є собаку, він задушить його своїми руками, щоб послухати хрускіт поламаного горла й кісток. Милосердя його висохло до краплі і жалощів не лишилося в серці” [2, с.197]. Він оскаженіло бив собаку залізною ключкою, “поки тіло собаки не зсунулося в калюжу чорної крові”, викопав у кущах яму і кинув його туди, не закопуючи (вирішив закопати трупа, як повернеться, бо поспішав у новий похід по хліб). Та не через два дні, як планувалось, а десь через місяць повернувся він додому (захворів, його підібрали добрі люди, баба-сторожиха у сільській школі доглядала, а потім відвезли до хати), то побачив на ганку дружинку, яка годувала дитину, і сучку (шкандибала на одну ногу) з двома цуценятами. Дорогою, їдучи на возі, він згадував усе, що сталось, йому було соромно за себе, в нього серце стискалося від жалості до нещасної тварини. Він тільки тепер усвідомив, що “то була сучка, що годувала своїх цуценят”. У нього навіть “хороблива сльоза залоскотала вію”, коли він уявив “картини голодної смерті маленьких тварин, що даремно шукали матернього лона під хлівом у той час, як він, сильна, розумна й освічена людина, убивав гострою залізкою їхню матір...” [2, с.200]. Велетень не сподівався, що собака виживе, тож питання його прозвучало “тривожно”. Дружина розповіла, що “сусідка одволодала” собаку і, коли та “очуняла, кинулася до своїх цуценят”.

Висновок автора: “Велетень відчув, що він маленький і мізерний...” [2, с.202].

Безперечно, це зовнішня, видима канва твору. Та в ньому порушено дуже важливу проблему голодомору, про яку чомусь і не говорить Юрій Клиновий. Ось герой роздумує, що можна зварити на обід. У нього були сухі гриби і лавровий лист, молода картопля, “мабуть з ложку гречаного борошна” (“Може вийти картопляна юшка з грибами або картопляна юшка з

лавровим листом. Або з тим і тим разом”) [2, с.193]. Для галушок борошна було занадто мало, то Велетень придумав підмішати до нього житніх висівків. Герой мріє пошвидше повернутись в інститут і працювати в своєму “вегетаційному домику”. То, вважає, будуть щасливі хвилини, бо не буде варити цих гидотних галушок, “а їстиме прекрасний, що смердить віхтем, борщ в інститутській їдальні”: “Ах, як він, той борщ, прекрасно смердить проти цього огидного варива, його ж до того ж, до того завтра вже не буде!” [2, с.191]. Оксиморонні структури посилюють силу драматизму ситуації, що склалась (“прекрасний борщ смердить”). До речі, для стилю твору оксиморон властивий загалом (згадаймо: “Велетень відчув, що він маленький і мізерний”).

Письменник показує, що під час голоду відбувається переоцінка цінностей. Велетень за золотого годинника виміняв чотири житні хлібини й сулію сметани. І йому ж ніяково: “Мужчина відчув ніяковість, – ніби він обдурич людину”... Внутрішній монолог героя сповнений пафосу, радісний, піднесений: “Які прекрасні ці хлібини! Він ніколи не відчував своєрідної краси звичайного житнього хліба, а тепер вдихає ту красу широкими ніздрями і всмоктує очима і відчуває на смак. Один, два, три, чотири хліби. Аж цілих чотири хліби! Таких рум’яних, запашних і теплих, що дивно стає, як то можна було їх міняти на золотого годинника та ще й давати на додачу цілу сулію справжньої сметани! Що то за дурні люди, що можуть такі багатства міняти на якогось годинника!” [2, с.187]. Про Велетня сказано, що він виснажений голодом, “худенний”. Вагомою для усвідомлення головної проблеми твору – голоду є і авторська теза: “Можливості дістати хліб десь поблизу втрачені і треба було рушати в далекі заможні села” [2, с.196].

Чому не так уже й багато творів про голод 1932-1933 років написали українські письменники? Боялися? Дехто, певно, так. А деякі, можливо, написали, та не наважились надрукувати. Та й хто надрукував би? А ще не всі й вірили або й просто не знали про голод. Повторюсь: у місті голоду не було, а по селах їздили не всі письменники. Із промови на похороні М. Хвильового Петра Панча (“Від тебе чекали на допомогу в боротьбі за нове життя...”): “Ще так недавно ми з ним їздили на колгоспні лани, допомагали художнім словом колгоспникам осилити першу більшовицьку весну другої п’ятирічки... Це було на початку весни, коли в землю кидали перше зерно. А зараз ми вже маємо відомості, що колгоспники, з якими в унісон билося серце Хвильового, не тільки виконали свій обов’язок, а й перевиконали, засіявши лани на 105-106 відсотків, і в цей час гаряче серце Хвильового перестає битися” [3, с.146-147]. П.Панч також не зрозумів пострілу М. Хвильового: “Чим і як пояснимо і виправдаємо твій постріл не на ворогів соціалізму, а собі в голову, і в наші серця?” [3, с.147].

Про голодомор на Україні 1932-1933 років повніше ми дізнаємося із художніх творів письменників-емігрантів. Ці твори дійшли до материкової України уже у 90-і роки ХХ століття, хоча написані вони були в різний період. Найпершим вважають роман Уласа Самчука “Марія”, який уже у 1933 році й був надрукований у Празі. Роман Василя Барки “Жовтий князь”

було написано протягом 1958-1961 років, а надруковано у 1963 році, та до нас він дійшов лише у 1991 році. Письменники-емігранти в багатьох творах художньо осмислювали проблему голоду на Україні. Достатньо назвати ще такі твори, як “Рай” Василя Барки, “План до двору”, “Ротонда душогубців” Тодося Осьмачки, поеми Юрія Клена “Прокляті роки”, “Попіл імперій”, Яра Славутича “Моя доба” (а в ній конкретно розділ “Голод”). Характерно, що ці письменники були свідками (окрім Уласа Самчука) голодомору на Україні, тож деякі з творів мають автобіографічні елементи, як, зокрема, поема Яра Славутича, в якій з глибоким драматизмом передано складні душевні переживання ліричного героя (а він тотожний тут з автором) з приводу втрати від голоду спочатку бабусі – берегині роду, потім маленької сестрички, а найболючіше для нього – дідуся, якого він дуже любив, приносив йому їжу (сам зумів влаштуватись на роботу в радгосп “Скотар”), та все ж врятувати дідуся не зміг – той помер у нього на руках, а потім юнак поховав його на околиці Гур’ївського лісу. Василь Очерет (відомий як Барка) у 1932 році був у свого брата на Полтавщині, яка від голодомору постраждала чи не найбільше.

Та є твори українських письменників-емігрантів, які присвячені іншому періодові життя, у них порушено різні проблеми, зокрема й проблема Великого голодомору. До таких передусім належить повість Павла Маляра “Хліб” (1954). У центрі художнього осмислення письменника події другої світової війни, новітня велика руїна в Україні.

Найкращі сторінки повісті П. Маляр присвятив українському селянству, з якого й сам вийшов, яке любить і добре знає. Хоч здесятковане голодом, село й надалі залишається хребтом нації. От хліб гниє на полі від зливних дощів, а що просохне, то спалюють більшовики:

“Так-так, хліб треба щадити. Хліб – це наш вид людський: без хліба й людина не людина”, – каже Марко Сьомак. І далі йде селянська розмова, проста, але жорстока, про хліб, який уже з горла, часто разом із життям, видирає радянська влада:

– Пропадає хліб...

– Пропаде той, хто й жаліє! – додає Сьомак, – коли війна так піде й далі, як досі.

– А пропадемо...

– З голодного з тебе, що схочуть, зроблять: у каменку кластимуть замість каменя і живцем по тобі їхатимуть.

– Сам піддасишся в руки, щоб клали...

– До кого в руки?

– До кого? Все одно, до кого.

– У кого хліб буде, до того й віддасишся.

– У тридцять третьому році не клали живцем?

– А може й хай росте... Он ті, що з торбами йдуть, розказують, що все палити заставляють, де відступають.

– Того воно й росте, щоб людям гріха на душі не було, хліб паливши, – кривиться Бугай, – поросте, зіпріє на пні та не треба й палити.

– Плачуть бідні люди: лишують дітей, жінок без хліба... І все палити заставляють... – озвався Стецура, дивлячись неблимаючими очима застиглими, немов шукаючи якогось визволення-рятунку, як шукають його заніміло, одним поглядом, коли над головою гримне грім”.

Ця розмова свідчить про те, як радянська влада підкорила голодом українське село в 1933 році.

Зворушливо й дуже повно про голод на Україні написано в оповіданнях Миколи Понеділка “Чорна хустка”, “Обід собачий”, Василя Чапленка “Зойк”, Олекси Кобця “Великий злочин маленького Михася”, нарисі “Як вимирало село Яреськи на Полтавщині”, оповіданнях Василя Трубая “Голод”, Івана Онищенка “Останній сон”, “До бабусі”, “Подарунок”, “Чому плакала Ганнуся?”, “Микола-гармоніст”, “Злодій”, повісті Корнила Ластівки “Два шляхи”, Ольги Мак “Каміння під косою” тощо. Основні естетичні принципи, яких дотримуються ці письменники, – моделювання “життя, як воно є”. Найточніше формулу буття в СРСР виводить Олекса Кобець (“Великий злочин маленького Михася”): “Проси – не проси, ніхто не дасть, бо сам не має, а ті, що мають, і в тебе відіймуть”. Відтворення реалій голодомору відбувається через монопереживання, монобачення героя чи автора. Аспекти відтворення реалій голодомору різні: жертвність (Макар Іванович – “Останній сон” Івана Онищенка – змушений був кинути родину і заснути останнім сном у полі під запах свіжоспеченого хліба, що долинав із сусіднього села, бо бачив, розумів: „не вижити всім. І він зайвий рот. То нехай краще дітям лишиться його пайка”), руйнація традицій (Хлопчик Тарас – “Голод” Василя Трубая – підстерігає біля нірки цвіркуна, якого “переносять з хати в хату... на щастя”, і з’їдає його. За автором, цвіркун – символ благополуччя, злагоди, щастя та спокою, родинний оберіг. Тож “голод руйнує традиційні обереги, перериває ланцюги роду”), злочинність (в оповіданні “Злодій” Івана Онищенка осмислено проблему: “І жа стає основою буття. Голод погнав людей на злочин”), милосердя (Корній – „Марія” Уласа Самчука – так і не зміг убити собаку Сірка, вірного друга, хоча на селі – мертва тиша – уже поїли всіх собак, проте сина-відступника Максима він зарубав сокирою, бо вважав, що саме руками таких і творились жахи голодомору), людоїдство (канібалізм) (Надія, донька Марії й Корнія – “Марія” Уласа Самчука – збожеволіла, убила й зварила доньку Христинку), етноцид (Микола – “Микола-гармоніст” Івана Онищенка – розважає віртуозною грою міське начальство. На столі “горілка, яєчня смажена на салі, сметана, ковбаси”, та ніхто не запрошує його скуштувати. Головна думка: “Ситий голодному не вірить”), віра в щасливе майбутнє (Мирон Катранник – “Жовтий князь” Василя Барки – міг би віддати церковну чашу і врятувати життя своєї родини, та він не може зрадити навіть такою ціною) тощо. Об’єднує більшість творів те, що в них безпосередньо чи опосередковано стверджується думка: Голодомор 1932-1933 років штучний. Чому? Релігійний В. Барка робить спробу відповісти через Біблію. Устами праведних запитує: “Може, – іспит, нехай очистяться в горі, як в огні

останньому за смерть Ісусову, адже минає дев'ятнадцять століть з часу скоєння цього гріха". Та чи не занадто жорстоко?

Художнє моделювання голоду 1932-1933 років залежить у великій мірі від обставин, за яких творив митець.

Джерела та література

1. Клиновий Ю. Поет скривавленого села // Моїм синам, моїм приятелям. – Едмонтон-Торонто, 1981.
2. Збірка українських новель. – Нью-Йорк, 1955.
3. Хвильовий М. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – Нью-Йорк-Балтимор-Торонто, 1986.
4. Слісаренко О. Без компасу. – Краків-Львів, 1943.

РОСІЙСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК ВАСИЛЬ ГРОССМАН ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932-1933 РОКІВ

(УРИВОК З РОМАНУ "ВСЕ ТЕЧЕТ...")

...Меня как активистку послали на Украину для укрепления колхоза. У них, нам объясняли, дух частной собственности сильнее, чем в Рэсэфэсэр. И правда, у них еще хуже, чем у нас дело шло. Послали меня недалеко, мы ведь на границе с Украиной, – трех часов езды от нас до этого места не было. А место красивое. Приехала я туда – люди как люди. И стала я в правлении ихнем счетоводом.

...Как было? После раскулачивания очень площади упали и урожайность стала низкая. А сведения давали – будто без кулаков сразу расцвела наша жизнь. Сельсовет врет в район, район – в область, область – в Москву. И докладывают про счастливую жизнь, чтобы Сталин порадовался: в колхозном зерне вся его держава купаться будет. Пospel первый колхозный урожай, дала Москва цифры заготовки. Все как нужно: центр – областям, области – по районам. И нам дали в село заготовку – и за десять лет не выполнить! В сельсовете и те, что не пили, со страху перепились. Видно, Москва больше всего на Украину понадеялась. Потом на Украину и больше всего злобы было. Разговор-то известный: не выполнил – значит, сам недобитый кулак.

...Кто убийство массовое подписал? Я часто думаю – неужели Сталин? Я думаю, такого приказа, сколько Россия стоит, не было ни разу. Такого приказа не то что царь, но и татары, и немецкие оккупанты не подписывали. А приказ – убить голодом крестьян на Украине, на Дону, на Кубани, убить с малыми детьми. Указание было забрать и семенной фонд весь. Искали зерно, как будто не хлеб это, а бомбы, пулеметы. Землю истыкали штыками, шомполами, все подпопы перекопали, все попы повзламывали, в огородах искали. У некоторых забирали зерно, что в хатах было, – в горшки, в корыта ссыпаны. У одной женщины хлеб печеный забрали, погрузили на подводу и тоже в район отвезли.

Днем и ночью подводы скрипели, пыль над всей землей висела, а элеваторов не было, ссыпали на землю, а кругом часовые ходят. Зерно к зиме от дождя намокло, гореть стало – не хватило у советской власти брезента мужицкий хлеб прикрыть.

А когда еще из деревень везли зерно, кругом пыль поднялась, все в дыму: и село, и поле, и луна ночью. Один с ума сошел: горим, небо горит, земля горит! Кричит! Нет, небо не горело, это жизнь горела.

Вот тогда я поняла: первое для советской власти – план. Выполни план! Сдай разверстку, поставки! Первое дело – государство. А люди – нуль без палочки.

Отцы и матери хотели детей спасти, хоть немного хлеба спрятать, а им говорят: у вас люта я ненависть к стране социализма, вы план хотите сорвать, туеядцы, подкулачники, гады. Не план сорвать, детей хотели спасти, самим спастись. Кушать ведь людям нужно.

Рассказать я все могу, только в рассказе слова, а это ведь жизнь, мука, смерть голодная. Между прочим, когда забирали хлеб, объясняли активу, что из фондов кормить будут. Неправда это была. Ни зерна голодным не дали.

Кто отбирал хлеб, большинство свои же, из РИКа, из райкома, ну комсомол, свои же ребята, хлопцы, конечно, милиция, энкаведе, кое-где даже войска были, я одного мобилизованного московского видела, но он не старался как-то, все стремился уехать... И опять, как при раскулачивании, люди все какие-то обалделые, озверелые стали.

Гришка Саенко, милиционер, он на местной, деревенской, был женат и приезжал гулять на праздники – веселый, и хорошо танцевал танго и вальс, и пел украинские песни деревенские. А тут к нему подошел дедушка совсем седенький и стал говорить: "Гришка, вы нас всех защищаете, это хуже убийства, почему рабоче-крестьянская власть такое против крестьянства делает, чего царь не делал..." Гришка пихнул его, а потом пошел к колодцу руки мыть, сказал людям: "Как я буду ложку рукой брать, когда я этой паразитской морды касался".

А пыль – и ночью, и днем пыль, пока хлеб везли. Луна – вполнеба – камень, и от этой луны все диким кажется, и жарко так ночью, как под овчиной, и поле, хожено-перехоженное, как смертная казнь, страшное.

И люди стали какие-то растерянные, и скотина какая-то дикая, пугается, мычит, жалуется, и собаки выли сильно по ночам. И земля потрескалась.

Ну вот, а потом осень пришла, дожди, а потом зима снежная. А хлеба нет.

И в райцентре не купишь, потому что карточная система. И на станции не купишь, в палатке, – потому что военизированная охрана не подпускает. А коммерческого хлеба нет.

С осени стали нажимать на картошку, без хлеба быстро она пошла. А к рождеству начали скотину резать. Да и мясо это на костях, тощее. Курей порезали, конечно. Мясо быстро подьели, а молока глоточка не стало, во всей деревне яичка не достанешь. А главное – без хлеба. Забрали хлеб у

деревни до последнего зерна. Ярового нечем сеять, семенной фонд до зернышка забрали. Вся надежда на озимый. Озимые под снегом еще, весны не видно, а уж деревня в голод входит. Мясо съели, пшено, что было, подъедают вчистую, картошку, у кого семьи большие, съели всю.

Стали кидаться ссуды просить – в сельсовете, в район. Не отвечают даже. А доберись до района, лошадей нет, пешком по большаку девятнадцать километров.

Ужас сделался. Матери смотрят на детей и от страха кричать начинают. Кричат, будто змея в дом вползла. А эта змея – смерть, голод. Что делать? А в голове у селян только одно – что бы покушать. Сосет, челюсти сводит, слюна набегает, все глотаешь ее, да слюной не накушаешься. Ночью проснешься, кругом тихо: ни разговору, ни гармошки. Как в могиле, только голод ходит, не спит. Дети по хатам с самого утра плачут – хлеба просят. А что мать им даст снегу? А помощи ни от кого. Ответ у партийных один – работать надо было, лодырничать не надо было. А еще отвечали: у себя самих поищите, в вашей деревне хлеба закопано на три года.

Но зимой еще настоящего голода не было. Конечно, вялые стали, животы вздуло от картофельных очистков, но опухших не было. Стали желуди из-под снега копать, сушили их, а мельник развел жерновы пошире, молот желуди на муку. Из желудей хлеб пекли, вернее, лепешки. Они темные очень, темнее ржаного хлеба. Кое-кто добавлял отрубей или картофельных очистков толченых. Желуди быстро кончились – дубовый лесок небольшой, а в него сразу три деревни кинулись. А приехал из города уполномоченный и в сельсовете говорил нам: вот паразиты, из-под снега голыми руками желуди таскают, только бы не работать.

В школу старшие классы почти до самой весны ходили, а младшие зимой перестали. А весной школа закрылась – учительница в город уехала. И с медпункта фельдшер уехал – кушать стало нечего. Да и не вылечишь голода лекарством. Деревня одна осталась – кругом пустыня и голодные в избах. И представители разные из города ездить перестали – чего ездить? Взять с голодных нечего, значит, и ездить не надо. И лечить не надо, и учить не надо. Раз с человека держава взять ничего не может, он становится бесполезный. Зачем его учить да лечить?

Сами остались, отошло от голодных государство. Стали люди по деревне ходить, просить друг у друга, нищие у нищих, голодные у голодных. У кого детей поменьше или одинокие, у таких кое-что к весне оставалось, вот многодетные у них и просили. И случалось, давали горстку отрубей или картошек парочку. А партийные не давали – и не от жадности или по злобе, боялись очень. А государство зернышка голодным не дало, а оно ведь на крестьянском хлебе стоит. Неужели Сталин про это знал? Старики рассказывали: голод бывал при Николае – все же помогали, и в долг давали, и в городах крестьянство просило Христа ради, и кухни такие открывали, и жертвования студенты собирали. А при рабоче-крестьянском правительстве зернышка не дали, по всем дорогам заставы – войска,

милиция, энкаведе – не пускают голодных из деревень, к городу не подойдешь, вокруг станций охрана, на самых малых полустанках охрана. Нету вам, кормильцы, хлеба. А в городе по карточкам рабочим по восемьсот грамм давали. Боже мой, мыслимо ли это – столько хлеба восемьсот грамм! А деревенским детям ни грамма. Вот как немцы – детей еврейских в газу душили: вам не жить, вы жида. А здесь совсем не поймешь – и тут советские, и тут советские, и тут русские, и тут русские, и власть рабоче-крестьянская, за что же эта гибель?

А когда снег таять стал, вошла деревня по горло в голод.

Дети кричат, не спят: и ночью хлеба просят. У людей лица, как земля, глаза мутные, пьяные. И ходят сонные, ногой землю шупают, рукой за стенку держатся. Шатает голод людей. Меньше стали ходить, все больше лежат. И все им мерещится – обоз скрипит, из райцентра прислал Сталин муку – детей спасать.

Бабы крепче оказались мужчин, злее за жизнь цеплялись. А досталось им больше – дети кушать у матерей просят. Некоторые женщины уговаривают, целуют детей: “Ну не кричите, терпите, где я возьму?” Другие как бешеные становятся: “Не скули, убью!” – и били чем попало, только бы не просили. А некоторые из дому выбегали, у соседней отсиживались, чтобы не слышать детского крика.

К этому времени кошек и собак не осталось – забили. И ловить их было трудно – они опасались людей, глаза дикие у них стали. Варили их, жилы одни сухие, из голов стюденя вываривали.

Снег стаял, и пошли люди опухать, пошел голодный отек – лица пухлые, ноги как подушки, в животе вода, мочатся все время – на двор не успевают выходить. А крестьянские дети: видел ты, в газете печатали – дети в немецких лагерях? Одинаковы: головы, как ядра, тяжелые, шеи тонкие, как у аистов, на руках и на ногах видно, как каждая косточка под кожей ходит, как двойные соединяются, весь скелет кожей, как желтой марлей, затянут. А лица у детей старенькие, замученные, словно младенцы семьдесят лет на свете уж прожили, а к весне уж не лица стали: то птичья головка с клювиком, то лягушечья мордочка – губы тонкие, широкие, третий как пескаррик – рот открыт. Нечеловеческие лица, а глаза, господи! Товарищ Сталин, боже мой, видел ты эти глаза? Может быть, и в самом деле он не знал, он ведь статью написал про головокружение.

Чего только не ели – мышей ловили, крыс ловили, галок, воробьев, муравьев, земляных червей копали, стали кости на муку толочь, кожу, подошву, шкуры старые вонючие на лапшу резали, клей вываривали. А когда трава поднялась, стали копать корни, варить листья, почки, все в ход пошло – и одуванчик, и лопух, и колокольчики, и иван-чай, и сныть, и борщевик, и крапива, и очиток... Липовый лист сушили, толкли на муку, но у нас липы мало было. Лепешки из липы зеленые, хуже желудювых.

А помощи нет! Да тогда уж не просили! Я и теперь, когда про это думать начинаю, с ума схожу, – неужели отказался Сталин от людей? На

такое страшное убийство пошел. Ведь хлеб у Сталина был. Значит, нарочно убивали голодной смертью людей. Не хотели детям помочь. Неужели Сталин хуже Ирода был? Неужели, думаю, хлеб до зерна отнял, а потом убил людей голодом. Нет, не может такого быть! А потом думаю: было, было! И тут же – нет, не могло того быть!

Вот когда еще не обессилели, ходили полем к железной дороге, не на станцию, на станцию охрана не допускала, а прямо на пути. Когда идет скорый поезд Киев-Одесса, на колени становятся и кричат: хлеба, хлеба! Некоторые своих страшных детей поднимают. И, случалось, бросали люди куски хлеба, объедки разные. Пыль уляжется, отгрохочет, и ползает деревня вдоль пути, корки ищет. Но потом вышло распоряжение, когда поезд через голодные области шел, охрана окна закрывала и занавески спускала. Не допускала пассажиров к окнам. Да и сами деревенские ходить перестали – сил не стало не то что до рельсов дойти, а из хаты во двор выползти.

Я помню, один старик принес председателю кусок газеты, подобрал его на путях. И там заметка: француз приехал, министр знаменитый, и его повезли в Днепропетровскую область, где самый страшный мор был, еще хуже нашего, там люди людей ели, и вот в село его привезли, в колхозный детский садик, и он спрашивает: “Что вы сегодня на обед кушали?”, а дети отвечают: “Куриный суп с пирожком и рисовые котлеты”. Я сама читала, вот как сейчас вижу этот кусок газеты. Что ж это? Убивают, значит, на тихаря миллионы людей и весь свет обманывают! Куриный суп, пишут! Котлеты! А тут червей всех съели. А старик председателю сказал: при Николае на весь свет газеты про голод писали -помогите, крестьянство гибнет. А вы, ироды, театры представляете!

Завыло село, увидело свою смерть. Всей деревней выли – не разумом, не душой, а как листья от ветра шумят или солома скрипит. И тогда меня зло брало – почему они так жалобно воют, уж не люди стали, а кричат так жалобно. Надо каменной быть, чтобы слушать этот вой и свой пайковый хлеб кушать. Бывало, выйду с пайкою в поле, и слышно: воют. Пойдешь дальше, вот-вот, кажется, стихло, пройду еще, и опять слышнее становится, – это уж соседняя деревня воет. И кажется, вся земля вместе с людьми завывала. Бога нет, кто услышит?

Мне один энкаведе сказал: “Знаешь, как в области ваши деревни называют: кладбища суровой школы”. Но я сперва не поняла этих слов. А погода какая стояла хорошая! В начале лета шли дожди, такие быстрые, легкие, солнце жаркое вперемешку с дождем, – и от этого пшеница стеной стояла, топором ее руби, и высокая, выше человеческого роста. В это лето радуги сколько я нагладелась, и грозы, и дождя теплого, цыганского.

Гадали все зимой, будет ли урожай, стариков расспрашивали, приметы перебирали – вся надежда была на озимую пшеницу. И надежда оправдалась, а косить не смогли. Зашла я в одну избу. Люди лежат то ли еще дышат, то ли уже не дышат, кто на кровати, кто на печке, а хозяйская дочь, я ее знала, лежит на полу в каком-то беспомоществе зубами грызет ножку у табуретки. И

так страшно это – услышала она, что я вошла, не оглянулась, а заворчала, как собаки ворчат, если к ним подходят когда они кость грызут.

Пошел по селу сплошной мор. Сперва дети, старики, потом средний возраст. Вначале закапывали, потом уж не стали закапывать. Так мертвые и валялись на улицах, во дворах, а последние в избах остались лежать. Тихо стало. Умерла вся деревня. Кто последним умирал, я не знаю. Нас, которые в правлении работали, в город забрали.

Попала я сперва в Киев. Стали как раз в эти дни коммерческий хлеб давать. Что делалось! Очереди по полкилометра с вечера становились. Очереди, знаешь, разные бывают – в одной стоят, посмеиваются, семечки грызут, в другой номера на бумажках списывают, в третьей, где не шутят, на ладони пишут либо на спине мелом. А тут очереди особые – я таких больше не видела. Друг дружку обхватывают за пояс и стоят один к одному. Если кто оступится, всю очередь шатнет, как волна по ней проходит. И словно танец начинается – из стороны в сторону. И все сильнее качаются. Им страшно, что не хватит силы за передового цепляться и руки разожмутся, и от этого страха женщины кричать начинают, и так вся очередь воет, и кажется, они с ума посходили – поют да танцуют. А то шпана в очередь врывается: смотрят, где цепь легче порвать. И когда шпана подходит, все снова воют от страха, а кажется, что они поют. В очереди за коммерческим хлебом стоял народ городской – лишенцы, беспаспортные, ремесло – либо пригородные.

А из деревни ползет крестьянство. На вокзалах оцепление, все составы обыскивают. На дорогах всюду заставы – войска, энкаведе, а все равно добираются до Киева – ползут полем, целиной, болотами, лесочками, только бы заставы миновать на дорогах. На всей земле заставы не поставишь. Они уж ходить не могут, а только ползут. Народ спешит по своим делам, кто на работу, кто в кино, трамваи ходят, а голодные среди народа ползут – дети, дядьки, дивчины, и кажется, это не люди, какие-то собачки или кошечки паскудные на четвереньках. А оно еще хочет по-человечески, стыд имеет, дивчина ползет опухшая, как обезьяна, скулит, а юбку поправляет, стыдается, волосы под платок прячет – деревенская, первый раз в Киев попала. Но это счастливые доползли, один на десять тысяч. И все равно им спасения нет – лежит голодный на земле, шипит, просит, а кушать он не может, краюшка рядом, а он уже ничего не видит, доходит.

По утрам ездили платформы, битюги, собирали которые за ночь умерли. Я видела одну платформу – дети на ней сложены. Вот как я говорила – тоненькие, длинненькие, личики, как у мертвых птичек, клювики острые. Долетели эти пташки до Киева, а что толку? А были среди них – еще пищали, головки, как налитые, мотаются. Я спросила возчика, он рукой махнул: пока довезу до места – притихнут. Я видела: дивчина одна поползла поперек тротуара, ее дворник ногой ударил, она на мостовую скатилась. И не оглянулась даже, ползет быстро, быстро, старается, откуда еще сила. И еще платье отряхивает, запыхалось, видишь. А я в этот день газету московскую купила, прочла статью Максима Горького, что детям нужны культурные

игрушки. Неужели Максим Горький не знал про тех детей, что битюги на свалку вывозили, – им, что ли, игрушки? А может быть, он знал? И так же молчал, как все молчали. И так же писал, как те писали, – будто эти мертвые дети едят куриный суп. Мне этот ломовой сказал: больше всего мертвых возле коммерческого хлеба – сжует опухший кусочек и готов. Запомнился мне Киев этот, хоть я там всего три дня пробыла.

Вот что я поняла. Вначале голод из дому гонит. В первое время он, как огонь, печет, терзает, и за кишки, и за душу рвет, – человек и бежит из дому. Люди червей копают, траву собирают, видишь, даже в Киев прорывались. И все из дому, все из дому. А приходит такой день, и голодный обратно к себе в хату заползает. Это значит – осилил голод, и человек уж не опасается, ложится на постель и лежит. И раз человека голод осилил, его не подымешь, и не только оттого, что сил нет, – нет ему интереса, жить не хочет. Лежит себе тихо – и не тронь его. И есть голодному не хочется, мочится все время и понос, и голодный становится сонный, не тронь его, только бы тихо было. Лежат голодные и доходят. Это рассказывали и военнопленные – если ложится пленный боец на нары, за пайкой не тянется, значит, конец ему скоро. А на некоторых безумие находило. Эти уж до конца не успокаивались. Их по глазам видно – блестят. Вот такие мертвых разделявали и варили и своих детей убивали и съедали. В этих зверь поднимался, когда человек в них умирал. Я одну женщину видела, в райцентр ее привезли под конвоем – лицо человечье, а глаза волчьи. Их, людоедов, говорили, расстреливали всех поголовно. А они не виноваты, виноваты те, что довели мать до того, что она своих детей ест. Да разве найдешь виноватого, кого ни спроси. Это ради хорошего, ради всех людей матерей довели.

Я тогда увидела – всякий голодный, он вроде людоед. Мясо сам с себя объедает, одни кости остаются, жир до последней капельки. Потом он разумом темнеет – значит, и мозги свои съел. Съел голодный себя всего.

Еще я думала – каждый голодный по-своему умирает. В одной хате война идет, друг за другом следят, друг у дружки крохи отнимают. Жена на мужа, муж против жены. Мать детей ненавидит. А в другой хате любовь нерушимая. Я знала одну такую, четверо детей, – она и сказки им рассказывает, чтобы про голод забыли, а у самой язык не ворочается, она их на руки берет, а у самой уж силы нет пустые руки поднять. А любовь в ней живет. И замечали люди – где ненависть, там скорей умирали. Э, да что любовь, тоже никого не спасла, вся деревня поголовно легла. Не осталось жизни.

Я узнала потом – тихо стало в деревне нашей. И детей не слышно. Там уж ни игрушек, ни супа куриного не надо. Не выли. Некому. Узнала, что пшеницу войска косили, только красноармейцев в мертвую деревню не допускали, в палатках стояли. Им объясняли, что эпидемия была. Но они жаловались, что от деревень запах ужасный шел. Войска и озимые посеяли. А на следующий год привезли переселенцев из Орловской области – земля ведь украинская, чернозем, а у орловских всегда недород. Женщин с детьми

оставили возле станции в балаганах, а мужчин повели в деревню. Дали им вилы и велели по хатам ходить, тела вытаскивать – покойники лежали, мужчины и женщины, кто на полу, кто на кроватях. Запах страшный в избах стоял. Мужики себе рты и носы платками завязывали – стали вытаскивать тела, а они на куски разваливаются. Потом закопали эти куски за деревней. Вот тогда я поняла – это и есть кладбище суровой школы. Когда очистили от мертвых избы, привели женщин полы мыть, стены белить. Все сделали, как надо, а запах стоит. Второй раз побелили и полы наново глиной мазали – не уходит запах. Не смогли они в этих хатах ни есть, ни спать, вернулись в Орловскую обратно. Но, конечно, земля пустой не осталась – земля ведь какая!

И словно не жили. А многое чего было. И любовь, и жены от мужей уходили, и дочерей замуж отдавали, и дрались пьяными, и гости приезжали, и хлеб пекли... А работали как! И песни спевали. И дети в школу ходили... И кинопередвижка приезжала, самые старые, и те ходили картины смотреть.

И ничего не осталось. А где же эта жизнь, где страшная мука? Неужели ничего не осталось? Неужели никто не ответит за это все? Вот так и забудется без следа? Травка выросла...

Василий Гроссман. Все течет // Октябрь. – 1989. – № 6. – С. 30–108.

Додаток

СПИСОК КОЛГОСПІВ

що були занесені на “чорні дошки” в 1932-1933 роках за невиконання планів хлібоздачі на сучасній території Запорізької області (згідно з адміністративно-територіальним поділом 1932-1933 рр.)

Складено працівниками Державного архіву Запорізької області на підставі рішень Дніпропетровської обласної прокуратури (Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-1520. – Оп. 3. – Спр. 9)

Відповідність місць розташування колгоспів назвам сучасних населених пунктів встановлено на підставі документів Державного архіву Запорізької області (Ф. Р-1236. – Оп. 1. – Спр. 281; Ф. Р-3756. – Оп. 1. – Спр. 798; Ф. Р-3756. – Оп.1. – Спр. 734)

№	Назва колгоспу	Назва району	Назва населеного пункту
1	Більшовицька зірка	Бердянський	с. Миколаївка (нині Бердянський район)
2	ім. Франка		с. Андріївка
3	ім. Котовського*		с. Андріївка та с. (Новоспасівка) Осипенко (нині Бердянський район)
4	ім. Шевченка*		с. Дмитрівка с. Миколаївка (нині Бердянський район)
5	Комінтерн		с. Нововасилівка (нині Бердянський район)
6	7 років без Леніна		не встановлено
7	Червоний борець		не встановлено
8	Червоний стяг		не встановлено
9	Удар по інтервентах	Василівський	с. Царицин Кут (нині с. Приморське Василівського району)

10	Комінтерн	Велико-Білозерський	с. Велика Білозерка	
11	ім. Сталіна		с. Мала Білозерка	
12	ім. Будьонного		Велико-Токмацький	с. Кохане (нині Токмацький район)
13	ім. Петровського			с. Новомиколаївка (нині Токмацький район)
14	Нове життя			с. Очеретовате
15	Прогрес			с. Очеретовате
16	Степова Україна	Н. Прокопівська сільрада		
17	Комінтерн	Коларівський	с. Преслав (нині Приморський район)	
18	17 МОПР		не встановлено	
19	Червоний партизан		не встановлено	
20	Вперед	Люксембургський	не встановлено	
21	Нейгоф		с.Новокерменчик (нині с. Новомлинівка Розівського району)	
22	ім. Калініна	Михайлівський	с. Тимошівка	
23	ім. Леніна		с. Старобогданівка	
24	Авангард	Молочанський	с. Гейдельберг (нині Токмацький район)	
25	Райхенфельд		с. Широке (нині с. Плодородне, Михайлівський район)	
26	Свідомі		не встановлено	
27	ім. Карла Лібкнехта		Ново-Златопільський	с.Веселе (нині Гуляйпільський район)
28	Гігант	Нововасилівський (нині Приазовський район)	с. Приазовське	
29	ім. Ворошилова*		с. Приазовське с. Орлівка	

			с. Степанівка II
30	ім. Любимова		не встановлено
31	12-річчя Жовтня	Оріхівський	м. Оріхів
32	Диктатура		с. Преображенка
33	Оборона країни		с. Копані №1 (нині с. Копані)
34	Сигнал		с. Омельник
35	Широка борона		не встановлено
36	ім. Ілліча		Софіївський
37	ім. Леніна	с. Нововасилівка (нині Вільнянський район)	
38	ім. 1 травня	х. Васильково (нині Вільнянський район)	
39	II П'ятирічка	х. Укромний Райської сільради (нині Вільнянський район)	
40	Соцштурм	не встановлено	
41	Авангард	Терпіннівський	не встановлено
42	ім. Шевченка		Новобогдановська сільрада
43	Красное Знамя		не встановлено
44	Красный Перекоп		не встановлено
45	Комінтерн		не встановлено
46	ім. Петровського	Царе-Костянтинівський	не встановлено
47	3-й вирішальний		с.Водяне (нині Куйбишевський район)
48	14-річчя Жовтня		с.Олексіївка (нині Куйбишевський район)
49	Авангард	Чубарівський	х. Н. Карлівський (нині с. Новокарлівка Пологівський район)
50	ім. Войкова		с. Кінські Роздори

			(нині Пологівський район)
51	ім. Сталіна		не встановлено
52	Червона зірка		с. Воскресенка (нині с. Чапаєвка Пологівський район)
53	Авангард	Якимівський**	с. Іскрівка Іскрівської сільради
54	Степовий велетень		с. Іскрівка Іскрівської сільради
55	Шлях до соціалізму		с. Каменське Іскрівської сільради
56	Вільна праця		с. Горіле Горілівської сільради
57	Зоря нового життя		с. Волконешти Волконештівської сільради
58	Коларово		Олександрівська сільрада

* Колгоспи під такою назвою були у різних селах. Джерела не вказують, який саме був занесений на "чорну дошку".

** Встановлено на підставі документів Державного архіву Запорізької області (Ф. II-208. – Оп. 12. – Спр. 7. – Арк. 37-42)

Наші автори

Білівненко Сергій Миколайович – асистент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

Бондар Віталій Олександрович – провідний спеціаліст-архівіст Державного архіву Запорізької області

Василенко Іван Васильович – член Національної спілки художників України, член обласної ради “Просвіти”

Величко Олена Григорівна – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Запорізької області

Горбач Наталія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Запорізького національного університету

Грицина Олександра В’ячеславівна – учениця 10-Б класу колегіуму “Елінт”, м. Запоріжжя

Гудзь Віктор Васильович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету

Дикий Максим Андрійович – учень 11-В класу загальноосвітнього навчального закладу № 1, м. Мелітополь

Жердева Ірина Валентинівна – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету

Ігнатуша Григорій Олександрович – учень 10-го класу школи-гімназії № 31 м. Запоріжжя

Ігнатуша Олександр Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету

Ігнатуша Олексій Олександрович – студент 4-го курсу історичного факультету Запорізького національного університету

Іріюглу Юрій Олександрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

Кіняєва Валентина Миколаївна – вчитель-методист загальноосвітнього навчального закладу №1, м. Мелітополь

Козлова Ірина Валентинівна – головний спеціаліст-археограф Державного архіву Запорізької області

Космина Віталій Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Купріянов Ігор Терентійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури Запорізького національного університету, член Національного спілки письменників України

Лук’янчиков Михайло Анатолійович – студент 4-го курсу історичного факультету Запорізького національного університету

Марченко Тетяна Валеріївна – вчитель першої категорії колегіуму “Елінт”, м. Запоріжжя

Марчук Володимир Володимирович – кандидат історичних наук, викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Мільчев Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

Мороко Владислав Валерійович – здобувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Назаров Борис Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного університету

Носик Максим Олександрович – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Олененко Людмила Василівна – вчитель історії Кам'янсько-Дніпровської районної гімназії “Скіфія”

Проценко Оксана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Запорізького національного університету

Семиряк Валентина Дмитрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету

Стадніченко Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Запорізького національного університету

Стасик Микола Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного університету

Тимофеев Валерій Михайлович – науковий співробітник Мелітопольського міського краєзнавчого музею

Ткаченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України, декан історичного факультету Запорізького національного університету

Ткачук Володимир Миколайович – викладач кафедри українознавства Запорізького національного університету

Турченко Федір Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України, перший проректор Запорізького національного університету, заслужений діяч науки і техніки України

Тюркеджи Галина Георгіївна – вчитель історії, магістрант історичного факультету Запорізького національного університету

Хом'як Тамара Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури, декан філологічного факультету Запорізького національного університету

Чабаненко Віктор Антонович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету, заслужений діяч науки і техніки України

Штейнле Олексій Федорович – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Шугальова Інна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана з виховної роботи історичного факультету Запорізького національного університету

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО В.О. ГОЛОВИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В. В. ЧЕРКАСКИ3

Від редакційної колегії

Ф. Г. Турченко
ПІЗНАТИ ПРАВДУ...6

Історія

В. Г. Космина
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СИСТЕМНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ23

І. М. Шугальова
ГОЛОД-ГЕНОЦИД 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ38

В. Г. Ткаченко
ГОЛОДОМОРИ ХХ СТОЛІТТЯ НА ТЕРЕНАХ
ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ51

В. О. Бондар
ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНІ КРИЗИ КІНЦЯ 1920-Х РОКІВ ТА
ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ І СЕРЕДНЯ ЛАНКА
ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ
(за документами Державного архіву Запорізької області)59

О. В. Грицина, Т. В. Марченко
ГОЛОДОМОР НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1932-1933 РОКАХ65

В. В. Гудзь
ГОЛОД 1932-1933 РОКІВ У МЕЛІТОПОЛЬСЬКОМУ
РАЙОНІ ЯК ЯВИЩЕ ГЕНОЦИДУ80

М. А. Дикий, В. М. Кіняєва
ДІЇ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ У ЗАПОРІЗЬКОМУ
РЕГІОНІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.97

І. В. Жердева
ПРАВОСЛАВНА ПРЕСА ПРО ГОЛОДОМОР
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1932-1933 РОКАХ..... 107

О. М. Ігнатуша
РАЗОМ З НАРОДОМ: ЦЕРКВА В УМОВАХ
ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ 112

О. О. Ігнатуша, Г. О. Ігнатуша
ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ У СЕЛАХ НА ЗАПОРІЖЖІ ...127

М. А. Лук'янчиков
ГОЛОДОМОР 1932-33 РОКІВ –
ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ..... 135

В. В. Марчук
ГОЛОД ЯК ФАКТОР ІНСТИТУЦІЙНОГО УТВЕРДЖЕННЯ
ОСОБИСТИХ ПІДСОБНИХ ГОСПОДАРСТВ У РАДЯНСЬКІЙ
МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН..... 140

М. О. Носик
РОЛЬ ТА МІСЦЕ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО
ТА ПАРТІЙНОГО КОНТРОЛЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В ГОЛОДОМОРІ 1932-1933 РОКІВ 145

Л. В. Олененко
ГОЛОДНЕ ЛИХОЛІТТЯ 1932-1933 РОКІВ НА ТЕРЕНАХ
СУЧАСНОГО КАМ'ЯНСЬКО-ДНІПРОВСЬКОГО
РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ..... 150

Г. Г. Тюркеджи
ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 157

О. Ф. Штейнле
РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У ГОЛОДОМОРАХ 1932-1933 та 1946-1947 РОКІВ 168

В. В. Мороко
ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИМИ ПАРТІЯМИ УКРАЇНИ
ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ
У ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ..... 173

Джерела

МАТЕРІАЛИ ІНФОРМАЦІЙНОГО БЮЛЕТЕНЯ “МЕЛІТОПОЛЬ.
МЕМОРІАЛ” № 5-6 МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО ДОБРОВОЛЬНОГО
ІСТОРИКО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА “МЕМОРІАЛ”
ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ..... 180

С. М. Білівненко МЕТОДИКА ЗБИРАННЯ УСНИХ СВІДЧЕНЬ З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ.....	189
І. В. Василенко ЩОБ НАШІ НАЩАДКИ НЕ ЗАБУЛИ І ПАМ'ЯТАЛИ ТРАГЕДІЮ ТРИДЦЯТИХ РОКІВ	196
О. Г. Величко, І. В. Козлова ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ	203
В. І. Мільчев, Ю. О. Іріюглу “УСНІ ІСТОРІЇ” ТАВРІЙСЬКИХ БОЛГАР ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРІВ 1932–1933 ТА 1946–1947 РОКІВ	208
В. М. Тимофеев ДО ІСТОРІЇ ПОЯВИ “НЕОГОЛОШЕНОЇ ВІЙНИ”	231
В. А. Чабаненко ЩОБ НЕ ОБІРВАЛАСЬ НИТКА ПАМ'ЯТІ... ..	235

Літературознавство

Н. В. Горбач “МОВЧИТЬ БІЛИЙ СВІТ”: ТЕМА ГОЛОДУ В ПОВІСТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА “ГОЛОДОМОР”	240
И. Т. Куприянов ТЕЧЕНИЕ НЕОТВРАТИМО.....	245
Б. В. Назаров ТЕМА ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ І ПРОЗІ.....	251
О. А. Проценко ВЕЛИКА НАРОДНА ТРАГЕДІЯ 1933 РОКУ В ХУДОЖНЬОМУ ОСМИСЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ	258
В. Д. Семиряк МОВНІ ЗАСОБИ ЗОБРАЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В СПОГАДАХ “МІСЦЯМИ ЗАПОРОЗЬКИМИ” ЯРА СЛАВУТИЧА	263

О. О. Стадніченко ФІЛОСОФСЬКО-АЛЕГОРИЧНА ВІЗІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ У ПРОЗІ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ	267
М. В. Стасик “МАРІЯ” УЛАСА САМЧУКА – РОМАН-ДОКУМЕНТ ПРО ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	278
В. М. Ткачук ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ГОЛОДУ 1932-1933 РОКІВ У РОМАНІ ВАСИЛЯ БАРКИ “ЖОВТИЙ КНЯЗЬ”	283
Т. В. Хом'як “ЖИТТЯ, ЯК ВОНО Є”: ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ.....	290
РОСІЙСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК ВАСИЛЬ ГРОССМАН ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932-1933 РОКІВ (Уривок з роману “Все течет...”).....	300
Додаток СПИСОК КОЛГОСПІВ, ЩО БУЛИ ЗАНЕСЕНІ НА “ЧОРНІ ДОШКИ” В 1932-1933 РОКАХ ЗА НЕВИКОНАННЯ ПЛАНІВ ХЛІБОЗДАЧІ НА СУЧАСНІЙ ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ	308
Наші автори	312

Наукове видання

Запорізька обласна державна адміністрація
Запорізький національний університет
Державний архів Запорізької області

**ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ:
ЗАПОРІЗЬКИЙ ВИМІР**

Літературний редактор: О. О. Стадніченко

Фахова коректура: О. Ф. Штейнле

Дизайн обкладинки, верстка та макетування: О. В. Лисенко

Віддруковано з готового оригінал-макету.

Підписано до друку 07.04.2008 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура “Таймс”. Наклад 500 примірників.

Умов. друк. арк. 21,5

Видавництво “Просвіта”

69063, Україна, м. Запоріжжя, вул. Горького, 38

тел. (061) 213-81-60

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єктів
видавничої справи: серія ДК № 417 від 12.04.2001 р.

**ГОЛОДОМОР 1932-1933:
ЗАПОРІЗЬКИЙ ВИМІР**

Запоріжжя
“Просвіта”
2008